

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (563)
березень–квітень 2022

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горбещь*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Володимир Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева*, *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Лєв*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №3 від 17.03.2022 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України,
категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:

Юлія Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Slavic
Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 270 прим. Зам. №26. Пішисано до друку 27.04.2022 р.
Свідцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПР
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Орлик С. (Кропивницький). Мародерство, грабежі, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни 4

Бовгира А. (Київ). «Вера наша старожитная»: до питання про конфесійний фактор ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.) 17

Прокоп'юк О. (Київ). Вкладники монастирів Гетьманщини: соціальний портрет 30

Волошенко В. (Київ), Ніколаєва Т. (Київ). Усупереч заборонам: видавничий проєкт А.Кримського та Б.Грінченка з випуску українських книжок для «народного читання» (1892–1896 рр.) 46

Гай-Нижник П. (Київ). Окремий корпус кордонної охорони (1918–1919 рр.) ... 61

Боряк Т. (Київ, Україна – Вільнюс, Литва). Голодомор в УСРР у Гарвардському проєкті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами 79

Малярчук О. (Івано-Франківськ), Остап'як В. (Івано-Франківськ). Індустріальні процеси у Західному регіоні Української РСР: здобутки та прорахунки 91

Рубан Ю. (Київ). Плебісцитарна демократія в Україні: прояви кризи соціального порядку в політичній історії 108

Datskiv I. (Ternopil), Kapitan L. (Uzhhorod). Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1946: Ideological and Propagandistic Component 119

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Колесник В. (Київ), Чеберяко О. (Київ). Українські партії в Російській імперії на початку ХХ ст.: радянська історіографія 1920-х рр. 128

Заторський Н. (Фрібур, Швейцарія). Запозичення із творів митрополита Григорія Цамблака до «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 139

Кривошея Ірина (Умань), Кривошея Ігор (Умань). Реєстр тестаментів козацької старшини XVIII ст.	151
--	-----

ДИСКУСІЇ

Лазуренко В. (Черкаси). Поховання гетьмана Б.Хмельницького у Суботіві: візії та реалії	175
---	-----

ПУБЛІКАЦІЇ

Штрихи до просопографічного портрета М.Грушевського: зі щоденникових записів етнографа В.Кравченка (вступна стаття й публікація Т.Шевчук, Київ)	194
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Ігнатенко Н. (Тернопіль), Москалюк М. (Тернопіль), Костюк Л. (Тернопіль). Історико-ретроспективний аналіз державної освітньої політики в Україні (1991–2020 рр.)	203
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Духовна спадщина давнього Галича (Я.Затилюк, Київ)	216
Зема В. Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації (Л.Тимошенко, Дрогобич)	223
Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.) (Н.Старченко, Київ)	231

IN MEMORIAM

Кот Сергій Іванович	236
----------------------------------	-----

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти,
компаративні ретроспекції*

Світлана ОРЛИК

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи,
Центральнотехнічний національний технічний університет
(Кропивницький, Україна), svitlana.orlik@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6280-9273>

Мародерство, грабежі, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.004>

УДК: 94(477.83/86)«1914/1918»

Анотація. Мета дослідження – висвітлити проблему мародерства, грабежів і розбою, які чинилися російською окупаційною владою в роки Великої війни в тимчасово окупованих українських регіонах – Східній Галичині та Північній Буковині, що актуалізувалася у зв'язку з розпочатою Російською Федерацією війною проти України. У процесі роботи використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження: причинно-наслідковий, системного аналізу, історико-порівняльний, ретроспективний, історико-типологічний, історико-генетичний та ін. Наукова новизна полягає в тому, що вперше в історіографії проведено спеціальний аналіз поведінки російських окупаційних військ та цивільної окупаційної влади на території Східної Галичини і Північної Буковини в часи Першої світової війни, що проявлялася у вигляді мародерства, грабежів, розбою стосовно мешканців окупованих територій. Основні результати дослідження. Акцентовано увагу на прийнятих напередодні Великої війни нормах міжнародного гуманітарного права щодо захисту життя, гідності, релігійних переконань та приватної власності цивільного населення під час збройних конфліктів. Спираючись на архівні документи, наведено конкретні факти мародерства, грабежів і розбою, які чинилися російською окупаційною владою відносно цивільного населення на тимчасово окупованих західноукраїнських землях, і показано, що ці факти були типовими і масовими. Акцентовано увагу на тотальних реквізиціях на потреби армії у селян і поміщиків збіжжя, продуктів харчування, конфіскації покинутого власниками майна, банківських вкладів та майна, яке знаходилося у банківських установах, грабежах особистого майна мешканців окупованих територій, вимаганні контрибуцій від жителів міст, які здійснювали російські війська та російська окупаційна влада. Розкрито особливості вивезення награвованого майна під час евакуації російських військ. Висновки. Випадки мародерства, грабежів та розбою стосовно місцевого населення Східної Галичини і Північної Буковини з боку російських військ та встановленої у тилу війни цивільної окупаційної влади під час Першої світової війни були масовими і жорстокими, супроводжувалися навмисним нищенням приватного житла та майна, що доводило місцеве населення до зuboжіння та голоду.

Ключові слова: Перша світова війна, Східна Галичина, Північна Буковина, мародерство, грабіж, цивільне населення, конвенція.

Гострою і надзвичайно важливою є проблема мародерства («викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених»), грабежів (відкрите викрадення чужого майна), розбою («напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства»)¹, які під час війн часто супроводжуються навмисним знищенням майна і вбивствами цивільного населення в умовах бойових дій та окупації. Крім конкретного правового значення, поняття «мародерство» часто застосовують як узагальнювальне щодо всіх злочинів, вчинених під час війни загарбницькими військами та цивільною окупаційною владою на тимчасово окупованих територіях відносно цивільного населення. Війни, які людство вело до ХХ ст., завжди супроводжувалися цими жахливими явищами і, власне, мали їх за основну мету, адже в ті часи на війну часто йшли, щоб збагатитися. Але світ прагнув стати кращим. Ще до початку Великої війни міжнародна спільнота була стурбована активними процесами, пов'язаними зі створенням військово-політичних угруповань (Троїстого союзу й Антанти), які свідчили про реальні перспективи початку збройного конфлікту між державами. Враховуючи глибинність причин цієї війни, варто зазначити, що вона була неминучою і масштабною, а зважаючи на розвиток смертоносності озброєння – кровопролитною і руйнівною. Тож 18 травня 1899 р. на 1-й мирній конференції у Гаазі було прийнято 6 конвенцій, які урегульовували норми міжнародного гуманітарного права щодо умов для початку війни та поведінки воюючих сторін як на суходолі, так і на морі. У 1907 р. було проведено 2-гу мирну конференцію у Гаазі за участю 43 держав, на якій було ухвалено нові редакції прийнятих раніше конвенцій, а також низку нових – усього 13 конвенцій. З появою цих документів світ мав стати більш цивілізованим і упорядкованим у такому складному питанні, як війна, що відкрило б можливість для гуманізації збройних конфліктів у всіх аспектах: поводження з військовополоненими та пораненими, заборона застосування певних видів зброї, захист цивільного населення тощо. У контексті досліджуваної проблематики слід зазначити, що у IV конвенції «Про закони і звичаї війни на суходолі» (яка, до речі, чинна й донині) та в додатку до неї «Положення про закони і звичаї війни на суходолі» було передбачено низку статей, спрямованих на захист життя цивільних осіб, їхньої гідності, релігійних переконань і приватної власності. Це, зокрема, ст. 28 («Мародерство у місті чи місцевості, навіть у випадку, якщо його взяли штурмом, забороняється»), 46 («Сімейна гідність і права, життя фізичних осіб і приватна власність, а також релігійні переконання і обряди повинні поважатися. Приватна власність не підлягає конфіскації»), 47 («Мародерство офіційно забороняється»)². Водночас за ст. 56 цієї конвенції до приватної власності прирівнювалася і власність муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, навіть якщо вона належала державі («Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження установ такого типу, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню»)³.

В умовах розв'язаної 24 лютого 2022 р. Російською Федерацією агресивної війни проти України, яка супроводжується жорстоким насиллям та фізичним знищенням мирного цивільного населення, мародерством, грабежами і розбоєм, проводячи історичний аналіз подібної поведінки російських окупаційних військ та цивільної

¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. №2341-III із змінами та доповненнями [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

² Про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: IV Гаазька конвенція від 18.10.1907 [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_222

³ Там само.

окупаційної влади в часи Першої світової війни на території Східної Галичини і Північної Буковини, можна стверджувати, що такі дії російських окупантів є традиційними, а нині вони стали навіть більш жорстокими й цинічними стосовно мирних жителів, що свідчить про глибоку деградацію російського суспільства, яке схвалює такі злочини. Цілковите нехтування нормами міжнародного права з боку Російської Федерації є неприпустимим у сучасному світі і має бути засуджене й отримати відповідне покарання згідно з чинними нормами міжнародного права.

Діяльність російських цивільних органів окупаційної влади, труднощі з продовольством і голод, розорення селянських господарств і занепад промисловості, грабіжницькі реквізиції і конфіскації, здирницьке оподаткування місцевого населення, які проводилися російською окупаційною владою на території Східної Галичини й Північної Буковини в період Першої світової війни, фрагментарно розглядалися в науковій літературі в загальному контексті досліджень соціально-економічного становища населення⁴.

Населення окупованих російськими військами територій Східної Галичини та Північної Буковини зазнало значних втрат людських та матеріальних ресурсів як через воєнні дії, так і в результаті масових реквізицій та конфіскацій майна у селян і поміщиків на потреби армії, зокрема збіжжя, продуктів харчування, а також унаслідок грабунків міських жителів, що доводило місцеве населення до зубожіння та голоду. На жаль, підрахувати загальні обсяги збитків, завданих цивільному населенню тимчасово окупованих українських територій, неможливо, але слід зазначити, що наведені у нашій статті факти були типовими й масовими.

Враховуючи те, що перший активний наступ російських військ здійснювався у серпні – вересні 1914 р., а другий – у травні – вересні 1916 р., тобто в період, коли відбувалося збирання врожаю, значну його частину, яка вціліла під час воєнних дій, було забрано на потреби ворожої армії⁵. Російські війська масово здійснювали самовільні покоси пшениці, жита, ячменю, зеленої маси сіна для годування армійських коней, через що знищувався урожай зернових. Наприклад, у мешканки

⁴ *Берст І.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009. – 22 с.; *Льницький І.* Проблеми історії першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.) у сучасному науковому дискурсі // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIX. – К., 2011. – С. 320–344; *Кучера І.В.* Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Вип. 23/24. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 194–200; *Лозинська І.Г.* Економічна політика адміністрації Ф.Ф.Трепова у Галичині // Проблеми гуманітарних наук. – Вип. 32. – Дрогобич, 2013. – С. 123–137; *Любченко В.Б.* Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // Велика війна (1914–1918) і Україна. – К., 2013. – С. 248–300; *Мазур О.* Наслідки війни для села Східної Галичини // Перша світова війна і слов'янські народи: Мат. міжнар. наук. конф. (14–15 травня 1998 р.). – К., 1998. – С. 101–108; *Орлик С.* Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації в часи Першої світової війни // Український селянин. – Вип. 18. – Черкаси, 2017. – С. 93–100; *Її ж.* Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2018. – 806 с.; *Її ж.* Закупівлі та реквізиції у селян Східної Галичини й Буковини під час російської окупації у роки Першої світової війни // Український селянин. – Вип. 21. – Черкаси, 2019. – С. 34–40; *Резнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; *Мазур О.Я., Сухий О.М.* Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: репресивні акції австрійської влади // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – Вип. 408. – Л., 2000. – С. 73–78; *Мазур О.Я., Патер І.Г.* Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.) // Там само. – Вип. 584. – Л., 2007. – С. 44–52; *Коріненко П.С., Терещенко В.Д., Старка В.В., Киданюк А.В.* Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середина XX ст.). – Тернопіль, 2016. – 200 с.; *Кучера І., Гайналь Т., Даниляк Р.* Соціально-економічне становище мешканців Східної Галичини під час російської окупації у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Грані. – Т. 24. – № 12. – Дніпро, 2021. – С. 5–14; *Orlyk S., Orlyk V.* Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War // Східноєвропейський історичний вісник. – Вип. 10. – Дрогобич, 2019. – С. 85–93; *Orlyk S., Mekheda A.* Natural duties of the population of Eastern Galicia and Northern Bukovyna under conditions of the Russian occupation (1914–1917) // Там само. – Вип. 16 – Дрогобич, 2020. – С. 153–162 та ін.

⁵ *Орлик С.* Економічне становище та податна... – С. 93–100.

с. Шубанці Чернівецької губернії С.Мержович «російські солдати частину скосили, частину потравили біля 20 моргів ярої пшениці і 10 моргів конюшини»⁶; у мешканки с. Луковиця К.Романюк невідомі солдати забрали єдиного коня⁷; на монастирських землях с. Буди, які належали жителю с. Старої Жучки Г.Гублю, солдати накосили ячменю на вісім парокінних возів⁸ та ін. Щоб цивільні мешканці окупованих територій не могли поскаржитися та вказати належність грабіжників до конкретної військової частини, «у всіх солдатів пагони були вивернуті на ліву сторону, щоб неможливо було помітити цифру»⁹. Російські солдати грабували та забирали останнє, залишаючи людей без засобів до існування: В.Конорать, жителька с. Стрілецький Кут, що на Буковині, застала на своїй садибі російських солдатів, які виносили речі з хати й сараїв, і побачила «своє майно розграбованим. Шафи і скрині були розбиті, із яких все до дрібниць винесено»¹⁰. Жителі с. Печенії Перемишльського повіту Львівської губернії, де під час наступу російських військ точилися запеклі бої, повідомляли: «А опісля руські забрали нам худобу, дріб, збіжжя і пашу з обійстя а рослини земних плодів витовкли на полі так що людність тутешня живиться по більшій частині ростками пісної картоплі та капусти»¹¹. У землевласниці Я.Камінської на хуторі Вулька Мазовецька Равського повіту, де десять днів (з 24 серпня 1914 р.) перебували військової п-го корпусу російської армії, забрали всю худобу і коней, сільськогосподарський інвентар, скирти хліба, усі запаси сіна і конюшини, з комори винесли зерновий хліб, тож «стан хутора у Вулці такий, що крім картоплі і залишків сіна не лишилося нічого»¹². Подібні грабежі з боку російських військ сталися у землевласника К.Канського у с. Голотки Збарзького повіту, де збитки було оцінено в суму 20 923 руб., та в маєтностях дворянина М.Левицького, розташованих у с. Конюшкі Комарнівського повіту та с. Чернихівці Збарзького повіту, внаслідок чого, за оцінками уряду громади і свідків, було завдано збитків у розмірі, відповідно, 675 399 та близько 300 000 корон¹³. Прикметно, що російського підданого, селянина Д.Купаніна, який мав господарство у с. Шкло Яворівського повіту і якого, згідно з офіційною ідеологією, мали «рятувати» російські війська, було, за свідченнями потерпілого, пограбовано вщент: солдати 74-го російського полку «забрали разом 40 возів сіна, 25 возів конюшини, 60 кіп вівса [...] На 4-х моргах землі картопля була скопана солдатами, і зовсім спалили мій паркан. Маючи 66 моргів землі, не маю чим цю землю обсіяти, і моїй родині загрожує голод і холод»¹⁴. Звичайно, подібні випадки були масовими.

Особливо легкою здобиччю для російських військових ставало майно, покинуте власниками, зокрема тими, що виїхали до Австрії. Після розграбування російська цивільна окупаційна влада обліковувала такі маєтки, будинки, крамниці, аптеки тощо. Деяке майно, що залишилося, описували та оцінювали з метою подальшого продажу. Так, за відомостями управління фінансовими справами при військовому генерал-губернаторстві Галичини та Буковини, від продажу конфіскованого майна за період першої окупації (1914–1915 рр.) на рахунки Львівського і Тернопільського казначейств надійшло близько 737 509 руб. 09 коп.¹⁵ Проте реальна сума була значно вищою,

⁶ Державний архів Чернівецької обл. (далі – ДАЧО). – Ф.505. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.19.

⁷ Там само. – Арк.33.

⁸ Там само. – Арк.47.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.363. – Оп.1. – Спр.175. – Арк.29.

¹⁰ ДАЧО. – Ф.505. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.12.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.50–50 зв.

¹² Там само. – Ф.363. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.1354–1354 зв.

¹³ Там само. – Арк.1412–1415, 1628–1635.

¹⁴ Там само. – Арк.1426.

¹⁵ Орлик С. Фінансова політика російського... – С.700; ЦДІАК України. – Ф.377. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.5–9.

ніж зазначено у звіті, оскільки до відкриття Тернопільського казначейства (7 січня 1915 р.) такі кошти передавали до Проскурівського та Кам'янець-Подільського польових казначейств. Крім того, кошти, отримані від продажу конфіскованого майна, здавалися начальниками повітів до державного казначейства за залишковим принципом, тобто після виплати жалувань службовцям різних управлінь військового генерал-губернаторства та певних господарчих витрат на утримання структур цивільної окупаційної влади.

Зважаючи на те, що у ст. 46 положення IV Гаазької конвенції «Про закони і звичаї війни на суходолі» захищалося право приватної власності і наголошувалося на тому, що в умовах окупації приватна власність не підлягала конфіскації країною-загарбником¹⁶, російська окупаційна влада вигадувала різні способи для обходу вимог міжнародного права. Так, було розроблено схему протизаконної конфіскації приватної власності, а саме: 1) встановлювалися короткі терміни пред'явлення права власності на майно; 2) у разі невиконання попереднього пункту через відсутність власника таке майно визнавалося «безгосподарним» і підлягало конфіскації; 3) здійснювався продаж зазначеного майна, а кошти надходили на рахунки польового казначейства (зазвичай на депозит губернатора). Теоретично, у разі появи власника у терміни, встановлені окупаційним законодавством, та надання окупаційній владі підтвердження права власності на зазначене майно, йому мали повернути кошти від продажу цього майна.

Розглянемо механізм дії вищенаведеної схеми незаконної конфіскації приватної власності на прикладі вторгнення російських військ у м. Станіслав Тернопільської губернії 11 серпня 1916 р. Так, окупаційна влада поширила у місті оголошення (трьома мовами: російською, українською, польською), в якому вказувалося: «Усім власникам магазинів і різних фірм міста Станіслава відкрити торгівлю з часу цього оголошення. Магазины, котрі не мають власників і не відкриті до 16 серпня, будуть реквізовані»¹⁷. Після закінчення встановленого терміну окупаційна влада створювала спеціальну комісію (комітет), що фіксувала об'єкти торгівлі, які не відкрилися до зазначеного в оголошенні дня. На цій підставі їх автоматично визнавали такими, що не мали власника, а отже, їхнє майно підлягало конфіскації.

Магістрати, не маючи засобів для виплати жалувань та утримання міського господарства, пропонували залишати кошти від продажів конфіскованого майна на задоволення їхніх потреб, причому в разі повернення власників вони б здійснювали повернення належних їм коштів. Проте начальники повітів як наглядачі від російської окупаційної влади пильно контролювали дії магістратів і не допускали такої можливості, оскільки мали суворі вказівки губернаторів щодо зарахування таких коштів на депозити губернаторів або поліції, які було відкрито у польових казначействах. При цьому всі розуміли, що після надходження у казначейство на депозит губернатора в разі евакуації російських військ ці кошти вже буде неможливо повернути власнику проданого майна.

У вересні 1916 р. магістрат м. Чернівці відкрив дві «Міські крамниці», до яких звозили всі конфісковані товари міста (мануфактурні, галантерейні та гастрономічні)¹⁸. Для прикладу, після чергового продажу таких товарів у жовтні 1916 р. окупаційна влада отримала 4363 руб. 37 коп. і 6701 кор. 22 гел. Більшу частину цих коштів було зараховано на депозит міської поліції і лише деякі суми – на депозити фізичних осіб (аптекарів і торговців – власників проданого майна)¹⁹.

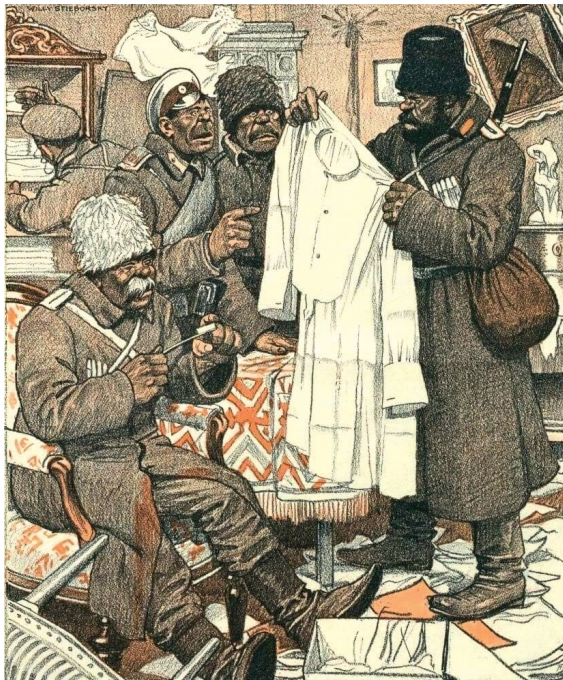
¹⁶ Про закони і звичаї війни на суходолі...

¹⁷ Державний архів Івано-Франківської обл. (далі – ДАІФО). – Ф.636. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.57.

¹⁸ ДАЧО. – Ф.283. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.46–46 зв., 49–49 зв.

¹⁹ Там само. – Арк.94.

Після грабежів, вчинених військовими й цивільними чинами вищого рангу, в помешканнях, залишених власниками, орудували особи нижчого рангу – урядники та стражники поліції. Зокрема, показовими є матеріали справи по Коломийському повіту Чернівецької губернії, де збереглися деякі прізвища представників окупаційної влади, які награвували «гостинців» своїм рідним. Так, урядник В.Юдін зібрав чимало «подарунків для своєї дружини» – серед його надбань «десять різних дамських платів, хутро для шуби, дві скатертини, маленький вузький каракулевий комірець, невелике дзеркало у дерев'яній оправі, срібний портсигар, бінокль, два мельхіорових підсвічники, п'ять столових ножів, шість вилок, шість столових і сім чайних ложок з алюмінію»; стражник В.Зятков прихопив «турецьку шерстяну жіночу шаль, пухову подушку і перину»; стражник І.Мартинов – «три скатертини, дві салфетки і шовковий мереживний дамський шарф»; стражник І.Якімов – «три великі пухові подушки, перину-пухову, чотири полотняних підковдри, вісім таких наволочок, одну пару брюк світлої матерії, одну нову дощову парасолю із зламаною ручкою, один невеликий хутрянний комір»; О.Таракашкін – «п'ять чоловічих повних костюмів, ношених»; К.Караваєв – «три мереживих фіранки, дитячий фартушок, маленький кусок мережива, шерстяну драпіровку для вікна зеленого кольору»; Ф.Коновалов – «дві скатертини, два простирадла, два полотенця, наволочку, підковдру, чоловічу сорочку» тощо²⁰. Віденське видання «Die Muskete» 1915 р. влучно зобразило такі дії «визволителів» на своєму малюнку (див. ілюстр. 1)²¹.

Ілюстр. 1

Своєрідним грабежем місцевих жителів були вимогання російськими окупантами контрибуцій із захоплених міст для «дарування спокою» від здириства і пограбувань. Під час захоплення російськими військами у вересні 1914 р. м. Чернівці генерал Арютинов вимагав від містян сплати контрибуції у сумі 600 тис. корон виключно золотом і сріблом, погрожуючи, що інакше «козаки знайдуть значно більше»²². Після перемовин за участю митрополита В.Репти суму контрибуції було наполовину зменшено. Кошти потрібно було зібрати і передати російській окупаційній владі до 6-ї год. вечора наступного дня. У разі невиконання висунутих вимог окупанти погрожували населенню вжиттям примусових заходів.

²⁰ Там само. – Спр.85. – Арк.3.

²¹ Див.: *Прокончук І.* Мародери та дикуни: як зображало віденське видання російських солдатів у період Першої світової [Електронний ресурс]: <https://versii.if.ua/novunu/marodery-ta-dykuny-yak-zobrazhalo-videnske-vydannya-rosijskyh-soldatuv-u-period-pershoji-svitovoyi/>

²² *Оуї О.* Трошовий обіг на Буковині часів Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.13. – К., 2006. – С.54.

Зібрати визначену суму контрибуції було дуже проблематично, оскільки на той час 70% заможного населення Чернівців залишили місто, а тому увесь тягар виплати впав на пересічних містян. Після цього в місті спостерігалось майже повне безгрош'я і злидні²³.

Полковник російської армії Сехін разом зі своїми підлеглими, зайнявши у жовтні 1914 р. м. Коломию, примусив місцеве населення та магістрат заплатити контрибуцію в сумі 55 663 кор. 37 гел., при цьому з каси магістрату було вилучено 7000 кор.²⁴ Слід зауважити, що відповідно до ст. 49 та 51 вищезгаданої IV Гаазької конвенції, збирання грошових внесків на окупованих територіях «має вчинятися лише для потреб армії або управління зазначеною територією», «на підставі письмового наказу та під відповідальність верховного головнокомандувача», і «за кожен внесок вкладникам видається розписка в отриманні»²⁵. У цьому випадку отримання контрибуції мало всі ознаки здириництва з погрозою насильства над жителями Коломиї. Майже через два роки, вже під час другої російської окупації, у листопаді 1916 р., окупаційна влада частково визнала незаконність таких дій, і за розпорядженням чернівецького губернатора частину зазначених коштів (15 тис. руб.) вирішено було повернути мешканцям. Список заможних осіб, у яких збирали кошти, було складено за нотатками, які випадково збереглися у магістраті. Оскільки на час проведення таких виплат у місті перебували не всі жителі, частина їх виїхали за кордон або не дожили до цього часу – фактично було повернуто лише 2012 руб. 32 коп.²⁶

Окремим видом здобичі на захоплених західноукраїнських землях для російських окупаційних військ були банківські установи. Йдеться про більшість місцевих банків і тих, що були засновані на державному австрійському чи приватному капіталі (в тому числі Австро-Угорський банк (мав 12 філій), Галицький акціонерний гіпотечний банк, Галицький земельний гіпотечний банк, Галицький промисловий банк, Рустикальний банк, Галицький народний банк, віденський Union-Bank та ін.), а також філії й представництва іноземних банків (чеських, польських тощо) та інші фінансово-кредитні установи. Частина з них встигли вивезти своє майно та кошти, майно своїх вкладників і документацію вглиб Австро-Угорської імперії або до країн, де розміщувалися головні банківські установи. Деякі місцеві банківські установи (в тому числі повітові каси ощадності, громадські залікові каси тощо) та фінансово-кредитні товариства продовжували свою діяльність (за скороченим переліком банківських операцій) і під час окупації. Ті ж великі банки, що не встигли вивезти цінності, які перебували на зберіганні в коморах схову, кошти, цінні папери та документацію, привертати увагу як військової, так і цивільної окупаційної влади. Зазвичай першими у міста заходили військові, які першими й грабували банківські установи, а все, що залишилося, переходило під контроль цивільної окупаційної влади. Так, у жовтні 1914 р. під час захоплення м. Чернівці у приміщенні філії Австро-Угорського банку представники російської окупаційної влади знайшли замуrowані у стіні підвалу два дерев'яних ящики, у яких містилося 12 287 корон срібною та дрібною монетою і векселі на суму 643 650 кор. 3 гел., які було передано до державного казначейства²⁷. Зазвичай банки припиняли свою діяльність і опечатувалися представниками цивільної окупаційної влади.

²³ Там само.

²⁴ ДАЧО. – Ф.283. – Оп.1. – Спр.170. – Арк.6.

²⁵ Про закони і звичаї війни...

²⁶ ДАЧО. – Ф.283. – Оп.1. – Спр.170. – Арк.10–10 зв.

²⁷ Там само. – Спр.61. – Арк.1, 4, 6–7.

Населення небезпідставно побоювалося того, що російська окупаційна влада здійснить конфіскацію їхніх вкладів і майна, яке залишилося у банківських коморах схову на збереженні. У відповідь на такі панічні настрої військовий генерал-губернатор Галичини Г.Бобринський 23 жовтня 1914 р. опублікував оголошення, в якому повідомлялося, що «вклади конфісковуватися російською владою не будуть, за винятком тих осіб, які виявляли або виявлятимуть ворожі дії до російської армії і російського уряду і майно котрих буде піддане конфіскації»²⁸. Але під час відступу російських військ улітку 1915 р. обіцянки було забуто, а банки стали об'єктом грабежів.

Так сталося з філією Празького кредитного банку у м. Броди, який напередодні відступу російських військ (6–10 червня 1915 р.) пограбували військові Бродської етапної комендатури за наказом її очільника – полковника князя Черкаського, котрий «особисто відкрив каси банку, хоч і знав, що таке відкриття доручено комісії під головуванням начальника Бродського повіту, причому відкриття було здійснено без дотримання відповідних формальностей, які забезпечували збереження виявлених цінностей»²⁹. Сам князь викрав багато грошей – «не менше до двох мільйонів», а також «виніс два маленьких ящики з діамантами та золотом»³⁰. Підлеглі йому офіцери також набивали кишені і тягли все, що могли винести. У цьому грабунку активну участь взяли офіцери й нижчі чини 22-ї етапної роти, зокрема командир роти Кастальський та діловод Іванов, які винесли по кілька тисяч грошима, а «речей, то й не злічить». У нижчих чинів під час обшуку також було виявлено багато золотих речей³¹. У зв'язку з цим було створено спеціальну слідчу комісію при військовому генерал-губернаторстві з метою підготовки матеріалів для передавання їх до військово-судової частини при головному начальнику постачань армій Південно-Західного фронту для притягнення до відповідальності вищезгаданих військових чинів за втрати, завдані російській казні, а не за факт грабежів приватної власності.

Залишки цінного майна Празького кредитного банку у Бродях, які вціліли після грабежу російськими військовими, було описано комісією, спаковано у 28 дерев'яних ящиків і відправлено в Київську контору Державного банку на ім'я військового генерал-губернатора Галичини. Здебільшого це були золоті і срібні монети, коштовності та срібні, золоті або позолочені столові прибори, що зберігалися у сховищі банку й належали громадянам³².

Особливо жорстоко російські війська грабували місцеве населення Східної Галичини й Північної Буковини під час відступів улітку 1915 та 1917 рр. Адже саме тоді російські війська повністю деморалізувалися і губили свої штучні личини «визволителів» і «благодійників» просто на полі бою. Воєнні поразки і викликане ними почуття ганьби оберталися ненавистю, жорстокістю, звірством саме щодо цивільного населення, яке траплялося на шляху відступу. У місцевих жителів поспішно відбирали (реквізували) худобу, збіжжя, сільськогосподарське знаряддя, продукти харчування, знищували посіви, забирали до війська чоловіче населення, руйнували промислові підприємства тощо³³. У червні 1915 р. перед відступом зі Львова російські інтендантські підрозділи реквізували 56 500 пуд. борошна, 1700 пуд. круп, 1600 пуд. цукру, 2400 пуд. вівса та ячменю, 1700 пуд. гороху та 1600 пуд. квасолі, а також запаси

²⁸ ДАІФО. – Ф.636. – Спр.7. – Оп.1. – Арк.17.

²⁹ ЦДДАК України. – Ф.361. – Оп.5. – Спр.4. – Арк.345.

³⁰ Там само. – Арк.193.

³¹ Там само.

³² Там само. – Арк.1, 246–248, 263–268, 272–280.

³³ Орлик С.В. Закупівлі та реквізиції у селян... – С.34–40.

макаронів, гречки, цикорію, оцту, мила, жита, пшениці та різного насіння³⁴. У липні 1915 р. командир 74-ї етапної роти державного ополчення видав розпорядження відбирати зерновий хліб, продукти харчування у мешканців містечка Гримайлів Скалатського повіту Тернопільської губернії, а нижчим чинам цієї роти дозволено було красти особисті речі з помешкань³⁵. Під час відступу російських військ (15 серпня 1915 р.) було розорено фільварок і маєток поміщика І.Альтштетера у с. Зарубинці Збарзького повіту Тернопільської губернії. З фільварку забрали все майно: близько 3000 пудів зерна пшениці старого і нового врожаю, 250 пудів зерна жита нового врожаю, 580 кіп пшениці у снопах старого врожаю, приблизно 400 кіп вівса у снопах старого врожаю, 50 коней зі збуєю, вози, брички, два фаєтони, три шарабани (один із них на ресорах), 42 вулики з бджолами і 10 порожніх, 24 голови великої рогатої худоби, всю землеробну техніку й обладнання, 1000 пуд. кам'яного та 40 пуд. деревного вугілля, обладнання винокурного заводу. Було розграбовано приміщення маєтку, з якого винесено все цінне майно, в тому числі дві скрині срібних столових предметів, підсвічники, 2 золотих дамських браслети, одяг та білизну тощо. Крім того, багато дерев, які росли на подвір'ї, було зрубано, дерев'яні огорожі подвір'я та загороди для худоби, долівку в хаті було знято на паливо для приготуванні їжі і розпалювання лазні³⁶.

В особливо великих розмірах грабували командири російської армії, начальники цивільної окупаційної влади (міські та повітові) та представники поліції, адже вони мали можливість організувати супроводження і безперешкодний перетин усіх постів (у тому числі митних), якщо майно доставлялося своїм ходом (брички, карети, фаєтони з кіньми), або ж за домовленістю з різними службами Галицьких залізничних шляхів чи армійськими представниками інтендантської служби забезпечити відправлення награбованого в Росію під виглядом казенних вантажів подвійного призначення. Слід зазначити, що вантажі, які належали військовим чинам управління Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини та окремих військових частин, вантажили у вагони й оформляли відповідно до «Шляхових відомостей щодо накладних малої швидкості»³⁷, де відправниками часто вказували підставних осіб – представників різних служб Галицьких залізничних шляхів, «за всією ймовірністю агентів шляхів, особи яких через відсутність документів і провідників встановити неможливо»³⁸, а отже, приховувалася і реальна особа відправника.

Значні потоки вантажів надходили з Галичини до Російської імперії. Лише за два місяці окупації (вересень – жовтень 1914 р.) було здійснено 38 затримань вантажів із Галичини в обсязі 238 товарних місць, вагою 575 пуд. брутто. Затримані вантажі направляли на залізничні колії у відання Київської митниці до з'ясування. Про масовість цього явища свідчили акти та протоколи оглядів багажів і вантажів вагонів вантажних потягів при відправленні зі станцій формування вагонів або під час перевірки вантажів, які перебували в дорозі. Після зіставлення наявного майна з оформленим документально у «Шляхових відомостях щодо накладних малої швидкості» Південно-Західної залізниці було виявлено майно, що не мало стосунку до військового інвентаря чи амуніції³⁹. Пізніше ці факти розглядала

³⁴ Мазур О.Я., Патер І.Г. Галицька «Руїна»... – С.47.

³⁵ Державний архів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.662. – Арк.75, 78–79 зв.

³⁶ Там само. – Ф.370. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.36–37.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.37–38, 98–100, 117–119, 122–126, 132.

³⁸ Там само. – Арк.88–88 зв.

³⁹ Там само. – Арк.2–5, 9, 37–38, 90, 98–100, 117–119, 122–126, 132, 247.

спеціально створена слідча комісія при військовому генерал-губернаторстві щодо розслідування питань незаконного вивезення приватного майна з Галичини. Адже незаконне вивезення майна, затримка вантажів до з'ясування, серед іншого, спричиняли недостатність на залізниці вантажних вагонів для перевезення необхідної товарної продукції російськими комерсантами⁴⁰, які налагоджували бізнес на тимчасово окупованих територіях⁴¹.

Тих військових чинів, які особисто перетинали кордон з награбованим майном, було ідентифіковано. Наприклад, «полковник Свідерський привіз із собою карету, критий фетон, нову упряж, 40-відрову бочку вина і 80 штук коней», «комендант 4 етапу Вишневський привіз з собою 18 коней із яких 14 продав», «полковник Трофімов привіз із собою критий екіпаж на гумовому ході і пару коней», «комендант етапу (номер етапу невідомий) Грохольський – 120 штук рогатої худоби і карету», «поліцейські стражники М.Кошель, О.Кошель, І.Бондаревський, Г.Семенов і Г.Дударенко, привезли з собою дві підводи речей (20 ящиків і сундуків, мотоциклетка та ін.), 18 коней і дві брички, [...] окрім того вони пригнали 11 коней і двоє екіпажів, котре за їх заявами належало начальнику Жолківського повіту Зубову», а прибулий до м. Острогож 10 червня 1915 р. «прапорщик 2-ї команди одужуючих Єфімов привіз із собою екіпаж і пару коней, у подальшому проданих острозькому міському старості за 550 руб.»⁴² і т. д. Таку «доблесть» російського війська увічнено на австрійській листівці (див. ілюстр. 2).

Ілюстр. 2

⁴⁰ Петрович І. [Крип'яквич І.]. Галичина під час російської окупації: Серпень 1914 – червень 1915. – [Б. м.], 1915. – С.49.

⁴¹ Орлык S. Polityka celna Imperium Rosyjskiego na okupowanych terenach Galicji i Bukowiny w okresie pierwszej wojny światowej // Nowa Ukraina. – №16/17. – Kraków; Przemyśl, 2017. – S.6–7.

⁴² ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.3.

Особливо винахідливими були чини цивільної окупаційної влади, котрі орудували в тилу і при відступі російських військ разом з казенним майном вантажили у вагони награвовані речі, які в документах не згадувалися, а тому не привертали увагу відповідної слідчої комісії: «під прапором казенного добра» проходили «люстри, канделябри», «роялі, клітки з папугами, грамофони й інші предмети розкішного мирного життя»⁴³. Зокрема, у червні – липні 1915 р. на станції Проскурів без документів «було виявлено три вагони, завантажені сигаретами (всього в кількості 2½ мільйонів штук)», «п'ять вузькоколієних вагонів з листовим тютюном і один з сигарами з Галичини»; на станцію Рівне 1 серпня 1915 р. прибули 4 вагони з казенним вантажем, в яких «були виявлені рояль червоного дерева, буфет також червоного дерева, гардероб та інші предмети домашньої обстановки», в тому числі картини, меблі, посуд, «килими, бронзові й порцелянові речі, столову білизну, срібло, мисливські рушніці, чоловічі і дамські костюми і всілякі предмети домашнього вжитку»; «на перегоні Верба – Дубно у вагонах потягу №94 виявлено шістнадцять бочок з винним спиртом, які супроводжувалися городовим міста Львова» у м. Броди в розпорядження начальника Бродського повіту. Чини градоначальства Львова разом із казенним майном вивозили «автомобілі, велосипеди, коней, екіпажі, медикаменти, різну зброю та ін.»; з 9 по 11 червня 1915 р. у напрямку м. Рівне проїхали «біля 200 різних екіпажів (в т. ч. карета) з кіньми, в яких знаходилися городові» та різні чини поліції⁴⁴. А З.Коршкнова – дружина призначеного у Східній Галичині начальника повіту – багатіла не щодня, а щогодини: «здійснювала великі вклади грошей у Бердичівське казначейство», де станом на липень 1915 р. «мала більше 18 тисяч рублів»⁴⁵.

Російські війська та цивільна окупаційна влада, маючи досвід стрімкого відступу влітку 1915 р., коли грабунки набували хаотичного, непідготовленого характеру, напередодні другого виведення російських військ, яке очікувалося влітку 1917 р., вирішили більш ретельно розробити план евакуаційного процесу. Суть його полягала в організації раптового проведення реквізицій (до офіційного оголошення евакуації), щоб позбавити місцевих господарів можливості загнати свою худобу в ліси або на таємні вигони, сховати гужовий транспорт та інший реманент і майно. Для цього заздалегідь створювали спеціальні комісії та гуртові військові команди, які вели облік наявної рогатої худоби, а окупанти особливо підкреслювали, що «необхідно поклопотатися про достатню кількість підвід», щоб завантажити казенне⁴⁶ та награвоване майно. На нараді управління комісара Тимчасового уряду Сторожинецького повіту Чернівецької губернії 11 липня 1917 р. акцентувалася увага на необхідності проведення термінової реквізиції всіх засобів перевезення, коней і упряжі загальною кількістю 97 парокінних підвід, потрібних для евакуації російських військових частин та цивільної окупаційної влади Сторожинецького повіту. Водночас було вирішено «у випадку евакуації гнати реквізовану худобу гуртами через поля. Таким чином, по-перше, буде зменшено витрати на годування худоби, а по-друге, сприятиме знищенню посівів»⁴⁷. Проблему гужового транспорту під час відступу російських військ зазвичай вирішували радикально: у с. Великі Мости Сокальського повіту Львівської губернії на громаду в 5 тис. душ залишили 10 коней, а у Кіцманському повіті Чернівецької губернії забрали 35% худоби⁴⁸.

⁴³ Там само. – Арк.9.

⁴⁴ Там само. – Арк.4–4 зв., 9–9 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк.64–64 зв.

⁴⁶ ДАЧО. – Ф.957. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3.

⁴⁷ Орлик С.В. Закупівлі та реквізиції... – С.38; ДАЧО. – Ф.957. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.2–3 зв.

⁴⁸ Коріненко П.С., Терещенко В.Д., Старка В.В., Киданюк А.В. Податки і повинності... – С.66.

Підсумовуючи, слід зазначити, що випадки мародерства, грабежів та розбою відносно населення Східної Галичини та Північної Буковини з боку російських військ та встановленої у тилкових районах російської цивільної окупаційної влади у період Першої світової війни, попри їх значну кількість, майже не документувалися. Визначити загальні збитки, яких зазнало цивільне населення від російської окупації, проблематично, однак встановлені нами численні факти свідчать про те, що вказані злочинні дії були типовими й масовими, що було і залишається донині характерним для російської окупаційної армії. Такі дії російської армії та російської окупаційної влади щодо цивільного населення на захоплених територіях є порушенням норм міжнародного гуманітарного права. У свою чергу, міжнародне гуманітарне право має удосконалюватися, оскільки сучасна війна змінила своє обличчя, стала гібридною (відбувається без оголошення війни), що пов'язано з намаганням вийти за рамки чинного міжнародного права й таким чином уникнути відповідальності. І, як і сто років тому, сьогодні Росія, здійснюючи збройну агресію на українській землі, залишається державою-агресором і державою-окупантом, а дії представників її військових підрозділів демонструють нечувану жорстокість і цинізм, особливо щодо мешканців територій, на які ступила нога «російських визволителів», котрі «звільняють» мирних жителів не лише від майна, а й від життя. Злочини російських окупантів у Київській обл. (у містах Буча, Ірпінь, Гостомель та інших населених пунктах), вчинені після віроломного вторгнення на територію суверенної держави України 24 лютого 2022 р., годі й порівнювати з поведінкою окупантів попередніх світових війн за жорстокістю, звірствами щодо цивільного населення. І все це відбувається у ХХІ ст., коли у цивілізованих країнах пропагується пацифізм, гуманізм, людяність, емпатія, повага й милосердя до ближнього, а в Російській Федерації вся пропаганда побудована на ненависті, брехні, невігластві, неповазі до громадян інших держав.

REFERENCES

1. Berest, I. (2009). *Sotsialne stanovyshe naselennia Skhidnoi Halychyny i Zakhidnoi Volyni v roky Pershoi svitovoi viiny* (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
2. Ihnytskyi, I. (2011). Problemy istorii Pershoi rosiiskoi okupatsii Halychyny (1914–1915 rr.) u suchasnomu naukovomu dyskursi. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., 19*, 320–344. [in Ukrainian].
3. Korinenko, P.S., Tereschenko, V.D., Starka, V.V., Kydaniuk, A.V. (2016). *Podatky i povynnosti v halyskomu seli (kinets XVIII – seredyna XX st.)*. Ternopil. [in Ukrainian].
4. Kuchera, I. (2013). Polityka rosiiskoi okupatsiinoi administratsii u Skhidnii Halychyni u 1914–1917 rr. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu: Istorii, 23-24*, 194–200. [in Ukrainian].
5. Kuchera, I., Hainal, T., & Danyliak, R. (2021). Sotsialno-ekonomichne stanovyshe meshkantsiv Skhidnoi Halychyny pid chas rosiiskoi okupatsii u roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.). *Hrani, 24(11)*, 5–14. [in Ukrainian].
6. Liubchenko, V. (2013). Rosiiska okupatsiina administratsiia u Halychyni ta na Bukovyni. *Velyka viina (1914–1918) i Ukraina, 1*, 248–300. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Lozynska, I. (2013). Ekonomichna polityka administratsii F.F.Trepova u Halychyni. *Problemy humanitarnykh nauk, 32*, 123–137. [in Ukrainian].
8. Mazur, O. & Pater, I. (2007). Halyska "Ruina": sotsialno-ekonomichne stanovyshe Skhidnoi Halychyny (1914–1915 rr.). *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika": Derzhava ta armii, 584*, 44–52. [in Ukrainian].
9. Mazur, O. & Sukhyi, O. (2000). Ukrainian population of Galicia at the beginning of the First World War: repressive actions of the Austrian authorities. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika": Derzhava ta armii, 408*, 73–78. [in Ukrainian].
10. Mazur, O. (1998). Naslidky viiny dlia sela Skhidnoi Halychyny. *Persha svitova viina i slovianski narody*, 101–108. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Ohui, O. (2006). Hroshovi obih na Bukovyni chasiv Pershoi svitovoi viiny. *Spetsialni istorichni dystsyplyni: pytannia teorii ta metodyky, 13*, 48–86. [in Ukrainian].
12. Orlyk, S. & Mekheda, A. (2020). Natural duties of the population of Eastern Galicia and Northern Bukovyna under conditions of the Russian occupation (1914–1917). *Skhidnoievropeiskyi istorichniy visnyk, 16*, 153–162.
13. Orlyk, S. (2017). Ekonomichne stanovyshe ta podatna zdatnist selian Halychyny i Bukovyny v period rosiiskoi okupatsii u chasy Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi selianyn, 18*, 93–100. [in Ukrainian].
14. Orlyk, S. (2017). Polityka celna Imperium Rosyjskiego na okupowanych terenach Galicji i Bukowiny w okresie pierwszej wojny światowej. *Nova Ukraina, 16/17*, 5–11. [in Polish].
15. Orlyk, S. (2018). Finansova polityka rosiiskoho okupatsiinoho rezhymu u Halychyni ta Bukovyni v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.). *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Orlyk, S. (2019). Zakupivli ta rekvizytstii u selian Skhidnoi Halychyny i Bukovyny pid chas rosiiskoi okupatsii u roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi selianyn, 21*, 34–40. [in Ukrainian].

17. Orlyk, S.V. & Orlyk, V.M. (2019). Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War. *Skladnoievropeiskyi istorychnyi visnyk*, 10, 85–93.
18. Prokopchuk, I. (2022). *Marodery ta dykuny: yak zobrazhalo videnske vydannia rosijskykh soldatuv u period Pershoi svitovoi*. Retrieved from: <https://versii.if.ua/novunu/marodery-ta-dykuny-yak-zobrazhalo-videnske-vydannya-rosijskykh-soldatuv-u-period-pershoi-svitovoi/> [in Ukrainian].
19. Reient, O. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Svitlana ORLYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Professor at Department of History, Archaeology,
 Informational and Archival Affairs,
 Central Ukrainian National Technical University
 (Kropyvnytskyi, Ukraine), svitlana.orlik@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6280-9273>

Marauding, Plundering and Brigandage of Russian Occupation Forces in Eastern Halychyna and Northern Bukovyna During the World War I

Abstract. The purpose of the work to highlight the problem of marauding, plundering and brigandage committed by the Russian occupation authorities against civilian population on the temporarily occupied Ukrainian territories of Eastern Halychyna and Northern Bukovyna during the World War I, that was actualized in connection with the war started by Russia against Ukraine in February 2022. General scientific and special historical **methods of research** were used, such as causal chain method, system analysis, historical-comparative, retrospective, historical-typological, historical-genetic and others. **Scientific novelty** is a special analysis, for the first time in historiography, of the behaviour of Russian occupation forces and civil occupation authorities on the territories of Eastern Halychyna and Northern Bukovyna during the Great War, which had manifested itself in the form of marauding, plundering and robbery aimed at inhabitants of occupied territories. **Main results of the study.** The attention is focused on the norms of international humanitarian law adopted before the World War I regarding the protection of life, dignity, religious beliefs, and private property of the civilian population during armed conflicts. Based on archival documents, concrete evidence of the marauding, plundering and brigandage committed by Russian occupation authorities against civilian population on the temporarily occupied territories of Western Ukraine are given, the considered facts were typical and mass. Special attention is paid to the total requisition of grain, foodstuff for the needs of the army from the peasants and landowners, confiscation of property abandoned by its owners, bank deposits and property kept in banking institutions, looting of the personal property of residents in the occupied territories, extortion of indemnities from residents of cities and other actions of Russian army and Russian occupation authorities. Attention is paid to the peculiarities of the transportation of looted property during the evacuation of Russian army. **Conclusions.** Cases of marauding, plundering and brigandage aimed at civilian population of Eastern Halychyna and Northern Bukovyna, which were committed during the Great War by the Russian troops and Russian civil occupation authorities established in hinterland districts, were mass, cruel, and accompanied by deliberate destruction of private houses and property, that caused poverty and starvation of the local population.

Keywords: World War I, Eastern Halychyna, Northern Bukovyna, marauding, plundering, civilian population, convention.

Андрій БОВГІРЯ

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), andrzej@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

«Вера наша старожитная»: до питання про конфесійний фактор ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.)*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.017>

УДК: 94(477)343.3«Гетьманщина XVII–XVIII»

Анотація. Впродовж існування Гетьманщини як політичного організму на її теренах відбувався процес конструювання ідентичності, визначне місце в якому займала релігія, конфесійна належність. Їх роль і функції в націогенезі не були сталими та залежали від конкретних соціально-політичних умов, а також текстів, що репрезентували історичну пам'ять козацької доби, включаючи актові й наративні. **Мета статті** полягає у визначенні місця та ролі конфесійного фактора у процесі конструювання ідентичності спільноти, котра мешкала на теренах Гетьманщини зазначеного часу. **Методологія дослідження** базується на деконструкції текстів – актових і наративних, порівнянні в них усталених топосів та їх інтерпретацій. **Наукова новизна.** Здійснено комплексний аналіз корпусу текстових джерел періоду Гетьманщини, на основі якого вдалося простежити динаміку використання віри, конфесії як інструменту для вибудовування колективної ідентичності. **Висновки.** Етнокультурна ідентичність, яка складалася в Гетьманщині у XVII–XVIII ст., не ґрунтувалася лише на вірі. Confessio виконувало кілька функцій, серед яких унормування відносин із сусідами – поляками й московитами. Для кожного з них в текстах вибудовувався окремий сценарій, головну роль у котрому відігравала віра. Православ'я давало можливість позиціонувати власну рівність, або навіть перевагу, стверджуючи про глибоку історичну легітимність «своєї» віри, вписуючи себе, через її посередництво, в руське чи навіть ранньосередньовічне минуле.

Ключові слова: Гетьманщина, конфесія, віра, православ'я, ідентичність.

Події часів повстання під проводом Б.Хмельницького спричинили вагомі корективи у процесі конструювання ідентичності на теренах південно-східних воєводств Речі Посполитої – території колишньої Русі та майбутньої України. Раніше основним маркером ідентичності для спільноти, яка тут мешкала, виступала конфесія. Втім нові політичні реалії створили й нові маркери самосприйняття, або ж змінили їх наповнення. Вони не виникли, не набули нової якості відразу після 1648 р. Знадобився певний час для того, аби вони сформувалися задля конституювання нової спільноти – «малоросійського / козацького / українського народу». Яке місце займала віра, конфесія у цьому процесі? Чи можна говорити про втрату нею колишніх позицій, про набуття інших інтерпретацій, що служили новим цілям? Чи вступала

* Статтю підготовлено в рамках дослідницького проєкту «Кієво-руська та литовсько-польська спадщина в політичних і соціокультурних практиках ранньомодерної України: дискурси традиціоналізму та новаторства».

релігія – confessio – у суперечність з етнонаціональною ідентичністю – patio, або ж вони органічно співіснували?

При дослідженні цих питань важливо враховувати специфіку нарративних й актових джерел. В останніх питання patio та confessio порівняно слабо артикульовані або ж висвітлювалися ситуативно. Але, залучаючи їх, можна простежити сам процес генезису, розвитку певних ідей, на який впливали багато чинників. Наративні тексти виникли порівняно пізніше, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Їх основною метою була легітимація нової держави та нового народу. Різні аспекти, пов'язані з вірою, конфесією, їх співвідношення з національним, тут більш систематизовані. Але картина в них усе ж статична, що ретроспективно відображає реалії своєї епохи.

Із початком повстання Б.Хмельницького серед умов, висунутих його учасниками, були й питання, пов'язані з релігією, актуальність яких зростала пропорційно до воєнних успіхів. На перших етапах вимоги козацького табору мали переважно корпоративний характер – закріплення прав і статусу Війська Запорізького у структурі річпосполитського соціуму. Віра, конфесія виступали радше допоміжними для надання більшого контрасту опису нерівноправного становища козацтва, порушення його прав і вольностей. Так, навесні 1648 р. в посланнях до коронного гетьмана М.Потоцького й короля Владислава IV серед іншого стверджувалося, що у складі Речі Посполитої вони, козаки – православні християни, терплять утиски, яких їхні одновірці не відчують у «турецкой неволе», «турецкой земле»¹. Але вже влітку того ж року після значних перемог над польською армією під Жовтими Водами та Корсунем до політичних й економічних домагань додалися пункти про захист «нашей веры», «стародревней греческой религии». Причому ці положення поширювалися далеко за межі ареалу повстання. В інструкціях липня 1648 р. на переговори з поляками козацька сторона вимагала забезпечити права православної церкви на віковичній території Польського королівства – Кракові, Любліні та ін.² Тобто козацтво знову почало позиціонувати себе захисником інтересів православ'я в межах Речі Посполитої. Так само, як і в 1621 р., коли за військової підтримки козаків стало можливим відновлення Київської митрополії. Тепер же релігійна риторика ще й дозволяла подолати стану обмеженість козацьких вимог і залучити інші стани – міщан, селян, шляхту, мобілізуючи їх на спільну боротьбу під гаслами захисту православ'я³.

На початку 1649 р. в листі козаків до короля Яна Казимира вперше в документах ранньої історії Гетьманщини з'явилося формулювання «наш народ руський»⁴. Таким чином, козацтво дедалі відходило від суто корпоративних вимог, репрезентуючи себе частиною більшої спільноти. У відповідних матеріалах ще зберігається формулювання про невилічність, гірше за «турецьку неволю», становище православних. Але, на відміну від аналогічних листів і вимог піврічної давності, тут це положення ототожнювалося не лише з козацтвом, але з усім «народом руським», або «нашим християнським народом», який споконвіку тримається «старовинної грецької віри». При цьому «ми-група» – «народ руський», невід'ємною частиною якого відтепер виступали козаки, легітимізувався через православ'я та руське минуле, наполягаючи на «стародавньому» походженні свого обряду. Для авторів документації ранньої Гетьманщини «народ руський» – одночасно етнонім і конфесіонім. В актах часів Б.Хмельницького він ще не зводився до своїх вузьких кордонів, а асоціювався передусім із великим ареалом Pax Orthodoxa цілої Речі Посполитої.

¹ Документи Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К., 1961. – С.30, 35.

² Там само. – С.39.

³ *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. С.240–242.

⁴ Документи Богдана Хмельницького... – С.107.

Тріумфальний в'їзд Б.Хмельницького до Києва на початку 1649 р., його зустріч із духівництвом та єрусалимським патріархом Паїсієм поклали початок новому сценарію саморепрезентації козацтва. Гетьман сприймався тепер не лише полководцем, а лідером усього «народу руського», що його він, подібно до Мойсея, вивів з полону. Сам же тоπος «єгипетської неволі», що був присутній також і в інших європейських текстах, став додатковою легітимацією для війни⁵. Дуже точно зміну сценарію, на чолі якого стояла відтепер віра, ілюструє відома цитата зі щоденника польського посла В.М'яковського, згідно зі свідченнями котрого на початку 1649 р. Б.Хмельницький нібито говорив про себе: «Правда є, що я малий і лихий чоловік, але це Бог мені дав, що нині я єдиновладець і самодержець руський [...] виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що первей о шкоду свою воював, тепер воювати буду о віру православну нашу»⁶. У вимогах до польської сторони інтерес до питань церкви й віри істотно зростає. Так, із вісімнадцяти пунктів Зборівського договору дев'ять були присвячені саме захисту інтересів православної церкви⁷.

Усе це додаткове свідчення появи на ранніх етапах існування козацької автономії нової ідеології, в основі якої, серед іншого, лежав концепт «православного народу руського», чією невід'ємною частиною було козацтво. Представники останнього через православ'я стверджували власний статус як складової цього народу, його еліти і протекторів. Причому, на відміну від періоду до повстання Б.Хмельницького, коли процес «конфесіалізації»⁸ козацтва був зовнішнім, тобто конструйованим православними інтелектуалами, діячами церкви, тепер ідеологи козацтва самі стали його виконавцями.

Цікаво, що уявлення про свою віру, православ'я в «ми-групи» – «народу руського» по-різному проявлялося у відносинах з «іншими» – поляками й московитами. «Ми» та поляки в документах, адресованих останнім, часто позиціонувалися як єдина християнська спільнота, що живе під покровом спільної вітчизни – Речі Посполитої. Війна між ними – наслідок громадянського конфлікту, спровокованого окремими поляками, котрі бажали смерті для своєї Вітчизни. Теза про «невинну християнську кров», пролиту з обох сторін, звучала вже в перших зверненнях до поляків від Війська Запорозького ще на початку війни⁹. Аналогічні формулювання читаємо також у посланні Б.Хмельницького до львів'ян 1655 р. під час спільної з московськими військами облоги міста¹⁰. У листі до брацлавського воєводи А.Киселя у червні 1648 р. війна з поляками названа горем, що спіткало «християнський народ» (під яким малися на увазі польська й руська його складові)¹¹.

У позиціонуванні себе та поляків як представників єдиного цілого в рамках Рах Christianiana окремо стояло питання унії¹². Її запровадження, на думку авторів текстів, стало однією з причин розбрату у спільній Вітчизні між християнськими народами, «початком нещастя»¹³. Вимоги її ліквідації супроводжувалися зверненням до історії, коли Русь зі своєю релігією добровільно приєдналася до Польщі, де існувала своя віра. Повернення статус-кво, що існувало в киеворуські часи, представлялося

⁵ Плохий С. Наливайкова віра... – С.262.

⁶ Документи Богдана Хмельницького... – С.108.

⁷ Універсали Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К., 1998. – С.54–56.

⁸ Плохий С. Наливайкова віра... – С.201.

⁹ Документи Богдана Хмельницького... – С.44.

¹⁰ Там само. – С.452.

¹¹ Там само. – С.46.

¹² Плохий С. Наливайкова віра... – С.242.

¹³ Документи Богдана Хмельницького... – С.202.

запорукою миру. Згодом цю тезу неодноразово повторюватимуть у документах, адресованих полякам, і наступники Б.Хмельницького.

Дещо по-іншому питання, пов'язані з вірою, звучали у зверненнях до московської сторони. Основним їх завданням було залучити царя для допомоги у протистоянні з поляками. Отже апеляція до спільної православної віри виступала лейтмотивом практично в усіх листах, адресованих монархові та прикордонним воєводам упродовж 1648–1654 рр. При цьому, наполягаючи на спільності віри, українська сторона підкреслювала давність своєї належності до православ'я ще з києворуських часів. «Вера наша старожитная греческая, за которую з давних часов и за волности наши помираем», – читаємо в листі Б.Хмельницького до Олексія Михайловича 1648 р.¹⁴

Питання віри у відносинах із Москвою часто було пов'язане з руським минулим – початком православ'я. При цьому на рівні образів і символів українська сторона наголошувала на династичній спорідненості князя Володимира й московських царів, підкреслюючи при цьому першорідність Києва і його князів у порівнянні з московською династією¹⁵. Основною метою було привернути на свій бік царя, і водночас відстояти власну історичну суб'єктність. Одним з її компонентів виступала руська спадщина.

У 1649 р. Б.Хмельницький на зустрічі з царським послом Г.Унковським звертався до давнього минулого, стверджуючи, що «от Владимира наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть»¹⁶. Ішлося передусім про бажання гетьмана посилити свої позиції, легітимізувати за допомогою минулого нинішній статус. При зустрічі в Києві московського посольства на чолі з Ф.Бутурліним митрополит Сильвестр (Косов) говорив про Київ як про «наследие благочестивых древних князей русских», «седалище первого российского благочестивого князя»¹⁷. Ніжинський протопіп М.Филимонович у своїй промові перед царем 1654 р. згадував про те, що «за княжения великих князей русских, преславный град Киев бяше по прямому мати градов, мати церквам Божие жилище, второй Иерусалим нарицовашеся»¹⁸. Напередодні Переяславської ради генеральний писар І.Виговський, звертаючись до царя через його посла, говорив про «благодать Божу», що нині, як і за часів князя Володимира, простирається над ними, адже цар Олексій Михайлович є «сродником» Володимира¹⁹.

Поляки у цьому спільному православному дискурсі, що об'єднував «москву» й козаків, «народ руський», уже не «одно-», а «іновірці», вони – «неприятели наши, нам христианом беду великую чинят»²⁰, «кровь нашу христианскую проливают»²¹. Причому згадувана раніше в листах до польської сторони теза про «невинну християнську кров» набувала тепер іншого значення і співвідносилася лише з одним боком конфлікту – «нами» (козаками / «народом руським»).

У документах, призначених московським адресатам, згадки про християнство поляків узагалі опускалися, а їх «неправославність» була тотожною іновірству. Метою створення такого образу, знову ж таки, стало залучення союзника проти Варшави. Показовий тут лист Б.Хмельницького хотмизькому воєводі від червня 1648 р., де

¹⁴ Там само. – С.48.

¹⁵ Пляхій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 р.: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.781.

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – Т.2. – Москва, 1953. – С.152.

¹⁷ Там же. – Т.3. – Москва, 1953. – С.478.

¹⁸ Пляхій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура. – С.781.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – С.460.

²⁰ Там же. – С.260.

²¹ Там же. – С.94.

гетьман, звертаючись до солідарності на основі спільної віри, просив московську сторону утримуватися від будь-яких ворожих дій щодо повсталих: «Не сподевалихмося того по царському величеству великого государя и князя Алексея Михайловича и по вас самих, православных христиан, штоби есте на веру нашу хрестиянску, однакою з вашою, мели наступовати, а на нас ляхом помогат»²². Подібна тональність присутня і в листах Б.Хмельницького до путивльського воеводи, в яких він закликав «на православних христиан ляхам недоверкам помощь не давати»²³ й погрожував Божою карою за «измену» та занесення зброї на «свою веру православную»²⁴.

Тематика спільної з Москвою православної віри присутня в документах гетьманування Б.Хмельницького до 1654 р. Після цього, коли основну мету такої риторики було досягнуто, вона практично повністю зникла з актових текстів. Більше того, від цього ж часу вже починали проявлятися перші ознаки взаємної недовіри, в яких інструменталізувалися в тому числі й питання віри. У 1657 р. у відповідь на закиди царського посланника Ф.Бутурліна за союз з «еретиками й кальвінами» – шведським королем і трансильванським князем, Б.Хмельницький уже не апелював до спільності віри. Навпаки, він дорікав Москві за порушення домовленостей і намір примиритися з поляками – ворогами православ'я, а шведського короля, хоч він і «кальвін», уважав надійним союзником. Такими, за словами гетьмана, були і його колишні спільники кримські татари, котрі «ево слушали, бились и кровь свою проливали [...] за церкви Божии и веру православную»²⁵. Цікаво, що в 1651 р. у відповідь на подібні звинувачення за дружбу з «бурсурманами», Б.Хмельницький посилався на вимушений досвід такого союзу, укладеного «по неволе», «за грехи нам, православным хрестияном»²⁶.

Ще одним прикладом може слугувати конфлікт навколо майнового статусу стрільців у Києві. В 1657 р. генеральний писар І.Виговський звинуватив московську сторону у захопленні церковних земель («стародревние места, которые надаваны ко святой соборной и апостольской церкви от прежних великих князей русских») під стрілецькі садиби²⁷. У відповідь московські посли, нарікаючи на те, що козацька адміністрація позбавляє стрільців даху над головою, удалися до сентиментів спільної віри: «Как естесе Бога не боитесь и стыда не имеет! То ли брацкая любовь единоверным православным хрестияном?»²⁸.

По смерті Б.Хмельницького аспекти, пов'язані з вірою, залишалися актуальними для самосприйняття соціуму Гетьманщини. На той час ще зберігалися елементи колишнього трактування поняття «народ руський». У Гадацькому договорі 1658 р. з його ідеєю Великого князівства Руського ще можна зустріти концепти, популярні в 1648–1649 рр., про «старожитню Русь», котра добровільно приєдналася зі своєю релігією до Польщі²⁹. Аналогічні формулювання містилися в інструкції 1670 р., даній гетьманом П.Дорошенком своїм послам на переговори з поляками³⁰. «Руський народ» тут ще невід'ємний від православ'я – «старожитньої грецької релігії», і ареал її поширення в межах Київської митрополії збігається з ареалом проживання цього народу («куда язык народа русского достигает»)³¹. Таким же чином він розуміється

²² Там же. – С.54.

²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1861. – С.228.

²⁴ Там же. – С.233.

²⁵ Там же. – С.569–570.

²⁶ Там же. – С.464.

²⁷ Там же. – С.580.

²⁸ Там же. – С.581.

²⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К; Л., 2004. – С.33–34.

³⁰ Там само. – С.383.

³¹ Там само. – С.40.

й у Корсунських статтях 1669 р. – договорі між П.Дорошенком та османським урядом («русский народ ныне разделен на различные страны, а держи едину и ту ж веру со греки»)³².

Але в той самий час у документах уже намічалася трансформація розуміння цієї спільноти. На хвилі драматичного поділу козацької України на Лівобережжя, супутніх цьому міжусобиць та зовнішньої експансії кристалізувався концепт «народу руського», що обмежувався, власне, рубежами Гетьманщини, або ж в окремих випадках – територією колишньої Русі у складі Корони Польської. Синонімічними означеннями в текстах виступали також поняття народу «малоросійського», «козацького», «українського», «російського». Для його конструювання конфесійна складова теж грала свою роль.

У конфронтації між лівим і правим берегами Дніпра православна віра активно інструменталізувалася. Зокрема лівобічний гетьман І.Брюховецький не один раз звертався до мешканців підвладних П.Дорошенкові теренів, використовуючи саме віру як маркер, що об'єднував єдиний, але політично розділений народ («ко всем православным малоросийского народу», «единоверныя сыны святой восточной церкви – матери нашей единокровныя сыны», «единоверные братья»)³³.

Питання віри стало для І.Брюховецького особливо актуальним у зв'язку з відкритою конфронтацією з Московією. У цій риторичній спільноті Гетьманщини – православний малоросійський / український / козацький народ як носій істинної віри, хранитель православ'я, – контрастувала на тлі «іновірців» поляків, а також їхніх ситуативних союзників московитів, котрі хочуть «выгубити народ християнский украинский»³⁴. На відміну від останнього, Москва є відступником від православ'я не лише через політичний союз із поляками-католиками, але й з причини відходу від релігійних догм. «Сами приняли унию и ересь латинскую. Москва не руским, латинским письмом писати начала», – читаємо в одному з листів І.Брюховецького³⁵. Гетьман докоряв московському урядові в більш лагідному, толерантному ставленні до «ви-хрестів» – колишніх католиків та євреїв, котрі за першої-ліпшої нагоди зрадять православ'я, аніж до жителів Гетьманщини – «к братьям нашим православным», яких у «большой кабале держат». Серед антиправославних гріхів Москви регіментар називав скинення патріарха Никона, який саме боровся проти «латинської ересі». У цілому ж корінь антиправославної політики Москви, на думку І.Брюховецького, полягав в її владарювання над багатьма «поганськими народами», чії звичаї («поганські порядки») активно переймалися³⁶.

В історичних наративах Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. особливості репрезентації теми віри, конфесії багато у чому рельєфно повторювали ідеї, викладені в актових матеріалах, але при цьому мали свої нюанси. Головний із них – певна статичність, тобто уявлення про цю тему в текстах відображало не динаміку, а реалії свого часу, власне коли ці тексти й виникли. Отже православ'я в них як елемент ідентичності – готовий конструкт, не схильний до часових впливів та іншої кон'юнктури. «Православний український / малоросійський / козацький народ» існував у цих текстах уже за часів Б.Хмельницького, поряд із концептами «Вітчизни Малоросійської», її єдності тощо. Попри те, що в реальності їх виникнення слід обмежити періодом гетьманства П.Дорошенка, І.Брюховецького.

³² Там само. – С.381.

³³ Там само. – С.302, 320.

³⁴ Там само. – С.354.

³⁵ Там само. – С.60.

³⁶ Там само. – С.358–359.

Зміст історичних наративів Гетьманщини – козацьких літописів можна умовно розділити на своєрідні сюжетні блоки. У кожному з них своя специфіка у представленні цієї теми, що відрізнялася інтенсивністю, частотою висвітлення, а також певними завданнями, які ставили перед собою автори. Мова, отже, ішла про етногенез, період перед війною Б.Хмельницького й наступної «Руїни».

Етногенез представлено в основному у двох творах – «Літописі Величка», «Літописі Грабянки», а також у похідних від останнього – преамбулі до «Конституції» П.Орлика, різноманітних історичних компіляціях, віршованих історіях. Предками «малоросійська козацького народу» у цих текстах визнавалися хозари-нехристияни. Цей факт ігнорувався авторами хозарського міфу та, здавалося б, відсував конфесійність на другий план, ставлячи на перше місце, власне, етнічну генеалогію хозарів, що брала початок зі старозаповітних часів, їхню військову доблесть, багатство, давність династії каганів. Але все ж, усупереч самодостатності цих характеристик хозарів, автор міфу вносив у його зміст сюжет про їх православне хрещення від Візантії³⁷. Якщо в «Літописі Грабянки» хозари фігурували як давні предки «малоросійського народу», що прийняли християнство, то в «Конституції» П.Орлика 1710 р. прямо вказувалося на прийнятті «народом козацьким» православ'я «за владения каганов козарских»³⁸. Присутність конфесійного елемента на стадії етногенезу свідчить про його значну роль у конструюванні ідентичності «малоросійського козацького народу». Таким чином, зусиллями авторів наративів ця спільнота звеличувалася над сусідами – поляками й московитами, котрі, на їхню думку, долучилися до християнської віри значно пізніше.

У «Літописі Грабянки» і творі С.Величка поряд із хозарами першопредками також виступали давні руси³⁹. Згідно з текстами, хозари поступово втрачали свою могутність й асимілювалися ними. Окрім військової доблесті русів, прав і вольностей, дарованих руськими князями, від них також було успадковано православ'я. Конфесійна складова руського минулого виступала в текстах важливим компонентом конструювання ідентичності. Православ'я – один з елементів, що пов'язував Гетьманщину та Русь. Руські князі – «антицессори наши» підтверджували не лише «войсковие малороссийские давние права», а й утвердили права «веры нашей православной»⁴⁰. При цьому Русь представлялася як «власна предковечная отчизна наша», котру київський князь Володимир «просветил крещением».

Таким чином, відбувалося своєрідне «подвійне хрещення» «малоросійського козацького народу» – за часів хозарських каганів і Русі. Цей міф, безсумнівно, сприяв утвердженню в наративних текстах тез про давність «нашої» віри, а також старожитність її зв'язку з народом, її носієм («вера отческа православная», «старорусская православная вера»⁴¹, «истинный православный / извечне християнский малоросійский народ», «вольный из древних веков народ православный и шляхетный закорусский»)⁴².

Конфесійний фактор став визначальним у наступному сюжетному блоці про передісторію Хмельниччини, опис причин, що призвели до протистояння. Авторі козацьких літописів прагнули легітимізувати справедливий, з їхньої перспективи, характер війни, зобразивши страждання «малоросійської козацького народу» та наруги над його правами.

³⁷ *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки.* – К., 1853. – С.11.

³⁸ *Договори і постанови / Упор. О.Алфьоров.* – К., 2010. – С.35–36.

³⁹ *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки.* – С.11–15.

⁴⁰ *Величко С. Літопис / Упор. Г.Боряк, Т.Таїрова-Яковлева.* – К., 2020. – С.159.

⁴¹ *Літопис Самовидця / Упор. Я.Дзира.* – К., 1971. – С.51.

⁴² *Величко С. Літопис.* – С.116.

С.Величко у своєму тексті провів короткий аналіз правління всіх польських монархів, починаючи від Казимира Великого до Яна Казимира, в контексті дотримання ними прав «малоросійської народу», у тому числі православної релігії. Висновок автора невтішний – кожне з правлінь лише погіршувало становище православ'я. При цьому автор підкреслював рівність свого народу з поляками й навіть їх спільне походження. Останні «от нас русов уродилися», але потім, користуючись слабкістю Русі як держави, приєднали ці землі до Корони. Русь і поляки були рівними, отримали підтвердження прав та вольностей від спільних монархів⁴³. У текстах не раз підкреслювалося, що «русь» («презацный и старожитный народ русский») у числі прав і привілеїв отримав також свободу православного віросповідання – права на «руську» віру, або, як відзначав Ф.Софонович, «король словом панским руси благочестие в отправе церемонии церковной дати обецал»⁴⁴. Порушення ж поляками споконвічних прав, особливо щодо віросповідання, призвело до кровопролиття.

Також, як і у згаданих актових джерелах, у наративних текстах актуальними залишалися тези про «свою релігію», з якою Русь приєдналася до католицької Польщі, і чії права, замість гарантування, систематично порушувалися. Винуватцями цього визнавалися «поляки» – не як носії етнічності, а представники держави, що зневажали волю своїх монархів. Ними виступали також «свої» – русини-конвертати, котрі зрадили «отческую веру», посприяли відпадинню від православ'я багатьох представників «народу руського». Таким, наприклад, був князь Я.Вишневецький – «з руского покоління лях»⁴⁵. Саме відступників Самовидець уважав найбільш винними у стражданнях свого народу⁴⁶. Автор «Літопису Грабянки» також основою конфлікту трактував зміну віри елітою Русі. На його думку, до цього їх спонукали «жены-ляховицы», котрі відвернули своїх чоловіків – воевод і старост від православ'я⁴⁷.

Дії поляків проти «греко-руської віри» полягали в образі православних священиків, у закритті храмів⁴⁸ і насажденні унії. Остання, на думку авторів, була головним символом нехтування правами «народу руського / малоросійського», оскільки на момент приєднання Русі до Польщі існували дві релігії – «римська» та «грецька». Унія ж стала згубним нововведенням, що шкодила інтересам як католиків, так і православних, привносячи смуту в їхню спільну Батьківщину Річ Посполиту.

Унія, згідно з наративними текстами, була не просто «заблудженням» чи «схизмой». Вона – «безбожная и душевредная правилам священныя и отцов наших противная»⁴⁹. Якщо католики, попри всі розбіжності, вважалися християнами, то уніати – це «слуги и предтечи антихристовы, мучающие християн»⁵⁰, «лжехристияне, новые еретики»⁵¹, а їхня віра – «химера новоявившаяся», що заперечує порядок,

⁴³ Там само. – С.158.

⁴⁴ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Упор. Ю.Мицик. – К., 1992. – С.205.

⁴⁵ Бєвзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С.123.

⁴⁶ Літопис Самовидця. – С.52.

⁴⁷ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.28.

⁴⁸ Ідеться про «церковні ключі». Згідно з цим сюжетом, ключі від православних храмів поляки передали євреям, котрі розпоряджалися ними на власний розсуд. Уперше, на думку З.Когута, він з'явився у творі польського священика П.Рушеля «Небесний фавор» (1649 р.) (див.: Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.259–260; також: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8. – Ч.2. – К., 1995. – С.120–121).

⁴⁹ Величко С. Літопис. – С.159.

⁵⁰ Бєвзо О. Львівський літопис... – С.104.

⁵¹ Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / Под. ред. В.Б.Антоновича. – К., 1888. – С.97.

установлений Богом⁵². Визначення ідентичності послідовників унії також викликало труднощі в авторів текстів: «то ни лях, а ни рус, и от всех заклятый»⁵³.

Отже унія сприймалася як поділ «руси», котра порушила основи самоідентифікації її представників. В основі сприйняття сучасниками релігійності й релігійних конфліктів лежали стійкі уявлення про те, що світ складається з багатьох народів, у кожного з яких своя віра. Такий стан речей уявлявся природним. Тож уніати сприймалися козаками як зрадники, що порвали зі своїм народом і втратили право бути його частиною⁵⁴.

Неприйняття унії пов'язано також і з тим, що православ'я, будучи важливим компонентів ідентичності, через події у Бресті 1596 р. довгий час перебувало в інституціональному занепаді. Одним із головних сюжетів історичних наративів кінця XVII – початку XVIII ст. стало відновлення Київської митрополії за активного сприяння козацтва. Особлива роль у цьому процесі відводилася гетьманові П.Сагайдачному – «истинному сыну православного грекорусского исповедания», «ревнителю святого благочестия»⁵⁵. Отже образ унії та її послідовників як «інших» слугував важливим ресурсом для конструювання власної ідентичності. Діяльність перших козацьких ватажків К.Косинського, С.Наливайка інтерпретувалася в літописах у контексті боротьби з унією й захисту віри. Тим самим конструювався образ козацтва як нової еліти, покровителя і протектора православ'я – роль, що раніше відводилася православним князям⁵⁶. Цей образ був створений церковними інтелектуалами в 1620-х рр. і потім успішно адаптувався авторами козацьких літописів.

За допомогою ілюстрації планомирного порушення релігійних прав автори наративів легітимізували право на війну, мета якої проголошувалася, у тому числі, і як захист православ'я («отческой веры»). Якщо в актових матеріалах періоду початку повстання релігійний аспект був незначним, то в наративних текстах він виходив на перший план. Цікавим у цьому зв'язку видається порівняння послань майбутнього козацького реґіментаря Б.Хмельницького та Війська Запорізького до коронного гетьмана М.Потоцького, написані до початку воєнних дій, з їх версією, викладеною у творі С.Величка. У перших релігійне питання практично відсутнє й основний акцент робився на обставинах особистої образи та порушення станових привілеїв⁵⁷. Натомість у другому серед обґрунтувань додавалося порушення прав і вольностей козацьких та малоросійських й образа «веры нашей православной кгрекоруской»⁵⁸. Подібним же чином аргумент захисту віри превалював в інших документах із літопису, представлених там як оригінальні, але котрі насправді були творами XVIII ст. Йдеться про універсали Б.Хмельницького, написані на самому початку війни, зокрема про так званий Білоцерківський, звернений до всіх «малоросіян» із закликом підніматися на боротьбу проти поляків. Цей заклик складався з тріади аргументів, на чолі якої була саме віра («за веру благочестивую», «за целость отчизны», «за древние права и вольности» / «честь

⁵² Гисторія... Г.Грабянки. Летописец краткий / Упор. В.Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С.56.

⁵³ Див.: Стихотворное сочинение Максима Плиски «Сказание о Малой Росии о бедствиях ее бывших» // Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф.299. – №552. – Л.198.

⁵⁴ Флоря Б. Отражение религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в «массовом сознании» простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Ч.П: Исторические последствия события. – Москва, 1999. – С.153–154, 170.

⁵⁵ Величко С. Літопис. – С.53.

⁵⁶ Плохий С. Наливайкова віра... – С.148–149.

⁵⁷ Документи Богдана Хмельницького... – С.26.

⁵⁸ Величко С. Літопис. – С.139.

личную»)⁵⁹. Подібним же чином акценти розставлено й в інших козацьких літописах. «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение», – писав Самовидець⁶⁰. Саме боротьба за православну віру та за викорінення «иноверия» стали головними причинами війни й за версією «Конституції» 1710 р.⁶¹

У порівнянні з попереднім сюжетним блоком, в описі подій, власне, повстання Б.Хмельницького тема віри не настільки репрезентативна. Тут можна також визначити періоди: до Переяславської ради й після 1654 р. У першому переважала переможна риторика, суть якої полягала у звільненні «православного народу» з «вікового рабства». І у Г.Грабянки, і у С.Величка «малоросійський козацький народ» уподібнювався «народу ізраїльському», до якого Бог проявив особливе благовоління. Зокрема подібні старозаповітні паралелі зустрічаємо в короткій редакції «Літопису Грабянки»: «От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь яко жидам землю ханаанскую, которой уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далее при помощи Божей поступай»⁶². Звільнена територія порівнювалася з Ханааном, новим Ізраїлем, а сам же Б.Хмельницький ставав рятівником православ'я й сучасним Мойсеєм. Воєнні перемоги на початковому етапі війни підносили як нагорода «малоросійському народу» за вірність православ'ю, «отческой вере». Внаслідок чого «русь начала в делах воинских процветати», а Б.Хмельницький почав іменуватися удільним князем чи навіть «монархом руским»⁶³. Натомість після Переяслава-1654 акценти дещо змістилися на пошук додаткової аргументації у виборі протекції царя. У наративах ми вже не бачимо спроб пов'язати московську династію з київськими православними князями й «російським» минулим. Головною ставала теза про добровільний характер цього вибору та добровільне приєднання «без жадной войны и кровопролития» православного народу до православного царя. Якщо православ'я в перших двох сюжетних блоках використовувалося як маркер для ілюстрації протистояння полякам і католикам, то тут православна ідентичність – спосіб визначення себе в нових політичних реаліях.

Отже зі змісту текстів можна виділити кілька взаємопов'язаних тез: ми («православний малоросійський козацький народ») попри всі катаклізми зберегли свою віру й добровільно прийняли владу монарха, який натомість має гарантувати наші права та захищати православ'я. Цей народ є рівним також православному «великоросійському народу», об'єднаний із ним у своєрідну унію на чолі зі спільним православним володарем.

У сюжетах, що описували період по смерті Б.Хмельницького, тема конфесії була затребувана ще менше. Якщо в попередні відрізки історії православ'я, а також права й вольності автори літописів виділяли головними у системі цінностей «малоросійського козацького народу», маркерами його ідентичності, то тепер до них додався третій компонент – «целость отчизни малоросийской», викликаний міжусобицями, розподілом Гетьманщини. Примітно, що серед основних векторів, які визначали їх початок і причини, перебувало питання вірності православної вірі. З одного боку, наслідуючи наративні традиції середньовіччя та ранньомодерного

⁵⁹ Там само. – С.136–140, 158–162.

⁶⁰ Літопис Самовидця. – С.45.

⁶¹ Договори і постанови. – С.37.

⁶² Історія... Г.Грабянки... – С.79; Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.37.

⁶³ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.85.

часу, автори козацьких літописів корінь усяких розбратів бачили у відступі від православ'я, у гріху. З іншого – саме вірність народу Гетьманщини православ'ю, твердість у вірі і стала причиною негараздів, котрі його спіткали. С.Величко використав для цього сюжет «Сатирової повісті» – трансформованої на новий лад поеми італійця Т.Тассо «Звільнений Єрусалим» (1575 г.). Один з її персонажів – Люцифер заявив перед своїми слугами про успіхи щодо викорінення православної віри серед багатьох народів, але все ж залишився єдиний, котрий докучає йому своєю істинною вірністю православ'ю найбільше: «[...] хочу убо да оных каменносердных и в вере своей православної непозыблемых русо-хозаров иж паче других народов нам своим благочестием несносны [...] виниците и выгубите». Один з оптимальних способів здійснення подібних планів полягав у сіянні ворожнечі та чвар у «православном християнском украинском народе», «затверделом газаро-руском народе», котрі, мовляв, і згублять його зсередини: «[...] на своих гетманов и начальников нехай бунтуются, а раздвоениями и незгодами внутренними и междуособиями своими сами себя нехай викореняют [...] нех му ся то станет же козаров память не зостанет»⁶⁴.

Автори наративних текстів також широко використовували конфесійну риторичку в умовах внутрішнього конфлікту періоду Руїни для конструювання образу «іншого». Зміна політичного вектора в очах опонентів автоматично означала зраду «отческой вере». Політичні опоненти І.Виговського, наприклад, уважали його напівкатоликом – за пропольську орієнтацію. Гетьмани П.Дорошенко і Ю.Хмельницький таким самим чином ставали «бусурманами» – за свій союз із турецьким султаном, хоча перехід в іншу віру аж ніяк не був частиною їхніх планів.

В актових джерелах другої половини XVII ст. спостерігаємо своєрідну еволюцію використання питань віри для легітимізації реалій, що склалися після 1648 р. та конструювання нової спільноти. В її ході можна виділити кілька етапів: від появи аспектів, пов'язаних із православ'ям, захистом його прав у документах початку повстання Б.Хмельницького до максимального їх розвитку в текстах напередодні Переяславської ради й істотного зниження уваги до цих питань після 1654 р. й у період Руїни. В історичних наративах подібну еволюцію простежити неможливо, адже в них представлено кінцевий конструкт, який увібрав у себе риси всього попереднього періоду та, водночас, реалії своєї епохи.

Етнокультурна ідентичність, яка склалася в Гетьманщині в XVII–XVIII ст., не ґрунтувалася лише на вірі. Остання виступала одним із маркерів, які сприяли конструюванню спільноти «малоросійського козацького народу». Як індикатор ідентичності *confessio* виконувало кілька функцій. По-перше, православ'я допомагало більш рельєфно окреслити поляків в образі «інших» для виправдання війни з ними, яка підносилася, у тому числі, і як змагання на захист православ'я. Останнє також давало можливість позиціонувати свою рівність, або навіть перевагу над ними, стверджуючи про глибоку історичну легітимність «своєї» віри, вписуючи себе через її посередництво в руське минуле. Цей аспект для вирівнювання позицій використовувався й у стосунках із Московією. Для досягнення цього в наративних текстах створювався конструкт «издревле / извечне православный

⁶⁴ Величко С. Літопис. – С.502.

козацький народ» (або його варіації) шляхом екстраполяції теми конфесії в етногенез, а також використовуючи міф про подвійне хрещення – від хозарів і князя Володимира. Таким чином, за допомогою *confessio* посилювалися позиції патіо, древність, спадкоємність історичних традицій «малоросійського козацького народу».

Досліджуючи фактор віри як один із маркерів ідентичності, ми все ж не повинні забувати, що маємо справу з текстами, з інтелектуальною традицією. Ці джерела не дадуть відповіді на питання про рецепцію викладених у них ідей на рівні повсякденної свідомості. Чи був конфесійний маркер визначальним? Априорі можна припустити, що жителі Гетьманщини, як і більшість їхніх сучасників ранньомодерного часу, надавали йому велике значення. Але відкритим залишається питання, як сприймалися в тодішньому суспільстві так звані «вихрести»? Чи означав перехід в іншу віру зміну етнокультурної ідентичності? Чи повинен представник «малоросійського козацького народу» бути винятково православним? Чи означала зміна віри автоматичне виключення з цієї категорії? Так, наприклад, було з уніатами. Але православ'я, своєю чергою, аж ніяк не гарантувало належність до цієї спільності. Прикладом слугує А.Кисіль, або ж ті православні жителі Львова, чие рідне місто тримало в облозі військо Б.Хмельницького. Спостерігаємо також зворотний процес. Наприклад, представники єврейського соціуму, котрі проживали в Гетьманщині, прийнявши православ'я ставали повноправними репрезентантами «малоросійського козацького народу», свідченням чого виступають старшинські роди Марковичів, Герциків та інших, що стали управлінською елітою української автономії. Відомо про факти переходу у православ'я з католицизму багатьох близьких соратників Б.Хмельницького. Як позиціонували вони самі себе і сприймалися іншими – православними?

Що ми можемо говорити про релігійну, конфесійну свідомість учасників подій 1648–1657 рр.? Численні охоронні універсали Б.Хмельницького на православні церкви, монастирі для захисту їхнього майна та життя священників від свого ж війська⁶⁵ свідчать про неоднозначне й ситуативне сприйняття церковних інституцій у тодішньому суспільстві.

REFERENCES

1. Bevzo, O. (Comp.) (1971). *Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopysets*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Boriak, H., Tairova, T. (Comps.) (2020). *Samiilo Velycbko. Litopys*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Butych, I. (Comp.) (1998). *Universalny Bobdana Khmelnytskoho: 1648–1657*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dzyra, Ya. (Comp.) (1971). *Litopys Samovydtzia*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Floria, B. (1999). Otrazhenie religioznykh konfliktov mezhdru protivnikami i priverzhentsami unii v "massovom soznanii" prostogo naseleniia Ukrainy i Belorussii v pervoy polovine XVII v. *Brestskaia unija 1596 g. i obschestvenno-politicheskaia borba na Ukrainie i v Belorussii v kontse XVI – nachale XVII v. II: Istoricheskie posledstviya sobytija*. Moskva. [in Russian].
6. Kohut, Z. (2004). *Korinnia identychnosti: Studii z rannomodernoї ta modernoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Krypiakevych, I., Butych, I. (Comps.) (1961). *Dokumenty Bobdana Khmelnytskoho: 1648–1657*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Moisiienko, V. (Comp.) (2001). *Gistoriia... G.Grabianki. Letopisets kratkij*. Zhytomyr. [in Old Ukrainian].
9. Mytsyk, Yu. (Comp.) (1992). *Sofonovykh Feodosii. Khronika z litopysiv starodavnikh*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Plokhii, S. (2003). Pereiaslav 1654: pravoslavnyi dyskurs ta politychna kultura. *Pereiaslavska rada 1654 r.: Istoriofajia ta doslidzheniia, 775–796*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Plokhii, S. (2005). *Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].

⁶⁵ Див. докл.: Плохий С. Наливайкова віра... – С. 236–239.

Andrii BOVHYRIA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), andrzej@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

“Our Ancient Religion”: To the Question of the Confessional Factor of Identity in the Hetmanshchyna (Second Half of the Seventeenth – Eighteenth Centuries)

Abstract. During the period of the Hetmanshchyna as a political organism, the process of constructing identity took place on its territory, in which religion and confessional affiliation occupied a prominent place. Their role and place in nation-building were not permanent and depended on specific socio-political conditions as well as texts representing the historical memory of the Cossack era, including act and narrative ones. **The purpose of the article** is to determine the place and role of the confessional factor in the process of constructing the identity of the community that lived in the Hetmanshchyna of this period. **The research methodology** is based on the deconstruction of texts – act and narrative, comparison of the established topos and their interpretations. **The novelty** lies in a comprehensive analysis of the corpus of textual sources of the Hetmanshchyna period, on the basis of which it was possible to trace the dynamics of the use of religion, confession as a tool for building a collective identity. **Conclusions.** Ethnocultural identity, which developed in the Hetmanshchyna in the 17th – 18th centuries not based on religion only. Confessio performed several functions, including the normalization of relations with neighbors – Poles and Muscovites. For each of them in the texts built a separate scenario, the main role of which was played by religion. Orthodoxy provided an opportunity to position its equality or even superiority over them, asserting the deep historical legitimacy of “our” religion, inscribing itself, through its mediation, in the Old Rus or even early medieval past.

Keywords: Hetmanshchyna, confession, religion, Orthodoxy, identity.

Оксана ПРОКОП'ЮК

кандидатка історичних наук,
провідна наукова співробітниця
Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»
(Київ, Україна), prokopjuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1417-8761>

Вкладники монастирів Гетьманщини: соціальний портрет

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.030>

УДК: 271.22-523.6-463(477)«17»

Анотація. Метою статті є відтворення соціального складу/соціального портрету вкладників монастирів Гетьманщини, задля виявлення інтересів різних соціальних станів до тієї чи іншої обителі; визначення ареалу поширення впливу конкретного монастиря, а отже окреслення соціальних, географічних та просторових «вимірів» віри. **Методологія дослідження** базується на тотальному аналізі даних про вкладників, розміщених у різних описах монастирських храмів, застосуванні кількісно-статистичних та просопографічних методів. **Наукова новизна** полягає у вивченні різних описів як цілісного комплексу унікальних джерел, що дозволяють відтворити статистичну картину соціального складу вкладників монастирів Гетьманщини, створюють підґрунтя для подальших інтерпретацій. **Висновки.** Соціальний портрет вкладників монастирів Гетьманщини насамперед залежав від статусу, місцезнаходження обителі, наявності шанованих святинь, урешті від активності, яку проявляв сам монастир у комунікації з потенційними вкладниками. Кожна обитель вирізнялася особливим, характерним лише для неї соціальним складом вкладників, хоча окремі дарителі могли жертвувати до кількох монастирів. Для всіх обителів спостерігається домінування серед вкладників чорного духовництва. «Елітними» за соціальним складом жертводавців виглядають насамперед Києво-Печерська лавра та Свято-Софійський кафедральний монастир. Безумовно, Київ з його монастирями мав статус сакральної столиці Гетьманщини; у XVIII ст. став важливим сакральним центром і для російського соціуму. Монастирі поза межами Києва за соціальним складом вкладників справляють враження локальних сакральних центрів, а їх можливе вивернення мало ситуативний і тимчасовий характер.

Ключові слова: вклади, вкладники, монастирі, Гетьманщина, релігійна культура, XVIII ст.

Вкладники монастирів Гетьманщини переважно відомі за богослужбовими пред-
метами, наданими до ризниць храмів¹. Як правило, у центрі історіографічної пара-
дигми – не вкладник, а вклад; рідше дослідники зосереджуються на детальному ана-
лізі конкретних прикладів дарування²; або ж представляють вкладників на підставі
узагальнених відомостей про збережені дари³. Навіть за великого інтересу до жер-
твodawства козацької старшини, доводиться констатувати слабку розробленість

¹ Вклади до монастирів Гетьманщини найповніше представлені у виданні: Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / Упор. В.В.Недяк. – К., 2007. – С.856–945.

² Такий підхід приносить цікаві результати та наукові відкриття: *Березенко Б.А., Ченцова В.Г.* Киевский «Феофанов крест» и сучавський митрополит Феофан II // *Historia est Magistra Vitae: Valori, paradigme, personalități.* – Chișinău, 2019. – Р.105–115.

³ *Ульяновский В.* Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства. – К., 2009. – С.251–265.

проблематики⁴. Назрілою виглядає потреба змінити дослідницький ракурс і зосередитися на соціальній складовій жертводавства, поставити у центр не дар як такий, а дарувальника та відносини дарування⁵. Увага до вкладників богослужбового начиння не випадкова, адже саме з цією категорією жертводавців установлювалися тісні взаємини. Надання вкладу супроводжувалося перемовинами потенційного вкладника з монастирем, зумовлювалося не лише побажаннями дарувальника, а й потребами обителі. Вкладник, жертвуючи, обирав місце, де буде творитися молитва за нього, і в такий спосіб демонстрував свої сакральні пріоритети. Монастир зобов'язувався молитися за кожного жертводавця. Дослідження персонального, а особливо соціального складу вкладників монастирів Гетьманщини спроможне виявити інтереси соціальних станів до тієї чи іншої обителі; визначити ареал поширення впливу конкретного монастиря, а отже окреслити соціальні, географічні та просторові «виміри» віри.

Найбільш репрезентативним джерелом для реконструкції соціального складу вкладників монастирів Гетьманщини видаються описи ризниць монастирських храмів, широкий джерельний потенціал яких залишається не вповні актуалізованим⁶. Унікальність ризничних описів у збірному характері вміщеної в них інформації, що вможливує застосування тотального аналізу, кількісно-статистичних методів, гарантує відхід від фрагментарності в дослідженнях. Досі описи ризниць не вивчалися як цілісний комплекс, спроможний створити статистичну картину соціального складу вкладників монастирів⁷. Звісно, ми не зможемо дослідити описи ризниць усіх монастирів Гетьманщини хоча б через джерельну обмеженість. У фокусі дослідження – описи ризниць київських монастирів, а також інших обителей Гетьманщини, які вдалося віднайти в архівосховищах Києва⁸. Головне завдання дослідження полягає у відтворенні соціальної палітри вкладників монастирів Гетьманщини: ми не знаємо соціального портрету вкладників окремих обителей, тим більше не проводилися порівняння соціального складу вкладників різних монастирів у широких хронологічних та географічних межах Гетьманщини.

Києво-Печерська лавра – найбільший, потужний монастир на теренах Гетьманщини, який виділявся кількістю зосереджених тут святинь, а також ставропігійним статусом. Ризничні описи лаврських храмів збереглися чи не найкраще. Перш за все, це описи ризниці Успенського собору, власне, вони й залучені до аналізу як репрезентативні для всього монастиря.

Перший збережений опис ризниці Успенського собору уклали наприкінці 1739 р.⁹ Наступні ревізії, прошнуровані книги яких дійшли до нашого часу, проводилися 1751, 1758, 1763, 1767, 1778 рр.¹⁰ Основний інформаційний масив указаних книг

⁴ Коцур В.А. Благодійність козацької старшини (середина XVII–XVIIIст.): сучасна українська історіографія. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С.18–19.

⁵ Мос М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Сост., пер. с фр., предисл., вступ. ст., комм. А.Б.Гофмана. – Москва, 2011. – 415 с.; Енаф М. Ціна істини: дар, гроші, філософія / Пер. з фр. О.Панича. – К., 2019. – 512 с.

⁶ Ризничні описи – це переписи всього богослужбового начиння храму з короткою чи більш детальною характеристикою кожного предмету, часто із записами про жертводавців різного ступеня інформативності; укладені окремо або як частина повного опису майна монастиря.

⁷ За винятком чи не єдиного дослідження, в якому використано дані ризничних описів для представлення вкладників: Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005. – С.194–195.

⁸ Ризничні описи не варто сприймати як джерело, що дозволяє повністю відтворити персональний склад вкладників того чи іншого монастиря: записували далеко не всіх вкладників, ступінь фіксації різнилося як для кожної обителі, так і в межах хронологічних відрізків. До аналізу залучені описи, укладені у XVIII ст. У них об'єктивно гірше відбилася картина другої половини XVII ст.

⁹ Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». – КПЛ-А-387.

¹⁰ Там само. – КПЛ-А-945; КПЛ-А-304; КПЛ-А-385; КПЛ-А-1405; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.128. – Оп.1 заг. – Спр.107; Оп.2 заг. – Спр.8.

відноситься до XVIII ст., але в них є записи і про вклади та вкладників другої половини XVII ст. Приблизно третина богослужбового начиння супроводжується даними про жертводавців.

Шляхом зведення інформації про вкладників Успенського собору Києво-Печерської лаври, вміщеної в усіх збережених ризничних описах, удалось отримати відомості про 247 дарувальників¹¹. Приблизно половина з них – це ченці 14 (46%) або черниці 12 (5%) з помітним домінуванням чорноризців Києво-Печерської лаври: архімандритів, намісників, соборної братії, ієромонахів, ієродияконів і ченців у тому числі приписних монастирів – разом 83 (34%). Серед вкладників лише три київські митрополити, тісно пов'язані з Печерською обителлю, у минулому її архімандрити: Петро (Могила), Йоасаф (Кроковський), Гавриїл (Кременецький)¹². Скупе представництво київських владик вочевидь пояснюється ставропігійним статусом монастиря, згідно з яким лавра не підпорядковувалася київським архієреям, що не сприяло зближенню. Так само записи лише про двох ченців-вкладників з інших обителей не свідчать на користь міцних зв'язків монастирів Київської митрополії з Києво-Печерською лаврою. Частіше серед вкладників фіксуються імениті інокіни та настоятельниці Києво-Печерського Вознесенського, а після переміщення на Поділ (1711–1712 рр.) Києво-Вознесенського Флорівського монастиря, який знаходився в підпорядкуванні печерського архімандрита та духовно окормлявся лаврою¹³. Києво-Печерська лавра демонструє потужний приклад «внутрішнього» жертводавства: від «своїх» єпископів, архімандритів, ченців, які або входили до складу братії монастиря, або ж мали лаврське минуле і через дар засвідчували зв'язок з обителлю. Наприклад, архієреї-вкладники з сусідніх Чернігівської та Переяславсько-Бориспільської єпархій, у біографіях яких помітний лаврський «слід», чи більше десятка єпископів-вкладників, котрі надали значну кількість богослужбових речей до Києво-Печерської лаври, будучи очільниками російських єпархій. Помітна кількість серед вкладників чорного духівництва з російських єпархії, не лише єпископського рівня, пояснюється тією обставиною, що Св. Синод часто «використовував» Києво-Печерську лавру як джерело кадрів для вакантних єпископських або настоятельських місць. Після таких переведень ченці зазвичай не поривали зв'язків з Києвом та Печерською обителлю, комунікували в тому числі і вкладаючи богослужбове начиння до ризниці Великої церкви¹⁴.

Інша умовна половина вкладників Успенського собору Києво-Печерського монастиря – це світські дарувальники, що репрезентують багату палітру соціальних станів та географічних локацій. Дороге богослужбове начиння надавали до лаври гетьмани Б.Хмельницький, І.Самойлович, І.Мазепа, І.Скоропадський, П.Полуботок та Д.Апостол. У ризничних описах відмічені вклади від Анастасії Скоропадської та Наталії Розумовської. Козацька старшина представлена до сотенного рівня включно.

¹¹ Персональний склад вкладників Успенського собору представлено в опублікованому реєстрі, а соціальний розглянуто в кількох публікаціях, тому у цій статті зосередимося лише на основних висновках, докл. див.: *Прокон'юк О.Б.* Реєстр вкладників Києво-Печерської лаври за описами ризниці Успенського собору // *Rocznik Bolchowitowski=Болховітнівський щорічник 2017/2018 / Red. odpow. K.Krainii. – Poznań; Kijów, 2019. – S.391–431; Її ж.* Архімандрити Києво-Печерської лаври – вкладники Успенського собору (за описами ризниці XVIII ст.) // *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Мат. XVIII Міжнар. наук. конф. (травень – червень 2020 р.). – К., 2020. – С.65–69; Її ж.* Вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври за ризничними описами XVIII ст. // *Могилянські читання 2020: Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи. – К., 2020. – С.92–98.*

¹² Про згадуваних тут і далі вкладників див. докл.: *Прокон'юк О.Б.* Реєстр вкладників... – S.391–431.

¹³ *Крайня О.О.* Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII і доля його пам'яток. – К., 2012. – С.30–32.

¹⁴ Дослідники вже звертали увагу на цю особливість, зокрема див.: *Кагамлик С.Р.* Добродійна діяльність українських православних архієреїв ранньомодерного часу // *Гілея: Історичні науки. – Вип.112. – К., 2016. – С.12–16.*

Загалом в умовній групі «Гетьмани й козацька старшина» нараховується 15 осіб (6%). Їх активність простежується до 1730-х рр., а надалі помітно спадає, що очевидно слід пов'язувати з метаморфозами у самому стані та поступовою втратою козацтвом економічної й політичної потуги¹⁵. Зовсім не представлене серед вкладників запорізьке козацтво, головним чином через відсутність традиції поїздок лаврських ченців по милостиню на Січ. Справа в тому, що дозволи на такі вояжі давали не завжди прихильні до лаври київські архієреї. Помітною є група київських міщан – 8 (3%); менше купців із теренів Гетьманщини – 3 (1,2%). Такі одиничні згадки вкладників, як, наприклад, грек Кроміда чи підданий Печерського монастиря Іван Смоляренко, теж видаються промовистими. Перший демонструє активність греків у Гетьманщині, у тому числі й у релігійній сфері, тоді як другий – єдиний випадок для свого стану. Почасти зустрічаємо приклади об'єднання зусиль вкладників у формулі від «доброхотів», що вказувала на виготовлення виробу за акумульовані дрібні грошові пожертви. Наявність подібних записів указує на всестановість у даруванні богослужбового начиння, можливість кожного долучитися до сакрального, жертвуючи на виготовлення богослужбових предметів для їх подальшого використання під час літургії. Загалом соціум Гетьманщини репрезентує десяту частину від загального числа вкладників Києво-Печерської лаври.

Значно помітнішим виглядає сегмент світських вкладників із теренів Російської імперії. Така особливість зумовлена низкою факторів, у тому числі й доволі практичних. Від часів Петра (Могили) відомі поїздки по милостиню до Москви та Санкт-Петербурга з київськими святинями з метою їх популяризації¹⁶. У XVIII ст. ченці, відправлені у справах Києво-Печерської лаври до Москви чи Санкт-Петербурга, окрім іншого, комунікували зі вкладниками. Важливо з'ясувати, хто саме представляв російський соціум та входив до кола вкладників Києво-Печерської лаври. На перше місце в усіх рубриках ризничних описів, за наявності, винесені царські/імператорські вклади, зважаючи на багатство їх оздоблення й використання на святкових богослужіннях. Починаючи від царя Олексія Михайловича, за записами в ризничних описах можливо відтворити практично повний перелік правителів російської держави. Також у ризниці Успенського собору фіксуються вклади від знаті з князівських, графських родів Гагаріних, Шереметєвих, Голіциних, Строганових, Куракіних, Долгоруких та ін. Окремі вклади надійшли від представниці грузинського монаршого дому – принцеси Анни Бакарової, яка на той час проживала в Росії. Вкладниками Києво-Печерської лаври виступають російські адміністратори, що призначалися на посади в Гетьманщину. Загалом російський соціум представлено досить широко, є військові, купецтво з Москви, Санкт-Петербурга та інших міст. Лавра підтримувала зв'язки з донським козацтвом. Разом світських вкладників із російських земель, починаючи монаршою родиною й закінчуючи невідомим «доброхотом» із Казані, у ризничних описах фіксується 60 осіб (25%). Припускаємо, що їх більше, оскільки серед жертводавців, соціальний статус яких не вказано та відсутні географічні прив'язки, зустрічаються російські прізвища. Більше того, ця група вкладників помітно зростає з другої половини XVIII ст.

Визначальними характеристиками соціального портрета вкладників Успенського собору Києво-Печерської лаври було домінування чорного духівництва, елітарність і водночас соціальне різноманіття. Впродовж XVIII ст. помітне зменшення вкладників із козацького середовища, але зростання кількості жертводавців зі власне

¹⁵ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – С.312–344, 351–352.

¹⁶ Затилюк Я. Київські посольства XVII ст. з «мощами» князя Володимира до Москви // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.15. – К., 2015. – С.165–190.

російських територій. Ареал поширення впливу Печерської обителі був набагато ширший, ніж Київ чи Гетьманщина, і не замикався суто на український соціум. Потужні вкладники, що їх мала Києво-Печерська лавра, підтверджували сакральний авторитет монастиря та гарантували обителі важливий соціальний капітал.

Межигірський Спасо-Преображенський – другий ставропігійний монастир Київської митрополії, відомий, перш за все, завдяки окормленню запорізьких козаків. Від 1680-х рр. він закріпив за собою Запорізьку парафію. Кошові отамани зобов'язувалися взяти обитель під свою опіку, а монастир – направляти на Січ потрібну кількість священнослужителів¹⁷.

Описи ризниць храмів Межигірського монастиря збереглися у складі «описної книги», укладеної на початку 1777 р.¹⁸ Додатково маємо ще великий фрагмент опису ризниці, виконаний у 1780-х рр.¹⁹ Хронологічні межі інформації про вкладників охоплюють 1620–1780-ті рр.

Усього за ризничними описами відомо 87 вкладників Києво-Межигірського монастиря. Перше, що помічаємо, це суттєве домінування чорного духовництва – 38 (43,6%). Найдавніший з єпископських вкладів у ризниці – срібний напрестольний хрест від луцького й острозького єпископа Ісакія (Борисковича), одного з чотирьох архієреїв, висвячених єрусалимським патріархом Феофаном у 1620 р.²⁰ Також срібний позолочений хрест дарував архімандрит Павлівського монастиря на Афоні Анатолій (Мелес), відомий, зокрема, спробою поширити свою владу на Запоріжжя²¹. Переважно ж вкладниками були настоятелі, ієромонахи, ієродиякони, ченці та послушники Межигірського монастиря, котрі дарували богослужбове начиння до «своєї» обителі. Ігумени Варнава (Лебедевич), Феодосій (Васковський), архімандрити Арсеній (Берло) та Герасим (Завадовський) вкладали або безпосередньо, або ж за їх настоятельства до ризниці виготовлялися ті чи інші богослужбові речі. До десятка разів обитель виступала як колективний вкладник, справляючи богослужбове начиння за монастирський кошт.

Уже помічена практика вкладати до «свого» монастиря, не поривати зв'язків, навіть покинувши обитель, характерна і для іноків, пострижених у Межигір'ї. Московський патріарх Іоаким (Савйолов), який прийняв постриг 1655 р. в Межигірському монастирі, незмінно підтримував обитель. Згідно з ризничним описом, від нього надійшло сім богослужбових предметів, а один виготовили з монастирського срібла за наказом владики²². Вкладниками обителі значаться чернігівський єпископ Іродіон (Жураківський), який не лише отримав тут постриг у 1680-х рр., а й очолював її, звідси хіротонісований на єпископа чернігівського та новгород-сіверського; або ж архімандрит Володимир (Сокальський) – начальник січових церков, який після зруйнування Запорізької Січі став настоятелем Батуриного Крупицького Миколаївського монастиря²³.

¹⁷ Кузьмук О.С. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII ст. – К., 2014. – С.36.

¹⁸ Там само. – С.284–503.

¹⁹ ЦДДАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.81.

²⁰ Кузьмук О.С. Межигірська старовина... – С.405. Про відновлення православної ієрархії в 1620 р. див. докл.: Сас П.М. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.) // Український історичний журнал. – 2010. – №4. – С.15–39.

²¹ Кузьмук О.С. Межигірська старовина... – С.370; Лыман И.И. Анатолий Мелес и попытка казаков учредить на Запорожье собственную архиерейскую кафедру // Заповідна Хортиця: Мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»: Спец. вип. – Запоріжжя, 2010. – С.115–117.

²² Кузьмук О.С. Межигірська старовина... – С.28, 33–35, 371, 376, 386, 387, 395, 398, 399, 402.

²³ ЦДДАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.81. – Арк.102 зв., 103 зв.; Біднов В. Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.147. – Л., 1927. – С.100–102.

Чи характерне для Межигірського монастиря тяжіння до Києва або Києва до обителі, що знаходилася віддалено? Зв'язки, підтверджені вкладками, простежуються з Києво-Печерською лаврою та Пустинно-Миколаївським монастирем. Із числа братії цих обителей маємо окремих вкладників: лаврського типографа ієромонаха Софронія та ченця Мартирія, а також микільського ієромонаха Ієроніма²⁴. Відомі вкладниці з Печерського Вознесенського, а пізніше Вознесенського Флорівського монастиря, наприклад ігуменя Агафія (Гуляницька), черниця Піора (Глібова)²⁵. Знаним Межигір'я виглядає й у середовищі київських міщан – 6 вкладників, загалом міщан-вкладників 7 (8%).

Серед світських жертводавців лідерство за козацтвом – 18 (20,6%). Окрім, гетьмана Правобережної України Є.Гоголя та білоцерківського полковника С.Паляя, всі інші вкладники – козаки Січі²⁶. З цією категорією жертводавців у монастиря склалися особливі стосунки, відсоток запорожців-вкладників підтверджує вже усталену в історіографії тезу про Межигір'я як про козацьку обитель. Як бачимо, Межигірський монастир підтримував зв'язки з козацтвом Правобережжя та Запоріжжя, але не Лівобережної України.

Інші соціальні категорії вкладників представлені одиничними прикладами: священник із Любеча, що зробив вклад разом із дружиною, бояриня Лопухіна, підполковник А.Колпак із товаришами, колезький асесор В.Чернявський²⁷. Із чого можна зробити висновок про незначну присутність вкладників невисокого соціального походження з російських територій. Чотири пари поручів підписані узагальнено – від «доброхотних боголюбців»²⁸. Соціальний статус 14 вкладників не вказується.

Хоча й Межигір'я за умовами «Вічного миру» опинилося у складі Московської держави, проте його тяжіння до Лівобережжя чи Лівобережжя до нього не простежується. Серед вкладників немає соціальної та політичної верхівки Гетьманщини. Водночас фіксується незначний відсоток жертводавців із теренів Російської імперії. В орбіті впливу Межигірського Преображенського монастиря – Правобережна Україна, Запоріжжя, Київ.

Пустинно-Миколаївський монастир – потужна обитель на Печерську, недалеко від лаври. З 1732 р. очолював архимандрит із правом ієрархічної першості, за ним слідували архимандрити Михайлівського Золотоверхого та Братського Богоявленського монастирів.

Перший збережений опис майна («[...] о церковних [...] скарбцевих и прочих всех при оном монастире имеющихся вещах [...]»), до якого ввійшов й опис ризниці, датується 1769 р.²⁹ Також збереглася копія ревізії майна, проведеної на вимогу Київської духовної дикастерії 27 жовтня 1787 р.³⁰ Проте в описах ризничних предметів повністю відсутня інформація про вкладників. Єдиним джерелом, в якому сукупно представлено дані про жертводавців, виявився поменник монастиря, датований межами XVIII ст.³¹ Таким чином, охарактеризувати вкладників обителі за ризничними описами виявилось неможливим, лише висловити окремі міркування на підставі інформації, зафіксованої в поминальній книзі, що також є унікальним прецедентом.

²⁴ Кузьмук О.С. Межигірська старовина... – С.390, 394, 497.

²⁵ Там само. – С.390, 485, 488.

²⁶ Там само. – С.392, 394–395.

²⁷ Там само. – С.298, 482–485, 487, 494.

²⁸ Там само. – С.483.

²⁹ ЦДДАК України. – Ф.131. – Оп.32. – Спр.15.

³⁰ Там само. – Оп.30. – Спр.628.

³¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – №1789; Щербина В. Помянник Киевского Пустынно-Николаевского монастыря // Киевская старина. – 1895. – Кн.12. – С.90.

За поодинокими записами в поменнику найчастіше фіксуються вклади від ченців Пустинно-Миколаївського монастиря та Києво-Печерської лаври³². Також указуються черниці-вкладниці з Печерського Вознесенського й Подільського Флорівського монастирів. Є дари від жителів Печерська. Серед жертводавців присутні козаки з Січі, Дону. Загалом соціальний зріз репрезентований ченцями, козаками, купцями, канцеляристами, міщанами. Географічними орієнтирами виступають Київ, Черкаси, Миргород, Баришівка, Умань, Ніжин, Чорнухи, Пирятин, Перемишль, Курськ, Дон. Такі короткі дані дають підстави резюмувати, по-перше, про привабливість монастиря для вкладників із різних соціальних станів при домінуванні «своїх» ченців й загалом чорного духовництва; по-друге, ареал поширення сакрального авторитету Пустинно-Миколаївської обителі охоплював не лише Гетьманщину, а й Правобережжя та терени Російської імперії.

Золотоверхо-Михайлівський – другий монастир Києва, який у 1732 р. отримав статус архімандритичого. Також тут знаходилася значна святиня – мощі вмц. Варвари, культ якої активно розвивався у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Детальний опис Михайлівського Золотоверхого монастиря уклали в липні 1787 р.³³, повторили ревізію в 1795 р.³⁴ Вочевидь, це не перші прошнуровані книги з описами обителі та ризниць храмів, проте перші збережені. Вкладники в них фіксуються не досить густо, інформація вносилася лише про тих, чий дар засвідчували вкладні написи на предметах.

Вибірка по двох указаних описах дозволила виділити 52 жертводавців, з яких 27 (52%) представляють духовництво і 25 (48%) – світських осіб. Як бачимо, спостерігається переважання вкладів від чернецтва. Вкладниками Михайлівського Золотоверхого монастиря були два архіереї: єпископ чернігівський і новгород-сіверський Амвросій (Дубневич), у минулому михайлівський архімандрит, та єпископ севський і брянський Кирило (Флоринський), який перебував на спокої в Михайлівській обителі³⁵. Богослужбове начиння дарували архімандрити монастиря Варлаам (Миславський), Модест (?), Ісаєя (?) – прізвища двох останніх не вказані, проте не викликає сумнівів, що це Модест (Стефанович) та Ісаєя (Германовський)³⁶. Загалом фіксується близько двох десятків осіб – вкладників Михайлівського монастиря, його ж іноків різного ієрархічного статусу, що становить приблизно третину всіх зафіксованих у ризничних описах жертводавців. Окремі речі виготовлялися до ризниці монастирським коштом – як колективний дар. Обителі Києва та Гетьманщини також представлені помітними вкладниками: архімандрит Києво-Печерської лаври Зосима (Валкевич), архімандрит Глухівського Петропавлівського монастиря Никифор (Грибовський), ігумен Батурицького монастиря Йосиф (Леонтієв) та ієромонах Києво-Печерської лаври Йоаким (Двигубський)³⁷.

Світське соціальне представництво дарувальників виглядає доволі елітарним. Проте, зважаючи на пізній час укладання обох збережених ризничних описів, така характеристика засновується на значному відсотку вкладників із відомих російських родів, а не еліти Гетьманщини. Жертводавицями Михайлівського Золотоверхого

³² Вибірку дарів з іменами жертводавців див.: Шульга Я.М. Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2015. – С.268–272.

³³ ІР НБУВ. – Ф.307. – №539П/1764.

³⁴ ЦДДАК України. – Ф.169. – Оп.1. – Спр.5 (1795).

³⁵ ІР НБУВ. – Ф.307. – №539П/1764. – Арк.8 зв., 61 зв.

³⁶ Там само. – Арк.46, 51–51 зв.

³⁷ Там само. – Арк.7, 12 зв., 13–13 зв., 19, 24 зв.

монастиря були дві імператриці – Єлизавета Петрівна й Катерина II³⁸. Значною є частка вкладів від російської знаті з родів Черкасових, Шереметєвих, Головіних, Румянцевих, Бутурліних, Апраксіних. Причому помітний інтерес до монастиря жінок, котрих вочевидь притягувала головна святиня обителі – мощі вміц. Варвари. Часто вони не обмежувалися одним вкладом. Наприклад, графиня з українським корінням Софія Апраксина в 1789 р. вклала комплект із 6 богослужбових предметів³⁹. Представників соціуму Гетьманщини небагато й належать вони до середніх станових прошарків, із козаків або міщан. Найзначнішим був переяславський полковник сербського походження Р.Дмитрашко, який разом із дружиною дарував обителі Євангеліє⁴⁰. Доречно згадати, що вклад, записаний під 1616 р. від київського бурмістра І.Сказки та його дружини Любові, став першою фіксацією вкладників, відомою за різними описами⁴¹.

Доволі пізній час укладання збережених різних описів Михайлівського Золотоверхого монастиря не дозволяє заглиблювати висновки, зроблені на їх підставі, нижче середини XVIII ст. Проте ми знову стикаємося з переважанням серед вкладників чорного духовництва, і з характерним для другої половини XVIII ст. зростанням відсотку присутності «імперії» в колі шанувальників київських святинь.

Братський Богоявленський – третій київський монастир, який із 1732 р. очолював архімандрит. Відомий чудотворною іконою Божої Матері та функціонуванням при ньому Києво-Могилянської академії.

Перший відомий опис ризниці Братського монастиря датується 1763 р.⁴² Також зберігся фрагмент опису ризниці обителі 1772 р., де переважно зафіксовані вкладники богослужбового одягу і тканин⁴³. Повністю до нас дійшов опис ризниці Братського монастиря 1775 р. із записами вкладників, починаючи від Петра (Могили) та завершуючи сучасниками опису⁴⁴. Додаткову інформацію й відомості про вкладників після 1775 р. вдалося почерпнути з пізнішого ризничного опису 1799–1802 рр.⁴⁵

Разом у прошнурованих книгах з описами Братського монастиря значиться 65 вкладників. Цікаво, що благословенний хрест у шатах, більше відомий як «Феофанів», описується чи не як головна святиня обителі, проте без запису вкладника⁴⁶. Наразі найбільш вдалим поясненням відсутності імені єрусалимського патріарха Феофана в описах ризниці Братського монастиря XVIII ст. видається версія про пізнішу традицію такого трактування походження реліквії⁴⁷. Групу ченців-вкладників очолюють архієреї – 10 (15%). Насамперед це київські митрополити Петро (Могила), Варлаам (Ясинський), Тимофій (Щербацький)⁴⁸. Жертводавці, очільники інших епархій: єпископи смоленські й дорогобузькі Гедеон (Вишневський) і Парфеній (Сопковський), єпископ белгородський та обоянський Іоасаф (Миткевич), єпископ севський і брянський Кирило (Флоринський)⁴⁹ – були вихованцями Києво-Могилянської академії, викладачами або й засновниками нових навчальних закладів.

³⁸ Там само. – Арк.57, 81, 90, 101, 127 зв., 138.

³⁹ Там само. – Арк.9 зв., 57, 71, 88 зв., 94, 98 зв., 108, 113 зв., 119 зв.

⁴⁰ ЦДДАК України. – Ф.169. – Оп.1. – Спр.5 (1795). – Арк.17.

⁴¹ ІР НБУВ. – Ф.307. – №539П/1764. – Арк.44.

⁴² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II / Под ред. И.Н.Петрова. – Т.III (1762–1770). – К., 1906. – №XIII. – С.112–152.

⁴³ ЦДДАК України. – Ф.168. – Оп.2. – Спр.4.

⁴⁴ Там само. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П.

⁴⁶ ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.27 зв.

⁴⁷ *Безрезько Б.А., Ченцова В.Г.* Киевский «Феофанов крест»... – Р.105–115.

⁴⁸ ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.26 зв., 32, 36–37, 60.

⁴⁹ Там само. – Арк.35 зв., 36; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.23.

Окрім іншого, дари від них засвідчували тривалість відчуття належності до могилянської спільноти.

Описи фіксують архимандритів-вкладників Самуїла (Миславського) й Тарасія (Вербицького)⁵⁰, ієромонахів, ієродияконів та ченців Братського монастиря, які інколи гіперактивно жертвували. Наприклад, інок Феофілакт зумів надати до ризниці більше десяти богослужбових предметів⁵¹. Також обитель виступала колективним вкладником, справляючи богослужбові речі за монастирський кошт. Серед вкладників були ченці з інших монастирів рівня настоятелів, переважно архимандрити. Про один з євхаристичних комплектів записано, що він надійшов від архимандрита Києво-Печерської лаври Зосими (Валкевича)⁵². Російські обителі представляли колишні вихованці Києво-Могилянської академії, архимандрити московських Високо-Петровського (Сильвестр (Юнецький)) і Донського (Варлаам (Лашевський)) монастирів⁵³. Жіноче чернецтво в описах репрезентують три вкладниці: інокіни Флорівського Вознесенського та ігумена Богословського монастирів⁵⁴.

Очікувано, що до кола вкладників Братської обителі мали б належати гетьмани та козацька старшина. Дійсно, у ризничному описі 1775 р. про дві святкові ризи зазначається, що вони надійшли від Б.Хмельницького та ще одні ризи – від гетьмана Д.Апостола⁵⁵. А в описі 1799–1802 рр. зафіксовано дзвін від І.Мазепи⁵⁶. Козацьку старшину представляють генеральний підскарбій А.Маркович, бунчуковий товариш П.Кулябка, дружина сотника Фекла Гудимова та «госпожа» Катерина Галаганова⁵⁷. Водночас ризничні описи зовсім не фіксують серед вкладників Братського монастиря запорізьких козаків, ані гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного, який разом із товариством вступив до Богоявленського братства й дарував срібний хрест⁵⁸, ані козаків Нової Січі. Вочевидь обитель у другій половині XVIII ст. погано пам'ятала чи не намагалася пам'ятати свою історію раніше середини XVII ст.? Хоч і на запити Св. Синоду активно вправлялася в її пригадуванні, а інколи й вигадуванні⁵⁹.

Інший важливий маркер – помітна присутність серед вкладників жителів Подолу, для яких Братський монастир був топографічно близькою святинєю – 15 (23%). Це не лише відомі місцеві люди, як, наприклад, бурмистри В.Балабуха та М.Александрович чи міщанин В.Гудима, а й більш широке коло міщан, купців (без ремісників) – як чоловіків, так і жінок⁶⁰. Припускаємо, що серед шести осіб, чий соціальний статус не вказано, також могли бути мешканці Подолу. На значне «вротання» Братського монастиря в подільське соціосередовище вказує і присутність серед вкладників священика Введенської церкви о. Івана Каменського⁶¹. Для жителів

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.28 зв., 41 зв.; Ф.168. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.3 зв., 11 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.8 зв.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.35, 41, 46 зв. – 48, 51 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.22.

⁵² ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.2; Ф.160. – №844. – Арк.14 зв.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.32 зв., 40, 45 зв., 48, 53 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.17 зв.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.31, 36; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.16 зв.

⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.35–36.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.78.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.29 зв., 35, 35 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.57, 63 зв.

⁵⁸ Останню публікацію пам'ятки див.: Київська академія в колекції Національного музею історії України: Альбом-каталог / Упор. М.Яременко, Я.Затилюк. – К., 2020. – С.10.

⁵⁹ Яременко М. Пам'ять про Галшку Гулевичівну в Києво-Могилянській академії у XVIII ст.: пригадування чи вигадування? // Київська академія. – Вип.7. – К., 2009. – С.18–43.

⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.40 зв., 41, 48; Ф.168. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.6 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.17 зв.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.41.

Подолу Братський монастир насамперед важив своїми святинями, зокрема чудотворною іконою Божої Матері. До такого висновку схиляють обрані вклади: сімєро вкладників надають завіси різної вартості до Братської чудотворної ікони⁶². Вже ближче до кінця століття спостерігаємо нові тенденції, пов'язані з появою інтересу до обителі у вихідців із російських територій, але не знатного походження. Як приклад – вклад від майора П.Воскобойникова⁶³. В різних описах жодною мірою не фіксуються відносини Братської обителі з російськими монархами чи російською знаттю.

Приклад Братського монастиря ще більш переконливо доводить тенденцію до переважання серед вкладників чорного духівництва. Загалом чернецтво складає трохи більше половини записаних до різних описів дарувальників. Переважно вони досить тісно пов'язані з монастирем через Києво-Могилянську академію. В останній тезі ще одне, не менш важливе, спостереження, що знаходить дедалі більше підтверджень, а саме про взаємозалежність персонального та соціального складу вкладників кожної обителі від її статусу, наявних святинь і місцезнаходження⁶⁴.

Кирилівський Свято-Троїцький монастир очолював ігумен, задіяний в єпархіальному управлінні. Проте обитель була досить віддалена від Верхнього міста, Печерська чи Подолу, знаходилася на периферії тодішнього Києва й не мала значних святинь.

Перший збережений опис ризниці датується червнем 1754 р.⁶⁵ Хоча він і повний, але вміщує інформацію лише про п'ятьох вкладників, котрі надали сім богослужбових предметів у 1720–1750-х рр. Наступна книга, укладена 1767 р., значно розширює відому інформацію про жертводавців, додаючи записи про вкладників аж до кінця 1760-х рр.⁶⁶ З особливою увагою відмічені вклади, що надійшли за ігуменства Тарасія (Вербицького), який очолював монастир під час проведення ревізії.

До двох збережених різних описів Кирилівського монастиря внесена інформація про 33 жертводавців, які надали більше 90 вкладів. 12 (36%) вкладників – представники чорного духівництва, серед яких два архієреї: Тимофій (Щербацький), Лаврентій (Горка)⁶⁷, настоятелі Кирилівської обителі: архімандрит Йоанікій (Скабовський), ігумени Сильвестр (Добриня), Феофан (Жолтовський), Тарасій (Вербицький)⁶⁸. За ігуменства Тарасія (Вербицького) надійшло більше 70 богослужбових предметів. Сам настоятель не виступав безпосереднім вкладником, його роль, перш за все, в ідейному та організаційному супроводі вкладів. Подібні зусилля, не в такій мірі, але характерні й для інших настоятелів монастиря – Платона (Левицького) та Феофана (Жолтовського). У різних описах не фіксуються вклади від «своїх» ченців, при цьому переважають богослужбові речі (приблизно третина від загальної кількості вкладених предметів), виготовлені за монастирські гроші. Вочевидь, кирилівські ченці не мали достатньо коштів, щоб дарувати індивідуально, і частіше вдавалися до колективного вкладання. Індивідуальні чернечі дари фіксуються від ченців інших київських монастирів: економа Києво-Печерської лаври ієромонаха Йова,

⁶² Там само. – Ф.168. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.6 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.62.

⁶³ ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.62.

⁶⁴ Далі мав би слідувати аналіз соціального складу вкладників Видубицького Михайлівського монастиря. Проте зберігся лише невеликий фрагмент опису ризниці 1760 р. без жодних записів про вкладників (див.: ЦДІАК України. – Ф.130. – Оп.1. – Спр.96а).

⁶⁵ Там само. – Ф.888. – Оп.1. – Спр.7.

⁶⁶ Там само. – Спр.13.

⁶⁷ Там само. – Арк.19; Спр.7. – Арк.1.

⁶⁸ Там само. – Спр.13. – Арк.1–2 зв., 17 зв., 37 зв.

Верхньокиївського Трьохсвятительського начальника ієромонаха Іуста та черниць жіночих обителей, як-от Флорівської Вознесенської чи Богословської⁶⁹.

Про козацьку еліту Гетьманщини як вкладників Кирилівського монастиря говорити важко, оскільки описи досить пізні, не сягають нижче 1720-х рр., і фіксують лише відому вкладницю графиню Наталію Розумовську⁷⁰. Окремі записи вказують на запорізьких козаків, більше того, повідомляється, що комунікація з ними відбувалася у ході збирання милостині ченцями Кирилівського монастиря на Січі⁷¹. Цікавість до обителі проявляли київські міщани (Іван Безим, Анна Гоївна)⁷². П'ять богослужбових предметів надала відома київська жертводавиця генерал-губернаторша Параскева Глібова⁷³. Також фіксуються вклади від військових: поручика Юговича й сербського майора Богданова⁷⁴. Чотири вкладники (Андрій Гліч, Михайло Кишинський, Іван Козобкін, Денис Карпенко) вказані як «плосколіські» жителі⁷⁵, соціальний статус ще двох удів (Марії Череватенкової та Феодосії Середенкової або Середихи) невідомий⁷⁶. У другій половині XVIII ст. помітною стає присутність вкладників із теренів Російської імперії, причому соціально досить різних – від княгині Горчакової до «великоросійської жени Наталіи Былибиной»⁷⁷. Значна кількість богослужбових речей, близько двадцяти, надійшли від «доброхотів». Насамкінець відзначимо відносно високий відсоток жінок-вкладниць – 13 (39,3%). Очевидно, монастир, у ризниці якого переважали вклади з дешевших тканин, а одиничні вироби із золотоглаву, шовку чи бархату виглядали розкішними, був не настільки претензійним у побажаннях до вкладів, що відкривало більше можливостей для жінок-вкладниць із незначними матеріальними статками.

Як бачимо, у XVIII ст. Кирилівський монастир не мав потужних вкладників (за винятком кількох осіб). Водночас інтерес до нього спостерігалася в різних соціальних станах, обитель не була замкнена ані на конкретного вкладника, ані на групу вкладників. Більше того, відсутнє домінування духівництва серед вкладників, здебільшого ченці представлені колективними вкладками. Питання покращення складу ризниці переважно вирішувалося силами обителі та акумулюванням дрібних пожертв. Значними виглядають зусилля ігумена Тарасія (Вербицького), хоча не без поправок на час укладання ризничного опису.

Софійський кафедральний монастир очолював намісник, обитель вирізнялася статусом кафедральної: до 1786 р. за її огорожею знаходилися резиденція київських митрополитів та єпархіальні органи управління⁷⁸. Монастир мав шановані святині, зокрема мощі священномученика Макарія, ікону святиителя Миколая Мокрого, Куп'ятицьку ікону та ін.⁷⁹

Збереглися чотири повних ризничних описи 1740, 1750, 1781, 1789 рр., а також фрагменти описів ризниці, наприклад, за 1786 р.⁸⁰ У заголовках прошнурованих книг досить чітко артикулюється специфіка ризниці, описаної в них: кафедральна,

⁶⁹ Там само. – Арк.5, 11–11 зв., 12–12 зв., 15, 19 зв., 27; Спр.7. – Арк.3, 22.

⁷⁰ Там само. – Спр.7. – Арк.3–4; Спр.13. – Арк.4 зв., 6 зв.

⁷¹ Там само. – Спр.13. – Арк.2, 36–36 зв.

⁷² Там само. – Арк.1 зв., 16 зв.

⁷³ Там само. – Арк.1 зв., 10, 12 зв., 15–15 зв., 36.

⁷⁴ Там само. – Арк.8, 9 зв., 10 зв., 14.

⁷⁵ Там само. – Арк.15 зв., 21, 27, 36 зв. Швидше за все, так записані «посполиті» Кирилівського монастиря (див.: *Попельницька О.* Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX ст. – К., 2003. – С.37–38).

⁷⁶ Там само. – Арк.11 зв., 12, 14 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк.14 зв., 15 зв.

⁷⁸ *Прокон'юк О.Б.* Кафедральний статус монастиря Св. Софії у 1721–1786 рр.: практична реалізація // *Болховітінський щорічник* 2009. – К., 2010. – С.38–56.

⁷⁹ *Сінкевич Н.О.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К., 2011. – 94 с.

⁸⁰ ІР НБУВ. – Ф.312. – №409/364С, №410/365С; Ф.І. – №2446; ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Спр.5599. – Арк.42–54; Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.3. – Оп.2. – Спр.2.

архієрейська, митрополича. Ризничні описи репрезентують ризницю, яка обслуговувала потреби київських владик, а саме Рафаїла (Заборовського), Тимофія (Щербацького), Арсенія (Могилянського) та Гавриїла (Кременецького). Основний масив інформації прошнурованих книг стосується вкладів, зроблених у XVIII ст., проте є записи і про жертводавців другої половини XVII ст.

З усіх збережених ризничних описів удалося виділити інформацію про 123 вкладників⁸¹. Знову-таки спостерігається переважання чорного духівництва – 45 (36,5%). Безумовні лідери за кількістю вкладів – київські митрополити, починаючи з Сильвестра (Косова)⁸², Йоасаф (Кроковський), Рафаїл (Заборовський), Тимофій (Щербацький), Арсеній (Могилянський) та Гавриїл (Кременецький). Ідеться про десятки богослужбових предметів, виготовлених як власним коштом, так і дарованих архіереям, і вже ними вкладених до ризниці, а також зроблених за сприяння та різного ступеня участі київських владик. Надавали до ризниці Софійського собору богослужбові начиння єпископи інших, переважно російських, єпархій. Як правило, вони були уродженцями українських земель, вихованцями або колишніми викладачами Києво-Могилянської академії, котрі тяжіли до Києва, Св. Софії, зважаючи на походження, навчання або служіння. Фіксуються вклади від настоятелів і ченців Софійського, а також інших монастирів як Києва, так і Гетьманщини: Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Лубенського Мгарського Преображенського, Батуринського Крупицького Миколаївського. Софійський собор щедро обдаровували черниці-вкладниці, насамперед ігуменні Києво-Вознесенського Флорівського монастиря, вочевидь не без надії та в пошуку заступництва київського архієрея. Також в описах є записи про богослужбові предмети, зроблені за монастирські гроші, зі скарбниці кафедрального монастиря чи архієрейської. Окремі вклади надані особами, для яких Софія Київська стала місцем служби або послууху адміністративного характеру, наприклад реєнт чи «повитчики» духовної консисторії. Біле духівництво репрезентоване єдиним вкладником – о. Іоанном Галяховським⁸³.

Достатньо добре в ризничних описах Софії Київської представлені козацький соціум від гетьманів до сотників – 26 (22%). Як вкладники записані І.Скоропадський, Д.Апостол та їхні дружини, а також графиня Наталія Розумовська⁸⁴. Запорізькі козаки в ризничних описах репрезентовані ю (8%) вкладниками, в тому числі одним колективним вкладом. Зауважимо, що ченці Софійського монастиря їздили по милостиню на Запоріжжя й таким чином поповнювали архієрейську ризницю⁸⁵. Комунікація з донським козацтвом була слабшою: зафіксовано лише одного вкладника з Дону. У козацько-старшинському сегменті вкладників виділяється значний відсоток жінок. Вклади, означені як «грецькі», могли надходити як від грецьких ченців, котрі приїздили в Київську митрополію збирати милостиню, так і від місцевої грецької громади, що активно облаштовувала своє існування в Гетьманщині, в тому числі й у духовній сфері⁸⁶.

⁸¹ Соціальний склад вкладників Софійського монастиря проаналізований у кількох статтях, тому тут обмежимося основними висновками (див. докл.: *Прокон'юк О.Б.* Соціальний склад жертводавців Софії Київської (за ризничними описами 1740 та 1750 рр.) // *Історія релігій в Україні.* – Вип.30. – Л., 2020. – С.117–126; *Йіж.* Соціальний склад вкладників та вклади до Києво-Печерської лаври та Софійського кафедрального монастиря за ризничними описами // *Rocznik Wschowitowski=Болховітнівський щорічник 2017/2018 / Red. odrow. K.Krainii. – Poznań; Kijów, 2019. – S.274–285).*

⁸² В описі ризниці 1789 р. вказані срібне блюдо з гербом Йосифа (Нелюбовича-Тукальського) та плащаниця з гербом Варлаама (Ясинського) (див.: ДАК. – Ф.3. – Оп.2. – Арк.21 зв., 38–38 зв.).

⁸³ ІР НБУВ. – Ф.312. – №410/365С. – Арк.55.

⁸⁴ Там само. – Арк.6–7, 42 зв., 59, 60–60 зв., 61 зв., 75 зв. – 76, 82; №409/364С. – Арк.21 зв., 33 зв., 35 зв., 36 зв., 38, 45, 48.

⁸⁵ *Кузьмук О.С.* «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К., 2006. – С.138–40.

⁸⁶ *Ткачук В.А.* Афониты в Киеве во второй половине XVIII в. // *Афонское наследие.* – Вып.1-2. – К.; Чернигов, 2015. – С.121–130; *Його ж.* Підношення ладану і воску ніжинським грецьким братством київському митрополиту у XVIII ст.: податок чи дар? // *Труди Київської духовної академії.* – Вип.31. – К., 2019. – С.205–211.

Чи не найкоштовнішими у софійській ризниці виглядають дари від російських імператриць. Якщо не брати до розгляду вклади, промарковані узагальненою характеристикою «царські», то вкладниці Софійського собору виключно жінки-монахині. Також до архієрейської ризниці жертвували вже згадувана грузинська принцеса Анна Бакарівна та Александра Грузинська⁸⁷. Високою популярність Софії Київської виглядає у середовищі російської знаті – 17 (14%) вкладників. Проте такої значної й соціально різнорідної переваги російського соціуму, як, наприклад, у Києво-Печерській лаврі, тут не спостерігається.

Загалом соціальний склад вкладників Софії Київської включає світську та церковну еліту, має вкраплення середніх прошарків суспільства, насамперед із козацтва, проте без міщанства, найбільш різнопланово репрезентоване чорне духовництво. Святість Софії локалізується ширше, ніж Київ чи Київська митрополія, зокрема поширюється на російський соціум на чолі з монархом. Важать такі разові маркери, як «грецькі» вклади, максимально «західний» вклад жительки Варшави – Балтицької або вклад від молдавського митрополита Гавриїла (Каллімакі)⁸⁸. Досить цікаво виглядає гендерний зріз вкладників – спостерігається значне представництво, а по окремих позиціях і переважання, жінок. Примітно, що значна кількість богослужбового начиння початково адресувалася київським владикам, і вже потім вони вклали їх до кафедральної ризниці. Визначальним чином на наповнення ризниці собору, а також соціальний склад вкладників впливав статус Св. Софії як осідку київського архієрея.

Петропавлівський монастир очолював ігумен, обитель локалізувалася на Подолі та мала чудотворну ікону Божої Матері. Зберігся опис ризниці церкви Святих апостолів Петра й Павла, укладений 1768 р., із записами про вкладників 1767–1768 рр.⁸⁹ За такий короткий хронологічний проміжок до ризниці монастиря надійшло 35 вкладів і з привіски до чудотворної ікони зі вказівкою жертводавців. Переважна частина дарів записані формулою від «доброхотів» – 19 (54%), про 6 богослужбових речей зазначається лише, що вони надані, але без жодної вказівки ким саме. Думаємо, така відсутність конкретики щодо вкладників пов'язана з колективним характером вкладів, а також із загальним стилем виконання опису, в якому предмети описані без деталізації. Переважно як колективні записані вклади, привезені петропавлівськими ченцями з Січі в 1767 р. Лише один вклад індивідуального характеру від отамана Батуринського куреня Якова⁹⁰. Серед вкладників, чії імена й соціальний статус указані, ігумен монастиря Петро (Артовський), черниця Йорданського монастиря Маркіяна, священник церкви Миколи Притиска на Подолі Яків, двоє київських міщан (Лятошевич, Яків Синявський) та пан Білявський⁹¹.

На основі таких коротких даних можемо констатувати, що монастир достатньо добре збагатив ризницю за кілька років. Не маючи значних вкладників, він натомість мав достатньо дрібних жертводавців. Думаємо, богомольців приваблював чудотворний образ Божої Матері. Крім того, обитель практикувала поїздки на Січ по милостиню, що теж дозволяло поповнювати ризницю.

Інші монастирі Гетьманщини. Станом на XVIII ст. на Лівобережжі України нарахувалося понад 70 обителей⁹², з яких більш помітними були 20–30. В архівосховищах Києва зберігаються найстаріший із відомих ризничних описів – Новгород-Сіверського

⁸⁷ IP НБУВ. – Ф.312. – №410/365С. – Арк.36, 56 зв., 130, 152 зв.

⁸⁸ Там само. – Арк.64 зв., 72, 76, 135 зв.; №409/364С. – Арк.21, 22 зв., 29, 77.

⁸⁹ ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Спр.3876.

⁹⁰ Там само. – Арк.8 зв.

⁹¹ Там само. – Арк.4 зв., 5 зв., 8 зв., 9, 11 зв.

⁹² *Мордвинцев В.М.* Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1998. – С.3, 19–20.

Спасо-Переображенського (1714 р.)⁹³, а також із Ніжинського Благовіщенського (1746, 1761, 1768 рр.)⁹⁴, Густинського Свято-Троїцького (1750 р.)⁹⁵, Пустинно-Жаботинського Онуфріївського (1764 р.)⁹⁶, Нехворощанського Успенського (1766 р.)⁹⁷, Гамаліївського Пустинно-Харалампіївського (1733, 1769, 1799–1802 рр.)⁹⁸ і Глухівського Петропавлівського (1769 р.)⁹⁹ монастирів. Як правило, ризниці ревізувалися в комплексі з іншим майном обителі. Записи про вкладників скупі, але присутні в усіх ризничних описах, окрім книги з Густинського монастиря.

В описі ризниці Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря зафіксовано двох значних вкладників: гетьманів І.Брюховецького та П.Дорошенка¹⁰⁰. Увага до цієї обителі цілком закономірна, адже тут до 1672 р. знаходилася кафедра чернігівського архієпископа. Заручитися підтримкою церкви було вкрай важливо для утвердження в регіоні. Відразу до такої тактики вдався П.Дорошенко: він усебічно обдаровував монастирі Лівобережжя, зокрема видаючи універсали на підтвердження володінь¹⁰¹. Значних вкладників могли мати й обителі, засновані у другій половині XVII–XVIII ст. Ініціаторам будівництва належало забезпечити храм необхідним богослужбовим начинням – лише за такої умови видавався дозвіл на освячення. Як правило, на початку новий осідок обдаровував ктитор, а в подальшому коло вкладників розширювалося. Так, в основі ризниці Гамаліївського Пустинно-Харалампіївського монастиря – дари Скоропадських, його фундаторів¹⁰². Хоча в ризничному описі це й не відбилося, записані лише кілька вкладників, переважно з чорного духовництва: архімандрити Софроній (Мигалевич), Пафнутій (Биковський), імператорський півчий Г.Головня¹⁰³. Тенденцію домінування духовенства серед вкладників також ілюструє ризничний опис Глухівського Петропавлівського монастиря. В Ніжинському Благовіщенському, розбудованому митрополитом Стефаном (Яворським), ядро ризниці сформувалося з дарів, позначених гербом владики¹⁰⁴. Пізніше вона суттєво поповнилася, зокрема вкладами єпископа переяславського та бориспільського Никодима (Сребницького) й інших вкладників, котрих разом у ризничних описах нараховується близько чотирьох десятків. Це представники чорного духовництва, козацької старшини, козаки, ніжинське міщанство, купці з теренів Російської імперії та ніжинські греки, а також вклади, виготовлені за гроші від «доброхотів» у 1740–1742 рр. Останні рясно зафіксовані наприкінці ризничного опису 1746 р. в окремих розділах новоприбулого богослужбового облачення¹⁰⁵.

Якщо спробувати узагальнити, то видається, що монастирі Гетьманщини в найкращому випадку мали одного – двох значних вкладників. Переважно вклади були колективними, богослужбове начиння виготовлялося за кошти, зібрані від «доброхотів». Також підтверджується домінування чорного духовництва серед вкладників, уже помічене на прикладі київських обителей. Як правило, духовні впливи монастирів Гетьманщини, що знаходилися за межами Києва, мали локальний характер.

⁹³ ІР НБУВ. – Ф.1. – №56730–56863. – Арк.112–113 зв.

⁹⁴ Там само. – Ф.160. – №599; ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Спр.3318; 3877.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Спр.1440.

⁹⁶ Там само. – Спр.3540.

⁹⁷ Там само. – Оп.1024. – Спр.1628.

⁹⁸ Там само. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.34; Ф.148. – Оп.2. – Спр.10; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П.

⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф.161. – Оп.1. – Спр.766.

¹⁰⁰ ІР НБУВ. – Ф.1. – №56730–56863. – Арк.112–112 зв.

¹⁰¹ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011. – С.166, 183.

¹⁰² *Чухно В.* Історія Гамаліївського Харалампієва монастиря // Сіверянський літопис. – 2011. – №3. – С.46–47.

¹⁰³ ЦДІАК України. – Ф.148. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.2, 11–11 зв.

¹⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф.160. – №599. – Арк.9 зв., 15–16.

¹⁰⁵ Там само. – Арк.29 зв. – 33.

Опрацювання різничних описів дозволило досить рельєфно представити персональний склад і вперше відтворити статистичну картину соціального складу вкладників монастирів Гетьманщини. Тотальний аналіз даних про них засвідчив переважання представників чорного духовництва. Впродовж другої половини XVII–XVIII ст. фіксуються істотні зміни у соціальній палітрі вкладників. Якщо в першій третині XVIII ст. активність гетьманів і козацької старшини ще висока, то далі на місце головних жертводавців київських святинь дедалі більше претендують російські монархи та російська знать. Кожна обитель вирізнялася унікальним й особливим соціальним складом вкладників, хоча окремі дарувальники могли жертвувати до кількох монастирів. «Елітними» за соціальним складом жертводавців виглядають насамперед Києво-Печерська лавра і Свято-Софійський кафедральний монастир. Водночас можливість надати дрібну пожертву, яка потім буде акумульована у вкладі від «доброхотів», дозволяла представникам усіх станів долучатися до творення сакрального простору монастирських храмів.

Соціальний портрет вкладників монастирів Гетьманщини насамперед залежав від статусу, місцезнаходження, наявності шанованих святинь, урешті від активності, що її проявляла сама обитель у комунікації з потенційними вкладниками. Так само соціальна палітра вкладників була чуттєвою до зміни соціальних і політичних умов. Безумовно, Київ із його монастирями мав статус сакральної столиці Гетьманщини, а у XVIII ст. став важливим сакральним центром і для російського суспільства. Обителі поза межами цього міста за соціальним складом вкладників справляють враження локальних сакральних центрів, причому їх можливе вивернення мало ситуативний і тимчасовий характер.

REFERENCES

1. Berezenko, B.A., & Chentsova, V.G. (2019). Kievskij "Feofanov krest" i suchavskij mitropolit Feofan II. *Historia est Magistra Vitae*, 105–115. [in Russian].
2. Chukhno, V. (2011). Istorii Hamaliivskoho Kharlampieva monastyria. *Siverianskyi litopys*, 3, 46–59. [in Ukrainian].
3. Enaf, M. (2019). *Tsina istyny: dar, broshi, filosofii*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kahamlyk, S.R. (2016). Dobrochynna diialnist ukrainykykh pravoslavnykh arkhieierei rannomodernoho chasu. *Gileia*, 112, 12–16. [in Ukrainian].
5. Kotsur, V.A. (2014). Blahodiinist kozatskoi starshyny (seredyna XVII–XVIII st.): suchasna ukrainska istoriohrafia (Extended abstract of Candidate's thesis). Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
6. Krainia, O.O. (2012). *Kyievo-Pecherskyi zbinochyi monastyr XVI – pochatku XVIII i dolia yoho pamiatok*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kryvosheia, V.V. (2008). *Kozatska elita Hetmanschchyny*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kuzmuk, O.S. (2006). "Kozatske blahobestia": *Viiisko Zaporozke Nyzove i kyivski cholovichi monastyri v XVII–XVIII st.: evoliutsiia vzaiemovidnosyn*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kuzmuk, O.S. (2014). *Mezhybirska starovyna: narysy z istorii Kyievo-Mezhybirskoho v imia Preobrazhennia Hospodnoho cholovcho monastyria v XVI–XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Lyman, I. (2010). Anatolij Meles i popytka kazakov uchedrit na Zaporozhe sobstvennuyu arkhieiereyskuyu kafedru. *Zapovidna Khortytsia: Mat. IV mizbnar. nauk.-prakt. konf. "Istorii zaporozkoho kozatstva v pamiatkakh ta muzeinii praktysii": Spetsialnyi vypusk*, 115–117. Zaporizhzhia. [in Russian].
11. Marholina, I. & Ulianovskiy, V. (2005). *Kyivska obytel Sviatoho Kyryla*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Mordvintsev, V.M. (1998). *Selskoe khozyajstvo v monastyrs'kikh votchinakh Levoberezhnoj Ukrainy v XVIII v.* Kiev. [in Russian].
13. Moss, M. (2011). *Obschestva. Obmen. Lichnost: Trudy po sotsialnoj antropologii*. Moskva. [in Russian].
14. Popelnytska, O. (2003). *Istorychna topografii kyivskoho Podolu XVII – pochatku XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Prokopiuk, O. (2020). Sotsialnyi sklad zhertvodavtsiv Sofii Kyivskoi (za ryznychnymi opysamy 1740 ta 1750 rr.). *Istorii religii v Ukraini*, 30, 117–126. [in Ukrainian].
16. Prokopiuk, O.B. (2010). Kafedralnyi status monastyria Sv. Sofii u 1721–1786 rr.: praktychna realizatsiia. *Bolkhovitnovskiy sbhorichnyk 2009*, 38–56. [in Ukrainian].
17. Prokopiuk, O.B. (2019). Reiestr vkladnykiv Kyievo-Pecherskoi lavry za opysamy ryznytsi Uspenskoho soboru. *Rocznik Bolchovitnovskiy=Bolkhovitnovskiy sbhorichnyk 2017/2018*, 391–431. [in Ukrainian].
18. Prokopiuk, O.B. (2020). Vkladnyky Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoi lavry za ryznychnymi opysamy XVIII st. *Mohylianski chytannia 2020. Vidnovlennia khrystyianskykh sviatyn Ukrainy: istoria, zdobutky, perspektyvy*, 92–98. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Sas, P.M. (2010). Vidnovlennia pravoslavnoi tserkvovnoi ierarhii Kyivskoi mytropolii (1620 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 15–39. [in Ukrainian].

20. Shulha, Ya.M. (2015). Palomnytstvo do kyivskykh pravoslavnykh sviatyn u XVIII st.: sotsioantropolohichnyi vymir (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
21. Sinkevych, N.O. (2011). *Relikvii ta chudotvorni ikony Sofii Kyivskoi*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Smolii, V., & Stepankov, V. (2011). *Petro Doroshenko: Politychnyi portret*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Tkachuk, V.A. (2015). Afonity v Kieve vo vtoroj polovine XVIII v. *Afonskoe nasledie*, 1-2, 121–130. [in Russian].
24. Tkachuk, V.A. (2019). Pidnoshennia ladanu i vosku nizhynskym hretskym bratstvom Kyivskomu mytropolytu u XVIII st.: podatok chy dar? *Trudy Kyivskoi dukhobnoi akademii*, 31, 205–211. [in Ukrainian].
25. Ulianovskiy, V. (2009). *Vydubitskij chuda arkhangel'a Mikhaila monastyr: Istoriya v litsakh, pamyatnikakh arkhitektury i tserkovnogo iskusstva*. Kiev. [in Russian].
26. Yaremenko, M. & Zatyliuk, Ya. (Comps.) (2020). *Kyivska akademiia v kolektstii Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy: albom-katolob*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Yaremenko, M. (2009). Pamiat pro Halshku Hulevychivnu v Kyievo-Mohylianskii akademii u XVIII st.: pryhaduvannia chy vyhaduvannia? *Kyivska akademiia*, 7, 18–43. [in Ukrainian].
28. Zatyliuk, Ya. (2015). Kyivski posolstva XVII st. z "moshchamy" kniazia Volodymyra do Moskvy. *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*, 15, 165–190. [in Ukrainian].

Oksana PROKOPIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Leading Research Fellow at the
 National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra"
 (Kyiv, Ukraine), prokopjuk@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1417-8761>

Donators of the Monasteries in the Hetmanshchyna: A Social Portrait

Abstract. The purpose of the article is to reproduce the social composition / social portrait of the Hetmanshchyna monasteries donators in order to identify the interests of social groups in a particular monastery; determining the area of distribution of a particular monastery's influence, and thus outlining the social, geographical and dimensional "extent" of faith. **The research methodology** is based on a total analysis of data on donators included in the sacristy descriptions of monastic temples; application of quantitative-statistical and prosopographic methods. **The scientific novelty** of the research is to study the sacristy descriptions as a holistic complex of unique sources that allow reproducing the statistical picture of the social composition of the Hetmanshchyna monasteries donators, creating a basis for further interpretations. **Conclusions.** The social portrait of the Hetmanshchyna monasteries donators, first of all depended on the status, location of the monastery, the presence of revered shrines, and finally on the activity shown by the monastery itself in communication with potential donators. Each monastery had a special, unique social composition of donators, although individual donators could donate to several monasteries. For all monasteries there is dominance among the donators of the black clergy. First of all the Kyiv-Pechersk Lavra and the St. Sophia Cathedral look "elite" in terms of social composition of donators. Undoubtedly, Kyiv, with its monasteries, had the status of the sacred capital of the Hetmanshchyna; in the 18th century it became an important sacred center for Russian society. The monasteries of the Hetmanshchyna, outside Kyiv, according to the social composition of the donators give the impression of local sacred centers, and their possible strengthening is situational and temporary.

Keywords: donations, donators, monasteries, Hetmanshchyna, religious culture, eighteenth century.

Вікторія ВОЛОШЕНКО

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна), antgrej@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

Тетяна НІКОЛАЄВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри політичних технологій,
Київський національний економічний університет ім. В.Гетьмана
(Київ, Україна), n_t_m@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6772-5928>

Усупереч заборонам: видавничий проект А.Кримського та Б.Грінченка з випуску українських книжок для «народного читання» (1892–1896 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.046>

УДК: 930(477)821.161.2.09

Анотація. Метою статті є дослідження практик випуску А.Кримським і Б.Грінченком у 1892–1896 рр. українських книжок для народного читання на базі московського лубочно-го видавництва Є.Лубанова, з акцентом на висвітленні способів вибору інструментів відстоювання національних пріоритетів у просторі між офіційними цензурними настановами й комерційними інтересами книгаря. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні принципів і методів студій з історії книги, читання та культурної антропології. **Наукова новизна.** На основі матеріалів епістолярної й публіцистичної спадщини А.Кримського та Б.Грінченка реконструйовано обставини започаткування проекту, встановлено чинники, які впливали на вибір творів для друку, виявлено поведінкові стратегії організаторів у налагодженні взаємодії з цензурними органами й комерційним книгарем при вирішенні питань отримання дозволу на друк, захисту авторських прав на рукописи, оформлення та редагування текстів. Узагальнено інформацію щодо реєстру українських книжок, виданих А.Кримським і Б.Грінченком. Указано практичні наслідки видавничих ініціатив. **Висновки.** Вусупереч заборонам на випуск українських популярних видань, А.Кримський і Б.Грінченко в 1892–1896 рр. спромоглися видати принаймні 11 книжок для «народного читання». Звернення до послуг московського лубочного книгаря вможливило їх друк у знайомому селянам форматі та поширення в українських селах. У відстоюванні ідей національної просвіти ініціатори проекту особливу увагу приділяли відбору творів та їх редагуванню. Через брак рукописів, відповідних вимогам організаторів, цензорів і видавця, видруковані книжки здебільшого були перевиданнями раніше випущених у світ творів. Розгляд повсякденних проблем, які доводилося вирішувати, засвідчує роль одинаків-ентузіастів у просуванні справи «народної просвіти» в національному дусі. Водночас аналіз епістолярію українських діячів оприявнює широке громадське тло індивідуальних зусиль активістів із пошуків альтернативних стратегій подолання цензурних заборон: видавничі зусилля А.Кримського і Б.Грінченка були вписані у вибудовану громадівцями систему видавничих практик та інтелектуальних контактів.

Ключові слова: Кримський, Грінченко, українські книжки, народне читання, селянство, цензура, комерційні лубочні видавництва, лубочна література, ідентичність.

Обмежувальні урядові постанови 1863 і 1876 рр. та доповнення до них 1881, 1892, 1895 рр.¹ законодавчо унеможливлювали вільний обіг українських популярних видань на території українських губерній Російської імперії. До середини 1890-х рр. інтелектуали, заангажовані у справу видання й поширення рідномовних книжок серед «народу» (передусім селянства), не мали змоги заснувати видавництва та культурно-освітні установи з «виразною національною маркою», були змушені вишукувати альтернативні способи забезпечення «корисного» читання українських селян, зокрема вдаючись до послуг комерційних книгарів. Маловідомою сторінкою історії таких взаємодій залишається сюжет про видавничу діяльність А.Кримського та Б.Грінченка в Москві 1892–1896 рр.

У 1903 р. Б.Грінченко, характеризуючи літературні успіхи А.Кримського, коротко згадав про досвід редагування ним кількох праць Г.Квітки-Основ'яненка, виданих у 1890-х рр. московським лубочним книгарем Є.Губановим². 1928 р. про публікацію в Москві творів української літератури більш детально розповів сам А.Кримський³. Надалі цей сюжет не був актуалізований до 1990-х рр., коли літературознавиця С.Павличко звернулася до нього, досліджуючи проблему формування моделі націоналізму вченого⁴. Факт опікування А.Кримським справою випуску дешевих книжечок у Москві також відзначений у редакторських заувагах до видання епістолярної спадщини академіка⁵. Однак як предмет спеціального дослідження до уваги фахівців проблема не потрапляла.

Мета цієї розвідки – на основі матеріалів епістолярної й публіцистичної спадщини А.Кримського та Б.Грінченка⁶ дослідити практики випуску ними в 1892–1896 рр. українських книжок для «народного читання» на базі московського лубочного видавництва Є.Губанова (процеси, умовно визначені як « видавничий проєкт»), з акцентом на висвітленні способів вибору інструментів відстоювання національних пріоритетів у просторі між офіційними цензурними настановами й комерційними інтересами книгаря. Зумовлені метою дослідницькі завдання полягають у реконструюванні обставин започаткування проєкту, з'ясуванні чинників, що зумовили вибір творів для друку, виявленні поведінкових стратегій організаторів у налагодженні взаємодії з цензурними органами та комерційним видавцем у питаннях отримання дозволу на друк, захисту авторських прав на рукописи, оформлення й редагування текстів, укладанні реєстру українських книжок, виданих у межах проєкту, визначенні практичних наслідків цієї видавничої ініціативи А.Кримського і Б.Грінченка.

У 1928 р., згадуючи про досвід видання українських книжок у фірмі Є.Губанова, А.Кримський усі заслуги щодо започаткування цього проєкту адресував своєму товаришеві:

¹ Шандра В.С. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і мат. – К., 2013. – С. XX–XXX.

² Грінченко Б. Крымский, как украинский писатель // Киевская старина. – 1903. – №1. – С. 118.

³ Кримський А. Етнографічні й інші видання московських лубочників: 1888–1893 // Його ж. Розвідки, статті та замітки. – К., 1928. – С. 167–181.

⁴ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2016. – С. 292.

⁵ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / Гол. ред. Л.В.Матвеева. – Т.1 (1890–1917). – К., 2005. – С. 435–436.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Ш. – №40724; №40725; Епістолярна спадщина...; Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т.5. – Кн.1: Листи (1890–1917). – К., 1973; Його ж. Про лубочну українську літературу // Зоря (Львів). – 1893. – №17. – С. 340–341; №18. – С. 361–362; Його ж. Етнографічні й інші видання...; Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання московських лубочників // Зоря. – 1890. – №21. – С. 335; Чайченко В. [Грінченко Б.]. Популярні книжки // Там само. – 1891. – №1. – С. 15–17; №2. – С. 37–38.

«От, Б.М.Грінченко (він тоді звичайно підписувався ще псевдонімом “Василь Чайченко”), людина, близька до села, знаючи, як добре вмють лубочники розповсюджувати в народі свої видання, надумався використати моє перебування в Москві, щоб провести українською мовою під лубочним, нікому непідозрілим прапором дещо путяще; ясно, що мені, живучи в Москві, зручніше було балакати про такі видання з лубочниками усно, безпосередньо, ніж йому – листуватися з ними з далекої Харківщини. Нам пощастило. Губанов пішов нам назустріч»⁷.

Проте, на думку С.Павличко, ідея видання «деяких творів справжньої української літератури» у вигляді лубочних брошур належала саме А.Кримському, що не заперечували ані Є.Губанов, ані Б.Грінченко⁸. Цей висновок підтверджують факти біографії вченого.

У 1889 р. 19-річний А.Кримський прибув до Москви для навчання в Лазаревському інституті східних мов, але коло його зацікавлень не обмежувалось освітніми інтересами – він шукав «безпосередньої праці» задля українського «простого народу». Його демократичні погляди сформувалися в колегії Галагана, навчаючись в якій, він захопився народницькими ідеями⁹. Тоді ж остаточно визначився з національним самоотождеченням: спілкувався з викладачем словесності П.Житецьким, одним з ідеологів культурницького спрямування Київської громади; через старших гімназистів, схильних до радикального українофільства, познайомився з галицькою періодикою. Усвідомлено ідентифікував себе як українця під впливом читання праць М.Драгоманова («нове світло осяяло») ¹⁰.

У Москві молодий народолюбець, «патріот до фанатизма», задавався питаннями: «яка ж реальна користь народові з всього того, чим я займаюсь?», «яка користь мужикам з твого патріотизму?». Згідно з народницькою парадигмою, головний спосіб «служіння народу» вбачав у просвітницьких практиках. На канікулах спробував повторити досвід «ходінь у народ» із читанням творів Т.Шевченка українським селянам. Швидко розчарувавшись у результатах цієї діяльності, згодом назвав «ненормальністю» просвітницькі претензії «неука» без «суспільних пересвідчень»¹¹.

Того ж 1889 р. А.Кримський почав міркувати і про інший шлях просвіти народу – випуск нових українських популярних книжок. Пізніше згадував, як «сунувсь був складати популярну книжочку, але зараз побачив, що не зможу», «це дуже важка річ». Уже тоді він уперше побував на вул. Нікольській, знаній розташованими тут лубочними видавництвами, для ознайомлення з українськомовною продукцією московських книгарів, які зацікавилися відповідною тематикою з другої половини 1880-х рр.¹²

Освіченим сучасникам лубочні видання видавалися «примітивними і звulgаризованими», але варто зауважити, що це був типовий популярний продукт, орієнтований на потреби ринку. У доборі творів, визначенні специфіки оформлення та компонування змістової частини «лубків» видавці орієнтувалися на смаки й читацькі вподобання селян і міщан. Швидко поширення лубочної продукції та «зворотний зв'язок» із читачами забезпечували численні книгоноші, котрі розповсюджували книжковий товар по всій Російській імперії.

⁷ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171–172.

⁸ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.292.

⁹ Епістолярна спадщина... – С.76–85, 85–106.

¹⁰ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.260–261.

¹¹ Епістолярна спадщина... – С.85–106.

¹² Там само. – С.90, 435–436.

Інтерес московських лубочників до розробки українських сюжетів був спричинений успіхом серед публіки вистав українських театральних труп. Невідомі укладачі лубочних українських творів зазвичай навіть не були в Україні, а сюжети та лексичний матеріал часто запозичували з переглянутих театральних драм¹³, що, зокрема, призвело до формування певних стереотипів про «малоросійську» популярну літературу з обов'язковими любовними сюжетами, жартами, піснями тощо. Комерційний потенціал знайдених літературних «формул» (Дж.Кавелті) доводили результати продажів. Є.Губанов, провідний видавець українських лубків у 1890-х рр., засвідчував, що в українських губерніях їх збували «очень швидко». Ці видання мали попит і в інших місцевостях імперії. За словами книгаря, наклад у 12 тис. примірників розходився за один – два роки¹⁴.

Ще перед поїздкою до Москви А.Кримський був вражений кількістю пісенників «московського т. зв. лубочного (вульгарного) видання» в ятках книгонош, які мандрували Україною, і це за часів, коли українська етнографія через цензурні утиски «перебувала кризу», а «поважні збірки етнографічних матеріалів не могли побачити світу»¹⁵. Водночас він зауважив, чим саме лубки приваблювали покупців – ціною та різнокольоровими картинками на обкладинках. Наявність останніх була надважливою для незаможних споживачів друкованого слова з незначним читацьким досвідом, а тим більше – пасивних читачів: «Нашому українському мужикові вони припадають до вподоби, і він купує їх дуже охоче». Науковцеві-філологів різали око численні мовні порушення в лубочних книжках (переплутані російсько-етимологічний та урядовий правописи, «на московський лад» перекручені слова), однак він змушений був констатувати, що ці брошури були «чи не єдиним постійним читанням нашого люду, бо видання книгарів кийвських не можуть так ширитися: дорогі вони»¹⁶.

Унікальною позицією А.Кримського – «патріотичного і освіченого українця у Москві» – вирішив скористатися В.Левицький (Василь Лукич), який з осені 1890 р. очолив редакцію львівської «Зорі» (1880–1897 рр.). Саме він запропонував молодому українолюбіві проаналізувати «літературний мотлох», тобто ті самі московські лубки на українські теми¹⁷. А.Кримський «охоче згодивсь», і того ж року підготував свій перший огляд цих видань¹⁸, в якому, поміж іншим, поставив питання: «Чому в нас не знайдеться якої людини або навіть спілки, що було б узялася регулярно видавати дешеві українські книжки, які ще можна видавати за теперішніх цензурних порядків?»¹⁹. Імовірно тоді ж у нього з'явилася мрія про організацію «правильного українського лубочного видавництва». У лютому 1892 р. він писав І.Франку, що почав думати про це торік²⁰.

Неочікувано для автора його текст у «Зорі» привернув увагу «декого з поважних українців»²¹. У січні 1891 р. Б.Грінченко, знаний у національних колах публічними виступами просвітницького характеру та видавничою діяльністю, відгукнувся великою статтею, в якій наголосив на потребі випуску популярних книжок, у тому числі надрукованих у лубочному форматі²². 10 січня, ще до виходу у світ усіх частин

¹³ Кримський А. Про лубочну українську літературу. – С.361.

¹⁴ Див.: Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання... – С.335.

¹⁵ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.167.

¹⁶ Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання... – С.335.

¹⁷ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.263.

¹⁸ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.167–168.

¹⁹ Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання... – С.335.

²⁰ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

²¹ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.167–168.

²² Чайченко В. [Грінченко Б.]. Популярні книжки. – С.37–38.

Грінченкового матеріалу, А.Кримський запропонував однодумцеві, з яким був заочно знайомий від 1890 р.²³, співпрацю на полі видання українськомовної просвітницької літератури.

На середину 1890-х рр. використання потужностей комерційних видавництв для випуску «корисних книжок» не було новиною. Відомим фактом стала співпраця заснованого Л.Толстим просвітницького товариства «Посередник» (1884–1935 рр.) із лубочною фірмою І.Ситіна для випуску дешевих видань із творами російської художньої та повчальної літератури. В умовах цензурних утисків ще раніше до такого способу публікації українських просвітницьких брошур зверталися діячі Київської громади. Мав подібний досвід і Б.Грінченко, котрий до 1892 р. друкував книжки «для народу» у Є.Фесенка (Одеса)²⁴, Ф.Михайлова (Харків), П.Панчешникова²⁵ й С.Гомолинського²⁶ (Київ).

У грудні 1891 р. А.Кримський зізнався Б.Грінченкові, що давно марив про випуск «популярних українських книжок», але саме його адресат своєю статтею навівав на цю думку «цілу нашу московську громаду», активісти якої вирішили скласти серію українських «книжочок» і видрукувати їх у видавництві Є.Губанова²⁷. Поза згадками про московських громадівців, усі організаційні клопоти взяв на себе А.Кримський, котрий розпочав справу з отримання згоди згаданого книгаря на друк українських рукописів. На початку 1892 р. просвітник радо повідомляв І.Франкові, що нарешті його «мрія була сповнена». Видавничий проект стартував. Поміж тих, хто погодився йому допомагати, на прізвище згадав лише Б.Грінченка та його дружину – письменницю М.Загірню²⁸.

Прагнучи «популяризувати українську літературу в Росії»²⁹, А.Кримський планував видання нових, спеціально написаних українськомовних книжок просвітницького типу, однак ані він, «ані ніхто з тутешніх українців не міг зложити нікаторої книжки *задля народу*»³⁰ (тут і далі курсив наш – *Авт.*), адже не мали навичок писати «популярно та ще й у рамках цензурного дозволу»³¹. Власне до Б.Грінченка молодий науковець від січня 1891 р. звертався як до «*єдиного* письменця, од к[от]рого можна сподівати[ся] задоволення задля нашого видавництва». Прохав надсилати «швидше усе, що маєте», «бо справа лубочних видань Вас так само болить, як і мене». У грудні 1891 р. А.Кримський підкреслював значимість умінь «шановного земляка» писати так, як «треба», та великий досвід у веденні «цього діла систематично»³².

Потенційних авторів А.Кримський шукав у середовищах українських громад Москви та Києва, йому «обіцялися помагати (творами) і другі деякі українці». Відомо, що звертався з персональними проханнями до І.Липи та О.Кримського³³. Останній відповів, що «задля простого люду в його нема нічогісінько підхожого».

²³ Знайомство розпочалося з критики молодим науковцем мовознавчих поглядів Б.Грінченка в розвідці «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові» («Зоря», 1891 р.), яка стала відгуком на полемічну статтю опонента «Галицькі вірші», надруковану у львівській «Правді» (див.: Епістолярна спадщина... – С.16).

²⁴ Серед кржаного моря. Оповідання В.Чайченка. – Одеса, 1891.

²⁵ Кароєва Т. Підприємці у забезпеченні українськомовного читання в Російській імперії 1881–1916 рр. // Україна модерна. – Ч.22. – К., 2015. – С.97–98.

²⁶ ІР НБУВ. – Ф.Ш. – №40724. – Арк.1; №40725. – Арк.1.

²⁷ Епістолярна спадщина... – С.40–41, 55.

²⁸ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

²⁹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.291.

³⁰ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

³¹ Епістолярна спадщина... – С.55.

³² Там само. – С.40–41, 55.

³³ Ініціал подано згідно з редакторськими заувагами до видання «Епістолярна спадщина...». При цьому можна висловити припущення, що в рукопису листа було нерозбірливо зазначено «Ю.», тобто йшлося про брата вченого – Юхима, котрий допомагав із коректурою творів для друку. Так, у листі до Б.Грінченка від 10 березня 1894 р.

Та невдачі з пошуками авторів не означали відмови організатора проєкту від «гарної ідеї»³⁴. З кінця 1891 р. ним опановує думка щодо можливості передруку вже виданих творів українських письменників у «народному» форматі. Таку пропозицію А.Кримський зробив Б.Грінченку, а на початку 1892 р. й І.Франкові, в якого попросив дозволу на перевидання збірки «В поті чола» (1890 р.), хоча й сумнівався у можливості отримання цензурної ухвали. Зрештою цей задум так і залишився незреалізованим³⁵. Натомість А.Кримський і Б.Грінченко скористалися з іншої нагоди популяризувати українську літературну класику: після того, як у серпні 1892 р. минуло 50 років від смерті Г.Квітки-Основ'яненка, його твори стали громадською власністю, що уможливило їх вільне перевидання. У квітні 1893 р. цензура дозволила друк «Марусі», а наприкінці року – «Сердешної Оксани», «Мертвецького великодня» та «Перекотиполя»³⁶.

Домовляючись із А.Кримським про видання українських творів, московський книгар відразу висунув умову, що замовник самостійно опікуватиметься проведенням рукописів через цензуру. Приписи цензорів значно корегували видавничі плани. Через них не вдалося надрукувати нову збірку Б.Грінченка «Зірка». З іншої («Божої ниви») «цензура викинула саму суть», після чого лубочник відмовився її друкувати. Прискіпливо переглядалися й раніше опубліковані твори. Так, із грінченкового «Веселого оповідача» при повторному цензурному розгляді було вилучено п'ять оповідань-жартів³⁷.

У цих умовах організатори проєкту вдавалися до випробуваних українськими активістами стратегій налагодження відносин із цензурними органами, однією з яких був обмін інформацією щодо доцільності надсилання творів до тієї чи іншої цензурної установи. У січні 1891 р. А.Кримський повідомляв Б.Грінченкові, що в Петербурзькому цензурному комітеті рукописи тримали «довго». У лютому 1892 р. просив товариша надсилати для друку «вже ухвалені цензурою книжки», водночас пропонуючи власні послуги у взаємодії з цензорами³⁸. У листопаді 1894 р. писав П.Житецькому, що московська цензура «лютіша» за київську щодо української белетристики: «Через мої руки йде щороку до тутешньої цензури 8–10 українських рукописів, – то з-поміж них ледве половину дозволяють». Приміром, Московський цензурний комітет заборонив друкувати Квітчин «Салдацький патрет», так і не виданий у Є.Губанова. Натомість у Києві «друкується любісінько»³⁹.

В епістолярію А.Кримського є згадки про хитрощі, до яких вони з Б.Грінченком удавалися задля отримання бажаних дозволів. Так, Квітчині повісті подавали до цензури «дуже поволі, щоб не звернути уваги»⁴⁰. У квітні 1893 р. А.Кримський зробив виправлення на вже ухваленому цензурою примірнику «Марусі»: при подачі рукопису, щоб цензура «не причепилася», замість фрази «под редакцией А.Потебни» поставив своє прізвище. І тільки після отримання позитивної відповіді «вимадав» цей напис, щоб він не був надрукований. У березні 1894 р., отримавши від Б.Грінченка черговий рукопис, А.Кримський замість того, щоб віднести його до

А.Кримський повідомив, що рукопис «Брат за брата» коректував саме його брат (див.: *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.143).

³⁴ *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.46–49, 55–56; Епістолярна спадщина... – С.55–56.

³⁵ *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.46–49.

³⁶ *Кримський А.* Етнографічні й інші видання... – С.171, 112–113, 130.

³⁷ Епістолярна спадщина... – С.55, 58, 119–121.

³⁸ Там само. – С.40–41, 59–60.

³⁹ *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.159–160.

⁴⁰ *Кримський А.* Етнографічні й інші видання... – С.172.

цензурного комітету, порадив товаришеві «якнайшвидш» надіслати друкований примірник твору: «А без того справа затягнеться бозна на доки, – я не здивуюся, коли й на півроку!»⁴¹.

Утім при виборі творів для друку просвітникам доводилося рахуватися не лише з цензурними приписами, а й зі специфічними вимогами до змісту та оформлення книжок лубочного видавця, зорієнтованого на прибутковість. Для А.Кримського і Б.Грінченка друковані твори були освітнім засобом, а для їхнього ситуаційного компаньйона – товаром. А.Кримський засвідчував, що Є.Губанов був одноосібним «судцем» щодо визначення доцільності видання того чи іншого матеріалу: «Якщо рукопис припаде його тонкому лубочному смаку до вподоби, то він купує»⁴².

В очах Є.Губанова конкурентоспроможними на книжковому ринку були винятково ті українські твори, які мали мелодраматичну або жартівливу основу. Він неодноразово повторював: «Я й далі охочо друкуватиму малоруські речі, аби тільки в їх була любовна зав'язка»; «найкраще підійдуть задля видання книжки з сюжетом любовним»; хвалився, що замовив написання повісті з «дуже гарним заголовком: “Нещасне кохання”!»; тому й від українських просвітників чекав «щось таке». А.Кримський добре розумів характер цих вимог: «Зі свого боку він навіть і правий: йому ж тра лубочної літератури!», а Б.Грінченко жартома обіцяв «вшкварити» якесь «Найнещасливіше кохання»⁴³.

У перемовинах із видавцем А.Кримському доводилося проявляти неабиякий дипломатичний талант, щоб читачі з народу зрештою отримали «путящі» книжки. Спочатку планував подавати на перегляд Є.Губанову всі ухвалені цензурою рукописи Б.Грінченка. Та навіть після відхилення книгарем «Божої ниви», попри непевність видавничої перспективи, продовжував закликаати товариша надсилати «свої і чужі» «корисні» матеріали⁴⁴. На жаль, не залишилося свідчень, як удалося надрукувати в лубочному видавництві геть «не любовне» оповідання «Серед крижаного моря» (1894 р.).

Першим рукописом, який лубочник погодився купити, став збірник оповідань Б.Грінченка «Діти». Однак видати його пообіцяв лише після зміни оригінальної назви, «мовляв, на книжку з таким титулом купців не знайдеться». Нова назва «Олеся. Украла. Грицько» мала натякати на наявність любовної лінії – використання власних імен у назвах лубочних книжок на українські теми було поширеним явищем. А.Кримський виправдовувався перед автором за те, що довелося дозволити «по черзі виставити на чолі збірки кожне з ваших трьох оповідань, через що видання придбало аж три форми!». Тоді він чи не вперше зрозумів важливість правильного оформлення угод із видавцем: «Мені це буде наука напередки: бути в подібних стосунках якнайточнішим»⁴⁵. Тим часом Є.Губанов вирішив видати кожне оповідання ще й окремою брошурою⁴⁶. У каталогах Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського вдалося знайти дві: «Грицько» (1892 р.) та «Олеся» (1892 р.).

Невідомо, чи просив Є.Губанов рукописи з «жартами», але в лютому 1892 р. А.Кримський запропонував Б.Грінченку перевидати його «Веселого оповідача»⁴⁷. Ця «збірка усяких народних анекдот та жартів, що дихають свіжим, народним гумором», користувалася значним читацьким попитом, «народ купував цю книжку

⁴¹ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.143.

⁴² Там само. – С.55–56.

⁴³ Епістолярна спадщина... – С.75–76, 59–60, 65–67, 68–71.

⁴⁴ Там само. – С.59–60.

⁴⁵ Там само. – С.75–76.

⁴⁶ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171.

⁴⁷ Епістолярна спадщина... – С.59–60.

залюбки». Для вченого ж важливо було те, що праця мала «й деяку етнографічну вагу»⁴⁸.

Свідченням політики компромісів між бажанням книгаря видавати комерційні бестселери і прагненням просвітників популяризувати українську літературу стали колізії з виданням повістей Г.Квітки-Основ'яненка. Після прийняття до друку «Веселого оповідача» (1893 р.) книгар прохав «чого-нибудь смешного, но не анекдотов, а целого»⁴⁹. Саме тоді товариші «підсунули Губанову для широкого популярного видання ще й Квітчині повісті»⁵⁰. Вже 9 грудня 1892 р. А.Кримський повідомляв Б.Грінченку, що видавець «охочо» пристав на цю пропозицію, іронічно додавши: «Але ж він нічого не тямить, хто такий був Квітка, і що він написав»⁵¹.

У липні 1893 р. А.Кримський «похвалився» О.Огоновському, що під його «доглядом вже надруковано одним з московських лубочників дещо по-українськи, а надрукується й ще»⁵². За всієї своєї скромності, і в 1928 р. не заперечував власної посередницької ролі у відносинах між Б.Грінченком і московським книговидавцем⁵³. Саме А.Кримський узяв на себе тягар вирішення фінансових, правових, редакторських питань. У січні 1891 р. недосвідченому юнакові це мабуть здавалося не такою важкою справою. Він обіцяв Б.Грінченку: «Я вже постараюся, щоб і з матеріального боку Ви не zostалися покривджені, і щоб видані були Ваші твори якнайкраще. Щоб Вас одзволити од усяких прикростей, я Вам даю слово, що за точність Губанова в сповненню обов'язків відповідатиму перед Вами я, а ніхто інший». Його товариш натомість не мав стільки оптимізму через сумний досвід співпраці з комерційними видавцями. З особливостями поводження з ними довелося познайомитися і А.Кримському. На початку 1892 р. він назвав Є.Губанова «страшним крутієм»: той обіцяв заплатити за рукопис «Божої ниви» 5 руб., але коли надійшов реченець, передав через прикажчика, що не хоче нічого друкувати українською. А.Кримський запідозрив «бажання зробити якесь шахрайство», адже знав, що книгар нещодавно придбав у Києві рукопис, щоб видати «хохлаччину». Просвітник спробував звернутися до інших московських лубочників, але в них на той час не було власної мережі розповсюдження книжок на українських теренах⁵⁴. Довелося повертатися до Є.Губанова, але «Божу ниву» той так і не видав – не задовольнив зміст після цензурних правок.

А.Кримський скаржився І.Франкові, що лубочники – «визискувачі: платять дуже-дуже мізерно»⁵⁵, і з тим доводилося миритися. Б.Грінченко добре знав про небажання комерційних книгарів сплачувати гонорари за рукописи. Попри це, переймаючись справою видання текстів для народного читання, висував дуже скромні фінансові умови друку своїх творів. Його єдиною обов'язковою умовою було отримання 100 примірників кожної надрукованої книжки для подальшого поширення. Звісно, був радий, коли вдавалося щось «викрутити» хоча б на поштові й «цензурні» витрати⁵⁶.

⁴⁸ Кримський А. Про лубочну українську літературу. – С.340–341.

⁴⁹ Епістолярна спадщина... – С.121.

⁵⁰ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171.

⁵¹ Епістолярна спадщина... – С.133.

⁵² Там само. – С.160–167.

⁵³ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

⁵⁴ Епістолярна спадщина... – С.40–41, 58.

⁵⁵ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

⁵⁶ Епістолярна спадщина... – С.61–68.

Стараннями А.Кримського дещо вдавалося вторгувати. За рукопис «Серед крижаного моря» Є.Губанов обіцяв дати 10 руб.⁵⁷, за збірник «Діти» – 15 руб., а за «Веселого оповідача» – тільки 6 руб.: «Минулого разу я міг дати 15 руб., тому що там потрібні були талант і дарування. А тут що? Тут просто виписки! Тут дарування не потрібно». А.Кримський був обурений такою заявою книгаря («Коли б Ви бачили того Губ[анова], то зрозуміли б, як кумедно звучать в його устах слова “талант”, “дарування”») і розчарований марністю докладених зусиль («міг лиш виторгувати всього шість карб.! Він мені їх зараз і вилічив, сто прим[ірників] дасть по надрукуванню. Кепська справа!»). У листі до товариша підкреслював, що погодився на несправедливу оплату тільки через його авторську згоду на «всякі умови»⁵⁸.

Б.Грінченко не вимагав гонорару, але наполягав на ретельному оформленні передачі авторських прав на друк рукописів, з огляду на сумний досвід співпраці з київським книгарем С.Гомолинським, в якого «за малим не судом доводилось виривати» свої праці. Так, у березні 1892 р. запитував у А.Кримського, чи не треба «брати квиток» з Є.Губанова, навіть просто віддаючи тому рукописи на перегляд⁵⁹. Оскільки автор не мав можливості приїхати для оформлення дозвільних документів на друк своїх текстів, цим займався або А.Кримський, або його товариш Ю.Карпович, котрий, поміж іншим, оформив дозвіл на друк «Дітей», адже «інакше не випадало». Щоправда, ці папери без нотаріального підтвердження не мали «надто великої ваги». Для запобігання правовим колізіям, у 1892 р., на прохання А.Кримського, Б.Грінченко надав йому юридично оформлене доручення на підписання документів від свого імені. Прохав уважно стежити, щоб за угодою лубочник отримував право лише на одноразове видання його рукописів. Унесення цього пункту в дозвільні папери зіграло свою роль на початку 1900-х р., коли Є.Губанов марно намагався перевидавати «Веселого оповідача». 7 березня 1902 р. А.Кримський заспокоїв Б.Грінченка, що в укладеній угоді чітко вказувалося – видання має бути одноразовим:

«Удостоверяю, что составитель книги “Веселый оповидач”, которая в 189... году была, при моем посредстве, продана для издания московскому книгопродавцу-издателю Е.А.Губанову, является Борис Дмитриевич Гринченко. Удостоверяю также, что, продавая г[осподину] Губанову рукопись “Веселого оповидача”, я совершенно ясно поставил условие: г[осподин] Губанов получает право только на одно издание.

Агафангел Ефимович Крымский, э[кс]-о[рдинарный] профессор Лазаревского института восточных языков в Москве»⁶⁰.

Б.Грінченко знав, яку увагу селяни-читачі приділяли зовнішньому вигляду видань, тому, крім застереження авторських прав, просив товариша уважно стежити за додержанням технічних вимог друку рукописів: «Дбайте, щоб були малюнки на виданнях, виразний друк та добра брошуровка». Пояснював, що через погано згорнутий папір частина аркушів може випасти при розрізанні книжки: «Селяне не звикли обережно поводитися з книжками, – та ледві чи й можуть се робити. Тим треба давати на село книжку добре зброшурованою». З огляду на специфіку поводження сільської аудиторії оцінював і значення назв книжок: «Селянин не дивиться на зміст, а

⁵⁷ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.130.

⁵⁸ Епістолярна спадщина... – С.121.

⁵⁹ Там само. – С.61–68.

⁶⁰ Там само. – С.66, 70, 332.

тільки на заголовок». Пояснення Б.Грінченка впливали на хід думок А.Кримського, на початку співпраці схильного розглядати значення назв із видавничого ракурсу: приміром, пропонував перейменувати «Веселого оповідача» для московського видання, щоб його не плутали з попереднім – дорожчим і коротшим. Б.Грінченко відмовився від пропозиції, пояснивши, що стару назву «вже де-не-де *знають* на селі (парубки охоче купують “В[еселого] оп[овідача]” читати на вечерницях)»⁶¹.

Окрему увагу Б.Грінченко просив звертати на оформлення книжок: обкладинки мали привертати увагу селян, за можливості – бути впізнаваними, на них обов'язково мав бути фірмовий знак видавництва: «Книгоноші охоче беруть книжки, видані відомим “лубочником” (“це їм рекомендація”)», а для читачів-початківців такі позначки були ознакою вартісної книжки. Згідно з цими рекомендаціями, А.Кримський відстежував, щоб надані ним рукописи були випущені у відповідному форматі та зовнішньо не відрізнялися від інших видань Є.Губанова⁶².

Предметом особливого піклування Б.Грінченка була наявність на обкладинках яскравих лубочних ілюстрацій, адже «книжки з малюнками на обгортці [...] завжди краще купують». Утім, як не дивно, цю вимогу Є.Губанов не завжди поспішав задовольняти. Приміром, для книжечки «Діти» ескіз було створено ще в лютому 1892 р., але до травня книгар передумав, вирішивши видати її без хромолітографії й зазначення назви своєї фірми на обкладинці. На той час А.Кримський оцінював ситуацію як просвітник-теоретик, тобто не бачив нічого поганого в позбавленні книжок надмірно яскравих мальованих «сорочок», про що писав Б.Грінченкові: «Розходитись в народі через офень Ваші книжки будуть так само гарно [...], а що вони матимуть прилічнійший вигляд, в цьому знову нема ж біди!»⁶³. Утім невдовзі він змінив думку, висловивши свої міркування у черговому огляді українських лубочних видань у «Зорі» (1893 р.): «На перший погляд цей збірничок не здаєть ся лубочним: нема ані мальованої обгортки, ані зазначення, що він виданий Губановим. Певне, що Губанов і так постараєть ся розповсюдити своє видання, а все-ж було-б краще, коли-б на обгортці знаходила ся хромолітографія, щоб селянин купував би цю книжку з більшою охотою». А.Кримський пояснював, що причиною зміни рішення книгара стали його сподівання на розширення читачької аудиторії за рахунок української освіченої публіки. Звідкись він дізнався про «українофілів», котрі, «хоч говорять один до одного мужицькою хохляцькою мовою, та самі вони – інтелігенти». Жодні вмовляння не змогли переконати його повернути лубочну хромолітографію на обкладинку: «Якщо я надам книжці лубочний вигляд, то одіб'ю од себе інтелігентних покупців». Із тієї ж причини Є.Губанов видав без «сорочки» й «Веселого оповідача»⁶⁴. Пошуком малюнка на обкладинку «Марусі» Г.Квітки-Основ'яненка опікувалися Б.Грінченко та А.Кримський, залучивши до створення зображення Г.Коваленка, який до того вже ілюстрував Грінченкові «Колоски»⁶⁵.

Для філолога А.Кримського одним із найважливіших завдань під час підготовки видань до друку було виправлення відомої вади лубочних видань, зазвичай сповнених граматичних помилок. Подекуди збільшенню кількості похибок «сприяли» чиновники цензурних комітетів. Так, у травні 1892 р. А.Кримський повідомляв Б.Грінченкові, що цензори зовсім «побожеволіли» – у черговому перевиданні Є.Губановим збірки «Молодий чорноморець» у багатьох словах повиправляли

⁶¹ Там само. – С.136–137, 419–422, 66, 70.

⁶² Там само. – С.419–422, 139.

⁶³ Там само. – С.59–60, 75–76, 419–422.

⁶⁴ *Кримський А.* Про лубочну українську літературу. – С.340–341.

⁶⁵ Епістолярна спадщина... – С.43–44.

-и- на -е- («девчина»)⁶⁶. Свій «внесок» робили й автори – «купчини» (часто-густо напівграмотні), і працівники друкарень.

А.Кримський власноруч займався технічною коректурою текстів, запланованих ним до видання: вичитував гранки, укладав «спис помилок»⁶⁷, контролював процес друку. Його засмучувало, що «дуже поволі робиться все» – і через загальну організацію видавничого процесу, і через втрату ним самим дієздатності під час частих хвороб⁶⁸. Але прикрі помилки все одно з'являлися у виданих книжечках, до чого, імовірно, все ж таки «докладалися» друкарі. Приміром, на одній із перших сторінок «Марусі» ім'я головної героїні написано з двома -с-, на наступній – уже з одним. Утім граматичними правками справа підготовки рукописів до друку не обмежувалася.

Випущені у видавництві Є.Губанова повісті Г.Квітки-Основ'яненка, що їх С.Павличко влучно назвала «першим українським маскультом»⁶⁹, були видані в популярному форматі ілюстрованих дешевих брошур, доступних масовому читачеві, однак їх літературна основа була оброблена згідно з уявленнями А.Кримського і Б.Грінченка про те, що просвіта селян повинна мати виразний національний характер. С.Павличко віднесла А.Кримського до «культурних націоналістів гердерівського типу, які надавали мові, її розвиткові, уніфікуванню та впорядкуванню надзвичайно важливого значення». На думку дослідниці, він органічно поєднував політику з мовою, націєтворчість – із мовознавством⁷⁰. Цю характеристику повною мірою можна докласти й до Б.Грінченка. Літературознавиця першою звернула увагу на зусилля організаторів проекту з виправлення текстів Г.Квітки-Основ'яненка, адже для обох концептуальне значення мала мова видань, «редакторську сторону» назвала цікавішою за самі видання. Готуючи до друку «Марусю» (перший Квітчин твір, виданий у Є.Губанова), Б.Грінченко запропонував видалити з тексту «москалізми»: «Не нам допомагати обрусінню, краще буде подати широкій українській масі Квітчині повісті очищені од чужого, негодящого елемента». А.Кримський, попри «всенський свій філологічний ригоризм», «для даного разу – визнав Грінченкову думку за добру, бо практичну, і згодився з ним». Під час редагування товариші не тільки замінювали «москалізми» на «народні» вирази, а й уносили правки до ідеологічної частини текстів. У «Листах до любезних земляків» А.Кримський «повимазував увесь (рясний, нівроку!) цареславний та антидемократичний елемент» і, щоб затерти сліди свого «злочину», надав брошурі інший заголовок: «Через що люди бідніють?»⁷¹.

На підставі спогадів А.Кримського 1928 р. С.Павличко стверджує, що саме він зредагував усі обрані для друку повісті Г.Квітки-Основ'яненка, крім «Марусі»⁷². Справді, науковець свідчив: «Дальші Квітчині повістки (“Перекотиполе”, “Сердешна Оксана”, “Мертвецький великдень”, “Конотопська відьма” з підкресленим зазначенням, оце – тільки *казка*) підготовляв для Губанова уже я сам, без Грінченка». Проте звертає на себе увагу і зроблене ним доповнення: вже в «Марусі» «московські слова позамінював українськими попереду Грінченко, а я, здобувши од нього виправлений примірник, поробив іще й сам скількись лексичних виправок»⁷³. У 1895 р. в листі П.Житецькому вчений відвертіше схарактеризував

⁶⁶ Там само. – С.75–76.

⁶⁷ *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.55–56, 130.

⁶⁸ Епістолярна спадщина... – С.59–60.

⁶⁹ *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.292.

⁷⁰ Там само. – С.286.

⁷¹ Там само. – С.292–293.

⁷² Там само.

⁷³ *Кримський А.* Етнографічні й інші видання... – С.172.

свою роль у редагуванні («мову Квітчину я ткнув гаразд», прибравши «рабьєнків», «стало бытъ» та ін.)⁷⁴.

Назагал у матеріалах листування А.Кримського постає ширша, ніж у статті 1928 р., картина взаємодії зі Б.Грінченком у корегуванні мови творів Г.Квіткі-Основ'яненка. Ще у грудні 1892 р. саме А.Кримський звернувся до товариша з проханням зробити вибір повістей та попрацювати з текстами – «по своїй уподобі» визначити, що «викинути, а які переробити», вважаючи себе некомпетентним для цієї роботи. Виправлені твори планував віддати на переписування, потім віднести до цензури й на затвердження Є.Губанову. На початку січня 1893 р. Б.Грінченко зробив правки не лише до «Марусі», а й до «Перекотиполя», звернувши особливу увагу на спрощення правопису. А.Кримському доручив ще раз передивитися тексти після отримання, щоб не «проминути» якусь «історію». Той, своєю чергою, просив робити правки за якимсь із друкованих видань Квітчиних творів. Оскільки Б.Грінченко мав тільки по одному примірнику книжок письменника, то не міг відразу надсилати опрацьовані тексти, адже потрібно було «перекладати» й інші твори. Слідом за «Марусею» та «Перекотиполем», які пропонував для першочергового видання, збирався переглядати «Сердешну Оксану», «Салдацький патрет»⁷⁵.

Чому ж тоді публічну відповідальність за зроблені виправлення А.Кримський намагався взяти на себе? Задовго до 1928 р., у 1895 р., він виправдовувався перед своїм учителем словесності П.Житецьким: «А от не знаю, чи не вилаєте мене за мою редакцію, адже я видав не справжнього Квітку, а препарованого». Заочно вигороджував Б.Грінченка («найменше постраждала “Маруся”»), ніби захищаючи його від можливого громадського осуду, який був готовий прийняти винятково на себе: «Знаю добре, що багато дехто вилає мене за моє поведження, та дарма! про мене! мені здається, що я вчинив гаразд»⁷⁶.

Попри те, хто ж першим запропонував «препарувати» тексти Г.Квіткі-Основ'яненка, звернення Б.Грінченка про видалення з них «усіх видющих Квітчиних антиукраїнізмів»⁷⁷ пасувало до думок А.Кримського, висловлених у ході мовознавчих обговорень початку 1890-х рр. Переймає тим, що «наша літературна мова постаралася зовсім одбитися од народньої, страшенну силу набрала кованих слів та позичених», ще у квітні 1891 р. молодий науковець доводив у листі, що з української мови «слід повикидати» «кацапізми, рівно як і полонізми»⁷⁸. У справі редагування повістей Г.Квіткі-Основ'яненка філолог А.Кримський розумів міру відповідальності за зміни, внесені до оригінальних текстів, тому в публічній площині всі можливі закиди переадресовував на себе. Однак у практичній роботі підготовки книжок для народного читання такі зміни вважав виправданими. Звертає на себе увагу наведена у статті 1928 р., вочевидь переконлива для нього, аргументація Б.Грінченка: «Лубочні видання – не академічні, і поробити в них певні лексичні зміни не буде злочин». А.Кримський акцентував, що редагування було зроблене саме для цього типу видань: «Маруся» стала «першою отак спрепарованою для лубка Квітчиною повістю»⁷⁹. У листі П.Житецькому він пояснював: «Тільки ж я пересвідчений, що в лубочнім виданні препарувати Квітку *таки треба*, бо деякі місця в його творах смердять; незабаром подаю до цензури “Добре роби, добре й буде”, дак тую повістку

⁷⁴ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.165–166.

⁷⁵ Епістолярна спадщина... – С.133, 136–137.

⁷⁶ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.165–166.

⁷⁷ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171.

⁷⁸ Епістолярна спадщина... – С.104, 45–46.

⁷⁹ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171–172.

я *сильно* позмінюю»⁸⁰. З огляду на всі труднощі з друком популярних українських книжок просвітницького характеру (та націєтворчим посилом), народолюбство перемогло «філологічний ригоризм», але спосіб опису ситуації А.Кримським засвідчує внутрішні вагання при ухваленні рішення.

Перероблений твір Г.Квітки-Основ'яненка «Листи до любезних земляків», випущений під назвою «Через що люди бідніють?» (1896 р.), і «Пригоди» Д.Пилинського (1896 р.) завершили проект із видання в Москві українських книжок для народного читання. Ще у серпні 1895 р. А.Кримський писав Б.Грінченкові, що Квітчині повісті треба «швидше у лубочників додрукувати», адже якщо він виїде з Москви, то більше ніхто цього не зробить⁸¹, а наступного року він саме вирушив у відрядження на Близький Схід. Загадкою залишається інший факт. У 1899 р. в тій-таки фірмі Є.Губанова побачив світ ще один твір Г.Квітки-Основ'яненка – «Пан Халявський». Неясно, чи ця публікація була підготовлена А.Кримським (або кимсь із його оточення), чи з'явилася суто завдяки пошукам Є.Губановим «інтелігентних покупців», адже вийшла томом у 376 сторінок, тобто аж ніяк не в «народному» форматі. Принаймні в опублікованих листах А.Кримського згадок про редагування цього твору не знайдено.

За каталогами НБУВ удалося виявити такі книжки, випущені в рамках видавничої ініціативи А.Кримського та Б.Грінченка:

- 1) Грицько. Оповідання. Написав В.Чайченко. – Москва, 1892. – 54 с.
- 2) Олеся [та інші] оповідання. Написав В.Чайченко. – Москва, 1892. – 54 с.
- 3) Веселый оповидачъ. Упорядкував Б.Грінченко. – Москва, 1893. – 65+V с.
- 4) Серед крыжаного моря. Оповідання. Написав Василь Чайченко. – Москва, 1894. – 108 с.
- 5) Конотопська видьма. Казка, що написав йи Грицько Квитка, а впорядкував А.Крымський. – Москва, 1895. – 126 с.
- 6) Маруся. Повість Грицька Основьяненка. – Москва, 1894. – 178 с.
- 7) Перекаатиполе. Повість Грицька Квитки. Впорядкував А.Крымський. – Москва, 1894. – 106 с.
- 8) Мертвецкий велик-день. Казка Грицька Квитки-Основьяненка. Впорядкував А.Крымський. – Москва, 1894. – 108 с.
- 9) Сердешна Оксана. Повість Грицька Основьяненка. Впорядкував А.Крымський. – Москва, 1894. – 107 с.
- 10) Через що люди бидниють та що йим треба робыты. Порады Грицька Квитки. Впорядкував А.Крымський. – Москва, 1896. – 36 с.
- п) Прыгоды. (Малюнкы з жыття). Уклав Д.Пылынський. – Москва, 1896. – 61(2) с.

Для Б.Грінченка труднощі налагодження стосунків з Є.Губановим стали останньою краплею при ухваленні рішення щодо потреби «своєї хати». 1894 р., коли московський проект ще тривав, він заснував у Чернігові власне видавництво, поява якого започаткувала утворення сталих українських видавничих товариств національного характеру. Надалі, у другій половині 1890-х рр., постали «Київська спілка» (майбутній «Вік») у Києві, «Вс. І.Гуртом» у Харкові та петербурзька «Просвіта» («Благодійне товариство з поширення дешевих і загальнокорисних книг у народі»). На тлі

⁸⁰ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.165–166.

⁸¹ Епістолярна спадщина... – С.184.

цензурних послаблень 1906 р. Б.Грінченко доклався до налагодження роботи київської «Просвіти»⁸².

А.Кримський своїми статтями про українську друковану продукцію московських лубочників зробив цю тему об'єктом аналітичних розважань вітчизняних інтелектуалів, що відбилосся й на практиках просвітництва. Зокрема наприкінці 1890-х рр. працівники книжкового складу «Киевской старины», усвідомлюючи брак українськомовної книги та значущість відповідних лубочних видань для широкої селянської аудиторії, вводили лубки до своїх асортиментних каталогів⁸³.

Слідом за вдалою спробою видання повістей Г.Квітки-Основ'яненка в «народному» форматі до справи популяризації творчої спадщини письменника на рубежі ХІХ–ХХ ст. долучилися й комерційні книгарі, і просвітницькі видавництва. У 1901 р. київський лубочник Т.Губанов (родич московського) видрукував «Сердешну Оксану», згадавши А.Кримського як редактора книжки. 1904 р. столичних книгар Д.Єфімов випустив «Пана Халявського». «Перекотиполе» неодноразово перевидавали просвітницькі видавництва: 1903 р. – Московське товариство поширення корисних книг випустило переклад повісті, зроблений В.Строменком; українською в 1894 та 1901 рр. цей твір удоступнювали для «народних» читачів активісти Харківського товариства поширення в народі грамотності; того ж 1901 р. – харківські видавці «Вс. І.Гуртом» під головуванням Г.Хоткевича; 1913 р. – діячі київського видавництва «Відродження».

Отже, всупереч заборонам на випуск українських популярних видань, А.Кримський і Б.Грінченко в 1892–1896 рр. спромоглися опублікувати принаймні п'ять назв книжок, призначених для народного читання (дешевих, скомпонованих за зразком комерційних брошур). Звернення до послуг московського лубочного книгаря вможливило не тільки їх друк у знайомому селянам форматі, а й поширення в українських селах через книготоргівельну мережу фірми Є.Губанова.

У відстоюванні ідей національної просвіти майбутніх читачів А.Кримський і Б.Грінченко особливу увагу приділяли відбору творів та їх редагуванню. Через брак нових рукописів, які відповідали б вимогам організаторів, цензорів і видавця, надруковані тексти, за єдиним винятком, були перевиданнями вже раніше випущених у світ. Поміж інших, опубліковано принаймні шість перероблених у просвітницьких цілях творів Г.Квітки-Основ'яненка.

Розгляд повсякденних проблем, які доводилося вирішувати ініціаторам проєкту, засвідчує роль одинаків-ентузіастів у просуванні справи «народної просвіти» в національному дусі: вирішення організаційних питань узяв на себе А.Кримський, а Б.Грінченко допомагав із добором і правкою текстів, давав поради щодо способів оформлення й підготовки книжок до друку та налагодження взаємодії з комерційним видавцем. Аналіз епістолярію українських діячів оприявнює широке громадське тло індивідуальних зусиль активістів із пошуків альтернативних стратегій подолання цензурних заборон, адже видавничі зусилля А.Кримського і Б.Грінченка були вписані у вибудовувану громадівцями систему відповідних практик й інтелектуальних контактів, інформаційним та координаційним осередком котрих на початку 1890-х рр. були галицькі часописи.

⁸² Єфремов С. В тісних рамках: Українська книга в 1798–1916 рр. – К., 1926. – С.20–21, 23; Лисенко О.В. «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст. – К., 2008. – 180 с.; Волошенко В. Популяризація українознавства у виданнях «Просвіт» Наддніпрянщини на початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія «Історія». – Вип.1. – Ч.3. – Тернопіль, 2016. – С.36–41.

⁸³ Карова Т. Підприємці в забезпеченні... – С.98.

REFERENCES

1. Karoieva, T. (2015). Pidprijemtsi u zabezpechenni ukrainomovnoho chytannia v Rosiiskii imperii 1881–1916 rr. *Ukraina moderna*, 22, 93–115. [in Ukrainian].
2. Lysenko, O.V. (2008). “Prosvity” ta kooperatyvy v ukrainskomu suspilnomu seredovyschci na pochatku XX st. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Matvieieva, L.V. (Ed.) (2005). *Epistolarna spadshchyna Abatanbela Krymskoho (1890–1941)*. (vol.1: 1890–1917). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Pavlychko, S. (2016). *Natsionalizm, seksualnist, orientalism: Skladnyi svit Abatanbela Krymskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Shandra, V.S. (2013). Mova yak zasib formuvannia natsionalnoi identychnosti. Boriak, H. (Ed.). *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobа derzhavnoho rebuliuvannia (1847–1914): Zbirnyk dokumentiv i materialiv, XX–XXX*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Voloshenko, V. (2016). Populiaryzatsiia ukrainoznavstva u vydanniakh “Prosvit”. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedagogichnoho universytetu im. V.Hnatiuka. Ser. “Istoriia”*, 1(3), 36–41. [in Ukrainian].

Viktoriia VOLOSHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of Theory and History of State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine), antgrej@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

Tetiana NIKOLAIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Professor at Department of Political Technology,
Kyiv National Economics University named after V.Hetman
(Kyiv, Ukraine), n_t_m@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6772-5928>

Contrary to Prohibitions: A Publishing Project of A.Krymskyi and B.Hrinchenko on Edition of the Ukrainian Books for “People’s Reading” (1892–1896)

Abstract. The aim of this research is to study the practices of issue of the Ukrainian books for people’s reading by A.Krymskyi and B.Hrinchenko in 1892–1896 on the basis of Moscow lubok publishing house of Ye.Gubanov with a focus on the description of the choice of the tools for national priorities advocating in the space between the official censorship institutions and commercial interests of the publisher. **Methodology** of the study is based on combining of the principles and methods of the studios of books and reading history and cultural anthropology. **Scientific novelty.** On the basis of the epistolary and journalistic heritage of A.Krymskyi and B.Hrinchenko, the circumstances of the project initiation are reconstructed. Established the factors influenced the choice of the works to be printed. There were revealed the behavioral strategies of project managers in establishing of the communication between the censorship authorities and commercial publishers to obtain the permits on print, to protect the manuscripts copyrights, to design and edit the texts. Summarized the information on the register of the Ukrainian books published by A.Krymskyi and B.Hrinchenko. Indicated the practical legacy of their printing initiatives. **Conclusions.** In spite of the bans on publishing of the Ukrainian popular editions, A.Krymskyi and B.Hrinchenko managed to publish at least 11 books for “people’s reading” in 1892–1896. The appeal to Moscow lubok publisher made it possible to print them in the format familiar to the peasants and to distribute in the Ukrainian villages. In upholding the ideas of national enlightenment, the initiators of the project paid special attention to the selection of works and their editing. Because of the lack of the manuscripts that met the requirements of the managers, censors, and publishers, the published books were mostly reprints of the earlier released editions. A look at the routine problems that the project managers had to solve reveals the role of the individual enthusiasts in distribution of “popular education” in the national spirit. At the same time, an analysis of the epistolary writings of Ukrainian activists reveals the broad civic fertility of individual efforts by activists in search of alternative strategies for overcoming the censorship bans: publishing efforts of A.Krymskyi and B.Hrinchenko were written in the system of the publishing practices and intellectual contacts built by the public figures.

Keywords: Krymskyi, Hrinchenko, Ukrainian books, people’s reading, peasantry, censorship, commercial lubok publishing house, lubok literature, identity.

Павло ГАЙ-НИЖНИК

доктор історичних наук,
заступник директора,
Науково-дослідний інститут українознавства МОН України
(Київ, Україна), hai-nyzhnyk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8912-8398>

Окремий корпус кордонної охорони (1918–1919 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.061>

УДК: 94:338.43(=4п.16)(477)«18/19»

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні процесу формування Окремого корпусу кордонної охорони Української Народної Республіки та Української Держави впродовж 1918–1919 рр. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму, об'єктивності, багатфакторності й усебічного аналізу, а також на сучасному термінологічному апараті. Використано системний і структурний методи. **Наукова новизна.** На підставі архівних, частина яких уперше вводиться в науковий обіг, та опублікованих джерел проаналізовано організаційно-правові засади встановлення інституту і структур державної кордонної служби в УНР та УД. Наведено статистичні дані стосовно кількісного й територіального складів. Указано місця дислокації підрозділів, чисельність, керівні органи, фінансування, функції, обов'язки, завдання. Зауважено на тісному співробітництві кордонної охорони з митною службою та фінансовим відомством, урядових рішеннях щодо становлення та діяльності Окремого корпусу кордонної охорони, його діяльності й комплектації. Наголошено на ролі кордонної охорони як за умов мирного часу, так і в період війни. **У висновках** зазначено про незавершеність процесу становлення кордонної охорони, її переформатування й перепідпорядкування на етапі воєнних поразок та, зрештою, ліквідацію внаслідок краху української державності.

Ключові слова: Окремий корпус кордонної охорони, прикордонна служба, Українська Народна Республіка, Українська Держава.

Прикордонні формування сучасного зразка беруть свій початок із часів відродження національної державності на початку ХХ ст., а саме від 1918 р., коли по-стали Українська Народна Республіка та Українська Держава. Від проголошення ІV Універсалом самостійності України 22 січня 1918 р., підписання Берестейського договору з Центральними державами 9 лютого 1918 р. та повернення Центральної Ради й уряду УНР 1 березня 1918 р. у звільненій від червоних Київ, перед владою поста-ла нагальна проблема організації кордонної охорони й облаштування митно-кордон-них пунктів уздовж державних рубежів, зокрема з Австро-Угорщиною, Білоруссю, Румунією, Доном, Німеччиною, чії війська перебували на теренах колишньої Польщі, що відновиться з кінцем Великої війни, та з радянською Росією (РСФРР).

На заході УНР, згідно зі ст. 2 Берестейського договору, кордон визначався таким, як існував між Австро-Угорською та Російською імперіями перед 1914 р., а далі на північ від Тарнограда (нині Польща) по лінії Білгорай – Щебрешин (нині Польща) – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччє – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ (нині Білорусь) – Кам'янець-Литовськ (нині Білорусь) – Пружани (нині Білорусь) – Вигоновське Озеро (нині Росія)¹.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2592. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.3; Нова рада. – 1918. – 22 лютого; 24 лютого.

Особливої гостроти набуло питання створення й налагодження роботи кордонних пунктів на межі УНР з Австро-Угорщиною та з дезорганізованою революцією Росією. Через воєнні дії на теренах України за Центральної Ради уряд республіки довгий час був неспроможний приступити до виконання нагального завдання державної ваги, тож відповідні заходи у цьому напрямі розпочалися лише навесні 1918 р.

Було вирішено, що при митно-кордонних установах, підвідомчих департаменту митних зборів Мінфіну, тимчасово запроваджуватимуться комісаріати-агентури², підпорядковані Міністерству торгу і промисловості, які незабаром мали бути замінені підрозділами Окремого корпусу кордонної охорони (ОККО), підпорядкованого фінансовому відомству³, і лише у часі воєнних дій корпус переходив у розпорядження військового міністра⁴.

7 березня 1918 р. питання організації кордонної служби УНР з ініціативи військового міністра О.Жуковського розглядав уряд, проте жодних актів ухвалено не було. Невдовзі, 18 березня, під час чергової доповіді товариша (заступника) міністра фінансів В.Мазуренка Раді Народних Міністрів про фінансові справи у країні, зрештою ухвалили: «Щодо закону про прикордонну охорону, то доручається міністру фінансів представити такий законопроект на розгляд Ради Міністрів і кандидатів на посаду начальника кордонної стражі на затвердження»⁵. 20 березня рішення про створення «пограничної сторожі» фактично було прийняте Радою Народних Міністрів УНР й ухвалено передати це питання на вирішення відомствам внутрішніх та військових справ, а також фінансів із тим, щоб статут сторожі й саму організацію її розробити якомога скоріше, а отаманом (командувачем) Окремого корпусу кордонної охорони було затверджено полковника В.Желіховського.

Цьому сприяли й відомості, оприлюднені на підставі звітів Окремого корпусу кордонної охорони, які звучали на засіданні комісії при департаменті митних зборів Міністерства фінансів про безконтрольний рух товарів із боку Австро-Угорщини. Тож на цих засіданнях, що тривали 21–23 березня 1918 р., було висловлено міркування про «необхідність огородити негайно кордони держави від спроб безмитного ввезення іноземних товарів, а рівно як вивезення українських витворів ґрунту й промисловості, котрі з міркувань економічного характеру піддаються обмежувальним нормам»⁶. 21 березня комісія вирішила встановити тимчасовий митний контроль у таких прикордонних пунктах, як Радзивилів, Волочиськ, Гусятин, Новоселиця, Збараж, Берестя (Брест).

23 березня 1918 р. урядовці отримали й обговорили на своєму засіданні статут Окремого корпусу кордонної охорони, після чого доручили міністрові фінансів подати його на розгляд і затвердження Української Центральної Ради. Головними завданнями ОККО визначалися:

- організація охорони кордону «шляхом виставлення спеціальних постів»;
- контроль за переміщенням через кордон осіб за наявності відповідних документів та протидія незаконному ввозу (вивозу) товарів, зброї, боєприпасів тощо;
- затримання дезертирів і кримінальних елементів;
- виконання на кордоні обов'язків карантинної й поліцейської служб.

² Докл. див.: *Гай-Нижник П.* Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.). – К., 2021. – 808 с.

³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.24 а. – Арк.15 зв.

⁴ *Ружкас А.О.* «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). – К., 2015. – С.394.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.15.

⁶ Там само. – Ф.2199. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.1–3.

Також на підрозділи Окремого корпусу кордонної охорони покладалися обов'язки воєнізованої відповідальності за безпеку державних рубежів в тісній співпраці з установами департаментів митних зборів (директор П.Андрєїв) Міністерства фінансів та кордонного догляду (директор І.Неаронів) Міністерства торгу і промисловості – «для захисту української промисловості і збереження інтересів казни [...] дійсного нагляду прикордонної стражі» на західних і південних кордонах та вздовж узбережжя Чорного моря⁷.

Саме цим питанням переймалися члени комісії при департаменті митних зборів Міністерства фінансів, що засідала від 23 березня по 4 квітня 1918 р. за участі в. о. директора вказаного департаменту І.Гайдовського-Потаповича, командира ОККО полковника В.Желіховського та голови комісійної ради Г.Троцького. Зокрема було окреслено територіально-географічні пріоритети обстоювання митних інтересів України й визначалося, що «для захисту української промисловості й збереження інтересів казни», встановлення «дієвого догляду кордонної стражі» необхідно, у першу чергу, виділити 500 тис. крб на створення митних установ на західному та південному рубежах і Чорному морі. У підсумку було визначено, що в організації митно-кордонної служби зберігатиметься порядок, який існував до 1917 р., коли кордонна охорона була складовою митного відомства зі власною організацією. Передбачалося розробити штати Корпусу кордонної стражі з його підпорядкуванням, за російським зразком 1898 р., відомству фінансів⁸. Тож формуватися й підпорядковуватися ОККО мав міністр фінансів, а його начальна команда на той час розташовувалася в Києві по вул. Хрещатик, 1⁰.

26 березня 1918 р., згідно з постановою Ради Народних Міністрів УНР №439, під опікуванням Міністерства торгу і промисловості «на головних кордонних пунктах» було створено комісаріати-агентури¹¹. 1 квітня В.Мазуренко у своїй доповіді урядові наголошував на завершенні кошторису для Окремого корпусу кордонної охорони, що «позаяк кордон не може лишатись без охорони», тому ця інституція вже частково існує, і для цього необхідні кошти, тож в. о. міністра фінансів просив якомога швидше затвердити видачу «авансом на рахунок кошторису для утримання Окремого корпусу кордонної охорони 500 тис. крб¹² в розпорядження департаменту митних зборів», що й було схвалено урядом 6 квітня 1918 р.¹³ Того ж таки дня Рада Народних Міністрів УНР вирішила асигнувати департаментові митних зборів Міністерства фінансів 150 тис. крб «на упорядкування митницьких інституцій»¹⁴. Ці кошти мали піти на відкриття митно-кордонного догляду на державній межі УНР з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Попередньо департамент митних зборів планував організувати митниці й кордонні пункти в десяти точках, проте знову ж таки 6 квітня було вирішено проводити митно-кордонний нагляд в Ісаківцях, Гусятині, Волочиську, Підволочиську, Збаражі, Радзивиліві, Голобах, Маневичах, Луниці, Ямполі, Рибниці, Могилеві-Подільському та в Тирасполі¹⁵.

⁷ Гай-Нижник П. Створення митної кордонної служби України у 1918 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.7. – К., 2004. – С.234–244; Його ж. Створення митної служби і митної кордонної охорони УНР та Української Держави (Гетьманату) в 1918 р. // Митна політика в Україні: Історичні та правові аспекти проблеми: 36 наук. пр. пам'яті проф. Йосипа Леонідовича Рісча. – Дніпропетровськ, 2004. – С.136–149.

⁸ ЦДАВО України. – Ф.2199. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.9.

⁹ Там само. – Арк.9–9 зв.

¹⁰ Там само. – Ф.1063. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.19 зв.

¹¹ Державний вістник. – 1918. – 31 жовтня.

¹² Попередньо в доповіді передбачалося запросити 200 тис. крб, але перед самим засіданням суму вручну олівцем виправлено на 500 тис.

¹³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.18.

¹⁴ Там само. – Ф.1434. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.19; Ф.1064. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.8.

¹⁵ Там само. – Ф.1434. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.13.

Водночас у спільній записці товариша міністра фінансів В.Мазуренка й директора департаменту митних зборів П.Андреїва до Ради Народних Міністрів УНР автори зазначали, що «з заключенням перемиря України з Великоросією, необхідно організувати митний нагляд, окрім відновлюваних установ на кордоні з Австрією і новозакладаних на кордоні Бесарабії, теж на кордоні з Великоросією, а на улаштування того нагляду взагалі потрібно невідкладне додаткове, коли придержуватися вже прийнятих Радою Міністрів обрахунків, асигнування 250.000 карб.»¹⁶. Якнайшвидше кордонні установи передбачалося створити в п'ятнадцяти пунктах: у Бугазі, Овідіюполі, Берестечку, Ганцевичах, Жлобині, Гомелі, Торчині, Хуторі-Михайлівському, Ворожбі, Конотопі, Валуйках, Каменській, Лихій, Сатанові, Тарноруді¹⁷. Звертаючись до уряду, В.Мазуренко та П.Андреїв наголошували, що позаяк «відкриття діяльності перепускних пунктів на кордоні з Великоросією повинно наслідувати в найблизчих днях, то прохається про асигнування потрібної для цього суми 250.000 карб. в екстреному порядку»¹⁸.

Усього ж на теренах УНР було 44 митно-кордонних установи, роботу яких належало ще відновити, профінансувати. Вони (із зазначенням кількості службовців і сум їх річного утримання) розподілялися так:

– по морському кордону: митниці Маріупольська (47 осіб, 125 тис. 280 крб), Бердянська (26 осіб, 70 тис. 140 крб), Херсонська (35 осіб, 89 тис. 340 крб), Миколаївська (88 осіб, 226 тис. 380 крб), Одеська (449 осіб, 1 млн 262 тис. 820 крб); митні застави Генічеська (12 осіб, 29 тис. 940 крб), Хорлівська (11 осіб, 27 тис. 180 крб), Скадовська (8 осіб, 19 тис. 860 крб), Очаківська (24 особи, 59 тис. 820 крб), Аккерманська (6 осіб, 15 тис. 540 крб)¹⁹;

– по румунському кордону: митниці Ізмаїльська (28 осіб, 77 тис. 100 крб), Унгенська (20 осіб, 57 тис. 240 крб); митні застави Вилківська (9 осіб, 23 тис. 760 крб), Кілійська (16 осіб, 41 тис. 640 крб), Ренійська (25 осіб, 70 тис. 500 крб), Усть-Прутська (2 особи, 10 тис. 620 крб), Кагульська (8 осіб, 20 тис. 940 крб), Фальчійська (5 осіб, 13 тис. 380 крб), Леовська (12 осіб, 30 тис. 060 крб), Німценська (4 особи, 10 тис. 620 крб), Скулянська (2 особи, 6 тис. 360 крб), Авраменська (4 особи, 11 тис. 100 крб), Липканська (7 осіб, 19 тис. 140 крб)²⁰;

– по австро-угорському кордону: митниці Новоселицька (34 особи, 98 тис. 340 крб), Ісаковецька (17 осіб, 48 тис. крб), Гусятинська (34 особи, 98 тис. 340 крб), Волочійська (68 осіб, 204 тис. 960 крб), Збараська (34 особи, 98 тис. 340 крб), Радзивилівська (46 осіб, 134 тис. 580 крб), Дружкопільська (34 особи, 98 тис. 340 крб); митні застави Новоселицька (10 осіб, 27 тис. 060 крб), Перебийківська (4 особи, 11 тис. 100 крб), Гуківська (8 осіб, 21 тис. 420 крб), Сатанівська (4 особи, 13 тис. 380 крб), Волочійська (7 осіб, 19 тис. 620 крб), Мервенська (6 осіб, 16 тис. 980 крб); митні пости Шидловський (5 осіб, 12 тис. 780 крб), Радзивилівський (5 осіб, 12 тис. 780 крб)²¹;

– по польському або німецькому кордону: митниці в Голобах (68 осіб, 204 тис. 960 крб) і Маневичах (46 осіб, 134 тис. 580 крб);

– внутрішні митниці: Київська (58 осіб, 178 тис. 200 крб), Харківська (51 особа, 151 тис. 680 крб);

– «митничі участки»: Одеський (33 особи, 121 тис. 320 крб), Південно-Західний (21 особа, 88 тис. 680 крб)²².

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк.17.

¹⁸ Там само. – Арк.13.

¹⁹ Там само. – Ф.2199. – Оп.3. – Спр.11. – Арк.12.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Арк.12 зв.

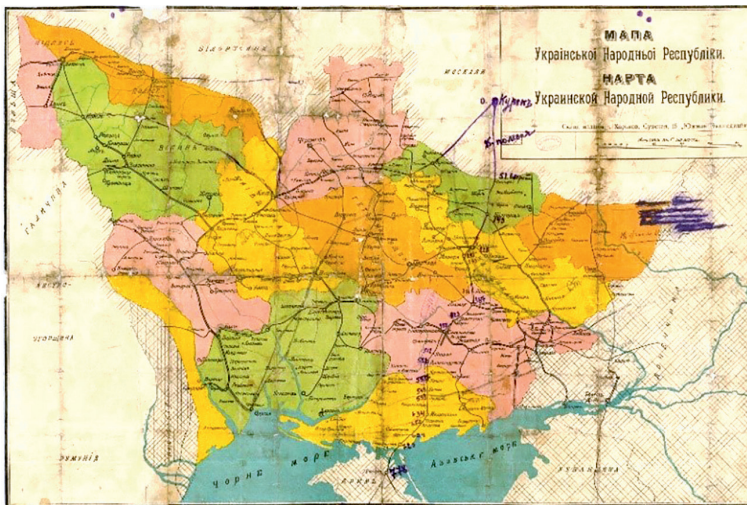
²² Там само.

Загалом, відповідно до планів укомплектування особового складу, на митницях, митно-кордонних заставах і постах Української Народної Республіки мали б служити 1 тис. 442 особи (316 штатних, 312 канцелярських урядовців, 814 наглядачів). Їх утримання (заробітна платня) обходилося б державі у 342 тис. 850 крб на місяць і у 4 млн 14 тис. 200 крб на рік. Сума, варто зауважити, захмарна.

На утримання ж Окремого корпусу кордонної охорони 6 квітня 1918 р. уряд виділив департаменту митних зборів Міністерства фінансів «авансом в кредит» 500 тис. крб з умовою, що «аванс повинен бути повернутий із сум, котри відпущені будуть Центральною Радою по закону, який буде внесений міністром фінансів»²³.

Тим часом із 14 по 16 квітня 1918 р. відбулося засідання ради при департаменті митних зборів Мінфіну, до складу якої входили Троцький (очільник), Гайдовський-Потапович, Покровський, Тржецький та голова Союзу співробітників Київської митниці П.Хржанівський²⁴. Учасники наради змушені були визнати невтішний для уряду УНР стан організації митно-кордонної служби, зокрема на західних рубежах країни, визнаючи, що «весь кордон України з боку Центральных держав та Польщі в сей час в митнім відношенню є цілком відкритий, за винятком поки що лише одного місця в Радзивиліві»²⁵.

Міністр фінансів у своїй доповіді торкнувся також питання розташування митно-кордонних установ УНР. Він зазначив, що такі пункти на кордоні з Румунією, які раніше розташовувалися по річках Дунай і Прут, за нових воєнно-політичних умов «в цім, або иншим вигляді будуть перенесені на кордон із Бессарабією по р. Дністрі»²⁶. Докладні відомості щодо місць їх нового розташування мали бути представлені урядові після завершення переговорів Міністерства закордонних справ із Румунією щодо встановлення кордонів України на бессарабській ділянці.

Мапа Української Народної Республіки (1918 р.)

²³ Там само. – Ф.1434. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.19.

²⁴ Там само. – Арк.14.

²⁵ Там само. – Арк.13.

²⁶ Там само. – Ф.2199. – Оп.3. – Спр.11. – Арк.9 зв.

Міністр фінансів УНР П.Климович також повідомив урядові, що невдовзі подасть на його розгляд законопроект про перетворення на митниці I-го класу й хоча б 4-го розряду відповідних установ у Гусятині, Збаражі та Дружкополі, що на кордоні з Австро-Угорщиною, позаяк «по всіх цих містах пороблені нові залізниці, злучені з загальною залізничною сітею»²⁷. Він також доповів урядовцям, що на поточний момент не може представити кошторису витрат на утримання митних установ на кордоні з Росією через абсолютну невідомість, яким чином буде організовано цей кордон. При цьому керівник фінансового відомства передбачав, що на межі з Росією «особливої потреби в великих митних установах не буде, а за для цього і видатки на їхнє утримання на півночі і сході України будуть значно менши від видатків на півдні і заході України»²⁸. 27 квітня 1918 р. він надіслав до підрозділів Міністерства фінансів копії вказаної доповіді народного міністра фінансів, проекту тимчасових штатів ставок митно-кордонних установ, списку українських митних установ і протоколу ради при департаменті митних зборів від 14–16 квітня поточного року, але отримали вони їх уже 30 квітня²⁹, коли Українська Народна Республіка припинила своє існування, тож уряд Центральної Ради так і не зміг розглянути це важливе для держави питання.

Із переворотом 29 квітня 1918 р. в Києві та з приходом до влади генерала П.Скоропадського УНР було повалено, а на заміну їй постала Українська Держава у формі гетьманату. Змінився й курс розвитку країни. Гетьман прагнув збудувати потужну капіталістичну державу з розвинутим господарством, сильним військом, високою культурою тощо. Серед намагань П.Скоропадського було і прагнення об'єднати в одних межах усі історично-етнографічні українські землі від Сяну й Бугу на заході до Кубані та Дону на сході, від Дунаю і Прута на півдні до Лісної й Березини, Іпуті, Сейму, Осколу на півночі. У сферу поглядів національної соборницької політики ввійшли Бессарабія і Стародубщина, Гомельщина та Кубань, Берестейщина й Белгородщина, Холмщина, Крим, Підляшшя, Рильщина, Полісся, Буковина, Галичина, Донщина. Про далекоглядні плани щодо розширення кордонів України її керівництво офіційно заявило вже 25 травня 1918 р., коли затверджений гетьманом та ухвалений Радою Міністрів закон «Про тимчасове розповсюдження української державної влади» визначав: «1. У разі прилучення до Української Держави зі стратегічних або інших причин нових територій, на них негайно тимчасово розповсюджується чинність української державної влади і всіх законів і постанов її»³⁰.

Кубанська рада розглядала питання входження до складу України, але тимчасово змушена була відкласти цей акт на майбутнє. Своєю чергою П.Скоропадський навіть передбачав відправлення на Кубань українських збройних підрозділів. Розглядалося й питання широкої автономії між Україною та Всевеликим Військом Донським. 8 серпня 1918 р. сторони уклали договір (див. нижче), за яким кордон між ними проліг «колишньою адміністративною межею, яка ділила Україну від прежньої Облaсті Війська Донського, цебто межею цієї області й Катеринославської, Харківської і Воронежської губерній» часів імперії.

Із більшовицькою Росією було встановлено перемир'я, а з травня 1918 р. між Українською Державою та РСФРР розпочалися мирні переговори. Одним із питань їх було також розв'язання проблеми кордонів і митних взаємин. Тимчасово межі гетьманської України на півночі простяглися майже на всю етнічну українську

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – Арк.7.

³⁰ Державний вістник. – 1918. – 31 травня.

територію, що й мали закріпити переговори з більшовиками. Під юрисдикцією Української Держави опинилися Берестя (Брест-Литовський), Гомель, Стародуб та інші історичні українські міста й місцевості. Як відомо, перемовини не увінчалися успіхом через позицію більшовицької делегації, котра перервала їх.

Ще з квітня 1918 р. харківсько-донецьку ділянку українсько-російського кордону прикривала Донецька група військ, а також, у допомогу кордонній охороні, Окрема Запорізька дивізія на чолі з отаманом П.Болбочаном, що забезпечувала чернігівсько-сумський відрізок³¹ та 1-ша стрілецька козацька (Сіра) дивізія, що взяла під захист чернігівську ділянку. Невдовзі з метою запобігання проникненню протизаконних і злочинних елементів на територію Української Держави законом від 30 серпня 1918 р. на межі з радянською Росією було встановлено кордонні пункти на станціях Орша, Клинці, Хутір-Михайлівський, Коренево, Гостинцево, Валуйки.

Запроваджені Центральною Радою кордонні комісаріати-агентури за гетьманату продовжили своє існування. Паралельно з ними уряд Української Держави вживав заходів зі створення мережі митних пунктів та організації охорони державного кордону країни³².

Кордони та адміністративно-територіальний поділ Української Держави (1918 р.)

Згідно з ухваленим Радою Міністрів законом «Про урочисту обітницю»³³, прикордонники зобов'язувалися: «[...] вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут»³⁴.

Насправді ж від часу розвалу царської Росії кордонні застави й пункти контролю були неіснуючими, а прикордонна смуга за УНР так і не стала надійно прикритою.

³¹ Див.: *Гай-Нижник П.* За що Петро Болбочан був представлений до звання полковника армії Української Держави // Київська старовина. – 2007. – №6. – С.155–157.

³² Державний вістник. – 1918. – 29 липня.

³³ Там само. – 7 червня.

³⁴ Державний архів Харківської обл. – Ф.84. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.61.

Про це, наприклад, доповідав 30 квітня 1918 р. комісар при митниці в Тирасполі П.Капелюшний, який констатував: «Варти з нашого боку майже не існує»³⁵. Своєю чергою Кам'янецька повітова управа 28 травня наголошувала на безконтрольності на цій ділянці кордону: «Нелегальними засобами все, що може, вивозиться і вношиться, а в обмін нічого не дається через те саме, що забирається все від нас нелегально і вимагати за це нічого не маємо права»³⁶. Митні комісари (що перебували на митно-кордонних пунктах при комісаріатах-агентурах від Міністерства торгу і промисловості) заходилися налагоджувати взаємодію зі штабами місцевих бригад Окремого корпусу кордонної охорони, адже серед їх складу були кордонні відділи, що безпосередньо переймалися питаннями переміщення товарів через рубіж і спрямовували затримані вантажі до митних комісарів для проведення дізнання й інших належних процедур³⁷. Саме за гетьманату, власне, почалося налагодження дієвого митного контролю та охорона державних меж України спільними зусиллями митників, військових підрозділів і воєнізованої служби кордонної охорони, на підмогу яким залучалися й союзні (німецькі та австро-угорські) підрозділи. Так, скажімо, на митниці в Луїніці догляд проводили спільно комісар Міністерства торгу і промисловості при митниці, офіцери місцевого загону Підляської бригади ОККО та німецькі солдати³⁸.

12 червня 1918 р. відбулася важлива нарада під головуванням міністра фінансів А.Ржепецького та за участі командира ОККО В.Желіховського, начальника штабу Л.Байкова, начальників Житомирського та Одеського кордонних округів і директора департаменту митних зборів Міністерства фінансів П.Андреїва. Її учасники дійшли рішення розформувати вказані округи. Водночас було ухвалено розподілити лінію кордонів Української Держави на 8 районів. Тож відтепер корпус мав складатися з відповідної кількості районів, кожен з яких охороняла б окрема сухопутна бригада, що поділялася на 6 відділів по 5 «отрядів» із 3 постами кожен. Також було вирішено створити Одеську й Азовську морські бригади у складі 21 «отряду» та, відповідно, 62 постів³⁹.

У липні 1918 р. міністр фінансів А.Ржепецький просив в урядовців невідкладно виділити 250 тис. крб на організацію перепускних і митно-кордонних пунктів на державній межі України з РСФРР, облаштування їх у Бессарабії на кордоні з Румунією та відновлення – з Австро-Угорщиною⁴⁰. У доданому переліку зазначалося, що на початок липня на українсько-російському рубежі передбачалося відкриття митно-кордонних пунктів у районах поселень і міст: Бугаз, Овідіополь, Берестечко, Ганцевичі (нині Білорусь), Жлобин (нині Білорусь), Гомель (нині Білорусь), Торчин, Хутір-Михайлівський, Ворожба, Конотоп, Валуйки (нині Росія), Каменська (нині Росія), Лиха, Сатанів, Тарноруда (нині Польща)⁴¹. 29 червня П.Скоропадський затвердив ухвалену Радою Міністрів постанову «Про асигнування 250.000 карбованців на відкриття митних установ на кордоні України з Великоросією» (сума передавалася в розпорядження міністра фінансів)⁴². Усі ці пропускні пункти потребували не лише відповідного облаштування, а й забезпечення озброєною кордонною охороною.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.1118. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.8.

³⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.143.

³⁷ Там само. – Ф.1128. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

³⁸ Там само. – Ф.1129. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

³⁹ Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Х., 2000. – С.248–249.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.93; Спр.24 а. – Арк.6; Спр.227. – Арк.4.

⁴¹ Там само. – Спр.227. – Арк.7.

⁴² Державний вістник. – 1918. – 11 липня.

Кордон Української Держави з радянською Росією (1918 р.)

Волочиськах (малися на увазі містечка Волочиськ і Підволочиськ – *П.Г.Н.*), Збаражі, Радивілові, Голобах, Маневичах, Лунинці (нині Білорусь), Ямполі, Рибниці (нині Молдова), Могилеві-Подільському і в Тирасполі (нині Молдова)»⁴³. На ремонт наявних будівель митного відомства передбачалося виділити 164 тис. крб⁴⁴.

Політика Української Держави (як і УНР) у сфері юридично-адміністративного облаштування та функціонування кордонної охорони тимчасово мала у своїй основі загальноросійську правову базу, яка корегувалася поточними актами української влади, а також політико-економічними угодами з іншими країнами та урядами, які було укладено впродовж 1918 р. Так, наприклад, вельми зацікавленим у тісних політичних й економічних зв'язках з Україною як єдиним своїм західним сусідом був Дон. У перебігу боротьби з більшовиками його керівництво навіть розглядало питання про тимчасову федерацію Всевеликого Війська Донського з Українською Державою. Відповідні переговори від травня 1918 р. тривали майже два місяці. Особливої гостроти набуло питання про кордони, яке врешті було розв'язане шляхом обопільних поступок. Сторони визнавали взаємний суверенітет, незалежність і спільні рубежі згідно з договором, укладеним 8 серпня 1918 р. До України від старої кордонної лінії відходила територія східніше від Маріуполя, яка забезпечувала комплексне адміністративне та господарське життя цього портового міста й околиць. Дон відмовився від претензій на певні частини Харківської, Луганської губерній, де розташовувалися кінні та військово-виробничі заводи. Україна тимчасово (до ліквідації більшовицької загрози) передавала під донський контроль залізничну магістраль Чертково – Ліски – Поварино. Гарантувалися права мови, національної школи та культури українському населенню на Дону й донсько-козацькому – в Україні. Водночас Українська Держава змушена була (не без тиску з боку Німеччини) ще 29 липня визнати за Доном частину своєї етнічної території, а саме Таганрог з округою, втративши значні поклади антрацити, а також патронно-снарядний завод, розташований у цьому місті. Кубанська рада у травні 1918 р. оголосила прелімінарну постанову про приєднання Кубані до України, але здійснення її було відкладено на майбутнє через негативне ставлення як керівництва Дону, так і Добровольчої армії.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.227. – Арк.4.

⁴⁴ Там само. – Спр.24 а. – Арк.11–12 зв.

При всіх кордонних пропускних пунктах Української Держави від МВС призначалися комісари голови Ради Міністрів. Так, наприклад, на Ростовському кордонному пропускному пункті (КПП; нині Росія) наказом міністра внутрішніх справ Ф.Лизогуба №173 від 8 липня 1918 р. було призначено урядовця з особистих доручень VIII класу цього відомства В.Родзянка, 23 липня на Гомельському КПП (нині Білорусь) – Є.Лашкевича (наказ №212), 26 липня на Жлобинському КПП (нині Білорусь) – В.Лілова (наказ №221)⁴⁵.

У складі Окремого корпусу кордонної охорони було сформовано 1-шу Волинську (Луцьк), 2-гу Подільську (Кам'янець-Подільський), 3-тю Одеську (Одеса), 4-ту Північну (Гомель), 5-ту Чорноморську (Одеса), 6-ту Хоперську (Бутурлинівка, фактично Валуйки), 7-му Донецьку (Луганськ), 8-му Азовську (Маріуполь), 9-ту Курську (Обоянь, фактично Суми) кордонні бригади, а також навчальну бригаду (Нова Прага). Базою формування 1-ї, 2-ї, 5-ї, 6-ї та 7-ї бригад визначався колишній 4-й прикордонний округ. До їх складу ввійшли також кадри Проскурівського й Хотинського окремих кордонних полків. Кадри ж підрозділів колишнього 5-го кордонного округу стали основою для формування решти бригад.

Задачею 1-ї Волинської кордонної бригади була охорона північно-західного рубежу Української Держави в районах міст Холм, Влодлава, Берестя (Брест), Кобрин, Пінськ, Луцинець. 13 липня 1918 р. до її складу влилася ще й 3-тя Радзивилівська кордонна бригада⁴⁶. 2-га Подільська під командою генерального хорунжого М.Десіно здійснювала охорону кордону з Румунією в районах міст Хотин, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Ямпіль. 3-тя Одеська (начальник штабу М.Саборський) за основне завдання мала прикриття державної межі України з Румунією в районах Одеси, Тирасполя, Дубосар, Слобідки і брала участь у приєднанні до Української Держави Буджаку. 4-та Північна кордонна бригада, де начальником штабу був військовий старшина М.Самойлов, забезпечувала переважно північні рубежі в районах українських міст Новозибків, Гомель, Василевичі, Калинковичі, Мозир, Житковичі. 5-ту Чорноморську в листопаді 1918 р. було розформовано, а її кадри використали для укомплектування Управління охорони Чорноморського узбережжя (начальник штабу військовий старшина І.Потапов). 6-та Хоперська (начальник штабу військовий старшина Ю.Кобилецький⁴⁷) несла службу на північному сході Української Держави, 7-ма Донецька (начальник штабу військовий старшина А.Оранський⁴⁸) оберігала східний відрізок кордону, суміжний із територією

Микола Стечишин – значковий Радзивилівської кордонної бригади (від 10 лютого 1918 р.); старший ад'ютант Волинської кордонної бригади (від 1 липня 1918 р.); придільний до штабу Окремого корпусу кордонної охорони УНР (від 24 березня 1919 р.); старший ад'ютант штабу Дністровської кордонної бригади (від 24 липня 1919 р.)

⁴⁵ Там само. – Ф.1063. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.16–16 зв.

⁴⁶ Державний архів Волинської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1703. – Арк.65–67.

⁴⁷ Див.: [Електронний ресурс] <http://www.grwar.ru/persons/person/2538>

⁴⁸ Див.: [Електронний ресурс] <http://www.grwar.ru/persons/person/3509>

Всевеликого Війська Донського, 8-ма Азовська (начальник штабу М.Костенко⁴⁹) відповідала за Азовське узбережжя, а 9-та Курська кордонна бригада (начальник штабу К.Бородич⁵⁰) охороняла рубіж на Чернігівщині з боку Курська. Розквартирована на Єлисаветградщині навчальна бригада не опинилася в епіцентрі антигетьманського заклоту Директорії⁵¹ й не відразу зіткнулася з радянськими військами, які вдерлися в Україну в листопаді – грудні 1918 р. У відносно спокійній ситуації вона несла службу навіть тоді, коли, не сприймаючи соціалістів і комуністів, дві третини її старшинського складу, покинувши місце розташування, подалися на Крим.

Для прикриття морських рубежів було створено Штаб охорони узбережжя Чорного моря (замість 5-ї Чорноморської кордонної бригади), якому мали підпорядковуватися три полки чорноморської охорони, що формувалися в Одесі. Усі підрозділи вже в перебігу комплектування залучалися до виконання службових задач, а 1-й полк охороняв узбережжя в районі Одеси та у Дністровському лимані навпроти Аккермана та брав участь у зайнятті цього міста і приєднанні його до складу Української Держави.

Із приходом до влади гетьмана П.Скоропадського полковник В.Желіховський зберіг свою посаду начальника Окремого корпусу кордонної охорони. У липні 1918 р. його змінив генеральний хорунжий В.Савельєв (Савеліїв), а того вже під завісу гетьманату – військовий старшина Васильєв. Начальником штабу ОККО був генеральний хорунжий Л.Байков. Полковника В.Желіховського перевели на посаду помічника начальника корпусу.

Віктор Савельєв (Савеліїв)

Лев Байков

24 травня 1918 р. затверджено тимчасовий склад управління ОККО – 49 старшин (офіцерів), 32 військових урядовців, 85 канцеляристів і немуштрованих козаків. Першими кадровими «донорами» для дієвого започаткування служби кордонної охорони в липні 1918 р. послугували старшини й козаки Запорізького корпусу, а саме формування ОККО тривало до листопада. Однострій прикордонників вирізнявся жовтогарячими

петлицями, які згодом було замінено на ясно-зелений (салатовий) колір. На кінець осені 1918 р. у затверженому урядом штаті ОККО значилися 701 старшина, 4 тис. 274 кінних, 10 тис. 733 піших і 2 тис. 378 нестройових козаків. Охоронці кордону були зобов'язані тісно взаємодіяти з митниками, у штабі ОККО запроваджувалися посади старшин для зв'язку з митними інспекторами⁵².

⁴⁹ Див.: [Електронний ресурс] <http://www.grwar.ru/persons/person/2338>

⁵⁰ Див.: [Електронний ресурс] <http://www.grwar.ru/persons/person/2496>

⁵¹ Докл. див.: *Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К., 2019. – 626 с.; *Його ж.* Повстання Директорії: хто і коли спланував антигетьманський заклот 1918 р. // Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення. – Вип. III: 36. маг. Всеукр. наук. конф. (Крути, 29 січня 2020 р.). – К.; Ніжин, 2020. – С.53–83; *Його ж.* Листопад – грудень 1918 р.: повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту? // Література та культура Полісся. – Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – Ніжин, 2002. – С.171–175.

⁵² *Тимошук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Х., 2000. – С.248–249.

При цьому кошторисом ОККО на 1918 р. щодо протидії контрабанді виділялося 14 тис. 500 крб із відомчих бюджетних 34 тис. 600 крб⁵³. Крім того, згідно із законом «Про асигнування коштів на утримання Окремого корпусу кордонної охорони», на забезпечення старшин і козаків до 7 вересня 1918 р. виділялося 9 млн крб, і передбачалося спрямувати ще 5 млн крб, з яких 4 тис. 500 крб мали йти на витрати «по справах про пачкарство (контрабанду – П.Г.-Н.) і видатки на агентуру»⁵⁴.

Наприкінці літа 1918 р. витрати на організацію та утримання українських прикордонних військ уже обійшлися державній скарбниці в досить значну на той час суму – 9 млн 028 тис. 170 крб. Однак цих коштів виявилось замало для налагодження хоча б відносного нагляду за величезним кордоном. У зв'язку з цим у липні мала Рада Міністрів вирішила запропонувати урядові додатково виділити на утримання прикордонників ще 5 млн крб⁵⁵. У середині серпня 1918 р. розпочалося активне формування бригад кордонної охорони (було призначено командирів і начальників штабів, старшин та навіть фахівців із митної служби).

У серпні 1918 р. отаман (командир) ОККО з доручення міністра фінансів звернувся до Головного військово-юридичного управління з проханням про розробку карного закону про відповідальність чинів кордонної охорони за контрабанду. При цьому штаб корпусу надіслав проект статті закону «Про порушення обов'язків служби під час несення варту та по охороні державного кордону». У ньому, зокрема, йшлося: «Співробітники кордонної охорони, допомагавші ввозу пачкарських товарів з-за кордону й вивозу їх з України, а також за перенос або перевезення через кордон пачкарства осторонь митних пунктів, підлягають позбавленню всіх прав і засланню на каторгу від 4 до 8 років, а при виконанні ними службових обов'язків по охороні кордону – від 8 до 15 років»⁵⁶. Після аналізу документа військові юристи підкорегували проект у такій редакції (яку 13 серпня схвалив міністр фінансів А.Ржепецький), що військовослужбовці ОККО та відряджені до нього посадові особи за переміщення товарів через кордон контрабандним способом поза митними пунктами й за допомогу такому переміщенню мали б каратися: за протиправні діяння, скоєні під час виконання службових обов'язків, – позбавленням усіх прав і каторгою від 4 до 8 років, а у вільний від служби час – позбавленням прав і відправкою до арештантських відділів на термін від 4 до 6 років⁵⁷.

Міністр фінансів А.Ржепецький у доповіді перед Радою Міністрів від 6/7 вересня 1918 р., зауважуючи про майже повну витрату отриманих раніше сум (9 млн 028 тис. 170 крб), зазначав, що «виникає потреба в відпуску коштів на дальше існування корпусу»⁵⁸. Він просив уряд «в якнайскорійшій часі затвердити і видати в лік кошторису на різні потреби утримання корпусу на вересень місяць, тим часом, поки кошторис буде затверджений, ще п'ять мільйонів карбованців (5.000.000 крб)»⁵⁹. Урядовці пішли назустріч міністрові, а вже 28 вересня П.Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів закон «Про асигнування в розпорядження міністра фінансів 5.000.000 карбованців на утримання Окремого корпусу кордонної охорони», які виділялися з коштів Державної скарбниці в рахунок кошторису 1918 р. (на місяць вересень). Того ж дня об'їзником «Про ліквідацію комісаріятів-агентур» директор департаменту митних зборів П.Андрєїв повідомив

⁵³ ЦДАВО України. – Ф.1434. – Оп.2. – Спр.36. – Арк.9 зв.

⁵⁴ Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.3–5.

⁵⁵ Там само. – Спр.24 а. – Арк.15 зв.

⁵⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.3–4.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – Спр.184. – Арк.2.

⁵⁹ Там само.

відповідні прикордонні служби країни, що «в сучасний мент майже по всьому кордоні Української Держави установа кордонна охорона»⁶⁰. Попередньо (20 вересня) подібний обіжник випустив міністр торгу і промисловості С.Гутник⁶¹.

Тож на завершальний етап формування кордонно-митної системи України мало вийти восени 1918 р. На кінець вересня відповідні пости було запроваджено майже по всіх пропускних пунктах уздовж рубежів Української Держави. Однак восени того року формування прикордонних військ ще остаточно не завершилося. Про це свідчить і те, що 7 листопада міністр фінансів представив на розгляд уряду законопроект «Про штати Окремого корпусу кордонної охорони»⁶². Учасники урядового засідання затвердили штати, а також постановили присвоїти чинам корпусу ставки в розмірі на 18 тис. 600 крб більшому від тих, які пропонувала бюджетна комісія. Крім того, урядовці запропонували міністрів фінансів «у спішному порядку представити на розгляд Ради Міністрів законопроект про нову систему призначення премій за поїмку контрабанди чинам Окремого корпусу кордонної охорони, прийнявши до уваги побажання Ради Міністрів про прискорення видачі премій чинам, що відзначилися, та їхнім начальникам»⁶³.

18 листопада 1918 р. Рада Міністрів підтримала тимчасові штати частин, підрозділів і штабів ОККО, а вже 20 листопада П.Скоропадський затвердив ухвалену урядом постанову «Про асигнування в розпорядження міністра фінансів 6.160.000 карбованців на канцелярські й господарські видатки, і на улаштування людського й кінського комплексу Окремого корпусу кордонної охорони»⁶⁴.

Формування структури відбувалося під безпосереднім патронатом міністра фінансів А.Ржепецького. Гетьман згадував: «Командиром його (тобто Окремого корпусу кордонної охорони – П.Г.-Н.) було призначено молодого генерала з Георгієм на ший, Васильєва. Справа просувалася туго. У всякому випадку, як погано це не посувалося через те, що всі платні солдати був той самий розпропагандований елемент, усе-таки корпус своїми арештами контрабанди себе окупляв»⁶⁵. Загалом же кордонна й митна служби існували не даремно, про що згодом у доповіді від 26 грудня 1918 р. і звітував директор департаменту митних зборів П.Андрєв, указуючи, зокрема, що за допомогою кордонної та фінансової охорони митні установи зібрали 44 млн 303 тис. 864 крб⁶⁶.

Начальну команду (Центральне управління) ОККО склали командир, його помічник, ад'ютант, старшини для доручень, штаб корпусу, управління начальника постачання та п'ять особливих частин: морська, судових справ, санітарна, ветеринарна, будівельна. Штаб корпусу поділявся на п'ять відділів: загальний, персональний, організаційний, кордонний, комендантський. Управління начальника постачання мало у структурі п'ять діловодств: загальне, речове (з речовим складом), харчових справ, гарматного й інженерного постачання, помешкань. Загальну чисельність Центрального управління ОККО, відповідно до затвердженого штатного розпису, мали складати 45 старшин, 4 лікаря, 32 урядовця, 46 немуштрованих підстаршин і козаків, 39 військових канцеляристів⁶⁷.

⁶⁰ Державний вістник. – 1918. – 31 жовтня.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.1117. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.229.

⁶² Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.31–31 зв.

⁶³ Там само. – Спр.184. – Арк.2.

⁶⁴ Там само. – Спр.146. – Арк.1.

⁶⁵ *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – К.; Філадельфія, 1995. – С.194.

⁶⁶ Докл. див.: *Гай-Нижник П.* Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.). – К., 2021. – 808 с.

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.3271. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.18–21.

У підпорядкуванні Центрального управління ОККО перебували кордонні бригади, штатний склад кожної з яких мав становити п'ять старшин й урядовців, 3 санітарних та 1 ветеринарний лікар, 1 панотець, 33 муштрових і 66 немуштрових підстаршин та козаків⁶⁸. Бригади ж складалася з шести кордонних відділів, кожен з яких за штатом мав бути сформований у такій чисельності: 10 старшин, 322 муштрових і 55 немуштрових підстаршин та козаків. Відділи ж поділялися на п'ять кордонних «отрядів» (загонів), до яких належали: 1 старшина, 64 муштрових і 6 немуштрових підстаршин та козаків. Своєю чергою, кожен «отряд» поділявся ще на від трьох до п'яти кордонних «вартарок» (варткових постів), що склалися з 15 стрільців у кожному⁶⁹.

Тож загальна чисельність кордонних військ сягала б 17 тис. осіб. Нормативним забезпеченням на тимчасовій основі слугували російські «Правила про Окремий корпус прикордонної стражі» та Митний статут 1910 р., «Інструкція служби чинів Окремого корпусу прикордонної стражі» 1912 р., Статут кордонної охорони, затверджений урядом УНР, та відповідні законодавчі й нормативно-розпорядчі акти гетьманату 1918 р. Зауважимо, що вже було розроблено проекти Кордонного та Митного статутів, які, проте, не були затверджені через крах Української Держави.

Узбережжя Чорного моря охороняла Одеська кордонна бригада. У Скадовську дислокувався її 5-й відділ на чолі з полковником Верніком. Два загони цього відділу безпосередньо несли службу на розмежувальній смузі з Кримом, а саме Колончацький (с. Преображенка) під командою сотника Петриу та Першокостянтинівський (с. Першокостянтинівка) на чолі зі значковим Марченком. Виставлялися кордонні наряди – секрети у складі двох – трьох козаків.

Варто також додати, що окрім полків чорноморської охорони узбережжя прикривала також бригада морської піхоти, підпорядкована Морському відомству⁷⁰. Було забезпечено запровадження системи перевірки паспортних, інших документів, що посвідчували особу й надавали право громадянам Української Держави та іноземцям на перетин державного кордону (обіжник №633 «Про порядок пропуску через кордон пасажирів» від 27 травня 1918 р., затверджений 30 серпня; статут «Про кордонні пункти державної варті»).

Утім завершити формування прикордонних військ і мережі митно-кордонних установ, остаточно укомплектувати їх, забезпечити пересувні склади, вивчити новачків, облаштувати побутову й господарську частини, взагалі обладнати відповідним чином інфраструктуру вздовж усієї довжини кордону за 7,5 міс. існування гетьманату так і не вдалося. У листопаді 1918 р. розпочався антигетьманський заколот, який невдовзі переріс у масове повстання⁷¹. У країні запанував безлад і громадянська війна.

Агатон Добрянський – начальник Дністровської бригади Окремого корпусу кордонної охорони

⁶⁸ Там само. – Арк.22.

⁶⁹ Там само. – Арк.23–24.

⁷⁰ Докл. див.: Гай-Нижник П.П. Українська морська піхота: історія створення і бойовий шлях (1918–1921 рр.) // Военно-історична робота в Військово-морських силах: Сучасний стан та перспективи: Мат. III Всеукр. наук.-практ. конф., 12 листопада 2020 р. – Одеса, 2020. – С.57–70.

⁷¹ Докл. див.: Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К., 2019. – 626 с.; Його ж. 1918-й: два перевороти. – К., 2019. – 298 с.

В оточеному повстанцями Києві П.Скоропадський 14 грудня зрікся влади, а очолювана ним Українська Держава припинила своє існування.

Після постановня УНР на чолі з Директорією Окремий корпус прикордонної охорони отримав нового командира, яким від 10 січня 1919 р. став колишній військовий міністр часів Центральної Ради О.Жуковський⁷². Фактично ж командування він перейняв на себе ще 6 січня після зустрічі з головним отаманом С.Петлюрою⁷³. Наприкінці січня 1919 р. штаб ОККО та чотирьох бригад, які ще залишалися у його складі, було переведено до Кам'янця-Подільського, а командира корпусу О.Жуковського призначено надзвичайним комендантом міста.

Значна частина сил самовільно перейшла до російської Добровольчої армії (зокрема про таке перепідпорядкування в повному складі оголосили Одеська, Донецька, Азовська кордонні бригади, більша частина навчальної бригади, а також кадри всіх трьох полків охорони Чорноморського узбережжя). У січні 1919 р. старшини та козаки 7-ї Донецької кордонної бригади в повному складі перейшли на бік Дону. Як наслідок, указом по корпусу це формування було ліквідовано постфактум, проте у жовтні того ж року розпочалося її нове створення й невдовзі вона спільно з іншими українськими військами вела бої на Донбасі. На півночі ж, у зв'язку з наступом більшовиків, особовий склад Хоперської кордонної бригади було евакуйовано до Куп'янська, де наприкінці січня 1919 р., захоплена радянцями, вона демобілізувалася, а багато хто з прикордонників перейшов до червоних (у тому числі й начальник штабу). Відтак в. о. командувача ОККО своїм наказом від 5 лютого 1919 р. ліквідував 6-ту бригаду кордонної охорони. Заново її почали формувати у вересні того року під орудою полковника О.Пилькевича в Куп'янську. Зі свого боку бійці 8-ї Азовської кордонної бригади, що дислокувалася в Маріуполі, у січні 1919 р. розділилися: більша частина їх разом із 7-ю бригадою перейшла на сторону донських козаків, а рештки відступили в Бердянськ, де почалося відновлення бойового складу. Вже восени 1919 р. з'єднання повернулося до Маріуполя й відновило охорону Азовського узбережжя.

Натомість 9-та Курська кордонна бригада вже у грудні 1918 р. вступила у запеклі бої з більшовиками, які тривали до липня 1919 р. Білася з військами Червоної армії у грудні 1918 – січні 1919 рр. й Північна кордонна бригада. Невдовзі вона буде розділена на Коростенську та Чернігівську групи, котрі у серпні 1919 р. знову будуть зведені в єдине бойове з'єднання. 2-га Подільська кордонна бригада у січні – лютому 1919 р. мала бойові сутички як із пробільшовицькими збройними загонами за Дністром (так званими «хотинськими повстанцями»), так і з підрозділами румунської армії (зокрема 4 лютого румунська артилерія обстріляла патрульний загін Кам'янецького відділу бригади, внаслідок чого загинув один козак та було поранено ще двох, а 9 лютого бронепоезд більшовицьких заколотників був захоплений прикордонниками після спроби прориву в Могилеві). Від 15 лютого 1919 р. командування цією бригадою перейшло до В.Третякова⁷⁴.

18 січня 1919 р. О.Жуковський доповідав уряду, що в його розпорядженні залишилися лише кадри Північної, Курської, Волинської (всі були переведені до Луцька) та Подільської (продовжувала нести варту на румунському кордоні) бригад. Характеризуючи стан ОККО, він зазначив, що корпусу фактично не існує, і запропонував план створення нового дієздатного з'єднання з охорони кордону. Його

⁷² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920: Док. і мат. – Т.1. – К., 2006. – С.168.

⁷³ Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до тюрми): Записка книжечка: 1919 рік / Упор. П.Гай-Нижник. – К., 2018. – С.215.

⁷⁴ Див.: [Електронний ресурс] https://uk.wikipedia.org/wiki/Третяків_Володимир_Іванович

стратегія полягала у чотирьох основоположних кроках: 1) чітке визначення місцевості у західному регіоні для прийому новобранців; 2) налагодження господарських, технічних і санітарних служб; 3) забезпечення особового складу обмундируванням; 4) правильна постановка загальновійськової підготовки. О.Жуковський також відкидав практику вільного найму на службу в ОККО, а натомість обстоював набір до його лав за принципом військової повинності. У доповідній він також виклав власне бачення підготовки підрозділів (сотень) кордонної охорони⁷⁵.

Тим часом, перебуваючи в Кам'янці-Подільському, О.Жуковський побічно став причетним до створення Комітету охорони Республіки (22 березня 1919 р.), одним із завдань котрого було спрямувати владу УНР на порозуміння і співпрацю з більшовиками⁷⁶. У відповідь членів КОР, у тому числі й О.Жуковського, було заарештовано. Утім невдовзі заходами ЦК УПСР його звільнили. Як зазначав сам О.Жуковський, фактично від 26 березня його усунуто від посад і він перейшов у розпорядження Військового міністерства (тимчасовим в. о. командира ОККО став отаман В.Желіховський, а начальником залоги Кам'янця-Подільського – полковник С.Гончаренко). Офіційно ж О.Жуковського було знято з посади коменданта міста й командира Окремого корпусу кордонної охорони з 5 травня (про що засвідчує урядова постанова від 30 липня 1919 р.)⁷⁷.

У березні 1919 р. 2-й полк Управління охорони Чорноморського узбережжя (колишньої 5-ї Чорноморської кордонної бригади) був переведений на постійне місце дислокування з Одеси до Миколаєва й відповідав за берегову охорону у зоні Очакова та в Бузькому лимані. 3-й полк також залишив Одесу, перейшовши до Херсона.

Тим часом 29 квітня 1919 р., коли В.Желіховського було призначено командувачем Північної групи Дієвої армії УНР, він забрав із собою до Рівного ще й кількох старшин ОККО зі ще наявних на той час уже неповних за складом бригад. Зрештою, коли на початку травня того року червоні захопили Кам'янець-Подільський, вояки Курської й Північної кордонних бригад, куди на службу саме набиралося поповнення, потрапили в полон. Частина прикордонників 1919 р. разом із залишками армії опинилася в Польщі в таборах для інтернованих.

Уніформа козака Окремого корпусу кордонної охорони (проект 1922 р., відтворений на основі проєктів 1918 р.)

⁷⁵ Україна. 1919 рік: М.Капустянський. «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Є.Маланюк. «Уривки зі спогадів»: Документи та матеріали. – К., 2004. – С.405–407.

⁷⁶ Комітет охорони Республіки (КОР) було створено 22 березня 1919 р. провідними діячами УСДРП та УПСР на міжпартійній нараді представників соціалістичних партій у Кам'янці-Подільському. Тоді ж його проголосили вищим органом державної влади в УНР. Утім КОР не здобув підтримки з боку державних і політичних інституцій та угруповань, відтак уже 27 березня 1919 р. сповістив про припинення своєї діяльності.

⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.38.

Коли ж на початку червня 1919 р. українські сили відбили Кам'янець-Подільський у більшовиків, уряд намагався відродити Окремий корпус кордонної охорони⁷⁸. Наказом Головної управи військ УНР №230 від 12 серпня того року було затверджено однострій для частин ОККО, який відповідав польовій формі з такими змінами: штани – сіро-синього кольору з жовтими кантами; прикладне сукно – жовте з блакитною стьожкою навколо петлиць. На кашкетах старшин околиця була жовта з блакитним кантом, а на петлицях містилася емблема у вигляді перехрещених рушниць й шаблі, між якими – жезл Меркурія. Знак міг бути виготовлений із білого металу, зроблений трафаретом білого кольору або ж вишитий на сукні. Невдовзі до однострою додалися ще ясно-зелені нарукавні ромби. Уряд уточнив і звів розпис видатків ОККО⁷⁹, було розроблено також нові проекти статутів корпусу⁸⁰ та митної варті⁸¹.

22 жовтня 1919 р. командир Окремого корпусу кордонної охорони представив урядовцям доповідь, в якій доводив необхідність залишити штат формування і штаб Подільської кордонної бригади в Кам'янці⁸². Проте відновити структуру в колишньому вигляді так і не вдалося. Марними залишилися подібні зусилля й у 1920 р.⁸³ Формально ОККО проіснував до 1923 р. та був розформований уже на чужині разом з іншими частинами Армії УНР.

REFERENCES

1. Hai-Nyzhnyk, P. (2002). Lystopad – hruden 1918 r.: povstannia Dyrektorii chy uspihna sprobа derzhavnoho viiskovoho perevorotu? *Literatura ta kultura Polissia: Polissia ta Livoberezhna Ukraina v istorychnomu ta kulturolohibnomu konteksti*, 17, 171–175. Nizhyn. [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. (2004). Stvorennia mytnoi kordonnoi sluzhby Ukrainy u 1918 r. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 7, 234–244. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk, P. (2004). Stvorennia mytnoi sluzhby i mytnoi kordonnoi okhorony UNR ta Ukrainoi Derzhavy (Hetmanatu) v 1918 r. *Mytna polityka v Ukraini: Istorychni ta pravovi aspekty problemy: Zb. nauk. prats pamiaty profesora Yosypa Leonidovycha Rysicha*, 136–149. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
4. Hai-Nyzhnyk, P. (2007). Za shcho Petro Bolbochan був predstavlenyi do zvannia polkovnyka armii Ukrainoi Derzhavy. *Kyivska starovyna*, 6, 155–157. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Hai-Nyzhnyk, P. (2019). *1918-i: dva perevoroty*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Hai-Nyzhnyk, P. (2019). *Pavlo Skoropadskiy i Vlasnyi Shtab hetmana vsiiei Ukrainy: borotba za vladu i derzhavnist*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Hai-Nyzhnyk, P. (2020). Povstannia Dyrektorii: khto i koly splanuvav antyhetmanskyy zakolat 1918 r. *Kruty: problemy derzhavotvorennia vid doby Ukrainoi revoliutsii (1917–1921 rr.) do soboddennia: Zb. mat. Vseukr. nauk. konf. (Kruty, 29 sichnia 2020 r.)*, III, 53–83. Kyiv; Nizhyn. [in Ukrainian].
8. Hai-Nyzhnyk, P. (2020). Ukrainka morskа pikhota: istoriia stvorennia i boiovyi shliakh (1918–1921 rr.). *Voienno-istorychna robota v Viiskovo-morskykh sylakh: Suchasnyi stan ta perspektyvy: Mat. III Vseukr. nauk.-prakt. konf., 12 lystopada 2020 r.*, 57–70. Odesa. [in Ukrainian].
9. Hai-Nyzhnyk, P. (2021). *Ukraina: finansy i polityka (1917–1922 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Rukkas, A.O. (2015). "Razom z polskym viiskom": *Armii Ukrainoi Narodnoi Respubliky 1920 r. (struktura, orhanizatsiia, chyselnist, uniforma)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Tymoshchuk, O.V. (2000). *Okhoronnyi aparat Ukrainoi Derzhavy (kviten – hruden 1918 r.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].

⁷⁸ Там само. – Ф.1509. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1–165.

⁷⁹ Там само. – Спр.1. – Арк.1–2.

⁸⁰ Там само. – Спр.8. – Арк.1–143.

⁸¹ Там само. – Спр.10. – Арк.1–14.

⁸² Там само. – Спр.12. – Арк.1–3.

⁸³ Докл. див.: *Руккас А.О.* «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). – С.394–403.

Pavlo HAI-NYZHNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Head's Assistant,
Research Institute of Ukrainian Studies MES of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), hai-nyzhnyk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8912-8398>

Separate Corps of Border Guards (1918–1919)

Abstract. The purpose of the article is to cover the process of formation of the Separate Corps of Border Guards of Ukrainian People's Republic and Ukrainian State during 1918–1919. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, multifactorial and comprehensive analysis. System and structural methods are used. **Scientific novelty.** On the basis of archival, some of which are introduced into scientific circulation for the first time, and published sources, the organizational and legal principles of establishing the institute and structures of the state border service in Ukrainian People's Republic and Ukrainian State are analyzed. Statistical data on the quantitative and territorial composition of the service are given. The locations of border guards, its number, governing bodies, funding, functions, responsibilities, tasks are indicated. It was noted on the close cooperation of the Border Guard with the Customs Service and the Ministry of Finance of Ukraine, government decisions on the formation and operation of the Separate Border Guard Corps, its activities and equipment. It is stated that the policy of the Ukrainian State (as well as the Ukrainian People's Republic) in the field of legal and administrative arrangement and functioning of border guards was temporarily based on the all-Russian legal framework, which was adjusted by current laws, decrees, circulars and orders of Ukrainian governments and new political and economic agreements. state Ukraine with other countries, which was concluded during 1918 as full representatives of Ukrainian People's Republic and Ukrainian State. The role of border guards was emphasized both in peacetime and during hostilities. **The conclusions** indicate that the main tasks of the Separate Corps of Border Guards were determined: the organization of border protection by setting up special posts; control over the movement of persons across the border in the presence of relevant documents and counteraction to illegal import (export) of goods, weapons, ammunition, etc.; detention of deserters and criminal elements; performing quarantine and police services at the border. Also, units of the Separate Border Guard Corps were to bear paramilitary responsibility for border security, working closely with the customs offices of the Department of Customs Duties of the Ministry of Finance and the Department of Border Care of the Ministry of Trade and Industry to protect Ukrainian industry and protect the interests of the treasury. Emphasis was placed on the incompleteness of the process of formation of the border guard, its reformatting and re-subordination during the period of military failures and, finally, liquidation due to the collapse of Ukrainian statehood.

Keywords: Separate Corps of Border Guards, border service, Ukrainian People's Republic, Ukrainian State.

Тетяна БОРЯК

кандидатка історичних наук, докторантка,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна);
дослідниця, історичний факультет,
Вільнюський університет
(Вільнюс, Литва), tetiana.boriak@fulbrightmail.org
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

Голодомор в УСРР у Гарвардському проєкті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.079>

УДК: 94:341.485]«1932/1933»:378.4(7410.1)«1950»

Анотація. Мета дослідження – виявити та вивчити факти пригадування голоду 1932–1933 рр. українцями, залученими до «Проєкту Гарвардського університету про радянську соціальну систему» (1950–1953 рр.), що проводився з ініціативи та за організаційної й фінансової підтримки ЦРУ. Його завданням було отримання «з перших вуст» інформації про розвиток радянського суспільства від 1917 до середини 1940-х рр. Ішлося про масове інтерв'ювання вихідців із СРСР, котрі після завершення Другої світової війни не повернулися на Батьківщину й осіли у Західній Німеччині, Австрії та Сполучених Штатах. Зафіксовані усні свідчення (707 інтерв'ю) розкривають контекст пригадування інформантами подій 1932–1933 рр., свідчать про спонтанну появу під час запису інтерв'ю не очікуваного інтерв'юєрами нарративу про Великий голод в Україні, відображають особливості осмислення учасниками проєкту травми голоду. **Методологія.** Системне, цілісне дослідження історичного явища з урахуванням певного набору ознак, виконане із застосуванням структурно-функціонального, типологічного методів. За допомогою порівняльно-історичного методу розглянуто загально регіональні та локальні особливості голоду в Україні. **Наукова новизна.** Виявлені в архіві Гарвардського проєкту усні свідчення, записані на початку 1950-х рр. від переміщених із СРСР осіб, у такому обсязі розглянуто вперше. **Основні результати.** Попри відсутність у питальниках, якими послуговувалися організатори проєкту, окремого питання про голод 1930-х рр., більшість українських інформантів раз у раз спонтанно, емоційно та схвильовано відтворювали події двадцятирічної давнини. Тож маємо підтвердження фактів суцільного вилучення у селян продовольства, роботи буксирних бригад, намагання за допомогою голоду придушити антирадянський опір українського селянства тощо. Усі ці свідчення значною мірою співвідносяться з результатами досліджень сучасних вітчизняних істориків. Осмислений на чужині трагічний досвід власного життя (так само, як і спогади, почуті від безпосередніх свідків) ставав потужним фактором формування власної, української, ідентичності.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, переміщені особи, Гарвардський проєкт усної історії (Проєкт Гарвардського університету про радянську соціальну систему), методика опитування, «холодна війна».

Закінчення Другої світової війни ознаменувалося появою в країнах Західної Європи біженців з України, які декларували своє небажання повертатися до СРСР і чинили опір намаганням повернути їх додому. Було створено мережу таборів ді-пі

* Авторка щиро вдячна Вільнюському університету (Литва), а також Фондації Маріуса Якуліса Джейсона (Литва; Marius Jakulis Jason Foundation, Lithuania) та юридичній фірмі «Еллекс» (Литва; Law Firm Ellex, Lithuania) за підтримку, що вможливила це дослідження.

(«displaced persons» – переміщені особи), де українці та інші колишні радянські громадяни після проходження спеціальної процедури перевірки отримували шанс на переїзд до іншої країни. В умовах розгортання «холодної війни» створене 1947 р. у США Центральне розвідувальне управління побачило у сотнях тисяч людей – «неповерненнях» і недавніх біженцях із СРСР – потужне джерело інформації, яку можна було використати в боротьбі з новим/старим ворогом – комуністичним режимом. Так виникла ідея проведення масового опитування громадян СРСР, котрі жорстокою волею війни опинилися за межами Батьківщини. Її вдалося реалізувати завдяки виконанню «Проекту Гарвардського університету про радянську соціальну систему» («The Harvard Project on the Soviet Social System»), або ж «Гарвардського проекту усної історії щодо біженців» («Harvard Refugee Interview Project»). Від самого початку проект був таємним. На титульній сторінці інструкції, спеціально розробленої для інтерв'ювання біженців, містився гриф «Для обмеженого використання. Інформація з безпеки» («Restricted. Security Information»), а також напис: «Документ містить інформацію, що впливає на національну безпеку Сполучених Штатів у значенні законів про шпionаж [...]. Передавання чи розкриття його змісту у будь-який спосіб будь-якій неуповноваженій особі заборонено законом» («This document contains information affecting the national defense of the United States within the meaning of the Espionage Laws, Title 18, USC, Section 793 and 794. The transmission or the revelation of its contents in any manner to any unauthorized person is prohibited by the law»)¹. Крім того, співспонсором проекту виступив Дослідний інститут людських ресурсів Військово-повітряних сил США². До інтерв'ювання вихідців із СРСР активно долучився й Російський дослідницький центр Гарвардського університету (Russian Research Center), також створений на початковому етапі «холодної війни»³.

До проекту були залучені американські соціальні психологи – Алекс Інкелес (Alex Inkeles) та Реймонд Бауер (Raymond Bauer). Перший добре знав російську мову й під час Другої світової війни за дорученням Управління стратегічних служб (згодом реорганізованого у ЦРУ) вивчав радянські газети, слухав радянське радіо. У повоєнні роки він займався науковою діяльністю в Гарвардському університеті, 1951 р. за його авторства вийшла праця, присвячена громадській думці в радянській Росії⁴. Другий на час роботи в проекті був співробітником Російського дослідницького центру Гарвардського університету, де отримав ступінь доктора. Показово, що невдовзі вчені підготували у співавторстві наукове видання під назвою «Радянський громадянин: повсякденне життя в тоталітарному суспільстві»⁵.

Методичним інструментарієм проекту слугували два різних типи питальників, розроблені вченими. Перший, тип «А», був спрямований на виклад респондентом історії власного життя. Другий питальник, тип «Б», планували використати для опитування осіб – спеціалістів у певній галузі, які могли б надати детальні відомості щодо певних галузей економіки, сфер життя СРСР. Один з восьми блоків питань був присвячений сільському господарству, зокрема інтерв'юери цікавилися темами колективізації, урядової політики у сфері сільського господарства, колгоспів або

¹ Bauer A.H. A Guide for Interviewing Soviet Escapees. Harvard University; Russian Research Center, 1953. – P.1 [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185\\$3i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185$3i)

² Див., напр.: Materials for the project on the Soviet social system data. Soviet Refugee Interview and Questionnaire Data, 1950–1953, for Air Force. Contract No. 33(038)-12909. Russian Research Center, Harvard University. – P.6–11 [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:6493998\\$9i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:6493998$9i)

³ Price D.H. Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology. – Durham, NC, 2016. – 452 p.

⁴ Inkeles A. Public Opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion. – Cambridge, Mass.; London, 1950. – 379 p.

⁵ Inkeles A., Bauer R.A. The Soviet Citizen: Daily life in a totalitarian society. – Cambridge, Mass., 1959. – 533 p.

радгоспів, системи управління, МТС, присадибних ділянок, виконання норм, придбання інвентаря, продуктів харчування тощо. Окремий інтерес виявляли до оцінки ролі партії, НКВС у житті колгоспів та радгоспів, перебігу громадського життя⁶. Голод 1932–1933 рр. в жодному з питальників не згадувався, – припускаємо, що на той час організатори опитування не володіли достатньою інформацією про його характер і масштаби.

Упродовж 1950–1953 рр. робоча група за допомогою анкет, поширених між біженцями з СРСР, які мешкали у Західній Німеччині, Австрії та Сполучених Штатах (їх загальна кількість становила близько 10 тис. осіб), підготувала базу даних потенційних інформантів. Із них для інтерв'ю було обрано 330 кандидатів (за іншим джерелом – 331), записано 705 інтерв'ю (відповідно, 707). Відомо, що 77 інформантів, залучених до реалізації проєкту (23%), були вихідцями з України⁷. Перші пробні інтерв'ю було записано вже 1949 р.

Розповіді інформантів транскрибували у вільний спосіб, оскільки задля гарантування анонімності респондентів було заборонено здійснювати аудіозапис розмови. Тому штатні працівники проєкту під час інтерв'ю робили нотатки й потім, періодично зупиняючи розмову, надиктовували зміст чергової порції почутого на спеціальний пристрій (аудиограф)⁸.

Початок 1950-х рр. відзначився зростанням інтересу американських спецслужб, радянологів, істориків до особливостей життя і побуту громадян у СРСР, радянського устрою. Отже, матеріали опитування, проведеного за Гарвардським проєктом, безумовно послуговували підґрунтям для наукових студій американських радянологів, підготовки аналітичних записок відповідних служб із низки питань⁹. Тривалий час вони залишалися таємними. З часом згадка про них з'явилася у фундаментальному друкованому «Каталозі меморіальної виставки з нагоди 50-х роковин Голодомору» (1986 р.), підготовленому О.Процик, Л.Герцем і Дж.Мейсом та виданому Меморіальною бібліотекою ім. Г.Вайденера Гарвардського університету¹⁰. У середині 2000-х рр. під час реалізації бібліотечного проєкту Гарвардського університету «Digital Initiative» (2005–2007 рр.) весь архів інтерв'ю під назвою «The Harvard Project on the Soviet Social System Online» («The HPSSS Online») разом із відповідними методичними посібниками було оцифровано й розміщено у відкритому доступі в мережі Інтернет. Оригінали тривалий час зберігалися в колекціях Центру російських та євразійських студій ім. К. і Ш. Дейвісів (нині – у складі Бібліотеки ім. Г.Фанга разом із китайськими та японськими матеріалами).

Зрозуміло, для українських дослідників цей масив усноісторичних джерел (включно з відомостями про Голодомор 1932–1933 рр., які містяться у зазначених інтерв'ю) залишався практично невідомим. Лише нещодавно на матеріали опитування 1950-х рр. як на історичне джерело звернула увагу канадська історикиня

⁶ Manual for use with B-schedule and Friedrich-Fainsod materials of the qualitative file. First run edition. – P.23–24 [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538811>

⁷ The Harvard Project on the Soviet Social System Online. Harvard College Library. About the Collection [Електронний ресурс]: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>; A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System Online / Comp. by D.Brandenberger. Revised edition, 2020. – P.3, 11, 14 [Електронний ресурс]: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/HPSSSguide2020.pdf>

⁸ A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System Online / Comp. by D.Brandenberger. Revised edition, 2020. – P.16–17 [Електронний ресурс]: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/HPSSSguide2020.pdf>

⁹ Див., напр.: Price D.H. Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology. – Durham, NC, 2016. – 452 p.

¹⁰ Famine in the Soviet Ukraine 1932–33: A Memorial Exhibition / Prep. O.Procyk, L.Heretz, J.E.Mace. – Cambridge, 1986. – P.33–34.

О. Андрієвська у своїй доповіді на науковій конференції «Розповідь про Голодомор: соціальна та культурна історія колективізації та голоду в радянській Україні» (грудень 2021 р.)¹¹.

Перш ніж розглянути питання пригадування голоду переміщеними особами під час реалізації Гарвардського проекту, варто ще раз наголосити, що питальник для роботи з інформантами не передбачав окремого питання про голод 1932–1933 рр., а отже, під час інтерв'ю відповідні свідчення очевидців могли не братися до уваги й просто не фіксуватися. На початковому етапі розвитку усної історії як історичної дисципліни та методу дослідження факти ігнорування трагічного досвіду респондентів (зокрема, саме років Голодомору) справді траплялися. Є дані, що інтерв'юери навіть періодично вимикали записувальний пристрій через надлишок інформації про голод¹². Слід також взяти до уваги спостереження О. Андрієвської: організатори проекту всіляко намагалися уникнути будь-яких політичних оцінок з боку інформантів. І все ж свідчення про Великий голод раз у раз настирливо виринали у відповідях респондентів. Один із виконавців проекту 1949 р. у своїх записах навіть дещо роздратовано зауважував: перша річ, про яку українці хочуть говорити, – *це як Сталін хотів убити їх за допомогою голоду*¹³. Отже, загалом, за оцінками зарубіжних колег, незважаючи на можливі прогалини в організації проекту, про голод в Україні було записано «цінний матеріал»¹⁴.

Контекст розмови, в якому виринає неочікуваний для інтерв'юера наратив про голод, є різним. До згадки про нього підштовхували, зокрема, такі тематичні блоки питань, як *уряд, ідеологія, національне питання, родина, освіта, робота, комунікація, ставлення до режиму*. Їх варіативність свідчить про глибоке укорінення трагедії українського селянства в особистому досвіді людей, її вплив на різні сфери їхнього життя. Найбільш показово, коли тема голоду виринає одночасно в кількох розділах інтерв'ю одного респондента, окреслюючи його (ii) травматичний досвід виживання під час голоду.

Із матеріалів усних свідчень можна скласти уявлення про безпосередніх виконавців проекту. Маємо приклади уважного ставлення інтерв'юера до бажання інформанта поділитися досвідом виживання під час голоду. Так, інтерв'юер Дж. Ф. поставив питання: «Розкажіть мені про голод 1933 р. у Вашому регіоні», вислухав відповідь і додатково поцікавився, як вдалося вижити родині інформанта¹⁵.

Інтерв'юер Дж. Б., який збирав відомості про «розвиток освіти та ідеології», запитав: «Чи страждала родина від нестачі їжі в контексті згадки інформантки про радянсько-фінську війну (1939–1940 рр.)?». Натомість отримав відповідь, що «завжди мали їжу. Пам'ятаю, одного разу, у 1933 р., був голод, ви знаєте». Тоді інтерв'юер попросив поділитися іншими спогадами саме про голод¹⁶, уточнивши при цьому:

¹¹ *Andriewsky O.* The «Hidden» Social Memory of the Holodomor: Non-Ukrainians Remember the Ukrainian Terror-Famine // Narrating the Holodomor: the Social and Cultural History of Collectivization and Famine in Soviet Ukraine: Virtual Conference, December 9–11, 2021. – P.4 [Електронний ресурс]: <https://ualberta-ca.zoom.us/j/92918864260?pwd=a2ErRDVsTklyNm8zK1U4bmFSZ0hCQT09>

¹² *Rud V.* Plus One: Reflections // Ukrainian Weekly. – 2012. – August 5. – №32. – P.8.

¹³ Див.: *Andriewsky O.* The «Hidden» Social Memory... – P.4.

¹⁴ *Famine in the Soviet Ukraine 1932–33...* – P.33–34.

¹⁵ Harvard Project on the Soviet Social System (The HPSO Online). Schedule A, Vol. 36, Case 333/(NY)1582 (interviewer J.F., type A4). Male, 29, Ukrainian, Student and worker. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007\\$23i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007$23i); [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007\\$25i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007$25i)

¹⁶ *Ibid.* Schedule A, Vol. 14, Case 258 (interviewer J.B., type A4). Female, 24, Great Russian (father Polish, mother Russian), Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010\\$31i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010$31i); *Ibid.* Schedule A, Vol. 14, Case 258 (interviewer J.B., type A4). Female, 24, Great Russian (father Polish, mother Russian), Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010\\$32i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010$32i)

«Чи респондентка колись асоціювала голод із режимом?», та отримав від неї відповідь: «Ніколи. Я так думаю тепер, але тоді я би ніколи не сприйняла цього»¹⁷. Він же поставив окреме питання про голод росіянину, але той відповів, що голоду 1933 р. не пам'ятає¹⁸. Ще один сумлінний інтерв'юер М. Л. спеціально фіксував реакцію співрозмовників, зокрема занотував, що під час розповіді про випадки канібалізму «респондент стає дуже нервовим та емоційним і починає плакати»¹⁹. Маємо випадки, коли інформант сам рішуче заявляв про свою готовність говорити на теми, які йому «болять»: «Якщо ви запитаете мене про голод, я можу розказати. Якщо ви запитаете мене про Україну – я також можу розказати. Але про що я не знаю нічого, я не хочу нічого розповідати»²⁰. Траплялися ситуації, коли інтерв'юер просив респондента щось додати до своєї розповіді (йшлося, зокрема, про «питання національностей») і у відповідь чув свідчення, що «голод 1933 р. мав жакливі форми в Україні», яке супроводжувалося міркуваннями щодо його перебігу на території Росії, оцінкою кількості померлих²¹. В іншому випадку оповідач сам просив інтерв'юера звернути увагу на те, що всередині описане «було під час голоду, коли їжа була недоступна»²².

На сторінках транскриптів записувачі подекуди залишали свої позначки та коментарі. Це передусім стосувалося наративів, де інформанти згадували про голод. Вочевидь, щоб глибше розібратися в повідомлених співрозмовницею (як зазначено, «росіянку, козачкою») фактах про конфіскацію «всіх запасів», про черги за хлібом і трупи на вулицях, виконавець занотував: «Подано в оригіналі російською мовою респонденткою за власною ініціативою»²³. Інколи інтерв'юери фіксували також емоційну реакцію інформантів, зазначаючи: «встає та ходить», «каже зі злістю», а також уточнювали, коли саме це відбувалося – при словах: «Один секретар колгоспу якось сказав, що правильно, якщо мати їсть свою дитину»²⁴. Часом опитувані не мовчали навіть тоді, коли свідчили проти себе. Так, колишній журналіст, розповідаючи про своє перебування в українських селах, в яких половина населення уже померла і земля була необроблена, додав: «Я повинен був поширювати газети і пропаганду у цій долині сліз...»²⁵.

Інший приклад пригадування голоду: відповідаючи на питання про освіту, інформант почав казати, що через голод в 1932 та 1933 рр. не міг відвідувати школу. Тут же він згадав про вимирання цілих сіл, трупи, які розкладалися на вулицях, канібалізм і поїдання котів та собак. Не можна не відзначити холоднокривність інтерв'юера,

¹⁷ Ibid. Schedule A, Vol. 14, Case 258 (interviewer J.B., type A4). Female, 24, Great Russian (father Polish, mother Russian), Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010833i>

¹⁸ Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 518 (interviewer J.B., type A4). Male, 26, Great Russian, Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5371365887i>

¹⁹ Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 513 (interviewer M.L., type A4). Male, 40, Ukrainian, Chauffeur-mechanic. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:53706776i>

²⁰ Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 513 (interviewer M.L., type A4). Male, 40, Ukrainian, Chauffeur-mechanic. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:537067721i>

²¹ Ibid. Schedule B, Vol. 9, Case 482 (interviewer J.R.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:546734424i>

²² Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 513 (interviewer M.L., type A4). Male, 40, Ukrainian, Chauffeur-mechanic. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:53706775i>

²³ Ibid. Schedule A, Vol. 31, Case 306/(NY)1106 (interviewer M.S., type A4). Female, 56, Great Russian (Cossack), Librarian - Head of Department. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:544140754i>

²⁴ Ibid. Schedule B, Vol. 18, Case 484 (interviewer H.B.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:540302613i>; Ibid. Schedule B, Vol. 18, Case 484 (interviewer H.B.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:540302614i>

²⁵ Ibid. Schedule A, Vol. 6, Case 67 (interviewer R.F., type A3). Male, 50, Ukrainian, Journalist/scenarist. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:51685908102i>

який після цієї розповіді усе ж наполягав на відповіді на питання: «Яку іншу освіту ви маєте?»²⁶.

В одному випадку респондент, розповідаючи про злиденне життя людей за радянської влади в 1930-х рр., коли доводилося їздити з Києва до Москви по продукти, раптом згадав маленьке містечко, де 40% населення померло від голоду. Показовим є коментар записувача до цього відступу від теми: «Тут починається неминуха розповідь про голод 1932–1933 рр.»²⁷. Інформант із Білорусі також почав згадувати про відомі йому факти голоду в Україні, однак інтерв'юер додаткових питань не поставив, а продовжив рухатися далі за питальником²⁸.

Матеріали проекту містять також маркери ознак *травматичності досвіду проживання Голодомору* – коли респондент, якому на момент голоду було 7 років, сказав, що «він особисто пам'ятає голод 1933 р. дуже добре». Тут у дужках подано ремарку інтерв'юера: «Респонденту тоді було 7 років»²⁹, яка відображає його сумніви в достовірності свідчень. Маємо приклади намагання переосмислити деякі події життя, не в останню чергу під впливом іншого середовища. Так, мешканець Воронежа навів слова брата, що у трагедії винні самі селяни, котрі вчасно не зібрали врожай, а від себе додав: «Запитав українців тут (інтерв'ю було записано 1951 р. в Мюнхені – Т.Б.); але я думаю, що звинувачувати треба уряд, тому що не просто кілька людей померло, але тисячі померли, – там їли людей»³⁰. Інший респондент зізнався, що не знав про голод в Україні, доки не залишив Росію³¹. Інформанти не лише намагалися повідомити конкретні факти Великого голоду – вони емоційно засвідчували свою глибоку травмованість трагедією: «Тепер я не можу повірити, що я вижила», «Це було жахливо»³².

З усього масиву усноісторичних джерел цієї колекції пошук за ключовим словом «Famine 1933» загалом дає 167 згадок. При цьому кількість інформантів може бути меншою, оскільки відомості від однієї особи розподілялися по різних блоках. Водночас можна говорити про 43 тематичні розповіді, безпосередньо записані від українців. Їх кількість було підраховано завдяки ретельній паспортизації записів, адже ініціатори проекту фіксували дані про національність, а також стать, вік і соціальний стан/професійну зайнятість особи (колгоспник, учитель, робітник, шофер тощо) на момент початку Другої світової війни. У разі зазначення національності «українець» / «українка» ми відносили наратив до території УСРР (якщо не вказано інше).

Окремо виділено групу джерел, меншу за попередню (21 розповідь), але надзвичайно інформативну – свідчення про голод в радянській Україні, зафіксовані в інтерв'ю неукраїнців (16 росіян і 5 представників інших етнічних груп). У цьому випадку наявність певних географічних маркерів дозволила віднести події, про які

²⁶ Ibid. Schedule A, Vol. 23, Case 456 (interviewer J.R., type A4). Male, 31, Ukrainian, Coal miner. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5357432833i>

²⁷ Ibid. Schedule B, Vol. 20, Case 408 (interviewer R.F.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593594\\$12i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593594$12i); Ibid. Schedule B, Vol. 20, Case 408 (interviewer R.F.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593594\\$13i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593594$13i)

²⁸ Ibid. Schedule A, Vol. 13, Case 188 (interviewer J.B., type A4). Male, 25, Byelorussian, Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5251264\\$23i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5251264$23i)

²⁹ Ibid. Schedule A, Vol. 18, Case 349 (interviewer R.F., type A4). Male, 24, Ukrainian, Ironworker. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5306993\\$80i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5306993$80i)

³⁰ Ibid. Schedule B, Vol. 18, Case 213 (interviewer H.B.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5403024\\$5i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5403024$5i)

³¹ Ibid. Schedule A, Vol. 24, Case 481 (interviewer R.S., type A4). Male, 41, Great Russian, Agent of purveyance. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958\\$44i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958$44i)

³² Ibid. Schedule A, Vol. 23, Case 456 (interviewer J.R., type A4). Male, 31, Ukrainian, Coal miner. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5357432833i>

повідомлялося, до ситуації, що склалася 1932–1933 рр. на території УСРР. Ці свідчення надзвичайно промовисті, адже містять інформацію про сприйняття факту голоду в республіці представниками інших національностей (що вони знали, звідки отримували інформацію, наскільки *почуте* відрізнялося від *побаченого* ними особисто тощо).

Надзвичайна цінність усноісторичних джерел, акумульованих Гарвардським проєктом, полягає в тому, що вони відображають оригінальне бачення причин та перебігу Голодомору, записане на початку 1950-х рр. від вихідців із СРСР, насамперед з України.

Деякі свідчення парадоксально корелюють із сучасним трактуванням Голодомору українськими істориками. Так, українець (бл. 1921 р. н.), робітник, який на час початку Другої світової війни був студентом, розповідав:

«Причиною голоду 1933 р. був опір людей і відмова приєднатися до колгоспу. Щоб зламати опір, Кремль вирішив зробити штучний голод. У пресі піднялася кампанія, що міському населенню не вистачає хліба, і селяни повинні поділитися. Потім Кремль сказав, що селяни в Україні відмовляються допомогти робітникам і, відповідно, уряд повинен був забрати зерно силою. Членів комсомолу організували у групи і вони пішли від будинку до будинку. Більшість з них були озброєні. Всі вони мали гострі предмети, якими вони перевіряли стіни, підлоги тощо. Вони конфіскували все, що знаходили. У кого було виявлено понад 10 кг, – оголошувався ворогом народу. Вони заходили і питали, де він сховав зерно. Селяни відповідали, що вже віддали зерно уряду. Тоді вони починали пошуки. Якщо навіть один кілограм зерна було знайдено, селянина били. Взимку 1932 р. вони забрали все в людей»³³.

Інший свідок – учитель родом з України (бл. 1904 р. н.) – розповів про опір селян, конфіскацію в них зерна і продовольства, штучність голоду. Він вільно розмірковував про перебіг українізації, намагання «советів» викоринити те, що ми назвали б зараз українською ідентичністю, адже учитель якраз і перебував «усередині» українізованого освітнього процесу зокрема, та культурного життя взагалі: «Страшним покаранням за опір українців проти більшовиків був голод 1933 р., частково штучно створений советами, забираючи продовольчі запаси з України, хоча врожай того року був непоганий»³⁴. Учитель також підкреслював, що боротьба проти селянства в Україні відрізнялася від аналогічної боротьби в Росії, адже тут «селянство мало тривалу незалежну традицію вільного існування, на відміну від Росії. Війна проти селянства була також війною проти того, що було найбільш стійким в українському суспільстві»³⁵. Він схвально оцінював українізацію, яка мала позитивний вплив на українську культуру. Лише «тепер», після втечі з СРСР, зрозумів, що «це був маневр комуністичної партії для визначення гарячих українських патріотів, щоб знищити

³³ Ibid. Schedule A, Vol. 36, Case 333/(NY)1582 (interviewer J.F., type A4). Male, 29, Ukrainian, Student and worker. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007\\$23i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007$23i); [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007\\$24i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007$24i)

³⁴ Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$34i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$34i); Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$35i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$35i)

³⁵ Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$14i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$14i)

їх у майбутньому»³⁶. «Тільки за допомогою військ могли совети запобігти масовому повстанню в Україні у той час (мається на увазі період колективізації – Т.Б.), і продовженням політики придушення опору, на його думку, став голод»³⁷. Додамо: в анкеті зазначено, що респондент особисто прийшов до офісу зареєструватися як кандидат на інтерв'ю. Він політично активний, співпрацює з Українським конгресовим комітетом, хоча не належить до жодної політичної партії.

Чи не найповніше свідчення про голод зафіксовано у шести інтерв'ю безпосередньої очевидиці трагічних подій – колгоспниці родом із Харківщини (бл. 1900 р. н.). Наратив продовжує наведений вище аналіз причин, механізму та перебігу Голодомору. За словами інформантки, восени 1932 р. «весь врожай забрав колгосп», а працівники залишилися без платні.

«Потім прийшов жакхливий голод в Україні в 1932 та 1933 рр. Запишіть, що голод був штучний. Урожай 1932 р. був дуже гарний, але комуністичний радянський уряд силою забрав весь урожай в українських селян. На території Росії голоду не було, наші селяни їздили потягом у Росію, щоб купити зерна. Було дуже важко прожити голод. Багато родин у нашому селі померли з голоду. Голод був настільки жакхливий, що люди їли кору та листя з дерев. Мої хлопці також збирали листя з дерев, сушили їх і потім смажили, щоб їсти. Це було жакхливо».

Жінка залишила хутір, оселилася в районі. Вона працювала кравчиною та пралею в голів колгоспів, бригадирів – людей, які мали владу й жили досить добре. Вона ходила від одного села до іншого, заробляла їжу, гроші, і так урятувала себе та синів³⁸.

В іншому інтерв'ю вона повернулася до цієї теми, стверджуючи, що інтерв'юєру, напевно, «буде цікаво дізнатися, що під час жакхливого штучного голоду в Україні в роки 1932 та 1933, перші, хто померли з голоду, були бідняки». Інтерв'юєр запитав: «Чому?», а жінка продовжила свою думку – мабуть, тому, що вони були наївними, вірили в підтримку влади, а деякі пішли в колгосп. «Але потім у них забрали все зерно і їжу комуністичними шокowymi бригадами у 1931 та 1932 рр.». Незважаючи на контроль із боку комуністів, середняки та куркулі змогли сховати трохи зерна. І так «під час голоду вони врятували себе і свої родини». У бідняків нічого не було, тому вони померли першими. При цьому інформантка додала, що може розповісти лише про українців та українських селян³⁹.

У наступному інтерв'ю вона розповіла про одного з активістів – росіянина С., який мав одне око (тут напрошується паралель із фольклорним персонажем-людодідом), організатора колгоспу, голову буксирної бригади, який «забирав у колгоспників всі їхні речі перед голодом у 1932 та 1933 рр.». Очевидиця наспівала пісеньку тих років, в якій згадувався активіст С.: «Устань, Ленін, подивися // Як колгоспи розжилися. // Хата боком, клуні боком, // І С. з одним оком»⁴⁰.

³⁶ Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$20i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$20i)

³⁷ Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$34i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$34i)

³⁸ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$6i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$6i)

³⁹ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$39i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$39i)

⁴⁰ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$28i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$28i)

Зразки народної творчості часів Голодомору трапляються й в іншому її інтерв'ю: «Батько в СОЗі, // мати в СОЗі, // сидять діти при дорозі. // Нема хліба, нема солі⁴¹, // Будь проклятий колгосп, // бо у нас немає майбутнього»⁴².

Інше інтерв'ю вона почала з того, що батьки її чоловіка померли від голоду. Тут знову повторюється наратив про штучність голоду, його масштабність (лексми «жахливий», «страшний»), серед причин голоду названо намагання будь-що зламати опір українців: «Голод 1932 та 1933 рр. в Україні був жахливий. Він був штучний», «створений для знищення українців, бо українці не хотіли комунізму і колгоспів», «понад 20 родин померло на моєму хуторі», «я бачила багато людей, опухлих із голоду», «я бачила, як багато людей помирало. В одній хаті я побачила трьох мертвих чоловіків», а четвертий, «наполовину мертвий», поїдав труп. Один селянин (чоботар із сусіднього району) з'їв двох своїх дітей і збожеволів. «Ви не можете уявити жах голоду і трагедію України того часу. Я кажу вам: росіяни спричинили той голод, щоб знищити українців»⁴³.

Жінка пояснювала свою втечу з України так: життя під німцями було погане, адже вони хотіли мати колонію там. Але коли наближався червоний фронт, «я не хотіла залишатися в моєму рідному хуторі, хоча я дуже люблю Україну. Я не хотіла жити під злочинним радянським режимом знову. Я віддала перевагу виїзду на Захід і праці на німецьких заводах. Син приєднався до УПА. Після завершення війни я не захотіла повертатися додому, бо там комунізм». «Я кажу ВАМ: я страшенно ненавиджу комунізм. Якщо комуністи прийдуть до влади тут, у США, я стрибну в океан»⁴⁴.

Наведені розповіді трьох респондентів з України про голод є найбільш цілісними й повними, решта свідчень переважно спорадичні та фрагментарні. Проте їх аналіз дозволяє виділити такі змістові блоки:

- причини організації голоду (попри врожайний рік): отримання більшої влади Й.Сталіним, придушення опору українців, загнання їх у колгоспи, вилучення зерна, відмова селян від обов'язку годувати містян;
- конфіскація всього, що було у селян (два свідчення), або ж продовольства (одне свідчення); по одному респонденту згадують різні категорії вилученого: все та зерно; продзапаси; весь урожай, зерно, їжа (загалом шість свідчень);
- вживання терміна «штучний» на означення голоду як прояву політики придушення українців чи загнання їх до колгоспів (шість свідчень);
- згадки про померлих родичів чи сусідів у селі (десять свідчень);
- оцінювання рівня смертності в УСРР у 4–5, 7 та 10 млн (три свідчення); низка свідчень із застосуванням мовних кліше («цілі села» вимирали чи голодували) або з поданням власних обрахунків смертності у селі;

⁴¹ Ідеться, імовірно, про сало – невідомий для інтерв'юєрів продукт, і тому переданий англійською мовою, через подібність написання, як «сіль» («salo» – «salt»).

⁴² Дві останні фрази перекладено буквально. Авторці не вдалося знайти для них фольклорного відповідника. Див.: Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$36i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$36i)

⁴³ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$53i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$53i); Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$54i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$54i)

⁴⁴ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$54i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$54i); Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$55i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$55i)

- окреслення стратегії виживання: пошук мерзлої картоплі; обмін одягу на їжу; споживання сурогатів (очерет, листя, трава, коріння); розбирання частини хати на дрова, їх продаж у місті з придбанням за отримані кошти хліба;
- візит до торгзінів («турксінів») (три свідчення);
- згадки про смерть бідняків, колгоспників та куркулів від голоду (два свідчення);
- канібалізм (п'ять свідчень, випадків більше);
- опухання та мертві тіла на вулицях, поховання ще живих людей (чи не в кожному свідченні);
- переселення росіян у спустілі від голоду українські села (чотири свідчення);
- відсутність голоду такого масштабу на території Росії (чотири свідчення).

Переважає більшість респондентів-українців (25) датують голод саме 1933-м роком. По кілька згадок про голод датовані 1932, 1931–1933 і 1932–1933. Подібно, більшість росіян (семеро) окреслюють часовий простір голоду 1933-м роком, двоє – 1932–1933, по одному – періодом з 1930 по 1934 рр.

Щодо свідчень росіян та представників інших етнічних груп, то в них переважно згадуються:

- вивезення збіжжя з України, зокрема на експорт, та вилучення останнього зерна і продуктів у селян;
- штучність голоду (три свідчення); показово, що два з них походять від політрука Червоної армії та працівника НКВС;
- арешт за згадку на нараді в Ленінграді про смерть матері від голоду в Києві 1933 р.;
- опухлі люди, трупи на вулицях;
- канібалізм і трупоїдство;
- сам факт голоду, без подробиць;
- свідчення з-поза меж України про те, що в них з'являлися голодуючі українці;
- безпритульні діти.

Наостанок зазначимо, що для п'яти респондентів саме голод в Україні став тим чинником, що зламав їхню лояльну до влади, прорадянську ідеологічну орієнтацію (росіяни, українці)⁴⁵. Один казав про те, що до голоду він «нічого не розумів»⁴⁶. Другий подав розлоге пояснення своєї світоглядно-ідеологічної еволюції, що почалася з колективізації 1930-х рр. в УСРР. Навіть побачивши перші жертви, інформант усе ще не збагнув «справжніх умов». Лише після того, як пересвідчився, що навіть «хороших комуністів» оголошували «ворогами народу», він «почав відчувати ненависть до більшовиків»⁴⁷. Один інформант уважав, що всі, хто мешкав в Україні, незалежно від національності, ненавиділи режим, адже «вони прожили голод 1933 р.»⁴⁸.

Характерною ознакою усних свідчень вихідців з України, які брали участь у Гарвардському проекті (із 77 – щонайменше 43, з урахуванням можливого приховування персональних даних), – це наявність згадок із перших вуст про Великий голод 1932–1933 рр. в республіці. Вони з переконливою послідовністю звучать у різних

⁴⁵ Ibid. Schedule A, Vol. 31, Case 415/(NY)1035 (interviewer A.S., type A4). Male, 37, Great Russian, Aviation mechanic (flyer). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5440728\\$41i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5440728$41i); Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$55i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$55i)

⁴⁶ Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 520 (interviewer M.F., type A4). Male, 27, Ukrainian. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5371772\\$40i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5371772$40i)

⁴⁷ Ibid. Schedule A, Vol. 31, Case 102/(NY)1011 (interviewer M.T., type A4). Male, 39, Ukrainian, Engineer-mechanic. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5440496\\$72i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5440496$72i)

⁴⁸ Ibid. Schedule A, Vol. 16, Case 314 (interviewer R.F., type A4). Male, 29, Ukrainian, Movie projectionist. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5289696\\$10i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5289696$10i)

змістових блоках інтерв'ю, присвячених життєдіяльності особи «під советами», зокрема таких, як *ідеологія, національне питання, освіта, оцінювання подій, ставлення до режиму, родина* тощо.

Порівняно зі спогадами інформантів інших національностей, «український» наратив значно розлогіший, передусім завдяки переказам трагічних життєвих історій родичів та сусідів. Як правило, цей наратив містить низку змістових блоків, що, як виявиться згодом, і через півстоліття будуть присутніми в усноісторичних джерелах про голод, записаних під час реалізації інших проєктів, в інші роки та в інших країнах (як в Україні, так і в діаспорі).

На перший план виходить оцінювання голоду як штучного, умисно здійсненого з метою придушення опору українців; численні свідчення стосуються фактів обшуків, конфіскацій (окремо зерна, продовольства чи всього відразу); стану голодування й опухання; рівня смертності в родині; стратегії виживання (зокрема згадуються торгівлі); випадків канібалізму. Хронологічні рамки переважно оцінюються 1933-м роком, однак трапляються й ширші часові межі (1932–1933, 1931–1933 рр.).

Три респонденти подають, крім викладу фактів, свої оціночні судження про причини та інструменти здійснення голоду. Вони цілком корелюють із висновками сучасних українських істориків про намагання за допомогою голоду придушити опір українців, знищити національну ідентичність і зробити це, вилучивши не лише зерно (радіше під прикриттям його вилучення), а й усе наявне продовольство.

Матеріали опитування засвідчують, як осмислений трагічний досвід власного життя (так само, як і почутий із перших вуст від безпосередніх свідків) ставав потужним фактором формування ідентичності.

Щодо наративу росіян про голод, то, за поодинокими винятками, він бідний на деталі. Утім показово, що, навіть перебуваючи за межами України, респонденти все одно знали про українську трагедію – чи то з розповідей знайомих, чи з власних спостережень за втікачами з України, котрі жебракували або намагалися виміняти речі на бодай якусь їжу.

Зауважимо, що формально зазначені повідомлення є побічним продуктом діяльності американських спецслужб. Тож немає жодних підстав для сумнівів у достовірності розповідей респондентів і в ретельності та сумлінності інтерв'юєрів, – до цього їх зобов'язував, як мінімум, статус відомства, для якого вони працювали. Можна припустити, що й факт причетності до втаємниченої сфери державної безпеки країни аж ніяк не сприяв фальсифікаціям свідчень із боку записувачів. На загалом високому рівні достовірності записів могли негативно позначитися хіба що недосконалість методики проведення польових досліджень у рамках зазначеного проєкту початку 1950-х рр.

REFERENCES

1. A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System Online (2020) / Comp. by D.Brandenberger. Revised edition. 55 p.
2. Andriewsky, O. (2021). The “Hidden” Social Memory of the Holodomor: Non-Ukrainians Remember the Ukrainian Terror-Famine. Virtual Conference: *Narrating the Holodomor: the Social and Cultural History of Collectivization and Famine in Soviet Ukraine*. December 9–11. Retrieved from: <https://ualberta-ca.zoom.us/j/92918864260?pwd=a2ErRDV5TkYnNm8zK1U4bmFSZ0hCQQT09>
3. Bauer, A.H. (1953). *A Guide for Interviewing Soviet Escapees*. Russian Research Center, Harvard University. 48 p. Retrieved from: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185\\$1i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185$1i)
4. Famine in the Soviet Ukraine 1932–33. A Memorial Exhibition. Widener Library Harvard University (1986) / Prep. Oksana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace. Cambridge: Harvard University Press.
5. Inkeles, A. & Bauer, R. (1959). *The Soviet Citizen: Daily life in a totalitarian society*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
6. Inkeles, A. (1950). *Public Opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: Geoffrey Cumberlege.
7. Manual for use with B-schedule and Friedrich-Fainsod materials of the qualitative file (1953). First run edition. 98 p. Retrieved from: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538\\$1i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538$1i)

8. Materials for the project on the Soviet social system data (Soviet refugee interview and questionnaire 1950–1953 for Air Force contract number 33(038)-12909 (1980). Russian research center, Harvard University. 38 p. Retrieved from: <https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:649399899i>
9. Price, D.H. (2016). *Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology*. Durham, NC: Duke University Press. 452 p.
10. Rud, V. (2012). Plus One. Reflections. *Ukrainian Weekly*, 3, 8.
11. The Harvard Project on the Soviet Social System Online. Harvard College Library. About the Collection. Retrieved from: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>

Tetiana BORIAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Postdoctoral Studies,
Taras Shevchenko Kyiv National University
(Kyiv, Ukraine);
Research Scholar, History Department,
Vilnius University
(Vilnius, Lithuania), tetiana.boriak@fulbrightmail.org
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

Holodomor in UkrSSR in the Harvard Refugee Interview Project (1950–1953): Recalling of the Tragedy by Displaced Persons

Abstract. The goal of the research is to reveal and to investigate the cases of recalling the famine of 1932–1933 by Ukrainians who participated in the Harvard Project on the Soviet Social System (1950–1953). The Project was launched and organizationally and financially supported by the CIA. Its task was to receive first hand information about development of the Soviet society from 1917 till 1940s. Therefore, it was about mass interviewing of former Soviet citizens who refused to return to the USSR after the end of the World War II. These stateless people lived in Western Germany, Austria and the USA. Recorded oral testimonies (707 interviews) reveal context of recalling the events of 1932–1933 by informants. These oral history sources indicate spontaneous appearance during the interviews of unexpected by interviewers narrative about the Big Famine in Ukraine, as well as about peculiarities of the Holodomor trauma comprehension by the Project participants. **Methodology.** Systematic, integral research of historical event, considering certain set of features, is conducted with application of structural-functional, typological methods. With the help of comparative-historical methods the author treats general regional and local peculiarities of the famine in Ukraine. **Scientific novelty.** Revealed in the archive of the Project oral testimonies, recorded in the beginning of 1950s from displaced persons from the USSR, are studied for the first time in such a scale. **The main results.** Despite absence of a separate question about the famine in the questionnaires used by the Project organizers, the majority of Ukrainian informants spontaneously but often emotionally and passionately recalled events that took place 20 years ago. Therefore, we have confirmation of facts of overall extortion of food from peasants, of towing brigades work, of attempts to suppress anti-Soviet resistance of Ukrainian peasantry with the help of the famine etc. These facts correlate to a reasonable extent with the researches of contemporary Ukrainian historians. Comprehended in exile tragic experience of own life (as well as narratives heard from direct witnesses) has become a powerful factor of Ukrainian identity formation.

Keywords: Holodomor, oral history, displaced persons, The Harvard Refugee Interview Project (The Harvard Project of the Soviet Social System), interview method, Cold War.

Олег МАЛЯРЧУК

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри філології та перекладу,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
(Івано-Франківськ, Україна), oleg.malyarchuk@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3019-9028>

Василь ОСТАП'ЯК

доктор політичних наук,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
(Івано-Франківськ, Україна), vasilii.ostapiak@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9374-1956>

Індустріальні процеси у Західному регіоні Української РСР: здобутки та прорахунки

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.091>

УДК: 330.341.424(477.8)

Анотація. Стаття присвячена узагальненню досвіду економічної політики партійно-радянської влади. **Мета статті** – висвітлити загальні тенденції та особливості структурних змін під час здійснення індустріалізації у західних областях Української РСР, їх досягнення та недоліки. **Методика дослідження** спирається на фундаментальні принципи об'єктивності та історизму, що передбачають вивчення окремих явищ і процесів у їх розвитку та тісному зв'язку із системою відповідних суспільних відносин. Історичні явища розглянуто на фоні політичних процесів, що зумовлює застосування методу порівняльного аналізу, завдяки якому з'ясовано сутність визначальних для радянського періоду економічних пріоритетів, які впродовж усієї радянської доби визначали стратегію становлення галузей промисловості, розвитку інфраструктури і трансформації побуту у Західному регіоні УРСР. **Наукова новизна.** Уперше в історіографії проведено комплексне дослідження механізму швидкої індустріалізації західних областей Української РСР, в основу якого було покладено «електроозброєність» в усіх галузях економіки, що зумовлювалося як структурними змінами, так і підвищенням питомої ваги енергомістких галузей, збільшенням витрат енергії на виробництво продукції у традиційних галузях – лісовій, паперовій та деревообробній, нафтогазовій, хімічно-гірничому комплексі. **У висновках** стверджується, що процес індустріалізації Західного регіону республіки супроводжувався широкомасштабним будівництвом електростанцій, заводів, фабрик, реконструкцією і технічним переобладнанням робочих місць, що сприяло економічному розвитку, зростанню зайнятості населення, створенню промислової бази на основі місцевих ресурсів. Регіон розвивався прискореними темпами, проте низький рівень техніки, недосконалість технологій знижували економічну ефективність. При цьому виснажувалися основні природні ресурси: нафта, газ, калійні солі, озокерити, сірка, вугілля. Прищеплення командно-адміністративній економіці елементів ринку було принципово неможливим, оскільки все вирішували не виробники, а партійно-державний апарат.

Ключові слова: західні області УРСР, індустріалізація, промисловість, сільське господарство, електростанції, заводи, фабрики, партійно-державний апарат.

Успішна реалізація економічної політики в Україні потребує врахування накопиченого історичного досвіду, особливостей суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку окремих регіонів (земель). Історико-регіональні дослідження покликані сприяти виявленню факторів, які можуть бути ефективними і забезпечити прогрес на шляху впровадження реформ. Врахування історичного досвіду гарантує здійснення виваженого державного курсу без ризикованих економічних експериментів, соціальних катаклізмів і виснаження природних ресурсів.

Специфіка соціалістичної індустріалізації полягала в надзвичайно швидкому переході – «економічному стрибку» від аграрно-сировинного до промислово-сільськогосподарського характеру виробництва та зростанні привабливості міського способу життя. Водночас відбулася соціально-психологічна адаптація вихідців із сіл у містах і швидке формування «робітничого класу» з «учорашніх селян» під впливом радянських суспільно-політичних цінностей. В економічному плані західні області республіки розглядалися з точки зору дешевої природної сировини, надлишку трудових ресурсів, невпинного нарощування військово-промислового комплексу країни. Масштабне промислове будівництво привело до динамічних суспільних процесів, змін у соціальній сфері. За зразок бралися Львівська та Станіславська (з 9 листопада 1962 р. – Івано-Франківська) області, які вирізнялися потужним промисловим потенціалом і були центрами економічних районів. При цьому слід зауважити, що в радянській історіографії замовчувалися технологічні недоліки соціалістичної індустріалізації та пов'язані з нею екологічні й соціальні проблеми.

Історію Української РСР другої половини ХХ ст. з нових методологічних позицій охарактеризували В.Даниленко¹, В.Баран², В.Литвин³ та ін. На початку ХХІ ст. написано наукові праці, які крізь призму нових історичних підходів і трактувань розглядали питання розвитку економіки України, насамперед аграрного сектору. Слід віддати належне авторам, які аналізують економічні перетворення з урахуванням історичних передумов, що склалися в контексті українських державотворчих процесів. Це Г.Кривчик⁴, О.Мороз⁵, С.Падалка⁶, науковий доробок яких є результатом багаторічних наукових пошуків, опрацювання численних історичних джерел і праць своїх попередників. Залучення численного комплексу історіографічних та інших матеріалів дозволило простежити трансформацію культури і соціальної поведінки селянства України. Особливо важливе місце у сучасній історіографії посідають такі фундаментальні дослідження вітчизняних науковців-аграрників та економістів: «Історія українського селянства»⁷, «Новітня аграрна історія України»⁸, «Аграрна історія України»⁹, «Економічна історія України і світу»¹⁰, в яких автори намагаються комплексно відтворити історію розвитку економіки,

¹ Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.; *Його ж.* Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К., 2018. – 278 с.

² Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Л., 2003. – 670 с.

³ Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). – К., 2004. – 272 с.; *Його ж.* Історія України: У 3 т. – Т.3. – Кн.2: Новітній час (1914–2004). – К., 2005. – 640 с.

⁴ Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60–80 рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.

⁵ Мороз О.О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми. – Вінниця, 2003. – 233 с.

⁶ Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2003. – 165 с.

⁷ Андрущук О., Баран В., Веслова О. Історія українського селянства: нариси: У 2 т. – Т.2. – К., 2006. – 652 с.

⁸ Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 287 с.

⁹ Каденюк О. Аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 300 с.

¹⁰ Лановик Б., Лазарович М. Економічна історія України і світу. – Тернопіль, 2003. – 316 с.

сільського господарства, побутового комплексу села. Соціально-економічні процеси у Західному регіоні УРСР розглянуто в дисертаційних роботах Р.Веприва¹¹, Д.Гусак¹², С.Давидович¹³, О.Малярчука¹⁴, О.Михальчук¹⁵ та ін.

Серед успадкованих з історичного минулого негативних явищ, пов'язаних з перебуванням України у складі СРСР, провідне місце посідають екологічні проблеми. Незадовільний екологічний стан усїєї території держави зумовлений не лише найбільшою у світі техногенною катастрофою – аварією на Чорнобильській атомній станції у квітні 1986 р., а й «інтенсивною індустріалізацією» та «урбанізацією». Повне перепрофілювання економіки та розміщення продуктивних сил призвело до зростання техногенного впливу на довкілля.

У другій половині ХХ ст. у Західному регіоні УРСР відбувся докорінний злам усталеного соціально-економічного життя. Партійно-радянська влада впродовж короткого часу здійснила «соціалістичні перетворення», розглядаючи «науково-технічний прогрес» лише як засіб для досягнення поставленої мети. Низку проблем, що стосувалися охорони навколишнього середовища, безпеки життя населення, ігнорували. Тому міждисциплінарне комплексне оцінювання зазначених явищ і процесів набуває актуальності. Еколого-соціальну політику в період здійснення реформ проаналізували в історичному контексті Ю.Гумен¹⁶, Р.Чигур¹⁷. Вони охарактеризували передумови погіршення екологічної ситуації в Україні, зокрема в західноукраїнських областях. Їхні праці присвячені дослідженню стану екології в Україні і пошуку найбільш оптимальних методів для його поліпшення з обов'язковим урахуванням соціального аспекту.

У вивчення соціально-екологічних проблем зробив значний внесок український науковець С.Васюта¹⁸, який запропонував метод дослідження екологічної проблематики за допомогою створення міждисциплінарної системи аналізу кризових явищ. Розвиток екологічного руху проаналізовано у праці М.Алексієвця¹⁹, а теоретико-методологічні принципи політологічних досліджень екологічних проблем у світлі новітніх напрацювань у галузі екологічної безпеки держави – в монографії О.Васюти²⁰.

Проте ці публікації не можна вважати достатніми і вичерпними. Ціла низка питань залишаються недостатньо вивченими: нові форми організації праці, розвиток науково-технічного потенціалу, промислове, міське та сільське будівництво, формування міської ідентичності, житлове та комунальне господарство, нові тенденції в архітектурно-художньому оформленні міст, селищ, сіл, комплексна забудова та благоустрій та ін.

¹¹ Вепрів Р.В. Сільське господарство західних областей України: провідні тенденції та особливості розвитку (1964–1991 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.

¹² Гусак Д.Г. Розвиток економіки Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2015. – 20 с.

¹³ Давидович С.Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2012. – 19 с.

¹⁴ Малярчук О.М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). – Івано-Франківськ, 2015. – 548 с.

¹⁵ Михальчук О.Л. Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964–1985 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2010. – 20 с.

¹⁶ Гумен Ю.Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект. – Тернопіль, 2008. – 264 с.

¹⁷ Чигур Р.Ю. Соціально-екологічні процеси в Західному регіоні України 70–80-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2003. – 22 с.

¹⁸ Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання. – Тернопіль, 2000. – 536 с.

¹⁹ Алексієвць М.О. Екологічний рух в Україні. – Тернопіль, 1999. – 276 с.

²⁰ Васюта О.А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. – Тернопіль, 2001. – 600 с.

Новою школою «комуністичного виховання» радянських людей стали п'ятирічки, які знаменували певні етапи в трансформації багатуокладної економіки в соціалістичну, зміни в побуті і культурі. Завершення чергової, сьомої п'ятирічки створило умови для виконання наступних – восьмої, дев'ятої, десятої, одинадцятої, дванадцятої – з метою дальшого формування народногосподарського комплексу країни. Як зазначено в офіційній доктрині, зростання масштабів виробництва і значні зміни соціальної структури суспільства прискорили процес «зближення двох форм соціалістичної власності», ліквідації відмінностей між класами, а також між містом і селом, розумовою і фізичною працею. Офіційна пропаганда стверджувала, що зміни в економічному і соціальному житті країни поліпшили географічне розміщення продуктивних сил, зміцнили господарство республік і районів. Різко збільшилися масштаби виробництва й будівництва великих і середніх підприємств. В усіх галузях економіки Української РСР зростали одиничні потужності, особливо в енергетиці, машинобудуванні, радіоелектроніці, приладобудуванні, хімічній, нафтогазовидобувній промисловості²¹. Усе це в повному обсязі стосувалося й економічного життя Західного регіону України.

У 1957 р. у західних областях Української РСР створено два економічно-адміністративні райони: Львівський (Волинська, Львівська, Рівненська, Тернопільська обл.) і Станіславський (Дрогобицька, Закарпатська, Станіславська, Чернівецька обл.). На зміну надмірній управлінській централізації пропонували оперативне керівництво промисловими підприємствами й будівельними організаціями. Спершу це сприяло подоланню міжвідомчих бар'єрів, що стримували ініціативу місцевих органів влади зі створення нових підприємств, дало змогу розв'язувати комплексні питання розбудови економіки Західного регіону республіки.

Львівський економічний район спеціалізувався на машинобудуванні, приладобудуванні, металообробній, хімічній промисловості, промисловості будівельних матеріалів, вугільній, нафтопереробній, газовій, цементній, а також легкій та харчовій. Темпи промислового приросту району на початку 1960-х рр. були набагато вищі за середні в республіці. Приріст валової продукції на підприємствах, підпорядкованих раднаргоспу, в 1961 р. збільшився у 2–4 рази порівняно з 1955 р. На території Львівського економічного району працювало 347 великих промислових підприємств, більшість з яких обслуговували оборонний комплекс²².

У промисловому комплексі Станіславського економічного району важливу роль відігравали гірничодобувна (видобування нафти, газу, солей), лісова і деревообробна, харчова і легка промисловість. До складу Станіславського економічного району входило 100 підприємств і 37 будівельно-монтажних організацій, якими керували 6 галузевих управлінь. Загалом відбувалося укрупнення дрібних фабрик і заводів, що дало змогу впроваджувати нові технології, технологічні та предметні спеціалізації, ефективніше використовувати основні та обігові фонди²³. У 1963 р. в УРСР видобували 4713 тис. т нафти, зокрема в Івано-Франківській обл. – 2495 тис. т, Полтавській – 747 тис., Чернігівській – 667 тис., Сумській – 477 тис., Львівській – 213 тис., Харківській – 104 тис. т²⁴.

Видобування нафти супроводжувалося виходом супутнього газу. У 1946 р. виходить постанова Раднаркому СРСР про будівництво першого в УРСР магістрального

²¹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – [9-е изд., дополн. и испр.]. – Т.11: 1966–1970. – Москва, 1986. – 574 с.

²² Івонін І.П. Львівський економічний адміністративний район. – Т.8. – К., 1962. – С.345.

²³ Там само. – С.346.

²⁴ Нефтедобывающая и газовая промышленность СССР: Статистический сборник. – Москва, 1966. – С.20–21.

газопроводу «Дашава – Київ» довжиною 512 км, який було здано в експлуатацію 17 листопада 1948 р., а пізніше продовжено в напрямку на Брянськ і Москву. Після здачі в експлуатацію газопроводу у Львові створюється об'єднання «Укргаз», до складу якого ввійшли всі експлуатаційні управління газової промисловості регіону. На базі Стрийського експлуатаційного управління організовують трест «Укргазвидобування». До 1960-х рр. основним джерелом газу в республіці були родовища Прикарпаття, які не містили вуглеводневого конденсату. Зі введенням в експлуатацію нового газоконденсатного родовища у Шебелинці виникли труднощі в підготовленні газу до подальшого транспортування²⁵.

Незважаючи на наявність значних запасів енергетичних ресурсів (нафти, газу, вугілля, гідроенергоресурсів), на базі яких можна було споруджувати великі електростанції, їх потужність на Західній Україні становила всього 3% потужності електростанцій всієї довоєнної Польщі. Дрібні, «карликові» електростанції (970 станом на 1940 р., з яких 70% – з одиничною потужністю до 15 кВт, загальна потужність цих електроустановок становила всього 3,4% всієї потужності електростанцій) не могли забезпечити електроенергією навіть ті нечисленні промислові підприємства, які діяли у цей період. Лише три електростанції мали потужність понад 10 тис. кВт. До них належали Львівська, збудована 1910 р. з метою забезпечення енергією трамвайного й комунального господарства, Бориславська – для задоволення потреб нафтового району, і Чернівецька. Ще в 1952 р. розпочалося будівництво Добротвірської ДРЕС, що мала працювати на львівсько-волинському вугіллі. У 1952–1955 рр. запустили один турбогенератор потужністю 25 тис. кВт, пізніше ще кілька – потужністю 50 і 100 тис. кВт, а в 1963 р. – 150 кВт. Добротвірська електростанція досягла потужності 550 тис. кВт – майже у шість разів більше, ніж потужність усіх електростанцій Західної України дорадянського періоду. У 1950 р. стартувало будівництво Терембле-Рікської ГЕС у Закарпатській обл. потужністю 27 тис. кВт²⁶.

Спорудження Терембле-Рікської ГЕС, значної кількості колгоспних гідро- й теплоелектростанцій, а також реконструкція Ужгородського енергокомбінату значно підвищили енергозабезпеченість області. Електрифікація сіл Закарпаття почалася тільки після закінчення Другої світової війни, а вже на початку 1960-х рр. більшість їх було електрифіковано. Велику роль у цьому відіграли сільські гідроелектростанції, зокрема Углянська ГЕС, Тур'я-Реметська ГЕС на р. Туриці та ін. В області налічувалося понад 20 сільських ГЕС²⁷.

Закарпаття багате на водні ресурси. На область припадає приблизно 15% потенціальної потужності річок України, хоча за площею вона становить трохи більше ніж 2% території держави. Потенціальні гідроенергетичні ресурси Закарпаття оцінювали приблизно у 700 тис. кВт, адже 80% території краю зайнято гірськими пасмами та передгір'ями Карпат, які перетинаються численними гірськими річками, струмками, потоками. Найбільші потенціальні запаси водної енергії містять Тересва, Терембля, Ріка, Уж і Латориця. На деяких ділянках цих річок потенціальна потужність перевищувала 1000 кВт на 1 км. Ця обставина давала можливість майже в усіх районах області використовувати гідроресурси для одержання електроенергії²⁸.

²⁵ Малаярчук О.М., Гнип І.Я., Давидович С.Н., Когут О.В. Індустріалізація західного регіону УРСР (на прикладі Львівської та Івано-Франківської областей) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія «Історія». – Вип.1. – Ч.1. – Тернопіль, 2019. – С.164.

²⁶ Петровський М.І., Гриновець І.О., Луцик І.О., Михайлов В.І. Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.). – Л., 1964. – С.76.

²⁷ Питання розвитку продуктивних сил Львівського і Станіславського економічних адміністративних районів. – Вип.1. – К., 1960. – С.173.

²⁸ Там само. – С.170.

На початку 1960-х рр. у західних областях Української РСР було досягнуто успіхів у концентрації виробництва електроенергії на районних електростанціях. Понад 70% загальної кількості виробленої електроенергії припадало на цю категорію електростанцій (Добровірська, Львівська, Чернівецька, Івано-Франківська, Жидачівська та інші – всього 26). Як енергетичне паливо використовували дешеві місцеві ресурси: природний газ, львівсько-волинське й донецьке вугілля, буре вугілля Коломийського та Закарпатського родовищ, мазут, а також частково нафту, торф²⁹.

Від 1962 р. в Івано-Франківській обл. велося будівництво Бурштинської ДРЕС проектною потужністю 1800 тис. кВт. Перший енергоблок потужністю 200 тис. кВт достроково введено в експлуатацію в 1965 р. (уперше у країні за 29 місяців). Раніше за встановлений термін було запущено другий і третій енергоблоки. Прискорене введення в експлуатацію енергопотужностей на Бурштинській ДРЕС ліквідувало гострий дефіцит електроенергії, що спостерігався у Львівській, Івано-Франківській і Закарпатській обл., забезпечило стабільний відпуск електроенергії у країни РЕВ³⁰. Відповідно до наказу Міненерго СРСР №191/Р від 3 червня 1975 р., Бурштинська ДРЕС мала бути прийнята державною комісією в експлуатацію наступного року³¹.

У 1960-х рр., поряд із Бурштинською ДРЕС, тривало спорудження Калуської й Надвірнянської теплоелектроцентралей. Запуск енергоблоків дав поштовх розвитку машинобудування. Із відповідних підприємств Івано-Франківщини першим 30 квітня 1944 р. відновив роботу Станіславський паровозоремонтний завод, де відкрився ливарний цех. Станіславський машинобудівний завод у 1945 р. налагодив випуск запасних частин для тракторів і військової техніки. Коломийський завод сільськогосподарських машин виготовляв подрібнювачі грубих кормів (січкарні). У 1958 р. підприємство першим у СРСР освоїло випуск грейдерних навантажувачів – машин, призначених для механізації трудомісткого навантажування на транспортні засоби зеленої маси, соломи, силосу, різноманітних сипких матеріалів. Станіславський приладобудівний завод було створено у середині 1950-х рр. на базі двох дрібних підприємств, які виготовляли ваги, водяні насоси і різне литво. У середині 1958 р. він налагодив випуск промислових газових ротаційних лічильників РС-100. Через рік завод освоїв виробництво потужних лічильників РС-600, а на початку 1960-х – глибинних манометрів для нафтової промисловості. У цей період було також реконструйовано авторемонтний завод у Станіславі та підприємство «Нафтобурмаш» у Калуші³².

Швидке впровадження у виробничі процеси електроенергії забезпечило технічний прогрес у машинобудуванні та інших галузях промисловості. Металообробна індустрія Західної України в дорадянський період складалася з «карликових», кустарного типу підприємств, що використовували ручну працю. У 1937 р. у цій галузі налічувалося 33 підприємства, серед яких 9 – з кількістю робітників до чотирьох, 14 – до дев'яти, 6 – до чотирнадцяти, 3 – до п'ятдесяти, і лише на 1 підприємстві працювали двісті робітників. Машини й устаткування привозили з-за кордону та з інших районів Польщі³³.

У першому післявоєнному п'ятирічному плані було поставлено завдання перетворити Львів на великий індустріальний центр України. У 1946 р. почали випуск продукції заводи «Львівсільмаш», інструментальний, телеграфної апаратури.

²⁹ Петровський М.І., Гриновць І.О., Луцук І.О., Михайлов В.І. Розквіт економіки... – С.76–77.

³⁰ Державний архів Івано-Франківської обл. (далі – ДАІФО). – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.3093. – Арк.55.

³¹ Там само. – Спр.4048. – Арк.98.

³² Бубен О., Головатий М., Стоєвський К., Федунків З. Літопис ВАТ «Прикарпаттяобленерго»: Віхи історії. Події та люди. – К., 2005. – С.70.

³³ Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988. – С.145.

У 1948 р. став до ладу завод автонавантажувачів, а в 1950 р. – автобусний. На базі заводу вимірювальних приладів організовано телевізорний завод, який у 1958 р. розпочав масовий випуск телевізорів й осцилографів для військових потреб³⁴.

Перед машинобудівною промисловістю західних областей УРСР стояло завдання скоротити на низці підприємств номенклатуру виробів і зосередити зусилля на випуску однорідної продукції на невеликій кількості спеціалізованих підприємств. Серед заводів, які підлягали перепрофілюванню і спеціалізації, можна назвати львівські – автобусний, автонавантажувачів, механічний №7, «Метал» (пізніше мотолосипедний), сільськогосподарських машин, а також Луцький авторемонтний (машинобудівний). У цих умовах головним завданням було звільнення машинобудівних заводів від виробництва продукції, що не відповідала їх профілю. Луцький машинобудівний завод у 1961 р. спеціалізувався на випуску автокузовної продукції, зокрема автолавок, авторефрижераторів і рефрижераторів-причепів. Ця спеціалізація дала можливість упродовж 1961–1962 рр. збільшити виробництво валової продукції у 12 разів зі зростанням основних фондів лише у 2 рази. На Станіславському приладобудівному заводі та Коломийському заводі сільськогосподарського машинобудування в 1960 р. механічний привід повністю замінили електричним. З електрифікацією технологічних процесів змінилася технологія оброблення, значно скоротилася кількість операцій.

Ключове значення для подальшого технічного прогресу й підвищення продуктивності праці мала модернізація застарілого обладнання. Модернізацією називали оновлення робочого обладнання з метою повної або часткової його ліквідації. Незважаючи на велику кількість напрямів модернізації, на нашу думку, доцільно зупинитися на двох – технологічних та експлуатаційних. Технологічна модернізація спрямована на зміну технології виробництва, а експлуатаційна – на поліпшення технічних показників. До другої категорії належить, зокрема, модернізація з метою автоматизації. Автоматичні потокові лінії найкраще себе зарекомендували на автобусному, автонавантажувальному, інструментальному заводах. Практика львівських підприємств засвідчувала, що продуктивність обладнання після модернізації зростає на 30–50%. Передова техніка й технологія виробництва мали поєднуватися зі спеціалізацією. Велику увагу приділяли спеціалізації у приладобудівній і радіоелектронній промисловості³⁵.

На території Львівської обл. концентрувалися заводи оборонної промисловості країни, що випускали військову продукцію. Головним напрямом було виготовлення радіотехнічної апаратури. Завод №797 Міністерства авіаційної промисловості СРСР створено на базі ремонтних майстерень відповідно до постанови Держкомітету оборони №7133 від 13 грудня 1944 р. для ремонту літаків у безпосередній близькості до лінії фронту. Завод ремонтував бойові, транспортні літаки. Згідно з указом уряду від 22 грудня 1951 р., завод передано Міністерству промислових засобів зв'язку для організації випуску радіотехнічної продукції. У 1959–1965 рр. на ньому було налагоджено випуск 72 найменувань радіотехнічної апаратури. Завод перетворився в головне підприємство з виробництва бортової телеметричної апаратури для штучних супутників Землі і космічних об'єктів. У 1958 р. він освоїв серійний випуск радіотехнічного обладнання для ракетної техніки³⁶.

У Львівській обл. у 1966 р. всі заводи Міністерства радіоелектронної, приладобудівної й електротехнічної промисловості виконали план виробництва за

³⁴ Державний архів Львівської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.П-3. – Оп.9. – Спр.218. – Арк.12.

³⁵ Там само. – Спр.231. – Арк.10.

³⁶ Там само. – Спр.229. – Арк.4.

всіма технічно-економічними показниками. План випуску телевізорів становив 272 000 одиниць, а випущено було 279 874, зокрема марки «Огонёк» – 258 442 (з них 1573 на експорт), «Электрон» – 21 432 (у тому числі 6940 на експорт)³⁷.

Відомим у республіці й далеко за її межами став Львівський телевізійний завод, побудований за роки семирічки. У 1965 р. показники випуску основної продукції було доведено до 150 тис. телевізорів за рік. Понад контрольні цифри семирічного плану вироблено 435 тис. телевізорів на суму 102 млн руб. Якщо в 1958 р. обсяг промислового випуску становив 3,8 млн руб., то в 1965 р. – 67 млн руб. За семирічку виготовлено 1155 тис. телевізорів замість передбачених державним планом 720 тис. За цей період продуктивність праці зросла в 1,8 раза, а собівартість продукції знизилася на 57%. Завод отримав прибутку майже 82 млн руб., витрати на реконструкцію окупилися за рік. Одним із перших у країні завод запровадив масовий випуск телевізорів з єдиним ритмом без проміжних складальних операцій завдяки створенню 22 конвеєрних ліній у системі підвісних доріг. Це зв'язало в єдине ціле весь технологічний комплекс збирання, монтажу, регулювальних робіт. Виконуючи завдання механізації й автоматизації виробничих процесів, завод за семирічку виготовив і впровадив у виробництво 620 одиниць нестандартного технологічного обладнання та 283 одиниці нестандартних вимірювальних установок³⁸. У 1968 р. питома вага Української РСР у випуску телевізорів у СРСР становила 22,2%, за їх виробництвом республіка посідала друге місце після Російської РФСР³⁹.

Львівський завод автотранспорту був єдиним у країні підприємством з випуску автотранспорту із двигунами внутрішнього згорання. Значну частину продукції становили спеціальні гідрокрани. Потужність заводу в 1966 р. дозволяла виготовляти 7200 машин за рік (план – 8200, а заявки на машини – 19 300)⁴⁰. Слід зазначити, що в цей період механізація й автоматизація збиральних операцій на машинобудівних і приладобудівних підприємствах стали магістральними шляхами.

У лісовій і деревообробній промисловості впроваджували нові підходи. Замість сокири та ручної пили, що були основними інструментами лісорубів, лісозаготівельні підприємства оснащували електро- й бензопилами, пересувними електростанціями, електролебідками, навантажувальними кранами, трелювальними тракторами, лісовозними автомашинами. Сезонні лісозаготівельні підприємства перетворилися на постійні, з кадрами робітників та інженерно-технічних працівників. Зі зростанням лісової промисловості швидкими темпами розвивалися паперова та деревообробна галузі. Велике значення мав побудований у 1951 р. картонно-паперовий комбінат у Жидачеві на Львівщині, на якому того року працювало 16% всіх робітників паперової промисловості УРСР і вироблялося 43% паперу й картону. У 1952 р. побудовано картонну фабрику в Рахові (Закарпаття), яка за потужністю дорівнювала картонній фабриці у Львові та целюлозно-паперовому комбінату в Кохавині (Львівська обл.)⁴¹.

Найбільшими підприємствами в західних областях УРСР стали деревообробні – Костопільський домобудівельний комбінат, заново побудовані Мукачівський меблевий, Чинадіївський і Нововолинський деревообробні комбінати, Рава-Руський

³⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.6334. – Арк.53.

³⁸ ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.9. – Спр.229. – Арк.10.

³⁹ Макарова О., Чупрова Ю. Народное хозяйство СССР в 1968 г.: Статистический ежегодник. – Москва, 1969. – С.132.

⁴⁰ ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.9. – Спр.229. – Арк.44.

⁴¹ Петровський М.І., Гринюць І.О., Луцик І.О., Михайлов В.І. Розквіт економіки... – С.128.

шпалопросочувальний завод і лижна фабрика у Львові. У декілька разів було збільшено потужності багатьох інших деревообробних підприємств, проведено їх укрупнення. Це значно поліпшило організацію виробництва, дало змогу розширити використання виробничих потужностей. На базі 35 деревообробних підприємств організовано 13 деревообробних виробничих об'єднань, таких, як «Стрий», «Дністер», «Борислав», «Львів» та ін. Із кількох окремих меблевих фабрик Львова створено першу у СРСР меблеву фірму «Карпати».

Від 1959 р. в Українській РСР діяли комплексні лісові підприємства: у 22 областях – лісгоспази у складі Мінлісгоспу УРСР, а в гірських лісах Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької обл. – лісокомбінати у складі Мінліспрому УРСР. Об'єднання лісового господарства, лісозаготівлі й переробки деревини в рамках одного адміністративного господарського органу створило необхідні передумови для їх швидкого та успішного розвитку. Уперше у СРСР було створено комплексні підприємства – лісокомбінати, які виконували всі роботи – від сівби до деревообробки, а у Волинській, Львівській, Рівненській, Тернопільській обл. – лісгоспази.

Лісова і деревообробна промисловість посідала одне з провідних місць серед галузей промисловості західних областей республіки. Лісова площа Івано-Франківщини становила 42,3%, а кількість виробленої продукції на середину 1970-х рр. перевищувала 12%. У 1965 р. заготовлено і вивезено 1 млн 670 тис. м³ лісу, тоді як на початок семирічки цей показник становив 2 млн 700 тис. м³ на рік⁴². Обсяги фактичної рубки з кожним роком зменшувалися, а також скорочувалося вивезення деревини із західних областей республіки. Лісовий фонд республіки становив більш як 1% від загальносоюзного, а використовувалося в УРСР 10% лісоматеріалів СРСР (з 30 млн м³ завозилося 21 млн м³)⁴³.

Івано-Франківщина розташована в центрі Західного регіону УРСР, між Закарпатською і Чернівецькою обл. У 1959 р. на її території було створено два наукових заклади, що спеціалізувалися на лісовому господарстві, – Карпатський філіал Українського науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації ім. акад. Г.М.Висоцького (УкрНДЛІГА) і проектно-конструкторський технологічний інститут Міністерства лісової і деревообробної промисловості УРСР (ПКТІ). У 1974 р. у в останньому працювали 560 осіб (у тому числі 440 інженерів і техніків), троє з яких мали наукові ступені. Обсяг проектно-конструкторських робіт становив 710 тис. руб., науково-дослідних – 495 тис. руб. УкрНДЛІГА мав 17 штатних працівників (зокрема 14 науковців), обсяг науково-дослідних робіт становив 200 тис. руб. Ці установи створили цілу низку науково-дослідних і проектно-конструкторських розробок, невелика частина яких знайшли своє призначення⁴⁴.

У складі об'єднання «Прикарпатліс» основною виробничою одиницею був лісокомбінат. Дванадцять лісокомбінатів Івано-Франківської обл. охоплювали як лісове господарство з переробкою дикорослих плодів, ягід, грибів, так і лісозаготівлі та підрозділи з глибокої переробки деревини й виробництва меблів. До складу об'єднання входили три меблевих підприємства, завод із виготовлення нестандартного обладнання та нової техніки, госпрозрахункове будівельне управління. Лісова й деревообробна промисловість Івано-Франківщини сформувалася як єдиний господарський комплекс із підпорядкуванням профільному республіканському відомству та союзному Міністерству лісової, целюлозно-паперової й деревообробної промисловості. Аналогічні структури мали Закарпатська, Чернівецька обл.

⁴² ДЛІФО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.3070. – Арк.52–53.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2577. – Арк.42.

⁴⁴ ДЛІФО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.3927. – Арк.74–75.

Багаторічний досвід підтвердив, що за такого підходу найбільш активно розвивалося лісове господарство, яке слугувало базою для всіх інших виробничих підрозділів. На різні потреби, особливо на прорідження, прохідні і санітарні рубки, регулювання гірських потоків, будівництво доріг, лісових кордонів, пунктів збирання й переробки продукції побічного використання, мостів та інших споруд, використовували, крім бюджетних коштів, значні фінансові й матеріальні ресурси від діяльності переробних галузей. Із 1980-х рр. ворохтянці почали здійснювати первинну переробку плодів, ягід, лікарської сировини. Щороку з їх конвеєра сходило близько 900 т соків та напівфабрикатів, що становило третину продукції лісокомбінату. У лісництвах облаштовували ставки, зводили мисливські будиночки та будинки відпочинку⁴⁵. Лише в межах одного лісокомбінату від бджільництва можна було отримати протягом року до 37 т товарного меду⁴⁶, продаж продукції тваринництва сягав 44,7 тис. руб.⁴⁷

За 23 роки на розвиток лісового господарства було використано додатково 66 млн руб. Як наслідок, Карпати з 1963 р. планомірно заліснювалися, в 1968 р. ліквідовано розрив між вирубкою і посадкою, а з 1980-х рр. приріст лісу перевищував його рубку. Усього висаджено 220 тис. га лісів (82%) – переважно швидкорослі й технічно цінні породи. З 1 га покритої лісом площі в 1983 р. використовували 3,9 м³ деревини за середнього приросту 5,1 м³. Створений потенціал лісового господарства значно поліпшив екологічну ситуацію у Карпатах, а також дозволив необхідними темпами розвивати потужну глибоку переробку деревини, особливо низькосортної і відходів, які раніше не використовувалися. Якщо в 1960 р. на лісозаготівлі припадало 53% валового виробництва, на деревообробку – 30%, на виробництво меблів – 17%, то 1982 р. ці показники становили, відповідно, 14%, 40% і 46%⁴⁸. Слід зауважити, що найбільшої шкоди лісам Карпат було завдано в післявоєнний відбудовчий період промисловості республіки.

1 лютого 1985 р. колектив об'єднання «Прикарпатліс» достроково виконав завдання чотирьох років п'ятирічки з виробництва і реалізації продукції, а також щодо продуктивності праці. Додатково випущено продукції на 34,3 млн руб. Темпи зростання виробництва становили 28,2% (при завданні – 22,8%), продуктивність праці підвищилася на 24,1% (при завданні – 20,4%). При цьому зекономлено 445 тис. м³ умовних лісоматеріалів. З метою подальшого поглиблення предметної і технологічної спеціалізації меблевого виробництва проведено реконструкцію Надвірнянського заводу ДСП з доведенням потужності зі по тис. м³ плит у рік до 140 тис.⁴⁹ На цей час сформувався стабільний виробничий колектив – більше 40 тис. працівників. В області була розроблена і здійснювалася науково-виробнича програма «Ліс». За два з половиною роки п'ятирічки обсяг виробництва становив 21,8% при завданні 15,3%, продуктивність праці збільшилася на 14,8% при плані 13,4%, 72% меблів виготовлялося зі знаком якості⁵⁰.

За роки п'ятирічки випуск продукції на 1 га лісової площі у 1984 р. становив 591 руб. (проти 446 руб. у 1980 р.), а виробництво продукції в перерахунок на 1 м³ заготовленої деревини – 282 руб. (проти 224 руб. у 1980 р.). Випуск товарів народного споживання збільшився на 36,6% і становив 55,7% у загальному

⁴⁵ Нагірний М. Ворохта – перлина Карпат: Матеріали до історії. – Івано-Франківськ, 2007. – С.80.

⁴⁶ ДАІФО.– Ф.Р-296 сч. – Оп.2. – Спр.1464. – Арк.1.

⁴⁷ Там само. – Спр.3719. – Арк.1.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2577. – Арк.31–32.

⁴⁹ ДАІФО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.5104. – Арк.40.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2577. – Арк.35.

обсязі виробництва. Щорічний приріст деревини сягав 5,1 м³ на га, а вирубка – 3,6. Значну увагу приділяли додатковому користуванню лісом. З початку п'ятирічки заготовлено і перероблено дикорослих плодів, ягід, лікарських рослин на 17,7 млн руб., у середньому з 1 га площі отримано продукції на 9,31 руб. у рік⁵¹. При цьому потрібно враховувати, що в радянській системі звітності вдавалися до приписок, щоб «правильно» прозвітувати «нагору» про успіхи. Проте досягнення все ж були очевидними.

Незважаючи на достатнє забезпечення підприємств галузі власними лісовими ресурсами, лісозбут продовжував планувати об'єднанню «Прикарпатліс» надходження деревини з північних районів країни і одночасно постачання власної деревини іншим областям республіки. Так, у 1981 р. її завіз становив 89,3 тис. м³, вивіз – 94 тис. м³, у 1982 р. – відповідно, 76,3 і 179,7, у 1983 р. – 79,3 і 169,7, у 1984 р. – 106,2 і 175,5 і т. д. Для організації завозу наведених об'ємів деревини потрібно було задіяти 7 тис. залізничних вагонів, а для вивозу – 12 тис. Транспортні та інші витрати на використання 2 тис. вагонів становили близько 4 млн руб. у середньому на рік⁵².

Завдяки розширенню і реконструкції виробничих потужностей за роки п'ятирічки отримано приріст виробництва меблів в обсязі 36,2 млн руб., в тому числі 23,9 млн руб. внаслідок технічного переоснащення і 11 млн руб. від виробництва стружкових плит. Значне зростання ефективності використання деревини забезпечило інтенсивний розвиток її хіміко-механічної переробки. Збільшення обсягів виробництва стружкових плит уможливило використання з технологічною метою понад 2 млн м³ низькосортної деревини від рубок лісу, залишків і відходів деревообробки, що дало змогу зекономити 442 тис. м³ умовної ділової деревини⁵³.

У досліджуваній період лісокомбінати були озброєні найновішими на той час досягненнями радянської техніки й науки. Вони здійснювали цілий комплекс лісогосподарських, лісозаготівельних і деревообробних робіт. Раціональне господарювання давало чималі прибутки, частину яких спрямовували на розвиток соціально-культурної сфери та інфраструктури довколишніх сіл і селищ. Цей досвід потрібно пропагувати й використовувати на практиці.

Найстарішою галуззю промисловості Західного регіону України, поряд з лісоробками, вважаються нафтопромисли, започатковані в першій половині XIX ст. У повоєнний відбудовчий період свердловини було відновлено і частково реконструйовано. Радянська влада створила геологічну службу – Карпатський науково-дослідний інститут нафти. У загальному видобутку нафти в СРСР питома вага прикарпатської нафти була незначною, але її роль у народному господарстві Української РСР надзвичайно велика. Західноукраїнський нафтогазовий район розташований на значній відстані від основних нафтових регіонів СРСР. Наявність власних родовищ давала змогу відмовитися від нераціонального завезення нафтопродуктів з віддалених місцевостей⁵⁴.

Унікальність нафтових родовищ Прикарпаття полягає у великому вмісті розчиненого газу у пластовій нафті. У нафтовидобувній промисловості СРСР досвід розроблення таких родовищ був недостатнім, і, відповідно, динаміка основних параметрів, обґрунтована науково-дослідними інститутами, лише досліджувалася⁵⁵.

⁵¹ ДАІФО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.5104. – Арк.49.

⁵² Там само. – Арк.66–67.

⁵³ Там само. – Арк.50.

⁵⁴ Nafta i Gaz Podkarpacka. Нафта і газ Прикарпаття. – Краків; К., 2004. – С.370.

⁵⁵ Бойко Г.Ю., Братичак М.М., Досин Г.Д., Колодій В.В., Круглов С.С. Українська нафтогазова наука: 1899–1999. – Л., 1999. – С.50.

Формування одного з найбільших нафтогазовидобувних підприємств Івано-Франківщини – Долинського розпочалося 30 серпня 1950 р. в умовах ліквідації аварії, що сталася під час буріння розвідувальної свердловини №1. Зважаючи на поступове розбурювання площі свердловин і збільшення видобутку нафти, було створено дільницю, яка у 1952 р. виросла до укрупненого Долинського нафтопромислу №1. У 1957 р. на її базі організовано нафтопромислове управління «Долинанافتа», перетворене 1970 р. в нафтогазовидобувне управління «Долинанافتогаз»⁵⁶. На долинському нафтопромислі в 1958 р. вперше у СРСР було впроваджено прогресивний метод видобутку нафти – однією свердловиною з двох горизонтів. Долинський нафтопромисел за короткий час посів перше місце в республіці, його нафта мала найнижчу собівартість. У 1958 р. було також реконструйовано і розширено нафтопереробний завод у Надвірній. Зокрема, введено в експлуатацію електрознесолювальну і бітумну установки, парафіновий цех, атмосферно-вакуумну установку. Із введенням в дію лінії електропередач Стрий – Івано-Франківськ – Надвірна і підключенням до неї Надвірнянського нафтопереробного заводу майже у 18 разів збільшилася електроозброєність праці. Це дозволило механізувати процеси розливання і навантажування нафти, бітуму, парафіну⁵⁷.

Підготовка газових ресурсів західних областей України завершилася введенням у розробку в 1956 р. потужного газового родовища Більче-Волиця, з якого було видобуто близько 40 млрд³ газу. Воно розташоване на північний схід від м. Стрий і за 8 км від Угерського газового родовища. За величиною запасів воно виявилось найбільшим на Прикарпатті. Крім того, було відкрито такі газові родовища, як Свидницьке і Північна Медениця у Львівській обл. і Косівське в Івано-Франківській. У ці роки були розвідані два нових газових родовища – Рудківське і Кадобнинське з вільним дебітом свердловин від 200 до 600 тис. м³ на добу. Видобуток з прикарпатських родовищ зростав величезними темпами, і у 1955 р. вони давали 48% союзного газу⁵⁸.

На природному газі працювали Дашавський сажовий завод, Миколаївський та Здолбунівський цементні заводи, Роздольський гірничохімічний і Жидачівський паперово-картонний комбінат, Львівська електростанція, підприємства інших галузей промисловості. Газове паливо мало значні переваги і для електростанцій. Зменшувалися питомі витрати палива на виробництво електроенергії завдяки ліквідації втрат при зберіганні на складах, підвищувався коефіцієнт корисної дії котлів і знижувалися витрати електроенергії на власні потреби електростанцій, вивільнявся персонал, зайнятий підготовкою твердого палива для спалювання. З кожним роком усе більших масштабів набувало використання природного газу на комунально-побутові потреби населення міст і сіл⁵⁹.

Історія розвитку озокеритної промисловості на Прикарпатті тісно пов'язана з історією нафтопромислу. Виходи озокериту трапляються в районах видобутку нафти. Через те, що практична цінність озокериту («земної смоли», «сала») не була відома, на нього не звертали серйозної уваги. Крім бориславських озокеритових промислів, на Прикарпатті видобували озокерит у районі Трускавця, Старуні і Дзвиняча. Кустарний озокеритовий промисел існував також деякий час на родовищах Поляниця і Небилів. Упродовж усього післявоєнного періоду озокеритова

⁵⁶ Мисювич Р. Становлення нафтогазовидобувного управління «Долинанافتогаз» // З історії Долини. – Вип. V. – Долина, 2012. – С. 168–169.

⁵⁷ Бубен О., Головатий М., Стоєвський К., Федунків З. Літопис ВАТ «Прикарпаттяобленерго»... – С. 69.

⁵⁸ Марчук Я.С., Кляк Б.О., Жук В.І. Історія газової промисловості України у спогадах сучасників. – К., 2008. – 320 с.

⁵⁹ Ковалчак Г. Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР // Український історичний журнал. – 1976. – №7. – С. 39–40.

промисловість Прикарпаття широко й активно розвивалася. У Бориславі і Дзвинячі було побудовано нові шахти і відновлено старі. Якщо в 1946 р. видобували 852 т озокериту, то в 1967 р. – 1236 т⁶⁰. Озокерит, або гірський віск, нафтового походження належить до рідкісних корисних копалин (речовина вирізняється високими ізоляційними властивостями, хімічно нейтральна щодо води, кислот і лугів, має високу температуру плавлення і значну еластичність). Найбільш багатими родовищами були Бориславське і Дзвиняцьке. За запасами озокериту прикарпатські родовища у 1959 р. посідали перше місце в СРСР⁶¹.

Швидкі темпи розвитку нафтогазової промисловості забезпечувала техніка, що працювала на електричних приводах. Якщо раніше проходження нових свердловин за добу вимірювалося сантиметрами, то тепер нові потужні турбінні бурові верстати дали можливість заглиблюватися на десятки метрів. Надзвичайно продуктивний турбінний спосіб буріння дозволяв здавати свердловини в експлуатацію раніше визначених графіків. З року в рік збільшувалася кількість автоматики, яка приводилася в дію електрикою. Електричні двигуни повністю витіснили парові. На зміну примітивним способам буріння прийшли досконаліші – роторний і турбінний, алмазне долото. Разом з тим, у разі застосування електробуру буріння глибоких нафтових і газових свердловин відбувалося у кілька разів швидше порівняно з турбінним і роторним способами. Пробурені на велику глибину свердловини уможливили введення в експлуатацію запасів нафти на глибоких горизонтах – 5 тис. м. За роки радянської влади методи видобутку нафти докорінно змінилися.

У 1965 р. на Прикарпатський район припадало 46,2%, а в 1970 р. – тільки 19% загальнореспубліканського видобутку нафти⁶². Видобування газу в Українській РСР у 1965 р. становило 36 млрд м³, або 24% від загальносоюзного⁶³.

Видобуток нафти і газу в УРСР з 1972 р. постійно знижувався. Видобуток української нафти не забезпечував потреби нафтопереробної промисловості республіки і Західного регіону. Згідно з планом у 1974 р., 60% сировини завозилося з інших районів Союзу⁶⁴. А в другій половині 1980-х рр. в економіці СРСР починається спад, який негативно вплинув і на стан нафтогазової промисловості.

За своєю потужністю газотранспортна система УРСР посіла друге місце в Європі після РРФСР. Через Україну газ транспортувався в 19 країн Центральної, Західної та Південної Європи об'ємом 120 млрд м³ на рік. Газотранспортну систему і нафтопереробні підприємства створено завдяки зусиллям багатьох поколінь працівників. Історія вітчизняної нафтогазової промисловості накопичила величезний досвід будівництва, експлуатації та управління її об'єктами. За ресурсами нафти Західний регіон України посідає провідне місце в державі. Найбільш перспективною з цього погляду є Івано-Франківщина, далі йдуть Львівська, Чернівецька, Волинська, Тернопільська та Рівненська обл.⁶⁵

Родовища нафти і газу Прикарпаття відкрили нові можливості для розвитку нафтохімії. Важливу роль у розвитку хімічної промисловості Західного регіону Української РСР відігравали газобензинові заводи, на яких використовували супутні нафтові гази Долинського і Битківського нафтопромислів, що були основним компонентом для виробництва цінних хімічних продуктів органічного синтезу.

⁶⁰ Стасів М.Ю. Нафта, газ і озокерит Прикарпаття. – К., 1959. – С.62.

⁶¹ Там само. – С.57.

⁶² Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – Т.3, кн.2. – К., 1987. – С.153.

⁶³ Марчук Я.С., Клюк Б.О., Жук В.І. Історія газової промисловості... – С.43.

⁶⁴ ДАІФО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.3927. – Арк.27–28.

⁶⁵ Стан, проблеми і перспективи розвитку нафтогазового комплексу Західного регіону України: Тези доповідей і повідомлень наук.-практ. конф. (Львів, 28–30 березня 1995 р.). – Л., 1995. – С.7.

До найпотужніших західноукраїнських нафтопереробних підприємств належали заводи в Дрогобичі, які було націоналізовано зі встановленням радянської влади у вересні 1939 р. Завод «Польмін» отримав назву Дрогобицького нафтопереробного №1, «Галіція» – Дрогобицького нафтопереробного №2. У повоєнні роки в Українській РСР було побудовано два заводи у містах Кременчук і Лисичанськ, реконструйовано і розширено заводи у Дрогобичі, Львові (Львівський дослідний нафтомаслозавод), Надвірній, Одесі і Херсоні, що сприяло зростанню проектних потужностей із переробки нафти, обсяги якої у 1990 р. досягли 62,5 млн т на рік⁶⁶.

Хімізацію народного господарства СРСР вважали магістральним напрямом, що послаблював залежність суспільства від природних факторів, здійснював переворот у сировинній базі виробництва. Хімія дозволяла прискорити розвиток економіки країни, республіки, регіону.

У післявоєнний період істотно розширилося хімічне виробництво у Львівській та Івано-Франківській обл. Всесоюзні міністерства прагнули розмістити шкідливі виробництва хімічної промисловості у Західному регіоні УРСР, де був надлишок трудових ресурсів. Сировинною базою хімічно-гірничої індустрії служили запаси різноманітних корисних копалин: самородної сірки Придністров'я, калійно-магнієвих солей Прикарпаття, алунітів і кам'яної солі Закарпаття. Сірчану промисловість було створено на базі Придністровського сірконосного району (територія Львівської і частково – Івано-Франківської обл.), де збудовано Роздільський гірничо-хімічний комбінат зі шкідливим для довкілля відкритим способом експлуатації. Одним із перших споживачів сірки став Бориславський хімічний завод, який використовував її для виробництва ультрамарину. Враховуючи великі потреби оборонної промисловості і частково сільського господарства країни в сірці, було споруджено Новояворівський гірничорудний комбінат⁶⁷.

Особливе значення прикарпатських родовищ калійних солей полягало в тому, що вони були основним природним джерелом для отримання різних видів сульфатно-калійних добрив у СРСР. Значні запаси сировини та їх безпосередня близькість до районів сільськогосподарського виробництва сприяли розбудові великої хімічної промисловості. Неподаляк курортного Трускавця споруджено Стебниківський калійний комбінат. Чималі кошти із всесоюзного бюджету було виділено на розширення виробничих потужностей калійного комбінату в Калуші, який заснували іноземні підприємці в ХІХ ст. У його складі з 1965 р. працювала фабрика з виробництва двоокису кремнію аеросилу. Для збільшення обсягів виробництва споруджено шахту ім. 50-річчя Жовтня (так «на вимогу колективу» перейменовано калійний рудник «Ново-Голинь») та Домбровський кар'єр, на якому калійну руду видобували небезпечним відкритим способом. У 1967 р. на Калуському хіміко-металургійному комбінаті вперше у СРСР уведено в експлуатацію хімічну фабрику з випуску безхлорних калійних добрив⁶⁸.

Упродовж 1964–1967 рр. у Львівському економічному районі було організовано виробництво азотних добрив. На базі потужностей із хімічної переробки прикарпатського природного газу в Рівному споруджено великий завод азотних добрив. У 1964 р. стала до ладу дослідна установка з виробництва сульфату амонію (зі вмістом азоту до 30%) із відходів парафінового виробництва на заводах об'єднання «Дрогобичнафтопереробка». Дослідні, а згодом промислові установки з одержання

⁶⁶ Братичак М.М. Від газолінових заводів Прикарпаття до сучасної нафтопереробної промисловості України // Нафтогазова галузь України. – 2013. – №2. – С.35.

⁶⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.Р-2. – Оп.13. – Спр.2136. – Арк.203.

⁶⁸ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.9. – Спр.4680. – Арк.50.

сульфату амонію з відходів основного виробництва почали споруджувати і на інших нафтопереробних підприємствах⁶⁹.

Розвиток і вдосконалення шахтного фонду у вугільній промисловості УРСР у 1960-ті рр. інтенсивно здійснювався в усіх басейнах республіки – Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському. Стратегічним напрямом економіки західноукраїнських областей був видобуток вугілля і забезпечення електростанцій паливом. Додатковим джерелом паливної сировини в республіці слугувало кам'яне вугілля Львівсько-Волинського басейну. У 1963 р. його видобуток становив понад 7 млн т, а в наступні роки – 15–20 млн т⁷⁰. Крім вугілля у Волинській обл. як паливо широко використовували торф. Три великі торфопідприємства – Гавчицьке, Ковельське та Підцаревиське – виконували машинне видобування і брикетування торфу⁷¹.

Складовою частиною єдиного технологічного комплексу, формування якого мала забезпечити «Олефінова програма», було виробництво хлорвінілу і поліхлорвінілової смоли на об'єднанні «Хлорвініл» у Калуші. Про важливість цієї діяльності свідчить вітальний лист генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва⁷².

Важливу роль у подальшому розвитку хімічної промисловості відіграли запаси менілітових сланців, родовища яких простягаються вздовж східного схилу Карпат на сотні кілометрів. Працівники Вигодського лісохімзаводу, Івано-Франківського проектно-конструкторського технологічного інституту та Інституту геології горючих копалин у 1963 р. провели термічну переробку 100 т менілітових сланців. Подібний експеримент із переробки карпатських сланців було виконано також на сланцепереробному комбінаті в естонському місті Кохтла-Ярве. Перелік продуктів, які можна одержати зі сланців, дуже широкий – від будівельних матеріалів до фармацевтичних виробів. Однак у державі не було єдиного центру, який взяв би на себе вирішення проблем комплексного перероблення карпатських сланців. За кордоном у той час вже працювали сланцепереробні комбінати, які випускали автомобільний бензин, мазут, зріджений газ⁷³.

У результаті планових пошукових досліджень, проведених в Івано-Франківському інституті нафти і газу на початку 1973 р., на території області було вперше виявлено «уранову мінералізацію в мідянистих пісковиках» протяжністю понад 100 км. Проведена науковцями розвідувальна робота підтвердила наявність урано-поліметалічного басейну на території Івано-Франківської та Львівської обл. У зв'язку з тим, що в них є домішки золота, срібла, цинку, свинцю, такі руди також вважаються цінною мінеральною сировиною⁷⁴.

Процес індустріалізації Західного регіону УРСР супроводжувався широкомасштабним будівництвом електростанцій, заводів, фабрик, реконструкцією і технічним переобладнанням робочих місць, що сприяло економічному розвитку регіону, зростанню зайнятості населення, створенню промислової бази на основі місцевих ресурсів. Економічний комплекс Західного регіону набув загальних визначальних рис радянської планової економіки. У другій половині ХХ ст. відбулися важливі зміни у структурі промислового потенціалу західних областей республіки. В тогочасній економіці поєднувалися два типи відтворення: з використанням екстенсивних

⁶⁹ Державний архів Рівненської обл. (далі – ДАРО). – Ф.П-400. – Оп.2. – Спр.2014. – Арк.12.

⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.78. – Арк.13.

⁷¹ ДАРО. – Ф.П-400. – Оп.2. – Спр.2456. – Арк.105.

⁷² Тепла зустріч на радянській землі. Дружні переговори у сердечній обстановці // Радянська Україна. – 1974. – 27 вересня.

⁷³ Карпатська цілина // Прикарпатська правда. – 1966. – 15 жовтня.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.899. – Арк.3–5.

(експлуатація нових природних багатств, трудових ресурсів) та інтенсивних джерел зростання, що вдосконалювало структуру виробництва й систему управління. Західний регіон УРСР розвивався прискореними темпами, зокрема у дев'ятій – дванадцятій п'ятирічках спостерігалось зростання показників промислового зростання, проте низький рівень техніки, недосконалість технологій знижували економічну ефективність. При цьому виснажувалися основні природні ресурси: вугілля, нафта, газ, калійні солі, озокерити, сірка. Прищеплення командно-адміністративній економіці елементів ринку було принципово неможливим, оскільки все вирішували не виробники, а партійно-державний апарат.

REFERENCES

1. Aleksiievets, M.O. (1999). *Ekolobichnyi rukh v Ukraini*. Ternopil. [in Ukrainian].
2. Androschuk, O., Baran, V., Veselova, O. (2006). *Istoriia ukrainskoho selianstva: narysy*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Baran, V.K. (2003). *Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 rr.)*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Boiko, H.Yu., Bratychak, M.M., Dosyn, H.D., Kolodii, V.V., Kruhlov, S.S. (1999). *Ukrainska naftobazova nauka: 1899–1999*. Lviv. [in Ukrainian].
5. Bratychak, M. (2013). Vid hazolinovykh zavodiv Prykarpattia do suchasnoi naftopererobnoi promyslovosti Ukrainy. *Naftobazova baluz Ukrainy*, 2, 33–37. [in Ukrainian].
6. Buben, O., Holovatyj, M., Stoievskij, K., Fedunkiv, Z. (2005). *Litopys VAT "Prykarpattiaoblenerho": Vikhy istorii. Podii ta liudy*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Chyhur, R.Yu. (2003). *Sotsialno-ekolobichni protsesy v Zakhidnomu rebioni Ukrainy 70–80-tykh rr. XX st.*: Ph.D. Thesis (History). Lviv. [in Ukrainian].
8. Danylenko, V.M. (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-ti rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Danylenko, V.M. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoj istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Davydovych, S.N. (2012). *Sotsialno-ekonomichni protsesy v Ivano-Frankivskii oblasti v drubiti polovyni 60–80-tykh rr. XX st.*: Ph.D. Thesis (History). Ternopil. [in Ukrainian].
11. Humen, Yu.Ye. (2008). *Urboekolobichni problemy Zakhidnogo rebionu Ukrainy 1960–1990 rr.: istorychnyi aspekt*. Ternopil. [in Ukrainian].
12. Husak, D.H. (2015). *Rozvytok ekonomiky Volynskoi oblasti v drubiti polovyni 60-tykh – pershii polovyni 80-tykh rr. XX st.*: Ph.D. Thesis (History). Lutsk. [in Ukrainian].
13. Ivonin, I.P. (1962). *Lvivskiy ekonomichniy administratyvnyy raion*, 8. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Kadeniuk, O. (2005). *Abrarna istoriia Ukrainy*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
15. Kovalchak, H.I. (1976). Rozvytok sotsialistychnoi promyslovosti v zakhidnykh oblastiakh URSR. *Ukrainskyy istorychnyi zhurnal*, 7, 39–40. [in Ukrainian].
16. Kovalchak, H.I. (1988). *Ekonomichniy rozvytok zakhidnoukrainskykh zemel*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Kryvchuk, H.H. (2001). *Ukrainske selo pid vladoiu nomenklatury (60–80 rr.)*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
18. Lanovyk, B.D., Lazarovych, M.V. (2003). *Ekonomichna istoriia Ukrainy i svitu*. Ternopil. [in Ukrainian].
19. Lytvyn, V.M. (2004). *Ukraina u drubomu poviennomu desiatylitti (1956–1965)*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Maliarchuk, O., Hnypp, I., Davydovych, S., Kohut, O. (2019). Industrializatsiia zakhidnogo rebionu URSR (na prykladi Lvivskoi ta Ivano-Frankivskoi oblasti). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedagogichnogo universytetu im. V.Hnatiuka. Seriia: Istorii, I, 1*, 160–172. Ternopil. [in Ukrainian].
21. Maliarchuk, O.M. (2015). *Sotsialno-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rebion Ukrainy RSR (1964–1991)*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
22. Marchuk, Ya.S., Kliuk, B.O., Zhuk, V.I. (2008). *Istoriia hazovoi promyslovosti Ukrainy u spohadakh suchasnykh*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Moroz, O.O. (2003). *Abrarni reformy v Ukraini: teoriia, istoriia, evoliutsiia paradyhmy*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
24. Mykhalchuk, O.L. (2010). *Volynske selo: kultura, osvita, relihiine zhyttia (1964–1985 rr.)*: Ph.D. Thesis (History). Lutsk. [in Ukrainian].
25. Mysovych, R. (2012). Stanovlennia naftohazovydobuvnogo upravlinnia „Dolynanaftohaz”. *Z istorii Dolyny*, 5, 168–223. Dolyna. [in Ukrainian].
26. Nahirnyi, M. (2007). *Vorokhta – perlyna Karpat: Materialy do istorii*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
27. Padalka, S.S. (2003). *Ukrainske selo v konteksti polityky totalitarnoi derzhavy (60–80-tykh rr. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Petrovskiy, M.I., Hrynovets, I.O., Lutsyk, I.O., Mykhailov, V.I. (1964). *Rozkvit ekonomiky zakhidnykh oblastei URSR (1939–1964 rr.)*. Lviv. [in Ukrainian].
29. Savytka, I.S. (2015). *Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy u 1964–1985 rr.*: Ph.D. Thesis (History). Lutsk. [in Ukrainian].
30. Stasiv, M.Yu. (1959). *Nafta, haz i ozokerity Prykarpattia*. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Vasiuta, O.A. (2001). *Problemy ekolobichnoi stratehii Ukrainy v konteksti hlobalnogo rozvytku*. Ternopil. [in Ukrainian].
32. Vasiuta, S.I. (2000). *Radianskyy ekotsyd v Ukraini: istorychni vytky ta trudnoschbi podolannia*. Ternopil. [in Ukrainian].
33. Vepriv, R.V. (2014). *Silske hospodarstvo zakhidnykh oblastei Ukrainy: providni tendentsii ta osoblyvosti rozvytku (1964–1991 rr.)*: Ph.D. Thesis (History). Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
34. Zavalniuk, O.M., Rybak, I.V. (2004). *Novitnia abrarna istoriia Ukrainy*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].

Oleh MALIARCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of Philology and Translation,
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), oleg.malyarchuk@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3019-9028>

Vasyl OSTAPIAK

Doctor of Political Sciences (Dr. Hab. in Political Science),
Docent at Department of Public Administration and Management,
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), vasily.ostapiak@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9374-1956>

Industrial Processes in the Western Region of the Ukrainian SSR: Successes and Failures

Abstract. The article is dedicated to the experience generalization of the economic policy of the Soviet government. **The purpose of the article** is to highlight the general trends and features of the structural changes during the implementation of industrialization in the western regions of the Ukrainian SSR, its achievements and shortcomings. **The research methodology** is based on the fundamental principles of objectivity and historicism, such as the consideration of individual phenomena and processes in their development and in close connection with the system of corresponding social relations. Historical phenomena are considered against the background of political processes, which implies the use of comparative analysis method, which allowed to clarify the essence of the economic priorities that were decisive for the Soviet period and determined the strategy for the formation of industries and everyday life patterns in the western region of Ukraine throughout the Soviet era. **Scientific novelty.** For the first time in historiography, a comprehensive study of the mechanism of rapid industrialization of the western regions of the Ukrainian SSR was carried out, which was based on the “electrical equipment” in all sectors of the economy, due to structural changes, an increase in the share of energy-intensive industries, an increase in energy consumption for production in traditional industries – forestry, paper and woodworking, oil and gas, chemical mining complex. **Conclusions.** The process of industrialization of the western region of Ukraine was accompanied by large-scale construction of power plants, factories, reconstruction and technical re-equipment of workplaces, which contributed to the economic development of the region, employment of the population, and the creation of an industrial base from local resources. The western region of the republic developed at an accelerated pace, however, the low level of technology, imperfection of technology reduced the economic efficiency. At the same time, the main natural resources (oil, gas, potash salts, ozokerite, sulfur, coal) were depleted. It was fundamentally impossible to incorporate the market elements in the centrally planned economy, since everything was decided not by the manufacturers but by the party-state apparatus.

Keywords: western regions of the UkrSSR, industrialization, industry, agriculture, power plants, factories, plants, party-state apparatus.

Юрій РУБАН

кандидат технічних наук,
доцент кафедри державного управління,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), yuriy.ruban33@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1714-5308>

Плебісцитарна демократія в Україні: прояви кризи соціального порядку в політичній історії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.108>

УДК: 354

Анотація. Мета дослідження полягає в описі кризових явищ в українському соціальному порядку як причини нестабільності та криз, що виникали в політичній історії України за тридцять років незалежності. **Методологія** охоплює низку методів пізнання, а саме історизм (в рамках якого кризовий політичний розвиток розглянуто як результат впливу незавершеності соціального порядку, причини якої були закладені в минулому), порівняльний аналіз (для оцінки даних соціологічних досліджень, що дало змогу продемонструвати зміни в розумінні проблеми порядку у суспільстві). **Наукова новизна.** Спираючись на теорію суспільства й політики М.Вебера, створено нарис політичної історії України, метою якого є поглибити розуміння «гібридності» політичної системи на основі понять порядку та держави. Показано, що спостережувані прояви відомого в історії явища плебісцитаризму вказують на глибоку кризу порядку, яку додатково посилюють домінуючі тенденції розвитку партійно-політичної системи. **Висновки.** Ключовою причиною суспільної недовіри до органів державної влади є проблемність соціального порядку, його неспроможність забезпечити переконливе для більшості громадян з'єднання їхніх інтересів. Розв'язання політичних криз 2004 і 2013 рр. не усунуло ці вади. Ціла низка внутрішніх і зовнішніх процесів посилюють зазначену проблемність, наслідками якої є прояви плебісцитаризму. Існує ризик переходу України в режим плебісцитарної демократії та надзвичайної (за М.Вебером) політики. Харизматичне лідерство, що лежить в основі такого режиму, в українських умовах загрожує як громадянським конфліктом, так і згортанням демократії в її ціннісному вимірі. Щоб запобігти цьому, потрібні кардинальні зміни в культурному просторі, активні зусилля держави зі створення переконливої для українського суспільства цілісної мовно-символічної репрезентації життєвого світу й порядку, що на неї спирається.

Ключові слова: плебісцитарна демократія, соціальний порядок, політичні кризи в Україні, гібридність політики, харизматичне лідерство, Вебер.

Тридцятирічна політична історія нашої країни дає багатий матеріал для оцінок і висновків щодо вітчизняної демократії. Підбиття підсумків та осмислення розриву між баченням, зафіксованим у Конституції України, і набутим досвідом посідає важливе місце в гуманітаристиці, про що свідчить розлога бібліографія¹. У багатьох працях визнано важливість історичного виміру досліджень, розгляду складних і тривалих процесів, розширення концептуальних та понятійних рамок.

Важливо, що в оцінках тепер не домінує парадигма «транзиту» від тоталітаризму до демократії, наперед заданого внутрішньою логікою модернізації економічних

¹ 30 років незалежності України: наукове осмислення. Бібліографія / Упор. Д.Г.Стегній; наук. ред., вступ. ст.: Г.В.Боряк, В.В.Головко. – К., 2021. – 635 с.

систем. Як зазначає Т.Карозерс: «Парадигма транзиту була продуктом певного часу – сповнених надій днів третьої хвилі – і цей час минув»².

Пошук нової парадигми триває. Це проявляється, зокрема, в тому, що дослідники розвивають на сучасному емпіричному матеріалі ті теоретичні результати кінця XIX – початку XX ст., які не претендують на телеологічне бачення історії людства. До них належать й ідеї М.Вебера. Про інтерес до них свідчить, скажімо, нещодавно перевиданий перелік англомовних досліджень³. У пострадянському контексті поштовх до використання теорії М.Вебера для осмислення суспільно-політичних процесів дала праця П.Гайдено та Ю.Давидова⁴.

Одним із важливих веберівських понять є плебісцитарна демократія. За його допомогою дослідники описують процеси, які тепер відбуваються у багатьох країнах, зокрема в Росії й Угорщині. У роботі Г.Юдіна⁵ політичну систему Росії в цілому представлено як плебісцитарну демократію, що спирається на постійні опитування, цілеспрямовану медійну реакцію на них і вибори як підтвердження повноважень лідера. Новітню політичну історію Угорщини як процес становлення плебісцитарної демократії розглянуто в працях А.Антала⁶ та Д.Іл्लеша, А.Дюлаї, А.Керошені⁷.

У роботі Т.Стентона⁸ плебісцитарну демократію показано в історичній перспективі в контексті народного суверенітету. Всі згадані автори спираються на сучасне прочитання робіт М.Вебера, вбачаючи в них своєрідну точку відліку в дослідженні сучасної масової демократії. В Україні веберівські концепції використовують переважно для вивчення проблем соціології та державного управління. Проте їхній потенціал цим не вичерпується. Про нові можливості теорії М.Вебера для розуміння демократичних процесів йшлося у доповіді С.Щербак⁹.

У пропонованій статті автор розвиває згадані підходи, щоб знайти відповідь на такі питання: в чому полягають прояви плебісцитарної демократії в Україні? Як формувалися їх соціальні й економічні причини? Що вони означають з перспективи підсумків тридцятиліття незалежності та прогнозів розвитку? Автор має намір обґрунтувати відповіді, спираючись на теорію влади й політики, запропоновану знайомим німецьким соціологом.

Базовий принцип теорії М.Вебера – заперечення детермінізму виробничих сил, людської природи чи будь-якого іншого. Позиція людини у соціальній системі з асиметричними відносинами влади не визначає однозначно її політичну позицію. Політика – окрема сфера людської діяльності з власною внутрішньою логікою й організацією. Клас, партія, нація, держава – евристичний концепт, що може бути корисним для опису, тобто ідеальний тип. Такий ідеальний тип конструється «одностороннім наданням переваги одній чи багатьом точкам зору і систематизацією великої кількості поширених, розпорошених, більш-менш представлених чи в певних випадках відсутніх конкретних індивідуальних явищ, які систематизуються відповідно до цих односторонніх точок зору в єдиний аналітичний конструкт»¹⁰. Далі у цьо-

² Carothers T. The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. – №1. – P.20.

³ Sica A. Max Weber: A Comprehensive Bibliography. – New York, 2017. – 334 p.

⁴ Гайдено П.П., Давидов Ю.Н. История и рациональность: социология М.Вебера и веберовский ренессанс. – Москва, 1991. – 367 с.

⁵ Юдин Г. Россия как плебисцитарная демократия // Социологическое обозрение. – 2021. – Т.20. – №2. – С.9–47.

⁶ Antal A. The Rise of Hungarian Populism: State Autocracy and the Orbán Regime, – L. Emerald Publishing, 2019. – 184 p.

⁷ Illés G., Gyulai A., Kövösényi A. The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making. – London, 2020. – 202 p.

⁸ Stanton T. Popular sovereignty in an age of mass democracy // Popular Sovereignty in Historical Perspective / R.Bourke, Q.Skinner. – Cambridge, 2016. – P.320–358.

⁹ Щербак С. Доповідь на семінарі з політичної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України 26 квітня 2021 р. [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=3ZuC1j5yN3c>

¹⁰ Weber M. «Objectivity» in Social Science in Classical Sociological Theory / Ed. by C.Calhoun and others. – New York, 2007. – P.211.

му дослідженні українські політичні й соціальні явища, відповідно до методології М.Вебера, буде представлено як ідеальні типи.

Людина живе у суспільстві, але не кожна сукупність людей може стати суспільством. Людей «осупільнюють» інтереси, якщо у відношеннях між учасниками спільноти їх можна раціонально узгодити й поєднати. «Соціальне відношення називається “осупільненням”, якщо та оскільки налаштованість соціального діяння має за основу раціонально (ціннісно-раціонально чи цілераціонально) мотивоване вирівнювання інтересів, або подібним чином мотивоване з’єднання інтересів»¹¹. Набір відношень, кожне з яких його учасник бачить крізь призму своєї раціональності, стає порядком тоді, коли задає певні орієнтири, «максими», котрі розглядаються всіма як обов’язкові чи зразкові. «Та обставина, що, поруч з іншими мотивами, хоча б для частини тих, хто діє, порядок уявляється також і зразковим і обов’язковим, тобто значущим, звичайно, підвищує шанси на те, що дія буде орієнтована на цей порядок»¹². Легітимність – це ставлення до порядку, це його «престиж зразковості й обов’язковості»¹³.

Порядок формує влада, без неї він неможливий. Модерна держава здатна опанувати порядком тому, що має монополію на легітимне насильство. Ключове слово тут – легітимність. Роль будь-якої влади полягає в підтримуванні легітимності, тобто значущості, зразковості й обов’язковості порядку. Якщо влада виявиться нездатною на це, порядок розпадеться, а за ним і влада, і суспільство, і, зрештою, держава. Історія СРСР в останні роки його існування є доброю ілюстрацією цієї теорії.

Саме через порядок М.Вебер підходить до розуміння держави. Модерна держава є результатом процесу раціоналізації людського життя, під час якого вона формується як ціннісно-нейтральний союз чи спілка.

«Первинними формальними характеристиками модерної держави є такі: вона опанує адміністративним і правовим порядком, що постійно піддається законодавчим змінам і на який орієнтована організована діяльність адміністративного апарату, контроль за яким забезпечується встановленими правилами. Така система порядку добивається здійснення своєї влади не лише над учасниками держави, її громадянами, більшість з яких отримує членство в ній при народженні, але також дуже великою мірою над усім, що має місце в зоні її юрисдикції. Таким чином вона є організацією для примусу на територіальній основі. Більше того, сьогодні застосування сили розглядається як легітимне лише тією мірою, якою воно дозволено державою чи передбачено нею»¹⁴.

Важливо, що державу не можна розглядати окремо від порядку, вона діє в його адміністративному і правовому вимірі. Однак держава не тотожна порядку. Влада, як відношення між людьми, не зосереджена винятково в державі, вона пронизує все суспільство, а отже, і боротьба за владу не зводиться лише до боротьби за контроль над державою та її апаратом. При цьому М.Вебер окремо виділяє політику як боротьбу за державну владу – до неї належать дії, спрямовані на «присвоєння, відчуження, перерозподіл чи встановлення урядових повноважень»¹⁵.

¹¹ Вебер М. Основные социологические понятия // Социологическое обозрение. – 2008. – Т.7. – №2. – С.116.

¹² Там же. – С.109.

¹³ Там же.

¹⁴ Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. – Vol.1. – Berkeley, 1978. – P.56.

¹⁵ Ibid. – P.54.

Так будується схема раціоналізації: інтереси – порядок і влада – суспільство – держава. Однак є важлива особливість: раціональність у розумінні й реалізації інтересів залежить від «картини світу», яка існує у свідомості людей. Порядок допускає розбіжності інтересів, але він має сенс для всіх його учасників. Сенс порядку формується в конкретній культурі.

Поняття культури у М.Вебера має дуже багато вимірів. У його розумінні функціональність культури полягає в тому, що вона надає людині «здатність і волю займати усвідомлену позицію щодо світу і надавати їй значення. Яким би не було це значення, воно має наслідком судження у його світлі про певні явища людського буття і реакцію на них як такі, що мають (позитивний чи негативний) смисл»¹⁶. Для цілей цього дослідження важливо наголосити, що групи, які мають владу визначати зміст та орієнтації культурно-символічного простору, мають кращі шанси забезпечити легітимність порядку й держави.

Через культуру розкривається ключова проблема модерну, як її бачить М.Вебер. Процес раціоналізації, запущений «розчаклуванням світу», протестантським покликанням і поцейбичним розумінням спасіння, створив «дух капіталізму». У комунікації, де формуються смисли, раціоналізація привела своїх нових агентів в особі модерних науки, права, мистецтва. Раніше цілісність культури забезпечувала релігія, тепер культура розділилася на самостійні сфери. Пізнання внутрішніх закономірностей цих сфер відкриває можливість раціоналізації кожної з них окремо на основі відповідного ціннісного критерію (істинність, нормативна правильність, краса і автентичність).

Тепер людина має різні інтереси, визначає різні цілі, які неможливо звести у цілісну й несуперечливу картину світу. Подолання, або, швидше, спроба пом'якшити наслідки, зумовлені цими розбіжностями й колізіями, у кожному суспільстві та державі йшло своїми шляхами, що часто вели крізь революції, війни. Наприклад, у Західній Європі після Другої світової під впливом цих процесів відбулося формування особливого порядку й соціальної держави на його основі.

У СРСР цю проблему вирішували інакше. Держава була тоталітарною, тобто, крім іншого, прагнула не просто опанувати порядком, а замінити його бюрократичною процедурою, визначаючи лише всередині структур та ієрархій державної влади раціональні способи самооцінки людини, її легітимні інтереси та способи їх досягнення. Влади й людини поза державою бути не могло, принаймні на цьому принципі базувався радянський порядок.

Роль інтегратора цінностей, тобто уніфікатора світу, відіграла наука, що спиралася на марксистські «законои історії». Специфічне радянське право, «обґрунтуванням» якого були ті самі «законои історії», задавало практичну рамку уніфікації світу й соціального порядку у вигляді репресій. Мистецтво забезпечувало поширення цієї уніфікації за допомогою експресивних інструментів. Успіхи індустріалізації, воєнні перемоги, досягнення в ядерній і космічній сферах перетворювалися радянською державною пропагандою на обґрунтування зразковості певних соціальних дій.

Проте радянську уніфікацію світу та її специфічний порядок приймали далеко не всі суспільні групи. На основі своїх окремих раціональностей ці групи формувалися й ідентифікувалися. У низці досліджень, зокрема Ш.Фітцпатрік¹⁷ та А.Юрчака¹⁸, показано, як це відбувалося. У жодному з періодів свого існування СРСР не міг повністю реалізувати свою тоталітарність, йому не вдалося цілком стерти межу між

¹⁶ Weber M. The Methodology of the Social Sciences. – Glencoe, IL., 1949. – P.81.

¹⁷ Фитцпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история Советского Союза в 30-е гг.: город. – Москва, 2001. – 336 с.

¹⁸ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось: Последнее советское поколение. – Москва, 2016. – 672 с.

публічним і приватним, до кінця замінити з'єднання приватних інтересів нав'язуванням певних моделей дії.

Останні роки СРСП пройшли під знаком помилковості радянської картини світу, відкидання її обґрунтувань. Теорія М.Вебера вказує на проблему, яка при цьому виникла. Типові (аж до однаковості) моделі поведінки людей в економіці товарно-грошового обміну формуються поза порядком, хоча й реалізуються в його рамках. Це створює проблему: порядок і держава, що стоїть за ним, обмежено впливають на економічну поведінку, а от економічна поведінка відчутно впливає на порядок і державу.

«Дух капіталізму» приносить із собою особливу цілераціональність «мета – за собою», що спрощує й уніфікує світ із погляду економічної дії. Привабливість такої раціональності в тому, що вона спонукає учасників економіки активно діяти, зрозуміло й однозначно описуючи інтереси прибутком і розглядаючи поведінку інших як джерело втрат чи доходів.

«Чим суворіше цілераціонально вони діють, тим подібніше реагують на ці ситуації, і таким чином виникають одноманітність, регулярність і неперервність настроєності й діяльності, які виявляються при цьому більш стабільними, ніж у тих випадках, коли діяльність орієнтується на норми і вимоги, що фактично вважаються “обов’язковими” для цього кола людей»¹⁹.

Економічна раціональність має тенденцію поширюватися на все людське життя, оскільки її «внутрішня розкутість (орієнтації діяння) полярно протилежні всякого роду скутості, характерній [...] для самовіддачі нормам, в які вірять ціннісно-раціональним чином»²⁰. А отже «виграє діяння чисто цілераціональне, таке, що не вірить у цінності, і програє діяння на основі ціннісної раціональності»²¹.

В Україні після проголошення незалежності найактивніші в економіці групи швидко сприйняли раціоналізацію капіталістичного / ринкового господарства з її орієнтацією на прибуток і споживання. У процесі цього сприйняття було швидко відкинуто старі цінності та норми, але не створено нових. Криза, в якій перебували наука, право, мистецтво в умовах переходу від одного порядку до іншого, обмежила їх можливості привнести свої раціональності в порядок.

Культура перебувала (й перебуває) під посиленням впливом економічної раціональності. Тому замість обґрунтування та підтримки значущості ціннісно-раціональних моделей соціальної дії вона змушена була переглядати власні цінності. У ній почали дедалі більше виявлятися наслідки впливу економічної раціональності.

Із переходом до ринкової економіки наука набула ознак виробництва знання й почала значною мірою орієнтуватися на платоспроможний попит на нього. Негативні наслідки були особливо відчутними для гуманітаристики, тобто для тієї галузі, яка пропонує мову опису життєвого досвіду.

Раціональність права почала помітно «економізуватися» завдяки формуванню зв'язку між правильністю норм і цінностями багатства й успіху. Така орієнтація – поза цінностями рівності та солідарності – зменшує, наприклад, здатність права забезпечувати перерозподіл багатства чи боротьбу з корупцією.

Дефіцит легітимності порядку було компенсовано запозиченими обґрунтуваннями «зразковості й обов’язковості» моделей поведінки, сформованими в інших

¹⁹ Вебер М. Основные социологические понятия. – С.107.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

суспільствах і в інших умовах. Не для всіх членів суспільства ці обґрунтування виявилися значущими. Відбувся дуже еkleктичний процес конкуренції та взаємопроникнення старих і нових моделей, їхніх обґрунтувань, який досі далекий від завершення.

Незавершеність порядку не означає параліч українського соціального життя. Союзи й порядки є здебільшого фрагментарними та найефективніше функціонують на місцевому рівні, де раціональність інтересів трансформується, проходячи крізь призму локальних культурних смислів і зв'язків на щаблі особистих знайомств. Про це свідчить високий рівень довіри до місцевих органів влади на тлі дуже низької довіри до загальнодержавних. На національному рівні довіра є лише до тих інституцій, що гарантують особисту безпеку в умовах загрози²². «Абсолютна більшість респондентів (84%) вважають, що в Україні у першу чергу не вистачає порядку, навіть якщо це обмежить певні свободи. Лише п% відповіли, що країні не вистачає свободи, навіть якщо це зменшить порядок»²³. Опитувані явно відчують проблемність нинішнього порядку.

Сподіватися на саморегуляцію й розв'язання кризи всередині самого порядку не випадає. «Нові сили [...] в душі індивіда, а також на суспільній та політичній сцені, опиняються у непримиренній боротьбі, долю якої можна вирішити лише за допомогою фанатизму, політико-релігійних рухів і пророцтв з кафедри, а щодо обережності, то вона набуває форми пристосування або апатії»²⁴. Якщо говорити про українську ситуацію, то слід додати ще фанатизм у медіа. А до форм обережності можна віднести виїзд із країни – замість ризиків непримиренної боротьби громадяни віддають перевагу інтеграції в усталені порядки за межами України.

Що ж до рішення, воно має реалізуватися у сфері політики, через політику і державу. Річ у тім, що на фоні незавершеності порядку конфлікт цінностей проектується в політику у формі «гібридності». Веберівська теорія дозволяє поглибити розуміння такого, наприклад, твердження: «Суттю гібридної політичної системи є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними політичними практиками, наслідком чого є життя не “за законом”, а “за поняттями”»²⁵.

Життя не «за законом», а «за поняттями» означає, що інтереси різних соціальних груп, основані на різній раціональності, розходяться настільки, що не відбувається формування єдиного порядку, а разом із ним і цілісної системи права. Вибір на користь «закона» чи «поняття» означає вибір того чи іншого інтересу й відображає співвідношення сил, тобто співвідношення влади. Групи, що домагаються реалізації своїх інтересів, формують коаліції, до яких залучають носіїв влади як у рамках держави (посадових осіб, уповноважених діяти від імені держави, зокрема у правоохоронних органах), так і поза її рамками (йдеться про символічний та фінансовий капітал). Переможе коаліція, котра зосередить більше влади. Діятиме та норма, писана чи неписана, яка представляє її інтерес.

Проте у сучасному світі держава все одно залишається домінуючим поняттям у поглядах на організацію людського життя. «Люди орієнтують своє діяння на уявлення, що держава існує або повинна таким чином існувати, тобто що порядки такого юридичного роду орієнтації мають значимість»²⁶.

²² Центр Разумкова. Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень – серпень 2021) [Електронний ресурс]: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovirado-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

²³ Соціологічна група «Рейтинг». Україна на карантині: Моніторинг суспільних настроїв (26–28 березня 2021 р.) [Електронний ресурс]: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraina_na_karantine_poryadok_i_bezopasnost_26-28_marta_2021.html

²⁴ Тенбрук Ф. Главный труд Макса Вебера // Социологическое обозрение. – 2020. – Т.19. – №2. – С.118.

²⁵ Зеленько Г.І. Траектория трансформации политического режима в Украине за роки незалежності: демократія vs олігархічна клановість // Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. – К., 2021. – С.144.

²⁶ Вебер М. Основные социологические понятия. – С.97.

Розрив між уявленим образом держави, зафіксованим у Конституції, і життєвим досвідом формує простір для політики. Ключовою причиною розриву є нерівність. Узята у широкому розумінні, вона завжди наявна в особистому досвіді, попри обітницю держави діяти заради блага всіх. Відповіддю на гостроту переживання несправедливості є радикалізація пропозицій про оновлення порядку, а також виведення описів цих пропозицій з когнітивного простору свідомості до простору емоційних переживань. Політики все менше пояснюють за допомогою цифр і фактів. Натомість вони все більше переконують, оперуючи символами і знаками.

Прагматика «символічної політики» надає їй теологічного забарвлення. Протиставлення «народу» як втілення чеснот силам зла в особі «політиків», що маніпулюють його довірою, аби збити з праведного шляху, який веде до процвітання, стало звичним тропом у політичній риторичі.

Тридцятирічну українську «історію ідей» можна розглядати як постійні пошуки символічного вирішення проблеми розриву між очікуванням і досвідом. Річ у тім, що порядок визначають інтереси, а не самі лише радикальні декларації чи навіть закони. А для реальних кроків до його зміни важко здобути підтримку масового суспільства. На перешкоді стає високий рівень поділу праці, соціальної диференціації і раціоналізації. Через них виникає «повсюдне віддалення і відділення тих, на кого практично впливають раціональні техніки і правила, від раціональних передумов появи цих правил, які, в цілому, виглядають для тих, на кого вони діють, ще більш містичними, ніж смисли магічних процедур чаклунів для первісних людей»²⁷.

Природа масового суспільства не лише породжує сумніви у його здатності оцінити багатомірні наслідки тих чи інших рішень або дій. «Небезпека, яку масова демократія створює для національної політики, полягає головним чином у можливості того, що емоційні елементи стануть домінувати у політиці. Як відомо з досвіду, маса завжди чутлива до швидкоплинних, чисто емоційних та ірраціональних впливів»²⁸.

За М.Вебером, опис політичних процесів за допомогою терміна «демократія» і його похідних не повинен уводити в оману.

«Демос сам по собі, у розумінні безформної маси, ніколи не здійснює урядування більшими союзами, але швидше є тим, над ким здійснюють урядування. Що змінюється, так це лише спосіб, у який відбираються лідери, що управляють, і міра, якою демос, або, краще сказати, соціальні групи зсередини нього, можуть впливати на зміст і напрям адміністративних дій за допомогою "громадської думки"»²⁹.

Щоб думка народу була консолідована й почута, щоб компенсувати «емоційність» демократії, свого часу з'явилися політичні партії. Але «дух капіталізму» не оминає політику. В процесі раціоналізації партії перетворилися на «партійні машини», уся діяльність яких спрямована на те, щоб отримати якомога більше голосів. Важелі управління цими машинами перебувають у руках одного чи групи «босів», «капіталістичних підприємців від політики»³⁰.

«Створення такої партійної машини означає [...] пришествя плєбісцитарної демократії»³¹. Професійний політик потрібен партії як її публічний образ, особа, з якою виборці пов'язують утілення символічної картини світу. Політик «використовує

²⁷ Weber M. Some categories of interpretive sociology // *Sociological Quarterly*. – 1981. – Vol.22. – P.178.

²⁸ Weber M. Parliament and Government in Germany under a New Political Order // *Idem*. Political Writings. – Cambridge, 2010. – P.230.

²⁹ Weber M. «Objectivity» in Social Science in Classical Sociological Theory. – P.271.

³⁰ Weber M. The Profession and Vocation of Politics // *Idem*. Political Writings. – P.339.

³¹ *Ibid*.

засоби масової демагогії, щоб здобути довіру мас і їхню віру в його особу, і в такий спосіб здобуває владу»³². Тепер голосування стає не вибором політика, якому доручають реалізацію інтересів, натомість акламацією, «проголошенням “віри” в покликання, в якості лідера того, хто добивається такої акламації»³³.

Харизма тепер постає не як унікальна риса особистості, причини появи котрої важко простежити, а як результат раціональних зусиль, що спираються на засоби «масової демагогії». У такому утилітарному баченні харизма звільняється від своєї «надмети» – перемоги нової символічної картини світу, вирівнювання та з'єднання в новий спосіб наявних інтересів, формування нових відносин влади й порядку. Натомість вона стає буденним інструментом досягнення влади. Висновки дослідження³⁴ можна розглядати як українську ілюстрацію до веберівської теорії партійної політики.

Утім, раціоналізація йде далі. Сучасні медіа, насамперед ТБ і соцмережі, зробили непотрібними техніки залучення голосів, що спираються на розгалужений партійний апарат на місцях. «Час політичних і партійних активістів минув, [...] фігуру політичного активіста й бюрократа замінила нова еліта експертів із комунікації. В аудиторній демократії править медіаексперт»³⁵.

Апарат сучасної української партії – це насамперед група професіоналів із політичної реклами та маркетингу, які вибудовують харизму / імідж лідера. Партія фактично дорівнює лідеру. Спроби збудувати партії нелідерського чи ідеологічного зразка поки що не мали успіху.

М.Вебер розвиває своє реалістичне бачення в описі двох політик. З одного боку, йдеться про політику буденну / банальну («alltäglich»), у процесі якої відбувається щоденне нормотворення й забезпечується легальність. Лідери, демонструючи свої медійні харизми, змагаються за голоси, акламація виборців приводить до влади то одних, то інших. Буденна політика – це простір для коаліцій, домовленостей, компромісів, що не передбачають змін у наявному порядку.

Проте далеко не всі виборці в Україні погоджуються залишатися в рамках буденності. Проблемність порядку спонукає їх розглядати харизму лідера крізь оптику політичної теології, надії на швидку перемогу добра над злом. Виборці пов'язують із харизмою лідера не просто зміни на краще, а зміни самого порядку у суспільстві, і не готові відмовитися від своїх сподівань, навіть якщо перешкодою є верховенство права. Тут спрацьовує фактор віддалення раціональних правил від передумов їх виникнення. Обґрунтування необхідності поділу влади, стримувань і противаг, незалежності суду часто сприймаються виборцями як прагнення «сил зла» обмежити можливості лідера як утіленої «волі народу».

Зміни порядку вимагають виходу на сцену політики надзвичайної («außerordentlich»). Вона запускає процес змін, в якому акцент робиться на ціннісній раціональності, на «етиці переконання». В рамках цієї політики делегітимізується старий і створюється новий порядок із новими відносинами влади, домінуванням нових груп та їхніх інтересів.

Для успіху лідера в надзвичайній політиці, на думку М.Вебера, його харизма має бути зовнішнім вираженням виняткових рис особистості, що об'єднані в понятті «покликання» («Beruf»).

³² Weber M. Parliament and Government in Germany under a New Political Order. – P.219.

³³ Ibid. – P.220.

³⁴ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю.Якименка. – К., 2017. – 428 с.

³⁵ Манен Б. Принципы представительского правления. – Санкт-Петербург, 2008. – С.273.

«Те, що можливе, ніколи не було б досягнуте, якби в цьому світі люди знову і знову не прагнули досягнути неможливого. Але особа, що здатна на таке, це і є лідер... Лише той, хто впевнений, що його не заламає те, що світ, з його точки зору, є надто дурним чи приземленим для того, що він хоче йому запропонувати, і той, хто впевнений, що він зможе сказати всупереч усьому "будь, що буде", – лише той має "покликання" до політики»³⁶.

Для зміни порядку необхідні й харизма, і покликання. Політик без покликання буде здійснювати буденну політику, політик із покликанням – політику змін. Однак для «досягнення неможливого» лідеру потрібні великі повноваження. Ці повноваження мають бути або передбачені раніше в конституційних нормах, або отримані у процесі надзвичайної політики.

Отже, за М.Вебером, влада походить від народу в тому розумінні, що саме народу належить за допомогою акламації підтвердити свою віру у харизму й покликання політика та вручити йому владу для здійснення надзвичайної політики. Всенародна акламація створює виняткову легітимність, потрібну для реалізації завдань, що є визначальними для майбутнього держави й народу. У цьому М.Вебер убачав сенс плебісцитарного вирішення проблем демократії. Криза порядку вимагає надзвичайної політики, а покликання, виражене у «пристрасті й точності дії», допоможе лідеру визначити слухний час для неї.

Зворотним боком таких повноважень є високий особистий ризик для лідера. У розмові з генералом Е.Людендорфом у травні 1919 р. М.Вебер заявив: «У демократії народ вибирає лідера, якому довіряє. Далі той, кого обрали, каже: "Тепер стуліть писок і виконуйте мої команди". Народ і партії тепер не можуть втручатися у справи лідера». Далі він додав: «Пізніше народ винесе своє судження. Якщо лідер зробив помилки – на шибеницю його!»³⁷. В Україні бачимо поширеність таких «шибеничних» настроїв за результатами кожної президентської каденції.

Події двох українських «майданів» добре ілюструють переходи між буденною та надзвичайною політиками, між двома харизмами. Вперше боротьба різних інтересів вийшла за межі буденної політики в 2004 р. В одному з кандидатів на посаду президента його прихильники побачили харизматичного лідера з покликанням, здатного змінити систему відносин влади і створити цілісний раціональний порядок. Вибори з виразним теологічним забарвленням, що переросли в публічне протистояння, завершилися його перемогою. Проте переможець і групи, що за ним стояли, досягли компромісу з опонентами й невдовзі перевели політику в режим буденності. У цьому полягали зміст конституційного компромісу та мета внесення відповідних змін до Основного закону України. Але наслідком було розчарування прихильників через те, що їхні сподівання не справдилися.

У 2013–2014 рр. політична ситуація загострилася через намагання тодішнього очільника держави зосередити у своїх руках усю владу. Утім він не міг переконливо претендувати на харизму й покликання. І подальші події це підтвердили. Щоправда, свою перемогу на виборах він і не розглядав як плебісцит на користь харизматичного лідера. Навіть відмову від конституційного компромісу 2004 р. було здійснено не через акламацію (референдум), а руками Конституційного суду. Президент і його група не демонстрували намірів вивести політику з буденного режиму, опонентам влади

³⁶ Weber M. The Profession and Vocation of Politics // *Idem*. Political Writings. – P.369.

³⁷ Radkau J. Max Weber: A Biography. – New York, 2009. – P.543.

пропонувалася євроінтеграція, в якій вони бачили шанс на формування нового порядку завдяки впровадженню європейських норм. Поштовхом до переходу політики в надзвичайний режим стала категорична відмова змінити порядок (зрив підписання угоди про асоціацію з ЄС). Подальші події продемонстрували силу суспільних настроїв, орієнтованих на зміну порядку, так само, як і силу владних груп, зацікавлених у його збереженні. Пошук компромісу між домінуючими у відносинах влади групами за міжнародного посередництва почався ще до завершення кровопролитного вуличного протистояння. Видимою ознакою компромісу стало обмеження президентської влади завдяки поверненню до Конституції 2004 р. Виборча кампанія переможця президентських виборів 2014 р. проходила під влучним гаслом «Жити по-новому!», що найповніше відповідало суспільним настроям. Перемога в першому турі створила електоральну харизму, але не дала влади. А зведення надзвичайності в політиці до опору російській агресії в кінцевому підсумку виявилось непереконливим для багатьох із тих, хто бажав змін порядку.

У 2019 р. цим скористався новий кандидат у президенти, який уже мав медійну харизму, а під час виборчої кампанії розвинув її, що забезпечило йому потужну електоральну підтримку. Результат голосування у другому турі переможець часто трактує як плебісцитарне схвалення його необмежених повноважень, котрі потрібні, щоб залишити в минулому війну, бідність, корупцію тощо. Однак, як виглядає, шанси отримати нові повноваження завдяки змінам у Конституції невеликі. Тому розширення відбулося де-факто, через отримання підконтрольних президентові «монобільшості» в парламенті й уряді. Однак після такого зосередження влади реальних кроків щодо переведення політики в надзвичайний режим із боку очільника держави не було. Попри «антиолігархічну» риторичку, постійні апеляції до «волі народу» й активне формування громадської думки, зокрема за допомогою орієнтованих на емоційне сприйняття відомих рішень РНБО, немає переконливих ознак виведення політики з простору коаліцій і преференцій для союзників. Оголошення президентом результату виборів усенародною акламацією не дало поштовху до появи нової символічної картини світу й далі – зміни порядку.

Наведені вище тези свідчать про те, що теоретичні підходи М.Вебера дозволяють побудувати змістовні інтерпретації соціальних і політичних процесів в Україні в їх історії та розвитку. Поява й усталення проявів плебісцитаризму, так само, як їх інструменталізація в політиці, свідчать про кризу соціального порядку та її вплив на перебіг подій політичної історії.

Ціла низка внутрішніх і зовнішніх процесів посилюють цю кризу. Тому ймовірність переходу політики в надзвичайний (за М.Вебером) режим існує. Однак харизматичне лідерство в режимі політичної теології є дуже ризикованим рецептом, що загрожує як громадянським конфліктом, так і згортанням демократії в її ціннісному вимірі, як це відбулося в Росії.

Зміна порядку у правовому та адміністративному вимірі має спиратися на глибокі зміни в культурно-символічному просторі. Такі зміни вже відбуваються в українському суспільстві, і саме навколо них здійснюється структуризація партійного поля³⁸. Тепер ідеться про пошук переконливої для масового суспільства цілісної репрезентації картини світу й порядку, що на неї спирається.

³⁸ Центр Разумкова. Партійна система України після 2019 р.: Особливості та перспективи розвитку [Електронний ресурс]: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_part_sistem.pdf

REFERENCES

1. Antal, A. (2019). *The Rise of Hungarian Populism: State Autocracy and the Orbán Regime*. London.
2. Carothers, T. (2002). The End Of The Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13, 1, 5–21.
3. Fittspatrik, Sh. (2001). *Povsednevnyy stalinizm: Sotsialnaja istorija Sovetskogo Soyuza v 30-ye gg.: Gorod*. Moskva. [in Russian].
4. Gaidenko, P., Davydov, Yu. (1991). *Istorija i ratsionalnost: sotsiologija M.Webera i veberovskiy renessans*. Moskva. [in Russian].
5. Illés, G., Gyulai, A., Körösenyi, A. (2020). *The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making*. London.
6. Manin, B. (2008). *Printsipy predstavitel'skogo pravlenija*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
7. Radkau, J. (2009). *Max Weber: A Biography*. New York.
8. Shcherbak, S. (2021). Dopovid na seminari z politychnoi filisofii Instytutu filisofii im. H.S.Skorovody NAN Ukrainy 26 kvitnya 2021 r. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=3ZuClj5yN3c> [in Ukrainian].
9. Sica, A. (2017). *Max Weber: A Comprehensive Bibliography*. New York.
10. Stanton, T. (2016). Popular sovereignty in an age of mass democracy. *Popular Sovereignty in Historical Perspective*. Bourke, R., Skinner, Q. (Comps). Cambridge.
11. Stehniĭ, D. (Comps), Musina, Z. (Ed.) (2021). *30 roki nezalezhnosti Ukrainy: naukovy osmyslennya. Bibliografija*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Tenbruck, F. (2020). Glavnyi trud Maksa Vebera. *Sotsiologicheskoje odozrenije*, 19, 2, 76–121. [in Russian].
13. Yakymenko, Yu. (Ed.). (2017). Transformatsiia partiinoi systemy: ukraïnskyi dosvid u yevropeïskomu konteksti. Retrieved from: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_PARTII.pdf [in Ukrainian].
14. Yudin, G. (2021). Rossiya kak plebistitarnaya demokratija. *Sociologicheskoje odozrenije*, 20, 2, 9–47. [in Russian].
15. Yurchak, A. (2016). *Eto bylo navsegda poka ne konchilos: Posledneje sovet'skoje pokolenije*. Moskva. [in Russian].
16. Zelenko, H. (2021). Traiektoriia transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini za roky nezalezhnosti: demokratiia vs oliharkh-ichna klanovist. *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy*. Kyiv. [in Ukrainian].

Yurii RUBAN

Candidate of Technical Sciences (Ph. D. in Technical Sciences),
 Docent at Department of Public Administration,
 Taras Shevchenko Kyiv National University
 (Kyiv, Ukraine), yuriy.ruban33@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1714-5308>

Plebiscitary Democracy in Ukraine: Manifestations of the Social Order Crisis in the Political History

Abstract. The research is aimed at the depiction of social order problems as a cause of instability and crises which took place in Ukraine's political history during the thirty years of independence. The research methodology includes a few cognition methods, mainly historicity (for the uncovering of crisis phenomena and revealing its causes in the past) and comparative analysis (for the estimation of changes in public understanding of the order problem validated by the results of the polls). **Scientific novelty.** Following the basics of M.Weber's theory of society and politics, the representation of Ukrainian political history in independence years was developed. It is aimed at a more comprehensive understanding of the "hybridity" of the political system by applying the concepts of order, power, and state. It was argued that revealed manifestations of plebiscitarianism, which is a well-described long ago historical phenomenon, indicate the deep crisis of social order. And the dominant tendencies in the political system development only aggravate it. **Conclusions.** The key reason for public distrust in state authority institutions is the social order's problematic features, mainly its inaptitude for the establishment of a conclusive junction of interests. The resolutions of political crises in 2004 and 2014 did not lead to necessary decisions. The long row of internal and external processes only amplifies the problem; manifestations of plebiscitarianism are a consequence of it. The result of the order inconsistency is the risk of Ukraine's transition to the plebiscitary democracy regime and Weberian extraordinary politics. Charismatic leadership as a basic foundation of such a regime threaten the civil conflict as well as a shrinking of Ukrainian democracy in its value dimension similar to what happened in Russia. Significant changes in the cultural realm are needed to avoid that scenario, especially the active role of Ukrainian state authorities and humanitarian research institutions in the development of a conclusive language and symbolic representation of a Lifeworld and social order based on it.

Keywords: plebiscitary democracy, social order, political crises in Ukraine, hybridity of politics, charismatic leadership, Weber.

Ihor DATSKIV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of International Relations and Diplomacy,
West Ukrainian National University
(Ternopil, Ukraine), idatskiv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

Larysa KAPITAN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Ancient, Middle Ages and
Premodern History of Ukraine,
Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine), larisa.kapitan@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5035-8164>

Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1946: Ideological and Propagandistic Component

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.119>

UDC: 94(477.8)262.4

Abstract. The research purpose consists in the systemic analysis of the Soviet power and the state security bodies' policy aimed at the liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) in the context of solving the national issue on the Western Ukrainian lands. **The methodology.** The complex of general scientific (analysis, synthesis, comparative, dialectical) and special (historical genetic, historical comparative, historical typological, problem chronological) methods of historical cognition was used. **Scientific novelty.** Owing to attracting new documents, the process of the UGCC liquidation by the Soviet structures in the Western Ukraine was analyzed, the measures aimed at levelling the influence of the Greek Catholic Church on the local Ukrainian population were clarified and the repressions to the Greek Catholic clergy were elucidated. **Conclusions.** After World War II, finding the Western Ukrainian territories under the Soviet influence, the Stalinist leadership faced the problem of pacifying and consolidating the local population who confessed Greek Catholicism. First of all, the measures envisaged the neutralization of the UGCC, which was considered as the Church "fifth column" of Vatican and its separate representatives maintained close contacts with the Ukrainian nationalists. The liquidation of the UGCC was conducted on the initiative of the USSR higher party leadership with the most active participation of the Soviet state security services that used various political and ideological measures of influence on clergymen and believers. The Russian Orthodox Church cooperating with the Peoples Commissariat of Internal Affairs (PCIA) was an active participant in liquidating the UGCC. The repressions against the priests and believers played an important role in this process. However, ideological propagandistic and repressive measures of the Soviet authorities and special services finally did not lead to the ultimate disappearance of the UGCC as it continued to function underground.

Keywords: Western Ukraine, Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), Peoples Commissariat of Internal Affairs (PCIA), Lviv Council of 1946, Greek Catholics, Soviet power, repressions.

The rise of the spiritual life of the Ukrainian people and its traditions is closely connected with the full development of the religious component. Religion and the Church have always played a leading role in the lives of Ukrainians. Although the main

function of the Church is to be pastor of souls, but its authority is felt in all spheres of life of separate individual and the society as a whole. In addition, it plays an important ideological and cultural role. Finally, the development of the Ukrainian statehood is impossible without proper spiritual and humanitarian foundation, which feeds the relevant links of public moral stereotypes, contributes to the transformation of state and social structures.

It is necessary to clarify the relationships between the power and the Church during different periods of the national history, which can be contributed by deep, profound knowledge of the relationship between power bodies and the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), which took place in the twentieth century, in particular, after World War II. The liquidation of the UGCC on the Western Ukrainian lands in the second half of the 1940s has become the subject of many scientific studies, which have covered the causes, course, scale, results, and other issues related to this event, which had a great resonance in Ukraine and outside it, and its consequences, despite the chronological remoteness, still affect the life of the Ukrainian society.

The task arises to carry out the systemic analysis of the policy of the Soviet power and state security bodies aimed at the liquidation of the UGCC, which was the integral part of the spiritual and religious life of the Western Ukrainian population. This task envisages clarifying the relationship between the decisions of the party and state Stalinist's leadership and the activity of the Soviet special services concerning the Greek Catholic Church; revealing the peculiarities of the authorities' tactics against the UGCC in the Western Ukraine during the liquidation process, the analysis in this context of the policy of the Soviet totalitarian state on de-Ukrainization and Sovietization of the local population.

The limited volume of this article does not cover all aspects of the liquidation of the UGCC by the Stalinist regime, the impact of this process on the Russification of Ukrainians. However, its authors consider it necessary to focus on this issue and find out the mechanisms of repressive actions of the authorities in the forced liquidation of the UGCC by the Peoples' Commissariat of Internal Affairs (PCIA) bodies in the Western Ukraine.

The Greek Catholic Church was established at Beresteyskiy Council in 1596 as a result of Kyiv Metropoly's renunciation of the hierarchical supremacy of Constantinople Patriarch and the transition to the protectorate of the Pope of Rome (originally it was called the Uniate Church). The established name of the Church was introduced by Empress Maria Theresa in 1774 to distinguish it from the Roman Catholic and Armenian Catholic Churches, and unite in one name the Catholics of the Eastern Rite of several peoples living in the Austrian Empire: Ukrainians, Romanians, Serbs, Croats, Slovaks, Hungarians, etc. In the 1930s, the name Ukrainian Greek Catholic Church (formerly the Russ Greek Catholic Church), and later the Ukrainian Catholic Church, began to be used. This name has been used in official Vatican documents since the 1960s.

In the Soviet historiography, the subject-matter of researching the UGCC was under the total control of the authorities, it was exclusively developed in line with the party-state policy for using in ideological confrontation with "the manifestations of Ukrainian bourgeois nationalism". Characteristic features of Soviet publications about the UGCC were ideological bias and prejudice, falsification of facts.

The works of Ukrainian diaspora researchers had the objective orientation, formed a balanced scientific approach to the complex history of the UGCC during the World War II and its relations with the Soviet power. The papers of Ukrainian diaspora scholars are not only attempts to recreate the real picture of events on the basis of available

documents, but also to convey the information to the international community about the persecution of the UGCC in the Western Ukraine's lands, which found itself in Soviet isolation.

In the early 1990s, in the wake of active processes of the UGCC legalization, democratization of the sphere of the state and church relations, the attention and interest of scholars to this issue increased. The long time, which separates us from the events under the investigation, not only allows us to study in detail and analyze the papers of predecessors on the UGCC and the state policy towards the Church in the Western Ukraine, but also to rethink the events of that time as well as consider the problem more objectively and without unnecessary emotions. In particular, in the religion scientific study work of the author's team led by A.Kolodnyi and P.Yarotskyi "History of Religion in Ukraine"¹ the fate of the UGCC during the World War II and the postwar period has objectively been shown. In O.Lysenko's monograph "Church Life in Ukraine: 1943–1946"² considerable attention was paid to the characteristics of J.Stalin's position on the UGCC. It has been proven that the process of its liquidation was organized by the USSR leadership, carried out by the joint efforts of the hierarchs of the Russian Orthodox Church (ROC) and local Soviet bodies, namely the liquidation of the UGCC church was considered by the researcher as a desire of the authorities to suppress the national independence movement, which was spiritually supported by the Greek Catholic Church. A significant contribution to the development of the subject-matter of the UGCC were the papers by V.Pashchenko "Greek Catholics in Ukraine (from the 1940s to the present day)"³, V.Serhiichuk "The Unconquered Church: Self-Devotion of Greek Catholics of Ukraine in the Struggle for Faith and the State"⁴, N.Serdiuk "Repressions of the Soviet State Security Bodies against the Ukrainian Greek Catholic Church in 1944–1949"⁵, which analyzed the essence of the All-Union Party of Bolsheviks and the Soviet state's policy towards the UGCC, clarified the anti-religious and anti-church course of the power, relations with the ROC, and other aspects.

The work by O.Reient and O.Lysenko is quite profound, various aspects related to the UGCC have been considered in it⁶. The fate of the Western Ukrainian intelligentsia during the Stalinist period, and most importantly the priests of the UGCC in the 1940s, has been thoroughly covered in the study of O.Rublov and Yu.Cherchenko⁷. B.Bociurkiw's, L.Kapitan's, T.Pshenychnyi's research is of great importance in the study of this issue⁸; the paper covers the purposeful and complex repressive policy of the totalitarian Bolshevik

¹ Колодний А.М., Яроцький П.Л. Історія релігії в Україні. – К., 1999. – 735 с.

² Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні, 1943–1946. – К., 1998. – 403 с.

³ Пащенко В. Греко-католики в Україні: Від 40-х рр. XX ст. до наших днів. – Полтава, 2002. – 735 с.

⁴ Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001. – 492 с.

⁵ Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 190 с.

⁶ Реєнт О.П., Лисенко О.Є. Українська національна ідея і християнство. – К., 1997. – 128 с.

⁷ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві рр. XX ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – №7. – С.17–28.

⁸ Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950). – Л., 2005. – 268 с.; Капітан Л. Ліквідація греко-католицької церкви у Закарпатті, 1945–1949 рр.: ідеолого-пропагандистська складова // Краєзнавство. – 2012. – №3. – С.71–83; Писничний Т. Еволюція теоретичних та методологічних прийомів вивчення радянської доби в історії Української греко-католицької церкви // Часопис української історії. – Вип.40. – К., 2019. – С.52–60; Його ж. Греко-католицька церква і спроби її ліквідації у 1939–1945 рр.: історіографія проблеми // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Історія». – Вип.1. – Тернопіль, 2011. – С.256–261; Його ж. Оцінка ініціатив греко-католицького єпископату в подоланні суспільно-політичних конфліктів у 1940-х рр.: історіографічний аспект // Релігія на шляху подолання конфліктів: жертвовність, поразки, компроміси: Мат. XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і молодих науковців «Релігія на шляху подолання конфліктів: жертвовність, поразки, компроміси» (Львів, 15–16 квітня 2016 р). – Л., 2016. – С.70–73.

power towards the Ukrainian people, and, consequently, the religion and the Church. On the whole, the research direction has been formed in modern Ukrainian historiography, the object of which is the study of the complex history of relations between the UGCC and the Soviet state.

With the re-establishment of the Soviet power in the Eastern Halychyna in 1944, a new tragic page in the history of the UGCC was opened. During the German occupation, the Uniate Halychyna clergy, defending the right of the Ukrainian people to their own state, stimulated the strengthening of national consciousness of the population in the region and their desire to strive for the national self-determination. It is clear that such a position forced the Soviet leadership to develop the appropriate policy towards the UGCC. Especially since in the postwar period, the war of the Ukrainian underground against Soviet power actually took place in the Western Ukraine⁹.

As a result of measures taken by the USSR PCIA bodies to liquidation of the Greek Catholic Church and its forced “reunification” with the Russian Orthodox Church as on January 1, 1945, there were 1149 clergymen who agreed to transition to Orthodoxy, including the Vicar General, 76 Deans, 892 priests, 17 deacons, 160 sextons, and 3 monks. And as on March 1, 1946 their number was 1,238 persons: Vicar General, 98 Deans, 922 priests, 17 deacons, 195 sextons, and 5 monks¹⁰.

As a result of the Bolsheviks power struggle against the hostile Greek Catholic clergy, who were active in anti-Soviet activities against the forced “reunification” with the Orthodoxy, by the beginning of January 1946, 262 people, including the Metropolitan, 4 Bishops, 163 priests, 11 monasteries’ priors, 6 deacons, 9 students of Theological Academy, 23 monks, 20 members of the OUN (Organization of Ukrainian Nationalists) connected with the UGCC, and 25 laymen had been arrested from among the clergy and members of the OUN¹¹.

In general, the preparations for the systemic attack on the Greek Catholic Church began in the spring of 1945. On March 2, G.Karpov, the then chairman of the ROC Council, he was also a colonel of the state security service, received the order from the first deputy chairman of the Council of People’s Commissars, V.Molotov to develop recommendations as to large-scale attack of Catholicism, in particular the UGCC. On March 15, G.Karpov submitted such plan to J.Stalin who approved it. This project provided for a significant strengthening of the positions of the Orthodox Church in Halychyna, as well as creating the “initiative” group that would declare the breakup of the Ukrainian Greek Catholics with Vatican¹².

However, in addition to “ideological” measures, the repressive measures were envisaged. As early as March 15, 1946, the state security bodies were put the task to prepare for the mass arrests of the Greek Catholic clergy, especially the Episcopate¹³. The signal for the attack on the UGCC was the article by Ya.Halan “With the Cross or Sword” signed under the pseudonym of V.Rosovych and published in early April 1945 in Lviv regional

⁹ Лагодич М.М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин (1945–1965 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Острого, 2014. – С.54.

¹⁰ Зуляк І. Участь агентури НКВС у підготовці і проведенні Львівського собору 1946 р. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Історія». – Вип.1. – Тернопіль, 2011. – С.169.

¹¹ Там само.

¹² Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – С.227; Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 рр. – К., 2008. – С.87.

¹³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки / За заг. ред. В.Сергійчука. – Т.І. – К., 2006. – С.391–395.

newspaper “Vilna Ukraine” (“The Free Ukraine”)¹⁴. It condemned the activities of the late Metropolitan Andrei (Sheptytskyi), the Beresteiska Union of 1596, and the UGCC in general in the spirit of militant communist social and political journalism. The author made it clear that Greek Catholics needed to return to Orthodoxy. On April 10, the article was published in the republican newspaper “Radianska Ukraine” (“The Soviet Ukraine”), published in a separate brochure with the circulation of 10 000 copies, and was broadcast on the radio¹⁵.

At the same time, large-scale repressions against the UGCC clergy began. On the night of April 11–12, 1945, Metropolitan Yosyp (Slipyi), who succeeded Andrei (Sheptytskyi) to the Metropolitan Department, and Greek Catholic Bishops Mykolai (Charnetskyi), Hryhorii (Khomyshyn), Ivan (Liatyshevskyi), and Nykyta (Budka), were arrested. Many Greek Catholic priests in Lviv, who ensured the activities of the leading structures of the UGCC, were arrested¹⁶, which paralyzed the functioning of the Greek Catholic Church.

One of the following steps to liquidate the UGCC was the creation of the “Initiative Group for the Reunification of the Greek Catholic Church with the Orthodox Church”. The Central Initiative Group for the first time officially declared about its existence on May 28, 1945, with the appeal signed by Fathers H.Kostelnyk, M.Melnyk and A.Pelvettskyi (they became the organizers of the “initiative group”), which was called “To the Honorable Greek Catholic Clergy in the Western Regions of Ukraine”¹⁷. At the same date, the letter to the Council of People’s Commissars of the Ukrainian SSR, signed by the above-mentioned priests, was sent, in which the “initiative group” requested permission for the official registration¹⁸. It is noteworthy that there are the following words in its address to the clergy: “We hereby inform you, Reverend Fathers, that with the permission of the state authorities, the Initiative Group for the Reunification of the Greek Catholic Church with the Orthodox Church based in Lviv has appeared. Its purpose is to take our Church out of the chaos and anarchy in which it has found itself. The state authorities will recognize only our Initiative Group, and will not recognize the other administrative power in the Greek Catholic Church”¹⁹. In fact, these words confirmed that the “initiative group” was created thanks to the state power bodies. As a result, the disorganization of the church life of Greek Catholics, which was mentioned in the appeal, was provoked by the state security bodies. Instead, the “initiative group” was to take the Church out of such a state of disorganization (“chaos and anarchy”).

Although the Soviet government officially maintained ties with the UGCC through the Council for Religion and Cults, the state controlled the “reunification” process through the Council in ROC Affairs, as its ultimate goal was to merge Halychyna Uniates with the ROC. On the instructions of the Ukrainian Soviet government, it was P.Khodchenko, authorized by the Council in ROS Affairs for the Ukrainian SSR, in letter №625 dated June 18, 1945, informed the leaders of the “initiative group” that it was authorized as the only temporary church-administrative body given the right to govern in full the existing Greek Catholic Church in the Western regions of the Ukrainian SSR and to carry out the task of reunification with the representative of the Council in the ROC Affairs under the Soviet of People’s Commissars of the Ukrainian SSR and,

¹⁴ Державний архів Львівської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.212. – 198 арк.

¹⁵ Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 рр. – С.90.

¹⁶ Лагодич М.М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині... – С.59.

¹⁷ ДАЛО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.212. – Арк.1–7.

¹⁸ Там само. – Арк.8–13.

¹⁹ Там само. – Ф.Р-1332. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.9–10.

accordingly, in separate regions – with local representatives, to register Deans, parishes and monasteries of the UGCC; the “initiative group” was to send the representative the lists of all priests who refused to obey it. This was the open state intervention in the affairs of the UGCC. It turned out that the state security bodies first repressed the leadership of the Greek Catholic Church, and then the “initiative group” of three people appeared and in fact it usurped the power of the UGCC under the direction and support of the Soviet authorities²⁰.

The leadership of Soviet Ukraine closely followed the events unfolding around the UGCC. On August 7, 1945, at the meeting with Metropolitan Ioann (Sokolov), Exarch of Ukraine, N.Khrushchev devoted most of the time allotted to the audience (up to 90 minutes) to the issue of “reunification” of Greek Catholics and Orthodox, and on December 12–18 that year, the joint meeting of the Council in ROC Affairs and Council for Religion and Cults representatives at the regional executive committees of the Western Ukrainian region took place in Kyiv, attended by G.Karpov and I.Polianskiy. The participants of the meeting analyzed the results of the first stage of the activity on “reunification” of Greek Catholics with the Orthodox Church. After the official meeting, the members of the “initiative group” met with the power officials where the issues were discussed as to the degree of readiness of the Greek Catholic clergy to conduct the “reunification” Council and the official declaration of the statement about breaking-off with Vatican and “reunification” with the Russian Orthodox Church²¹.

As a result of measures aimed at expanding the influence of the “initiative group” in early 1946, Vicar General, 77 Deans, 902 priests, 17 deacons, 195 sextons and 3 monks agreed to “reunite” with the Orthodox Church²².

In an attempt to attract supporters of “reunification” with the Orthodox Church, the PCIA bodies contributed to the appointment of 91 Deans from among the adherents of “reunification” with the ROC in practically all Western Ukrainian eparchies of the Greek Catholic Church. Most of them had previously held these positions, but were appointed on behalf of security bodies to strengthen their ties with the “central initiative group”. Simultaneously with conducting secret service work among the Greek Catholic clergy, the newly opened Orthodox churches were actively promoted by Bishop Makariy²³.

Thus, at the beginning of 1946, the “initiative group”, referring to the wishes of believers and the clergy, sent petition to the government of the Ukrainian SSR for permission to convene the Council of the Greek Catholic Church. The group leader Fr. H.Kostelnyk sent the letter to the chairman of Lviv regional executive committee M.Kozyrev, asking for the permission to hold the Council on March 7–10, 1946. According to the previously approved plan, on March 7 he began his work on the registration of delegates. 225 priests and 22 laymen were invited, of whom 216 and 19 delegates, respectively, arrived. According to the official data, opponents of “reunification” were not present at the Council²⁴.

The Council was opened on March 8, 1946 and took place in the temple of St. George’s Cathedral in Lviv. The introductory speech was made by Fr. H.Kostelnyk, who set the task: “For our Council to decide to abolish the decrees of Brest Council of 1596, to renounce the union with Rome, to return to the Holy Orthodox Church”²⁵.

²⁰ Лагодич М.М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині... – С.60–61.

²¹ Там само. – С.62.

²² Зуляк І. Участь агентури НКВС у підготовці і проведення Львівського собору 1946 р. – С.170.

²³ Там само. – С.171.

²⁴ ДАЛО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.439. – Арк.10–12.

²⁵ Діяння собору Греко-католицької церкви 8–10 березня 1946 р. у Львові. – Л., 1946. – С.85.

The resolution of the Council was adopted by unanimous decision and consisted of four points: “1) to annul the resolutions of Brest Union of 1596; 2) to break away from the Roman Church; 3) to return to the ancestral Orthodox faith; 4) to reunite with the All-Russian Orthodox Church in the Soviet Union”²⁶. It is worth noting that on the first day of Lviv Pseudo-Council, all the main and most important decisions were made. The following two days of its work were a pure formality.

However, the question arises as to the canonicity and legitimacy of the decisions of Lviv Council of 1946. In general, it can be interpreted as illegitimate. After all, according to the canons of Orthodox Churches, each of them has no right to interfere in the internal affairs of the other. Moreover, this other Church was not even Orthodox, but Catholic. All the priests present at the Council were Orthodox, as they had been considered such since the time of applying for membership in the “initiative group”. Besides, there were no Greek Catholic Bishops in the Council. At that time, the entire highest hierarchy of the UGCC was already in Stalin’s camps. As it became known on the eve of holding the Council, Bishops A.Pelvetskyi and M.Melnyk, present at it, had adopted Orthodoxy. Therefore, the Council can be interpreted as Orthodox rather than Greek Catholic²⁷.

Thus, the action launched by the “Central Initiative Group” on the instructions of the Soviet repressive authorities in 1945, despite significant resistance from the clergy and believers, ended with the proclamation of “self-liquidation” of the UGCC. However, the state power failed to fully incorporate the Ukrainian Greek Catholic Church into the Soviet system.

Nevertheless, the Church Council held in Lviv on March 8–10, 1946, was of great ideological and propaganda significance for the Soviet authorities. This is evidenced by the fact that the Divine Liturgy and the most important moments of the Council were filmed and gramophone records were made to perpetuate the event. The Soviet authorities also organized the publication of the book “Deeds of the Council of the Greek Catholic Church in Lviv on March 8–10, 1946”²⁸.

Besides, on the instructions of the Central Committee of the Communist Party (bolsheviks) of Ukraine in Lviv, the brochure “Appeal of the Participants of the Council to all Believers in the Western Regions of Ukraine” was published. An informational article for Canadian Ukrainians was also prepared, in which Fr. H.Kostelnyk outlined the reasons for the liquidation of the Union with Rome in the western regions of the Ukrainian SSR²⁹.

It should be mentioned that the resistance to spreading Orthodoxy took various forms. Some priests who joined the “initiative group” did not canonically legalize their transition. It was a common phenomenon when, not wishing to renounce the faith, the clergy left the church service and moved on to secular life. In particular, this is evidenced by the decrease in the number of existing churches. In Lviv region alone, they halved. Priests who did not want to put up with that situation, left their parishes. Such churches were among the so-called “unregistered” churches, with their characteristic underground Greek Catholic services³⁰.

²⁶ Правда про унію: Док. і мат. / Гол. ред. Д.А.Яремчук. – 3-тє вид., доп. – Л., 1981. – С.367–368.

²⁷ Концур Н. Львівський «Собор» 1946 р. і проблеми виживання греко-католиків // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Історія». – Вип.3. – Тернопіль, 2008. – С.269.

²⁸ Діяння собору Греко-католицької церкви 8–10 березня 1946 р. у Львові. – Л., 1946. – 176 с.

²⁹ Лагодич М.М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині... – С.74–75.

³⁰ Концур Н. Львівський «Собор» 1946 р. і проблеми виживання греко-католиків. – С.269.

Despite fierce pressure and repressions of the Soviet security services, some Greek Catholic clergy continued to remain faithful to their church. D.Pospilovskiy, using the data from Moscow archives, claims that even in 1959 in the Western regions of the USSR there were 1643 former Greek Catholic priests, of whom 1243 joined the ROC, and 347 (27,8% of the total number) remained faithful to the Union³¹. Thus, the liquidation of the UGCC in Halychyna was stipulated by political motives. Firstly, the Soviet authorities treated the Church as a center of Ukrainian nationalism, and secondly, they were worried about the UGCC's ties with Vatican, which was independent of the USSR.

The post-war policy of the Soviet government, especially with the beginning of the Cold war, became isolationist. New large territories came under the Soviet influence – the Western Ukraine, which had to be calmed down, intimidated, and consolidated. There was the whole Church “fifth column” of Vatican – the UGCC, some representatives of which maintained contact with the Ukrainian nationalists. In fact, this forced the Soviet leadership to resort to the liquidation of Greek Catholicism in the USSR.

It should be stated that the liquidation of the Greek Catholic Church in the Western regions of Ukraine was carried out artificially at the initiative of the top party leadership of the USSR with the most active participation of the Soviet special services, which used various means to influence the clergy and believers. An active participant in the liquidation of the Greek Catholic Church in the Ukrainian SSR was the Russian Orthodox Church, which cooperated with the state power bodies. Besides, repressions against the clergy and believers played an important role. However, the measures taken by the top political leadership of the Soviet power and special services in fact did not lead to the ultimate liquidation of the UGCC, as it continued to operate underground.

REFERENCES

1. Botsiurkiv, B. (2005). *Ukrainska hreko-katolytska tserkva i radianska derzhava (1939–1950)*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Kapitan, L. (2012). Likvidatsiia hreko-katolytskoi tserkvy u Zakarpatti, 1945–1949 rr.: ideoloho-propahandystska skladova. *Kraieznaustvo*, 3, 71–83. [in Ukrainian].
3. Kolodnyi, A.M., Yarotskyj, P.L. (1999). *Istoriia religii v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kontsur, N. (2008). Lvivskiy “Sobor” 1946 r. i problemy vyzhyvannia hreko-katolykiv. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalno-pedabobichnogo universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Seriiia “Istoriia”*, 3, 268–270. Ternopil. [in Ukrainian].
5. Lahodych, M. (2014). *Spetsyfika funktsionuvannia struktur Ukrainiskoi hreko-katolytskoi ta Ruskoi pravoslavnoi tserkov u Skhidnii Halychyni v umovakh radianskoj modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn (1945–1965 rr.)*. (Candidate's thesis). Ostroh. [in Ukrainian].
6. Lysenko, O.Ye. (1998). *Tserkovne zhyttia v Ukraini, 1943–1946*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Pashchenko, V. (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini: Vid 40-ky rr. XX st. do nashykh dniy*. Poltava. [in Ukrainian].
8. Pospelovskij, D.V. (1995). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v XX v.* Moskva. [in Russian].
9. Pshenychniy, T. (2011). Hreko-katolytska tserkva i sprobly yii likvidatsii u 1939–1945 rr.: istoriohrafiiia problemy. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalno-pedabobichnogo universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Seriiia „Istoriia”*, 1, 256–261. Ternopil. [in Ukrainian].
10. Pshenychniy, T. (2019). Evoliutsiia teoretychnykh ta metodolohichnykh pryimov vyvchennia radianskoj doby v istorii Ukrainiskoi hreko-katolytskoi tserkvy. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 40, 52–60. [in Ukrainian].
11. Reient, O.P., Lysenko, O.Ye. (1997). *Ukrainska natsionalna ideia i kbrystyianstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Rublov, O.S., Cherchenko, Yu.A. (1991). Stalinshchyna i dollia zakhidnoukrainskoi intelihtentsii (20-ti – 40-vi rr. XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 7, 17–28. [in Ukrainian].
13. Serdiuk, N.S. (2006). *Repressii radianskykh orbaniv derzhavnoi bezpeky sbchodo ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy v 1944–1949 rr.* (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Serhiichuk, V. (2001). *Neskovrena tserkva: Podvyzhnytstvo hreko-katolykiv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Stotskyi, Ya. (2008). *Derzhava i religii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: konfesini transformatsii v konteksti derzhavnoi polityky 1944–1964 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
16. Zuliak, I. (2011). Uchast ahentury NKVS u pidhotovtsi i provedenni Lvivskoho soboru 1946 r. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalno-pedabobichnogo universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Seriiia “Istoriia”*, 1, 168–178. Ternopil. [in Ukrainian].

³¹ Пospelовский Д.В. Русская православная церковь в XX в. – Москва, 1995. – С.464.

Ігор ДАЦКІВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин та дипломатії,
Західноукраїнський національний університет
(Тернопіль, Україна), idatskiv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

Лариса КАПІТАН

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри античності, середньовіччя
та історії України домодерної доби,
Ужгородський національний університет
(Ужгород, Україна), larisa.kapitan@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5035-8164>

Ліквідація Української греко-католицької церкви у 1946 р.: ідеологічно-пропагандистська складова

Анотація. Мета дослідження полягає у системному аналізі політики радянської влади та органів державної безпеки, спрямованої на ліквідацію Української греко-католицької церкви в контексті вирішення національного питання на західноукраїнських землях. **Методологія.** Використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, діалектичний) та спеціальних (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний) методів історичного пізнання. **Наукова новизна.** Завдяки залученню нових документів проаналізовано процес ліквідації владними радянськими структурами УГКЦ у Західній Україні, з'ясовано заходи, спрямовані на нівелювання впливу греко-католицької церкви на місцеве українське населення та висвітлено репресії стосовно її кліру. **Висновки.** Із потраплянням після Другої світової війни під радянський вплив західноукраїнських територій перед сталінським керівництвом постало питання вкорення й консолідації місцевого населення, котре сповідувало греко-католицизм, що передбачало насамперед нейтралізацію УГКЦ, яку розглядали церковною «п'ятою колоною» Ватикану, а окремі її представники підтримували тісний зв'язок з українськими націоналістами. Ліквідацію УГКЦ було здійснено з ініціативи вищого партійного керівництва СРСР за найактивнішої участі органів держбезпеки, котрі використовували різноманітні політико-ідеологічні засоби впливу на священнослужителів і віруючих. Діяльним учасником знищення УГКЦ стала Російська православна церква, що співпрацювала з НКВС. Важливу роль відіграли також репресії щодо кліру й вірян. Проте ідеологічно-пропагандистські та репресивні заходи радянського керівництва все ж не призвели до остаточного зникнення УГКЦ, оскільки вона продовжувала діяти в підпіллі.

Ключові слова: Західна Україна, УГКЦ, НКВС, Львівський собор 1946 р., греко-католики, радянська влада, репресії.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Віктор КОЛЕСНИК

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), kolesnykvf@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4696-0747>

Оксана ЧЕБЕРЯКО

докторка історичних наук,
кандидатка економічних наук, професорка,
професорка кафедри фінансів,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), cheberyako@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1563-9611>

Українські партії в Російській імперії на початку XX ст.: радянська історіографія 1920-х рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.128>

УДК: 930:329(477)

Анотація. Мета статті – розглянути процеси і явища, які відбувалися в 1920-х рр. у радянській історіографії українського партійного руху в Російській імперії початку XX ст. **Методологічне підґрунтя** становлять аналіз і порівняння історіографічних фактів на основі принципів об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** полягає у спробі розкрити вплив в означений період більшовицької ідеології та марксистської методології на дослідження української партійно-політичної історії в Російській імперії початку XX ст. **Висновки.** У 1920-х рр. історики радянської України, незважаючи на порівняно невелику кількість праць, присвячених створенню та діяльності українських партій у Російській імперії на початку XX ст., досягли помітних результатів у дослідженні теми: опрацювали, узагальнили та ввели до наукового обігу значний конкретно-історичний матеріал, сформулювали цілу низку висновків, які й сьогодні не втратили свого історіографічного значення. Робота над дослідженням української партійно-політичної історії в Російській імперії охоплювала лише соціалістичний сегмент, представлений РУП, УСДРП, Спілкою. Інші партії, зокрема УСП, УНП, згадувалися лише побіжно або зовсім не входили в поле зору дослідників. На змісті праць, в яких було розглянуто історію української соціал-демократії, позначилися марксистські підходи, ідеологічний і політичний вплив більшовицької влади. Це проявилось в тому, що українським партіям у Російській імперії приписувалися «буржуазний націоналізм», «дрібнобуржуазність» та «опортунізм». Упровадження марксистської методології в радянську історичну науку поєднувалося з критикою тих українських авторів, у тому числі представників марксистської школи, які допускали бодай найменші відхилення від більшовицьких ідейно-політичних догматів. Наприкінці 1920-х рр. сталінський погром української історичної науки супроводжувався науковим, ідеологічним, політичним остракізмом, звинуваченнями в «націоналізмі» та репресіями проти дослідників, котрі прагнули об'єктивно висвітлити історію українського партійного руху в Російській імперії початку XX ст.

Ключові слова: історіографія, радянська історіографія, українські партії, Українська СРР, Російська імперія, історичні дослідження.

На сучасному етапі розвитку історичної науки О.Березовський, І.Ковальчук, В.Меша, Л.Могильний, А.Павко, В.Яремчук та інші вже вивчали окремі аспекти історіографії українських партійно-політичних структур у Російській імперії початку ХХ ст. Спробу подати узагальнену історіографічну картину українських партій в Австро-Угорській і Російській імперіях здійснено в монографічному дослідженні В.Колесника й Л.Могильного¹.

Виокремлення тих процесів та явищ, які відбувалися в 1920-х рр. у радянській історіографії українського партійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. як предмета спеціального дослідження, цілком виправдане, адже саме тоді утверджувалася марксистсько-ленінська методологія й засновані на більшовицькій ідеології догматичні підходи до висвітлення історичного минулого. Радянські дослідники аж до розпаду СРСР лише повторювали сформульовані в той час ідейно-політичні постулати й оцінювали створення та діяльність українських партій у Російській імперії винятково крізь призму «буржуазного націоналізму» та «опортунізму».

У 1920-х рр. історики УСРР підготували порівняно невелику кількість праць, присвячених українським партіям у Російській імперії. Тематично історіографія торкалася насамперед українських соціал-демократичних партій. Інші українські політичні організації якщо і згадувалися, то зазвичай лише побіжно.

Загалом дослідники характеризують 1920-ті рр. як період, коли в історичній науці УСРР спостерігався певний плюралізм, допускалися різні підходи до висвітлення історії українських партій у Російській імперії. Щоправда, із середини 1920-х рр. розпочався процес адміністративно-командного та ідеологічного наступу на українську історичну науку та переведення її на марксистсько-ленінську методологію дослідження², і однією з панівних тенденцій стала оцінка українських політичних партій як «буржуазно-націоналістичних»³. Це цілком слушний висновок, але він потребує певного уточнення. По-перше, у другій половині 1920-х рр. здійснювався не ідеологічний, а скоріше політико-ідеологічний вплив на історичну науку, який супроводжувався відвертим тиском влади на тих істориків, які допускали хоча б незначні «відхилення» від більшовицького розуміння і трактування минулого. По-друге, вплив більшовицької ідеології на історичні дослідження відбувався і в першій половині 1920-х рр., насамперед через створення партійно-ідеологічних наукових установ і закладів, численних товариств історико-революційного профілю, які також долучалися до відтворення історії революційного руху, Комуністичної партії і революції, та видання історичних праць марксистсько-більшовицького спрямування⁴. Це впливало не лише на формування загального ідеологічного фону в суспільстві, а й на світоглядну орієнтацію істориків в умовах нової більшовицької влади. У зв'язку з цим варто насамперед згадати працю першого офіційного історика КП(б)У М.Равича-Черкаського, яка впродовж кількох років була підручником з історії партії⁵. Поява цієї порівняно об'ємної (248 стор.) книги диктувалася не лише науковими, а й політичними та особистими кон'юнктурними інтересами автора, зумовленими тим, що більшовицька партія стала владною.

У своїй книзі М.Равич-Черкаський обстоює тезу про паралельний вплив на суспільно-політичні процеси у підросійській Україні на початку ХХ ст. трьох

¹ Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях: історіографія. – К.; Ніжин, 2019. – 248 с.

² Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр. – К.; Херсон, 1998. – С.52.

³ Березовський О.М. Революційна українська партія в працях дослідників 1917–1920-х рр. // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – №10/11. – С.74.

⁴ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр. – С.146–147, 150.

⁵ Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – К., 1923. – 248 с.

національних соціал-демократичних організацій: РУП–УСДРП, РСДРП і Бунду. Автор прямо заявляє, що поряд з діяльністю РСДРП в Україні проводили роботу ще дві соціал-демократичні організації: єврейські соціал-демократи, об'єднані у Загальний єврейський робітничий союз у Росії, Польщі й Литві – Бунд та українські соціал-демократи⁶. У книзі показано, що українські соціал-демократи за чисельністю і впливом не могли зрівнятися з Бундом, і наголошено, що вони офіційно не зв'язали свою історію й долю з РСДРП⁷. Варто зазначити, що деякі дослідники допускають неточність, коли стверджують, що М.Равич-Черкаський обґрунтував «ідею рівноцінного впливу трьох соціал-демократичних організацій у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. – РУП–УСДРП, РСДРП і Бунду»⁸. Насправді йдеться не про рівноцінний, а паралельний, хоча й різний, насамперед за масштабами, вплив зазначених партійних структур.

Першими українськими політичними партіями соціалістичного спрямування, які виникли в 1900 р., М.Равич-Черкаський називає РУП та УСП. Остання, на його думку, виявилася нежиттєздатною, проіснувала недовго⁹. Більше до історії УСП М.Равич-Черкаський не звертався. Висновок про нежиттєздатність цієї політичної організації видається занадто категоричним, оскільки не проаналізовано ні програмні засади партії, ні причини, що зумовили її порівняно обмежену чисельність та незначний політичний вплив. Можна припустити, що автор з політичних міркувань свідомо оминув ці питання.

Порівняно багато місця у праці відведено створенню і діяльності РУП та її наступниці УСДРП, їх стосункам із РСДРП¹⁰. Поданий матеріал розкриває ідейно-політичне спрямування цих партій, охоплює основні історичні сюжети, які й сьогодні використовують дослідники. Автор слушно зазначає, що при створенні РУП первісний її склад був переважно несоціалістичним, але «ідея політичної боротьби легко була ним сприйнята, як засіб звільнити «рідну Україну» від ланцюгів московського царя і зажити самостійним життям»¹¹. Вказуючи на існування в РУП різних течій, автор помилково зараховує до національно-демократичного крила партії М.Грушевського та І.Франка. Брошуру М.Міхновського «Самостійна Україна» він називає «дико шовіністичною»¹². У книзі розглянуто структуру партій, їх агітаційно-пропагандистську та видавничу діяльність. Однак висвітлення історії РУП та УСДРП М.Равич-Черкаський підпорядковує, як зауважують дослідники, обґрунтуванню теорії «двокорінності» або «подвійного походження» КП(б)У. Згідно з нею, ідейними попередниками КП(б)У рівною мірою визнавалися російські більшовики та українські соціал-демократи. Уже через кілька років цю «крамольну» з політичного погляду для більшовицької влади тезу було вилучено радянською історичною наукою з наукового вжитку як ворожу.

Деякі дослідники пояснюють походження теорії «двокорінності» КП(б)У політичними мотивами, оскільки для вихідців із РУП, УСДРП, Бунду це дало підстави заявляти про рівні права з російськими комуністами на керівництво радянською Україною. Варто, однак, зазначити, що, крім її політичного аспекту, теорію «двокорінності» КП(б)У можна сприймати і як визнання М.Равичем-Черкаським

⁶ Там же. – С.26.

⁷ Там же. – С.27.

⁸ *Березовський О.М.* Революційна українська партія в працях дослідників 1917–1920-х рр. – С.74.

⁹ *Равич-Черкаський М.* История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – С.27.

¹⁰ Там же. – С.25–50.

¹¹ Там же. – С.28.

¹² Там же. – С.28–29.

потужності, суб'єктності РУП та УСДРП у суспільно-політичному житті Російської імперії на початку ХХ ст.

На змісті праці М.Равича-Черкаського, його оцінках українських партій у Російській імперії позначився більшовицький ідеологічний вплив. Автор заявляє, що друкований орган РУП «Селянин» «носив дрібнобуржуазний, радикально-соціалістичний характер», а РУП лише в 1904 р. «стала поступово відходити від своїх опортуністичних позицій і почала розповсюджувати свій вплив на фабрично-заводських робітників»¹³. Отже М.Равич-Черкаський започаткував відтворення офіційних тез про «дрібнобуржуазність» та «опортунізм» РУП у радянських історичних працях. На його думку, РУП хоч і пережила еволюцію «від ідеалізму до марксизму», перетворившись з розпливчастої групи на відносно стійку політичну силу – УСДРП, але «партією пролетаріату» так і не стала¹⁴.

У книзі не обійдено увагою й ту частину української соціал-демократії, яка вийшла з РУП і створила Українську соціал-демократичну спілку, що пішла на організаційне зближення з РСДРП. Автор схвально ставиться до таких кроків спілчан, вважаючи, що «найбільш послідовні марксистські елементи РУП взяли правильний курс на РСДРП, як на керівницю фабрично-заводського пролетаріату і ввійшла до неї в якості автономного союзу»¹⁵. Водночас, згадуючи про співробітництво УСДРП і Спілки з меншовицькою частиною РСДРП, М.Равич-Черкаський із більшовицьких позицій звинувачує їх в опортунізмі. Особливо це стосується Спілки, яка в усіх внутрішніх конфліктах між революційною, тобто більшовицькою, частиною РСДРП та її опортуністичним крилом ставала на бік меншовиків¹⁶. Отже прихильники більшовизму вже в першій половині 1920-х рр. у своїх історичних дослідженнях почали безпідставно звинувачувати українські соціал-демократичні партії в Російській імперії у «дрібнобуржуазності» та «опортунізмі».

У 1920-х рр. помітний внесок у дослідження історії РУП та УСДРП зробив О.Гермайзе. Він брав участь у створенні «дослідних структур марксистського напрямку, оскільки він ніколи не приховував своїх переконань»¹⁷, називав себе прибічником марксизму, а його методологія, як зазначають сучасні дослідники, в умовах, коли історіографія в УСРР переживала перехідний період, була пошуковою і мала на меті збагачення традиційних методів за допомогою марксизму. Але вчений, сповідуючи марксизм і не припиняючи «спроб поєднати соціалістичні перетворення з національним відродження України»¹⁸, у липні 1929 р. був заарештований у «справі СВУ» і до кінця життя (1958 р.) перебував у лещатах радянських репресивно-каральних органів. Його юридична реабілітація розпочалася в 1959 р. та завершилася 1989 р.¹⁹

Уже в середині 1920-х рр. О.Гермайзе, колишній член УСДРП, підготував і видав дві праці, присвячені РУП: статтю до 25-річчя створення партії і ґрунтовне монографічне дослідження, присвячене цій політичній організації²⁰. У статті висвітлено історію створення та еволюції РУП, зазначено, що тільки-но постала партія робила наголос не на соціалістичній спрямованості ідей та пропаганди, а на революційній

¹³ Там же. – С.29.

¹⁴ Там же. – С.36.

¹⁵ Там же. – С.37.

¹⁶ Там же. – С.38.

¹⁷ *Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф.* О.Ю.Гермайзе // Український історичний журнал. – 1992. – №12. – С.84.

¹⁸ Там само. – С.82, 85.

¹⁹ Див.: *Водотика С., Мазур І.* Творча спадщина визначного українознавця: До сторіччя з дня народження Осипа Гермайзе // Київська старовина. – 1992. – №6. – С.105.

²⁰ *Гермайзе О.* 25-ліття Революційної української партії (РУП) // Життя і революція. – 1925. – №3. – С.20–24; *Його ж.* Нариси історії революційного руху на Україні. – Т.1: Революційна українська партія (РУП). – [Б. м.], 1926. – 388 с.

боротьбі. Брошуру «Самостійна Україна» О.Гермайзе вважав «вузьконаціоналістичною» за змістом і зазначав, що вона поклала початок розколу в РУП між «націоналістичними елементами» та основною частиною партії, яка стояла на соціалістичних позиціях. Націоналістичні «самостійницькі елементи», котрі відійшли від РУП, створили «відверто шовіністичну» Українську народну партію²¹. Цією короткою інформацією завершується здійснений О.Гермайзе виклад історії УНП. Очевидно, це можна пояснити тим, що автор ставив іншу мету у своїй публікації, присвяченій 25-річчю РУП. Хоча можна припустити, що для нього, як колишнього члена УСДРП, ідеологічні і програмні засади УНП щодо національного питання були світоглядно неприйнятними, у зв'язку з чим він уникав, чи не вважав за потрібне досліджувати історію цієї партії, котру трактував «шовіністичною», залишаючи при цьому поза увагою як її самостійницьку національно-політичну платформу, так і причини, що породжували крайні прояви націоналізму в партійних документах.

О.Гермайзе розглядає організаційну структуру РУП, її видавничу, агітаційну та організаційну діяльність. Він визнає, що рупівці, які спочатку не мали власної теоретичної та ідеологічної лінії, стають «пропагандистами наукового соціалізму», а «інтереси пролетаріату становлять основу інтересів і прагнень РУП»²². Дослідник показує наявність рупівських робітничих організацій на підприємствах Києва, Чернігівщини, Полтавщини, наводить приклад впливу РУП на неукраїнське, зокрема єврейське, робітництво. Проте основним завданням діяльності РУП, як стверджує О.Гермайзе, залишалось обслуговування інтересів сільськогосподарського пролетаріату. Таке прагнення партії історик вважає виправданим із погляду революційних завдань того часу, оскільки пролетарський рух в Україні кінця XIX ст. не мав українських національних рис, був відірваний від руху сезонного сільськогосподарського пролетаріату та «класових шукань сільського батрацтва і трудового селянства». Тому рупівці брали на себе завдання заповнити цю прогалину в революційній роботі²³.

Отже О.Гермайзе, на відміну від М.Равича-Черкаського, не стверджує, що РУП не стала партією пролетаріату. Навпаки, він визнає вплив рупівців на фабрично-заводське робітництво й наявність на підприємствах місцевих робітничих осередків РУП, однак підкреслює, що основним соціальним середовищем діяльності партії був сільськогосподарський пролетаріат і трудове селянство.

Несприйняття марксистів-українців із РУП російськими соціал-демократами О.Гермайзе пояснює тим, що останні розглядали український рух як «дрібнобуржуазний» і «націоналістичний» та ігнорували національно-культурні інтереси українства. Вихід із партії Спілки автор пов'язує з розколом, який спричинила внутрішньопартійна дискусія про «єднання РУП, вже цілком соціал-демократичної на той час організації, з РСДРП»²⁴.

Грунтовно історію РУП–УСДРП О.Гермайзе висвітлив у монографії, яка й сьогодні «не втратила своєї науково-пізнавальної цінності»²⁵ і, на переконання сучасних українських істориків, донині вважається хрестоматійною²⁶.

У книзі розкрито соціально-економічні та суспільно-політичні умови, в яких відбувався процес зародження, формування та розвитку РУП, подано досить широку

²¹ Гермайзе О. 25-ліття Революційної української партії (РУП). – С.21.

²² Там само. – С.23.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Березовський О.М. Революційна українська партія в працях дослідників 1917–1920-х рр. – С.76.

²⁶ Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф. О.Ю.Гермайзе. – С.88.

картину діяльності партії, розглянуто її ідейну еволюцію, основні програмні засади, зокрема щодо національного питання, ставлення до російського революційного руху, російських соціал-демократів. О.Гермайзе вважає специфікою становлення РУП те, що вона була заснована як революційна організація. Однак цілком закономірно, що еkleктичність світоглядних засад засновників РУП у майбутньому неминуче мала спричинити внутрішні конфлікти і кризи в партії та викликати еволюційні процеси. Ідейно-політичні течії, які виникли в її середовищі, стали основою для формування партій національно-радикального та соціал-демократичного напрямів. При цьому перший розкол у РУП стався через відмінність у підходах до вирішення національного питання. Брошура «Самостійна Україна», переконаний О.Гермайзе, започаткувала історію розколу партії, оскільки її прихильники пішли у своїх прагненнях урозріз з основною групою, що цілком стояла на соціалістичних позиціях і свідомо прагнула уникнути «манівців вузького націоналізму»²⁷. Другий розкол зумовлений тим, що частина рупівців обстоювала повну самостійність організаційного існування РУП як української соціал-демократичної партії, а інша група бажала федеративного зв'язку з РСДРП. Вихід спілчан із РУП О.Гермайзе оцінив негативно, вважаючи, що вони захопилися соціалістичною фразеологією і не побачили політичної дійсності, зв'язок із пролетарським рухом в Україні був для них значно міцніший і дорожчий, ніж зв'язок із патріотами – представниками української національної традиції. Вони відійшли від української культури, потрібної тим масам, до яких вони пішли для агітації й політичної організації²⁸.

О.Гермайзе згадував про хитання та прорахунки РУП–УСДРП, однак усупереч жорстким марксистським методологічним вимогам не називав ці партії «буржуазними» чи «шовіністичними», а визнавав їх прогресивними політичними організаціями соціал-демократичного спрямування²⁹.

Монографія О.Гермайзе відразу привернула до себе увагу тогочасних радянських істориків, насамперед тих, які вже перетворилися на відвертих ідеологічних прислужників більшовицької влади. У центральному журналі КП(б)У «Більшовик України» та щомісячнику «Життя і революція» було опубліковано негативні рецензії на його книжку³⁰. Автор однієї з них, П.Бендзя, визнавав, що РУП відіграла значну роль «в розвиткові українського революційного руху», а спроба О.Гермайзе подати історію цієї партії «з відповідною оцінкою її, з відповідним освітленням тогочасних революційних шукань заслуговує на увагу»³¹. Його працю П.Бендзя називає цікавою і цінною. На цьому, однак, позитивне ставлення до змісту дослідження закінчується, оскільки, як стверджує рецензент, історик із самого початку «став на хибний шлях». П.Бендзя критикує тезу О.Гермайзе про те, що «РУП ніби проторює шлях для з'явлення нової ідеології революційного марксизму серед української радикальної молоді»³². Він заявляє, що це положення підштовхує до хибного припущення про те, що початки виникнення й поширення марксистських ідей серед української молоді потрібно шукати в РУП. Ця теза привела автора до недооцінки інших українських

²⁷ Гермайзе О. Нариси історії революційного руху на Україні. – Т.1: Революційна українська партія (РУП). – С.21.

²⁸ Там само. – С.250–251, 275, 290.

²⁹ Там само. – С.254.

³⁰ Бендзя П. До історії революційного руху на Україні (з приводу книжки О.Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні». Революційна Українська Партія (РУП)) // Життя і революція. – 1926. – №11. – С.82–89; *Вед.* [Рец.] О.Гермайзе. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т.1: Революційна українська партія (РУП) // Більшовик України. – 1926. – №4/5. – С.162–168.

³¹ Бендзя П. До історії революційного руху на Україні... – С.82.

³² Там само.

соціал-демократичних організацій і переоцінки РУП. Цілком очевидно, що така критика дещо тенденційна та упереджена, адже далі П.Бендзя констатує, що О.Гермайзе говорить про поширення марксистських ідей серед української інтелігенції ще до появи РУП. Із марксистських інтернаціоналістських позицій П.Бендзя звинувачує РУП та УСДРП у тому, що вони, ліквідуючи прірву між міським і сільським пролетаріатом, створювали нові прірви «між робітництвом окремих національностей». Вихід із РУП національно-революційної групи та створення УНП подано як «демарш революційно-шовіністичних елементів», а гасла новоствореної партії трактуються як «людожерські й людиноненависницькі». Націоналізм РУП та УСДРП рецензент убачає в їх прагненні «до окремішньої національної як політичної, так і професійної організації робітництва», що вело до роз'єднання робітників і ослаблення робітничого руху³³. Рецензія П.Бендзі написана в руслі більшовицьких підходів до оцінки суспільно-політичних процесів та історії українського партійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. Дослідникам і суспільству нав'язували думку про «націоналізм» та «дрібнобуржуазність» українського соціалістичного руху, представленого насамперед РУП, УСДРП, а організаторів та членів УНП однозначно кваліфікували як «революційно-шовіністичні елементи». Це була відкрита спроба виконати політичне замовлення радянського режиму й, опираючись на розумінні ідеологічних функцій історичної науки як найважливіших, безпідставно звинуватити О.Гермайзе в ідеалізації українських «дрібнобуржуазних» політичних партій.

До 25-літнього ювілею РУП у журналі «Життя і революція» з'явилася розвідка С.Щупака³⁴. Змістовно вона виходить за окреслені в назві тематичні та хронологічні рамки. Автор розглядає, по суті, такі блоки питань: передумови створення РУП, організація партії, її еволюція, робота серед селян і міських робітників. С.Щупак аналізує передумови створення української політичної організації: поширення наприкінці ХІХ ст. у середовищі української молоді ідей масової політичної боротьби з царизмом та марксизму, який «знайшов своє виправдання і в українській дійсності», виникнення соціал-демократичних гуртків, революційних громад тощо. Автор заявляє, що «марксистським шляхом» неминуче мав «прямувати й революційний рух на Україні». Це свідчить про те, що він поділяв і підтримував марксистське революційне вчення.

Історію створення, еволюції та розколів РУП С.Щупак висвітлює досить стисло. Інтерес становить конкретно-історичний матеріал, присвячений пропагандистській та організаторській діяльності рупівців у середовищі селян і сільськогосподарських та промислових робітників Київщини. Оцінюючи статтю С.Щупака під історіографічним кутом зору, варто виділити кілька моментів. По-перше, вона містить важливий фактологічний матеріал і, власне, започаткувала дослідження в УСРР історії місцевих осередків РУП. По-друге, розвідка ґрунтується на аналізі документів жандармського управління і привертає увагу до питання про переслідування царатом українського партійно-політичного руху. По-третє, стаття завершується відвертим визнанням провідної ролі більшовицької партії в робітничому русі. Ані Спілка, ані УСДРП, заявляє С.Щупак, «справді не були пролетарськими партіями, і тому завоювати пролетаріат не змогли. Пролетаріат пішов шляхом більшовицької партії і переміг»³⁵. Цей висновок повністю збігається з раніше сформульованою М.Равичем-Черкаським тезою про непролетарський характер РУП–УСДРП та Спілки, і його, очевидно, варто

³³ Там само. – С.82–83, 85, 88.

³⁴ Щупак С. «РУП» в період 1905 р. на Київщині // Життя і революція. – 1925. – №11. – С.76–81.

³⁵ Там само. – С.81.

сприймати як поступове утвердження нової радянської «ідеологічної моди» в історичних дослідженнях.

Своє бачення історії української соціал-демократії в Російській імперії на початку ХХ ст. виклав у статтях і монографічному дослідженні, яке з'явилося 1926 р., колишній член Головного комітету Спілки А.Ріш³⁶. Він загалом позитивно оцінив діяльність цієї організації, вказавши, що шлях до марксизму в її членів лежав «через розмежування з дрібнобуржуазними самостійницькими елементами, через відмову від національного Адама»³⁷. У своїх публікаціях А.Ріш згадує про нелюбов до Спілки з боку РУП–УСДРП і пояснює причину такого ставлення з позицій російської соціал-демократії, звинувачуючи РУП–УСДРП у «дрібнобуржуазній обмеженості». А.Ріш переконаний, що українські соціал-демократи не розуміли, як можна створити пролетарську партію в Україні за такого строкатого складу робітників не лише в українському місті, а й місцями на селі. Створення Спілки та входження її на засадах обласної організації до РСДРП автор пояснює особливостями селянського руху, тим, що українське селянство, сільськогосподарський пролетаріат не володіли російською мовою. Спілчани якраз прагнули розширити соціалістичну роботу серед сільського робітництва й селянства України, сподіваючись на допомогу російської соціал-демократії. А.Ріш, як і О.Гермайзе, вважав, що КП(б)У постала внаслідок синтезу більшовизму та української соціал-демократії. Проте такий підхід суперечив офіційній доктрині радянських істориків, котрі підкреслювали, що КП(б)У мала винятково більшовицьке походження. Тому відразу ж після виходу книги А.Ріша з'явилася критична рецензія Д.Фріда³⁸, а 1927 р. у журналі «Більшовик України» він опублікував статтю про коріння КП(б)У³⁹, в якій подав офіційну, ортодоксально-марксистську позицію радянської історичної науки. Суть рецензії і статті Д.Фріда полягала в тому, що він заперечував А.Рішу, котрий уважав Спілку попередницею КП(б)У, і наголошував, що й О.Гермайзе, і А.Ріш недооцінили «націоналістичний характер» ідеології та програмних засад РУП–УСДРП і Спілки. Д.Фрід не погоджувався з висновком О.Гермайзе про те, що ідеї РУП – одне з початкових джерел, які приводять до революційного марксизму. Твердження про «подвійне походження» КП(б)У Д.Фрід кваліфікував як хибне й небезпечне «перекручення історії». Отже марксистсько-більшовицька історіографія УСРР 1920-х рр. наполегливо приписувала українським партіям у Російській імперії «буржуазний націоналізм», «дрібнобуржуазність», «опортунізм», і вбачала небезпеку в інших підходах до висвітлення їх історії.

У 1928 р. з'явилася розвідка А.Дучинського, в якій на основі архівних матеріалів полтавської губернської жандармської управи та спогадів окремих діячів автор продовжив започатковане С.Щупаком дослідження регіональних структур РУП, зокрема її полтавської організації⁴⁰. Розпочате істориками радянської України вивчення місцевих осередків РУП, як і загалом аналіз діяльності українських партій у Російській імперії, після публікації А.Дучинського так і не

³⁶ Ріш А. Из жизни Спілки (По личным воспоминаниям) // Летопись революции. – 1923. – №5. – С.126–135; *Его же*. Очерки по истории «Спілки» // Там же. – 1925. – №2. – С.125–173; *Его же*. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – Х., 1926. – 141 с.

³⁷ Ріш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – С.11.

³⁸ Фрід Д. [Рец.] А.Ріш. Нариси з історії Української соціал-демократичної «Спілки» // Більшовик України. – 1926. – №6. – С.97–106.

³⁹ Фрід Д. До питання про коріння КП(б)У // Там само. – 1927. – №10. – С.40–49; №14. – С.27–38.

⁴⁰ Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині: За архівними матеріалами 1901–1905 рр. // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. – Кн.2. – К., 1928. – С.283–320.

отримало продовження та припинилося з утвердженням наприкінці 1920-х рр. сталінського режиму.

Ключовою й характерною складовою змісту досліджень радянських істориків у другій половині 1920-х рр. стала політико-ідеологічна дискредитація українського партійного руху. Це знайшло свій вияв у підготовлених на основі «марксистсько-матеріалістичних законів» працях з історії України, в яких у контексті суспільно-політичних процесів у Російській імперії на початку ХХ ст. давалася загальна негативна оцінка українським партіям, а також у виданнях з історії КП(б)У. Одним із перших українських радянських істориків 1920-х рр., котрий досліджував історію України крізь призму марксистсько-ленінської методології, був академік ВУАН (1929 р.) М.Яворський. У низці публікацій він неодноразово звертався до українського революційного та партійно-політичного руху в Російській імперії⁴¹.

Наукова спадщина М.Яворського, його концепція історичного процесу в Україні отримали неоднозначну й суперечливу історіографічну оцінку⁴². У контексті цього дослідження варто зазначити лише, що М.Яворський у своїх студіях із марксистських позицій характеризував та оцінював українські політичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. Зокрема в монографії «Україна в епоху капіталізму» він, розглядаючи початковий період їх діяльності, зробив висновок про «дрібнобуржуазний», «націоналістичний» характер. РУП М.Яворський уважав «націоналістичною організацією», в якій були «марксистські елементи», оскільки «драгоманівщина», що стала основою цієї партії, «являла собою суміш народництва і марксизму, чи скоріше перехід від першого до другого»⁴³. І хоча історик-марксист бачив певну спорідненість у програмних засадах, тактичних настановах РУП, УСДРП, РСДРП, але зазначав, що РУП–УСДРП не зробили останнього кроку, щоб стати «під прапор революційного марксизму». Тому РУП, як і УСДРП та Спілка, залишилися між революційним марксизмом і націонал-соціалізмом, опортунізмом⁴⁴. Отже М.Яворський використав уже відомі більшовицькі ідеологічні штампи щодо українських політичних партій, чим сприяв відповідній концептуалізації історії українського партійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. Але за те, що він побачив певну програмно-тактичну спорідненість між українськими соціал-демократами й більшовиками, «дозволив» собі «відступництво», описуючи революційні події 1905–1907 рр., і не показав «керуючої та спрямовуючої ролі РСДРП» у революційному процесі робітничого класу⁴⁵, а також за низку інших «гріхів», академіка було звинувачено в «націоналізмі» й репресовано. Загалом науковий, ідеологічний, політичний остракізм М.Яворського був зумовлений тим,

⁴¹ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Вип.3: В суперечках імперіалізму. – Х., 1925. – 309 с.; *Його ж.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т.ІІ. – Х., 1928. – 168 с.; *Його ж.* Історія України в стилістичному нарисі: Посіб. для профшкіл та робфаків. – Х., 1928. – 339 с.

⁴² Жук А. Яворський Матвій // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. д-р В.Кубійович [перевидання в Україні]. – Т.10. – Л., 2000. – С.3958; Касьянов Г.В. Академік М.І.Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. – 1990. – №8. – С.75–86; Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.). – К., 1991. – С.293–297; Санцєвич А.В. М.І.Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – 60 с.; Ровенко В.І. М.І.Яворський – історик України: життя і наукова діяльність: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.; Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті рр. ХХ ст.): У 2 ч. – Ч.2. – К., 2014. – С.89–112.

⁴³ Яворський М. Історія України в стилістичному нарисі. – С.232–233.

⁴⁴ Там само. – С.247–248.

⁴⁵ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – С.11, 185–214, 288.

що він «прагнув подати не тільки марксистську, а й національну репрезентацію історії України»⁴⁶.

Своєрідними зразками та дороговказами у вивченні історії українського партійного руху в Російській імперії стали дослідження з історії КП(б)У та деяких її місцевих організацій⁴⁷, які з середини 1920-х рр. вийшли на перше місце в радянській історичній науці та ґрунтувалися на більшовицькому класовому трактуванні історичного процесу. Зміст цих видань свідчив про припинення будь-якої полеміки щодо місця й ролі українських політичних партій. Радянський і партійний діяч, викладач Українського інституту марксизму М.Попов у «Нарисі історії КП(б)У», який витримав кілька видань⁴⁸, піддав різкій критиці своїх попередників, зокрема М.Равича-Черкаського, за його «кепську теорію» про «двокорінність» КП(б)У, а також О.Гермайзе, вказавши на їх методологічні хитання та відсутність «чіткої позиції» щодо оцінки українських партій⁴⁹.

Наприкінці 1920-х рр., коли розпочався масштабний сталінський погром історичної науки в УСРР, у журналі «Більшовик України» було опубліковано статті З.Гуревича та Є.Гірчака, спрямовані на те, щоб повністю дискредитувати О.Гермайзе та його внесок у дослідження українського національно-політичного руху. Історика звинувачували в «псевдомарксизмі», «прислужництві націоналізму», називали «епігоном буржуазно-націоналістичної школи Грушевського», а українські партії в Російській імперії розглядалися в публікації Є.Гірчака вже винятково як «ідеологічні вороги»⁵⁰.

Офіційне і практичне утвердження у другій половині 1920-х рр. в радянській історіографії як панівної та єдино можливої марксистської ідеології з її принципами класовості й партійності зробило нездійсненним, а в умовах сталінського режиму – і фізично небезпечним неупереджене дослідження історії українських партій у Російській імперії.

REFERENCES

1. Berezovskyi, O.M. (2010). Revoliutsiina ukrainska partiia v pratsiakh doslidnykiv 1917–1920-kh rr. *Sumskiy istoryko-arkhivnyi zurnal*, 10-11, 73–82. [in Ukrainian].
2. Vodotyka, S.H., Kondrashov, V.F. (1992). O.Yu.Hermaize. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 12, 80–90. [in Ukrainian].
3. Vodotyka, S.H. (1998). *Narys istorii istorychnoi nauky USRR 1920-ky rr.* Kyiv; Kherson. [in Ukrainian].
4. Vodotyka, S., Mazur, I. (1992). Tvorchа spadshchyna vyznachnoho ukrainoznavtsia: Do storichchia z dnia narodzhennia Osypа Hermaize. *Kyivska starovyna*, 6, 104–105. [in Ukrainian].
5. Kasianov, H.V. (1990). Akademik M.I.Yavorskyi: dolia vchenoho. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 8, 75–86. [in Ukrainian].
6. Kolesnyk, V.F., Mohylnyi, L.P. (2019). *Ukrainski politychni partii v Austro-Uborskii ta Rosiiskii imperiiah: istoriografia.* Kyiv; Nizhyn. [in Ukrainian].
7. Roienko, V.I. (2008). *M.I.Yavorskyi – istoryk Ukrainy: zhyttia i naukova diialnist.* Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
8. Rublov, O.S. (1991). Lider "istorykiv-marksystiv" Ukrainy. *Represovane kraieznavstvo (20–30-i rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Santsevych, A.V. (1995). *M.I.Yavorskyi: narys zhyttia ta tvorchosti.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Yas, O. (2014). *Istoryk i styl: Vyznachni postati ukrainskoho istoriopyssannia u svitli kulturnykh epoch (pochatok XIX – 80-ti rr. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

⁴⁶ Ясь О. Історик і стиль... – Ч.2. – С.90.

⁴⁷ Попов М.М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – Х., 1928. – 284 с.; Щербачов В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902–1917). – Х., [б. р.]. – 219 с. та ін.

⁴⁸ Попов М.М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – 3-тє випр. й доп. вид. – Х., 1929. – 308 с.

⁴⁹ Там само. – С.9–11.

⁵⁰ Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму (До останніх виступів О.Гермайзе) // Більшовик України. – 1929. – №9. – С.69; Гірчак Є. Ленін і українське питання // Там само. – №1. – С.21.

Viktor KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NASU,
Head of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), kolesnykvf@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4696-0747>

Oksana CHEBERIAKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Candidate of Economics Sciences (Ph. D. in Economics), Professor,
Professor at Department of Finance,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), cheberyako@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1563-9611>

Ukrainian Parties in the Russian Empire in the Early Twentieth Century: Soviet Historiography of the 1920s

Abstract. The purpose of the article is to consider the processes and phenomena that took place in the 1920s in the Soviet historiography of the Ukrainian party movement in the Russian Empire in the early twentieth century. The methodological basis is the analysis and comparison of historiographical facts, based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty lies in the attempt to reveal the influence of Bolshevik ideology and Marxist methodology on conducted in this period research of Ukrainian party and political history in the Russian Empire in the early twentieth century. **Conclusions.** In the 1920s, historians of Soviet Ukraine, despite the relatively small number of works on the creation and activities of Ukrainian parties in the Russian Empire in the early twentieth century, achieved significant results in the study of the topic: they gathered historical material, formulated a number of conclusions, which today has not lost its historiographical significance. Studies of Ukrainian party and political history in the Russian Empire covered only the socialist segment, represented by the Labour Ukrainian Party, Ukrainian Social Democratic Labour Party, Spilka. Other parties, in particular the Ukrainian Socialist Party, Ukrainian People's Party, were mentioned only in passing and remained out of researchers' sight. The content of the works on the history of Ukrainian social democracy was influenced by Marxist approaches, ideological and political-ideological influence of the Bolshevik government. This manifested itself in the fact that supporters of Bolshevism in Soviet historical science attributed bourgeois nationalism, petty bourgeoisness, and opportunism to Ukrainian parties in the Russian Empire. In the late 1920s, Stalin's massacre of Ukrainian historical science was accompanied by scientific, ideological, and political ostracism, accusations of nationalism and repression of scholars who sought to objectively cover the history of the Ukrainian party movement in the Russian Empire in the early twentieth century.

Keywords: historiography, Soviet historiography, Ukrainian parties, Ukrainian SSR, Russian Empire, historical research.

Назар ЗАТОРСЬКИЙ

кандидат історичних наук,
докторант богослов'я,
Фрібурзький університет
Фрібур (Швейцарія), nazar.zatorsky@unifr.ch
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

Запозичення із творів митрополита Григорія Цамблака до «Послання Мисаїла до папи Сикста IV»

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.139>

УДК: 94(477)«XV»

Анотація. Мета дослідження – коротко представити дослідження впливу творчості київського митрополита Григорія Цамблака на «Послання Мисаїла», а також дослідити характер запозичень зі «Слова похвального Євтимію Тирновському» до грамоти 1476 р. та їх вплив на критичне видання останньої. **Методологія дослідження.** Застосовано порівняльний метод текстології. **Наукова новизна.** Вперше вказано на «Слово похвальне...» митрополита Григорія як джерело текстуальних запозичень до «Послання Мисаїла». **Висновки.** У процесі порівняння виявлено комплекс із дев'яти фрагментів, запозичених із двох частин «Слова похвального...», які було використано при укладенні грамоти Мисаїла 1476 р. При цьому більшість уривків перейнято у вигляді прямих цитат, із деякими видозмінами та додатками, зумовленими особливостями нового твору. Усі запозичення розташовані в розділах XIII–XV 3, що назагал відповідає методу роботи укладачів епістоли Мисаїла, які подібним чином компактно вpleли цитати й парафрази канону за недужого на глас 3 у розділ XX 6.

Ключові слова: Григорій Цамблук, «Слово похвальне Євтимію Тирновському», Мисаїл, «Послання Мисаїла», Київська митрополія.

Митрополит Григорій Цамблук увійшов до східнослов'янської історіографії насамперед з огляду на дві події: своє поставлення на Київську митрополію в 1415 р. всупереч волі константинопольського патріарха, попри існування визнаного всіма на той момент митрополита київського Фотія з резиденцією в Москві, а також через участь у Констанцькому соборі 1418 р.¹ Там він виголосив два похвальних слова, обидва з яких дійшли до наших днів: промова на аудієнції в папи Мартина V, яка збереглася в перекладі латиною²,

¹ Див.: *Макарій (Булгаков)*. История Русской церкви. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1866 (Москва, 1996); *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.5. – К., 1994. – С.399–403, *Лужницький Г.* Українська церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія, 1954. – С.173–176, *Gil A., Skoczylas I.* Przed wielkim podziałem: prawosławna metropolia kijowska do 1458 r. – Lublin; Lwów, 2013. – S.41–42, *Martynowicz A.* Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV w. // *Latopisy Akademii Supraskiej.* – Т.5. – Białystok, 2014. – S.18–20, *Naumow A.* Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstacji (1418) // *Ibid.* – S.41–56.

² Видання латинського тексту: *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils* / Hrsg. von H.Finke. – Paderborn, 1889. – S.238–240. Рос. переклад промови див.: *Бегунов Ю. К.* Творческое наследие Григория Цамблака = The creative heritage of Gregory Camblak. – Женева; Велико Търново, 2005. – С.178–187. Виправлений переклад російською з паралельним показанням латинського тексту нещодавно представив у своїй

та «Слово похвальне отцям Констанцького собору» – в оригінальній церковнослов'янській мові³.

Вивчаючи літературні пам'ятки XV ст., українські дослідники звертали увагу насамперед на обидва згаданих тексти, а що вони були адресовані найвищим представникам західної церкви, було лише питанням часу, коли ці дві промови Григорія Цамблака поставлять в один ряд із «Посланням Мисала до папи Сикста IV» від 1476 р. Першим, як виглядає, зробив цей крок М.Возняк, представляючи всі три твори XV ст. плодами унійних тенденцій в Україні й об'єднавши їх у розділі «Письменський відгомін змагань до релігійної унії»⁴. Однак жодного аналізу зв'язків між ними він не провів.

Питання впливу творів Григорія Цамблака на українську літературу порушив натомість М.Грушевський. Підсумовуючи свої спостереження, історик зауважив, що «дуже трудно говорити що-небудь про розміри й силу впливу у нас цих, ще раз відроджених під його пером традицій старого візантійського риторства», але «й на Україні Цамблакове вітійство цінилося, шанувалося і не лишалося без впливу. Тому як сторінка сього середньоболгарського впливу, пережитого нашою книжною верствою наприкінці XIV і на початках XV в., Цамблакова творчість варта всякої уваги»⁵.

Наприкінці 1980-х рр. питанням, актуалізованим М.Грушевським, ближче зайнявся Ю.Пелешенко. Вказавши, що «на Україні Цамблак написав “Слово надгробне митрополиту Кипріану”, “Слово похвальне Євтимію Тирновському”, п'ять проповідей на церковні свята, сповідь віри при посвяченні в митрополити та дві промови на Констанцькому соборі»⁶, дослідник відтак проаналізував створене у Сербії «Житіє Стефана Дечанського», а з часів перебування Цамблака в Київській митрополії – «Слово надгробне митрополиту Кипріану» та «Слово похвальне Євтимію Тирновському». Описуючи літературний вплив митрополита Григорія, Ю.Пелешенко так само, як раніше М.Возняк, поставив у ряд із «Посланням Мисаїла» одну з його промов на Констанцькому соборі: «Григорій Цамблак справив помітний вплив на українську літературу. Не виключено, що стиль творів письменника справив вплив на киянина Касіана, що створив нові (Касіанівські) редакції Печерського патерика (1450, 1462), а його “Слово похвальне отцям Констанцького собору” – на Іоанна, автора “Посольства до папи римського Сікста IV” (1476)»⁷. Як бачимо, серед новіших дослідників ці пам'ятки порівнювалися між собою вже не лише з огляду на їх адресата, тематику, але й на наслідування стилю Григорія Цамблака укладачами «Послання Мисаїла».

Проте досі ніхто з фахівців, котрі розглядали і творчість Григорія, і «Послання Мисаїла», не звернув уваги на прямі запозичення до грамоти 1476 р. зі «Слова похвального Євтимію Тирновському». З одного боку, причиною такого недогляду можна вважати відсутність видань цього твору митрополита Григорія у східнослов'янських землях – ані в Росії, ані в Україні чи Білорусії

кандидатській дисертації Ю.Афанасенко (див.: *Афанасенко Ю.* Митрополит Григорій Цамблак в общественно-политической і церковной жизни Восточной Европы. – Минск, 2016. – С.182; критичний розбір бібліографії, яка стосується митрополита Григорія, див. на с.21–33).

³ Найновіше перевидання оригінальною церковнослов'янською мовою: *Афанасенко Ю.* Митрополит Григорій Цамблак... – С.207–209. Переклад українською, здається, досі ще не зроблено.

⁴ Див.: *Возняк М.* Історія української літератури. – Т.1. – Л., 1920. – С.269–277.

⁵ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.V. – Кн.1. – К., 1927 (К., 1995). – С.19–20.

⁶ *Пелешенко Ю.В.* Другий південнослов'янський вплив і українська культура кінця XIV–XV ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С.155–156.

⁷ Там само. – С.159.

він до кінця XX ст. не публікувався. Уперше його надрукував 1871 р. архімандрит Леонід (Кавелін) у Сербії⁸. Критичний же текст із показанням різночитань з'явився у столиці Болгарії Софії сто років по тому⁹. В Україні пам'ятку перевидано щойно 2018 р. на підставі болгарської публікації¹⁰. З іншого боку, постать патріарха Євтимія мало цікавила українських дослідників, адже, якщо не брати до уваги вплив тирновської літературної школи, прямого стосунку до Київської митрополії він не мав¹¹. Тому й на похвальне слово на його честь, попри те, що воно було створене в період перебування Григорія Цамблака на митрополичому престолі Києва, звертали мало уваги.

Однак і пізніші дослідники, які мали перед очима обидва тексти, не помітили в них текстуальних збігів¹². Це особливо дивує з огляду на те, що до грамоти 1476 р. було перейнято вже перший великий абзац із давнішого твору. Натомість вітчизняні літературознавці йшли проторованим іще М.Возняком шляхом, добачаючи вплив на «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» з боку «Слова похвального отця Констанцького собору» та шукаючи саме в ньому джерело натхнення і зразок для наслідування укладачів грамоти 1476 р. Так, уже згаданий вище Ю.Пелешенко зауважував у черговій публікації, що «“Посольство” дуже нагадує “Слово похвальне отцям Констанцького собору” Григорія Цамблака, причому подібністю не лише ідеї, а й художніх засобів»¹³. Ідеться про те, що «Іоан (автор Мисаїлової грамоти – Н.З.) до безмежності гіперболізує почуття, чим нагадує Григорія Цамблака і автора “Похвали Вітовту”»¹⁴. Український учений намагався не лише довести вплив стилю зверненої до отців собору в Констанці промови Григорія Цамблака на «Послання Мисаїла», але й ідентифікувати текстуальні запозичення звідти («не виключено, що деякі топоси, а то й цілі фрази у тексті “Посольства до папи Сикста IV”, були запозичені отцем Іоаном з “Слова похвального отцям Констанцького собору” Григорія Цамблака. Насамперед це стосується топосу безсилля автора підібрати гідні слова для прославлення героїв творів»)¹⁵. Та попри вказівку на спільний топос, конкретних текстуальних запозичень, отих згаданих Ю.Пелешенком «цілих фраз», перейнятих до «Послання Мисаїла», він так і не представив, не кажучи вже про якийсь аналіз характеру цих начебто наявних у грамоті 1476 р. запозичень зі «Слова похвального отцям Констанцького собору».

⁸ Леонид, архим. Григоріян архієпископа Російського слово похвальное, иже въ святыхъ отцу нашему Евфимию Патриарху Терновскому // Гласник српског учепог друштва. – Кн. XXXI. – Београд, 1871. – С. 258–291.

⁹ Див.: Русев П., Давидов А., Гълъбов И., Данчев Г. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблук. – София, 1971.

¹⁰ Див.: Пелешенко Ю. Григорій Цамблук. Похвальне слово Євтимію Тирновському // Ізборник 2012–2016: Дослідження. Критика. Публікації. – К., 2018. – С. 232–279.

¹¹ Пор.: Пелешенко Ю. Болгарський вплив на українську літературу в добу пізнього Середньовіччя (друга половина XIV – перша половина XVI ст.) // Слово і час. – 2014. – № 11. – С. 28–30.

¹² Так, Ю.Пелешенко не відзначив цих текстуальних запозичень ані в «Історії української літератури», ані в іншій публікації (див.: Історія української літератури: У 12 т. – Т. 1: Давня література (X – перша половина XVI ст.). – К., 2013; Пелешенко Ю. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті. – 2-ге перер. і доп. вид. – К., 2012. – С. 403–459). Обидва твори розглядала у своїй кандидатській дисертації також А.Круглій, котра рівно ж не зауважила текстуальних запозичень із ранішого твору до пізнішого (див.: Круглій А. Ораторсько-проповідницька проза і величальна поезія другої половини XIII – середини XVI ст.: генеза, художня специфіка. – К., 2017).

¹³ Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С. 81. У пізніших публікаціях літературознавець теж проводив паралелі саме до двох промов, виголошених митрополитом на Констанцькому соборі й адресованих папі Мартину V та соборним отцям (див.: Його ж. Болгарський вплив на українську літературу... – С. 29–30).

¹⁴ Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози... – С. 81.

¹⁵ Пелешенко Ю. «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи римського Сикста IV» отця Іоана як пам'ятку української та білоруської літератур // Феномен паграніччя: польська, українська і білоруська література – впливи і ўзаемаўзбагачэнне / За ред. С.Кавалёва, І.Набытовіча. – Мінск, 2008. – С. 29–30.

Тепер же можна ствердити, що укладачі¹⁶ «Послання Мисаїла» не лише взорувалися на стиль творів митрополита Григорія, але і прямо перейняли до своєї епістолі уривки з одного з них¹⁷, створеного до того ж у часі обіймання Цамблаком київської митрополичої кафедри. Але йдеться зовсім не про «Слово похвальне отцям Констанцького собору» чи промову, звернену до папи Мартина V, як постулювалося досі, а про «Слово похвальне Євтимію Тирновському». Нижче наводимо ці запозичення з останнього до «Послання Мисаїла», для наочності представивши їх у вигляді таблиці (прямі цитати виділено напівжирним шрифтом, а парафрази – курсивом).

Табл.1

Структура запозичень зі «Слова похвального Євтимію Тирновському» до «Послання Мисаїла»

«Слово похвальне Євтимію Тирновському» ¹⁸	«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» ¹⁹
<p>1. Аще Ааронъ, древній онъ законный сѣни священникъ, жертвами безсловесныхъ и кровию юнчюю и козлею и попеломъ юница кропя, оскверненыя освещаше к телесной чистотѣ, и отсюду памяти сподобляемъ слугамъ Божиимъ ключимои, яко всегда того в книзе псаломстеи посредѣ церкви поминати, Пророку глаголющу: Моисии и Ааронъ во иереохъ его; и паки: посла Моисея раба своего и Аарона егоже избра себе; и паки: извел еси яко овца люди своя рукою Моисеевою и Аароною, – не много ли и паче Евтимие Тръновскіи похвалями достоинъ, таинникъ недоуменныхъ таинствъ и ключимыя памяти Апостольскіи, великія оная же жертвы священникъ и учитель и апостолъ, оная въ нуже желають ангели приникнути²⁰</p>	<p>Аще убо Аарон древній онъ законы сѣни ветхаго завѣта священникъ жертвами безсловесныхъ и кровию юнчюю и козлею и попеломъ юница кропя оскверненыя освящаше к плотнѣи чистотѣ и отсюду памяти сподобляемъ с похвалями въ слугахъ Божиихъ поминаючи имя его въ законныхъ псаломскихъ книгахъ не много ли и колми паче нового завѣта Христова преболшіи великіи архіерею многоблаженни отче и всенадостойнѣишии Сиксте с похвалями высочайшими †поминаемъ† быти достоинъ еси яко священникъ Бога вышняго Вторый Мелхиседекъ таинникъ недоуменныхъ таинствъ великія оная жертвы небесныя священникъ и служитель в нуже желають агели приникнути²¹ (XIII)</p>

¹⁶ Пори зауваження Ю.Пелешенка, а також В.Шевчука і Р.Ткачука, авторами грамоти Мисаїла був не отець Іоан, а два достойники, згадані у списку підписантів: писар Якуб та Іван Солтан, жоден з яких на момент укладення листа не мав священничого сану (див.: *Заторський Н.* Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.26. – К., 2017. – С.18; пор.: *Шевчук В.* Іоанн. Посольство до папи римського Сикста IV від духовенства, і від князів, і панів руських. З Вільни, року 1476, місяця березня, 14 дня // Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV ст. – Кн.2. – К., 2002. – С.587–591; *Пелешенко Ю.В.* «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV» отця Іоана... – С.9–32; *Ткачук Р.* Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст.: Джерела. Риторика. Діалог. – К., 2011. – С.85).

¹⁷ У рамках цього дослідження було проаналізовано також інші твори митрополита Григорія Цамблака: «Слово надгробне митрополиту Кипріану», «Слово похвальне св. муч. Георгію», «Мучення св. муч. Іоана Нового», «Слово на Квітну Неділю», «Слово на Переображення Господне», «Бесіда про піст і сльози», «Бесіда про милостиню та вбогих». Однак текстуальних запозичень із них до «Послання Мисаїла» виявити не вдалося.

¹⁸ Цит. за: *Леонид, архим.* Григоріянъ архієпископа Російского слово похвальное... – С.258–291. Цитати тут і далі подано у спрощеній орфографії із заміною літер -л-, -ѣ- на звичайне -я-, -ѣ- на -п-, -о-, -ѡ- на -о-. Зрештою архімандрит Леонід, судячи з публікації, теж спростив правопис, замінивши, зокрема, -оу-, -ѡ- на -у-, а також послуговувався сучасною пунктуацією.

¹⁹ Цит. за: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р.: реконструкція архетипу. – 2-е, випр. й доп. вид. – Л., 2019 (Київське християнство, т.XV). Цитати тут і далі подано у спрощеній орфографії.

²⁰ *Леонид, архим.* Григоріянъ архієпископа Російского слово похвальное... – С.258.

²¹ *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.296–297.

<p>2. Но котория хвалы словомъ <i>представитъ</i>, иже паче слова исправленїи, ветїя любословныя, молчанїемъ в место слова добродѣтель похваляти <i>наказавшюму</i>, и самага естества превозшедшему мери, и всего видениемъ горнихъ всхищеннаго; не инако, иже в телѣ верающа жизнь, развѣ богословнаго языка ученїемъ; ему же и певецъ <i>сплета</i> слово глаголаше: языкъ мой трость книжника скорописца. Дерзнемъ ли убо къ похваламъ? дерзнемъ всяко, усердїю влекущу, ниже бо безбѣдно нам молчати, такова отца нарекшим ся чадомъ, не яко да <i>онѣ нашими похвалами лучшїи будетъ</i>, како бо иже съ апостолы вдворяющїися и техъ возвращающїи число²²</p>	<p>Но к тако великому святому котория ти достойныя похвалы словомъ <i>представимъ</i> иже паче славы достоинства вѣтїя любославныя молчанїемъ вѣмѣсто слова добродѣтель похваляти <i>наказуютъ</i> и самого естества превозшедшему мѣры и всего вѣдинїемъ грѣныхъ восхищеннаго и не инако иже вѣ тѣлѣ вѣвѣряюща жизнь развѣ и богословнаго языка ученїемъ ему же и пѣвецъ <i>свклада</i> [похвалу] и слова глаголаше языкъ мой трость книжника скорописца. Чтожъ к сїмъ дрънемъ ли убо къ похваламъ вашей святїни дрънемъ вся ко усердїю любовному насъ влекуще к вашей всенасвятїишей отческой святости ниже бо безбѣдно и намъ молчати такова отца всего христїянства нарекшимся чадомъ не яко да <i>ваша прославленная святости нашими похвалами лучшїи будете</i> како бо иже со апостолы водворяющїися и тѣхъ возвращающїи[и] число (XIII–XIV)²³</p>
<p>3. отсюду явлено, понеже и техъ житїе отъ самыя юности изволи: Петру поревновавъ апостольскому верху и зеведовемъ сыновомъ, и не оставь вся просто, но и възненавидѣвъ, последова иже нищету возлюбльшему и научившему владыцѣ²⁴</p>	<p>отсюду явлено понеже бо прежде апостольское житїе отъ самыя юности изволи[л] Петру поревновавъ апостольскому верху и Зеведовымъ сыномъ и не оставь ли вся про нищету возненавидѣвъ евангельскїи и послѣдова[в] иже нищету возлюбльшему и научившему тебе владыцѣ²⁵ (XIV)</p>
<p>4. еже къ Богу присвоенїе, еже несть възможно инако развїе, еже отъ усердїя стяжати²⁶</p>	<p>и Богови во вѣмѣ присвоився еже несть невозможно инако развїе иже отъ усердїя стяжати²⁷ (XIV)</p>
<p>5. высокое бо истинное любомудрие, иноческое глаголю житїе избравъ²⁸</p>	<p>Высокое бо истинное любомудрие иноческое еже есть мнишеское глаголю житїе избравъ²⁹ (XIV)</p>
<p>6. кто сїце кроткѣ и премудростїю кротость растворивъ, яко не требовати оружїя ярости отъинудъ, къ исправленїю таковыя паствы; мнози (бо) отъ нарицающихся пастырей яростїю мняще снабдѣвати стадо, болше погубляютъ то, и предавшему суды отдають достоинныя, <i>ибо</i> ово кричанїемъ прерютивъ неискусныи пастырь, напрасно и скоро на брегъ низверже и отъ числа <i>отпасти</i> (сътвори); ово же жезлъ пуствивъ предъустрашая, уразивъ главу и <i>мертво</i> абїе узре; другое, стремленїемъ обьюродевъ, ногою пхну и хребетное составленїе преломи или ребренныя кости ими же внутреняя защищаются³⁰</p>	<p>Подобаеть бо премудростїю любовною кротость растворяти яко не требовати оружїя ярости отнюдь къ исправленїю таковыя паствы <i>многихъ</i> бо в нашихъ странахъ видимъ отъ части западныхъ церкви обычаи тои содръжащихъ отъ нарицающихся пастырей яростїю мняще снабдѣвати стадо болше погубляютъ то и предавшему суды отдають достойныя вяжуще и мучаще а иныхъ и силою влекуще из благочестїя въ благочестїе и соузь мира любве завистнымъ гнѣвомъ растерзающе <i>ово</i> бо кричанїемъ прерютивъ неискусныи пастырь напрасно и скоро низверже и отъ числа <i>отпусти</i> овож жезлъ пуствивъ предъустрашая урази въ главу и <i>мертвости</i> абїе узрѣ предъ собою другое стремленїемъ обьюроденъ ногою пхнувъ и хребетное составленїе преломи или ребренныя кости имиже внутреняя защищаются³¹ (XV 1)</p>

²² Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальное... – С.259.

²³ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.297–299.

²⁴ Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальное... – С.259.

²⁵ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299–300.

²⁶ Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальное... – С.259–260.

²⁷ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300.

²⁸ Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальное... – С.260.

²⁹ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300.

³⁰ Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальное... – С.275.

³¹ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302–303.

<p>7. Но кротко убо зря нашъ пастырь, тихо же устнѣ движа и соплемъ духа оглашая стадо въ едино събиратися <i>сътворяше</i>, и прочес нерасходно <i>блже</i>, и хромая на раму нося <i>содѣловаше</i> не <i>остояти</i>, ибо яко въ обычаи <i>бывше</i> овца сладкаго онаго пастырева гласа вслѣдъ течаху, туждчаго отбѣгающе; и тако предъ ними радостныма ступая ногама на апостольская и пророческая поля <i>наставляше</i> и часто, обращаяся и зря сихъ <i>благочиние</i>: въ еже шествовати, въ еже ураждатися, въ еже <i>тучняти</i>, – веселяшеса, яко не тъкмо хотя мзду съвршену прияти отъ господина стаду, но и многи <i>части</i>; таже и зноу наставшу отъ сълнечнаго вара и хладу велику потребну сушу на евангельскихъ горъ высоту <i>сие взводяше</i> и свободу всяку <i>подаваше</i> приимати, таже отгуду и на небеса <i>посылаше</i>³²</p>	<p>Но милосердыи пастырь всѣхъ сихъ чуждѣ вне обрѣтается кротко убо зря на свое стадо тихо устнѣ движа и воплемъ³⁵ духа оглашая стадо въ едино собиратися <i>сътворяетъ</i> да и прочес нерасходно <i>будетъ</i> и хрома на раму нося <i>содѣловает</i> не <i>остати</i> ибо яко въ обычаи <i>извыкше</i> овца сладкаго онаго пастырева гласа вслѣдъ течаху чуждаго же отбѣгающе и тако предъ ними радостныма ступая ногама на апостольская и пророческая поля евангельскимъ путемъ <i>наставляетъ</i> и часто обращаяся и зря сихъ <i>благочиние</i> въ еже шествовати въ еже раждати³⁴ въ еже <i>тучне ясти</i> веселяшеса яко не токмо хотя мзду совершену прияти отъ господина стада но и многиа <i>чести</i> чая сподобленъ быти таже и зноу наставшу отъ солнечнаго вара и хладу велику потребну сушу на евангельскихъ горъ высоту <i>сия возводитъ</i> и свободу всяку <i>подаваетъ</i> приимати такоже отгуду на небеса <i>предпосылаетъ</i>³⁵ (XV 2)</p>
<p>8. и бѣ и се художество пастырево, яко и дивия овца укротсвая приложение стаду <i>сътворяше</i>³⁶</p>	<p>Видимъ бо и иную премудрость пастырства вашае святыни яко иныя овца яже не суть отъ двора онаго любовию укротсвающу и присовокупление единому [стаду] <i>сътворяа ихъ</i>³⁷ (XV 3)</p>
<p>9. яко и звѣрїе, таже и мнози суще, не стрѣлами, но пращю, не песьимъ <i>гоними</i> лаянимъ, но <i>неусоное</i> того боящеса и гласа, яко грома трепещуще, далече стада <i>отбѣгаху</i>³⁸</p>	<p>яко да уже ктому <i>ни звѣрїе</i> ни татие ни разбоинници ни дивии мысленяе волки дерзнуть къ стаду приступити <i>не стрѣлами</i> бо <i>ни пращю</i> ни <i>песимъ</i> <i>лаянимъ отгоними</i> бывають <i>но</i> силною молитвою и <i>несопнымъ бѣпнїемъ</i> того боящесъ они и гласа вашего наисвятѣишаго пастырскаго <i>яко грома</i> трепещуще далече отъ стада <i>отбѣгають</i>³⁹ (XV 3)</p>

Як бачимо, всі ідентифіковані запозичення перейняті з початку «Слова похвального Євтимію Тирновському»⁴⁰ та середини⁴¹ твору і внесені компактно до розділів XIII–XV з. Тому відкритим залишається питання, чи наступний уривок, унесений до розділу XX 4а, є парафразою на текст Цамблака, а чи радше цитатою та парафразою біблійного тексту Євр. п, іо (п), що видається ймовірнішим (див. табл.2).

³² Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальное... – С.276.

³³ Варіант «соплем» наявний у ватиканському списку з Потієвого першовидання Vat. slav 12 та залежних від нього рукописі Borg. ill. 16 і виданні о. Антонія Петрушевича (див.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303).

³⁴ Варіант «раждатися» засвідчений у Кревському списку (пор.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.597).

³⁵ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303–305.

³⁶ Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальное... – С.276.

³⁷ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.305.

³⁸ Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальное... – С.276.

³⁹ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.306.

⁴⁰ Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальное... – С.258–260.

⁴¹ Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальное... – С.275–276.

Табл.2

Уривок, щодо якого незрозуміло, чи це парафраза тексту Цамблака

«Слово похвальне Євтимію Тирновському»	«Послання Мисаїла до папи Сикста IV»	Біблійний текст з Апостола (зач. 327)
Вышняго Иерусалима, иже отъ живыхъ каменїи съставленогъ, ему же хытрець и сдетель Богъ, отъчтво вмения едино раи ⁴²	не имама здѣ града пребывающаго но лучшаго часмъ оного небеснаго <u>емуже хитрець и съдѣтель самъ Богъ</u> ⁴³	ждаше бо основания будущаго града, <u>емуже хытрець, и содетель бысть богъ</u> ⁴⁴

З огляду на те, що всі запозичені уривки було внесено компактно, виглядає, що це місце постало радше на основі біблійного тексту, ніж на базі «Слова похвального Євтимію Тирновському» Григорія Цамблака. Проте останнє служить додатковим підтвердженням правильності запропонованої у критичному тексті «Послання Мисаїла» реконструкції слів «емуже хитрець и съдѣтель»⁴⁵.

Через таку запізню ідентифікацію запозичень зі «Слова похвального...» до грамоти Мисаїла воно не було притягнуте як ще одне вторинне джерело при випрацюванні критичного тексту останньої. Тому тут видається доречним доповнити цю ваду й перевірити висновки та рішення, зроблені при підготовці критичного видання твору 1476 р. Для наочності всі місця, на які має вплив відкриття «Слова похвального Євтимію Тирновському» як джерела запозичень до «Послання Мисаїла», представляємо в табл.3 (в більших уривках відповідні місця підкреслено). Наведені в ній спостереження стосуються лише тих варіантів у списках і редакціях Мисаїлового листа, які більш-менш можливі з погляду синтаксису й семантики. Сюди не включено ті випадки, що стосуються явно помилкових форм у Кревському чи Смоленському списках, або в Макаріївській редакції «Послання Мисаїла».

Табл.3

Вплив ідентифікованих запозичень зі «Слова похвального Євтимію Тирновському» на критичний текст «Послання Мисаїла»

«Слово похвальне Євтимію Тирновському» ⁴⁶	«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» ⁴⁷
1. яко всегда того в книзе псаломстеи посредь церкве <u>поминаати</u>	<u>поминающи</u> ⁴⁸ имя его въ законных псаломских книгах

⁴² Леонид, архим. Григоріиѣ архиепископа Російского слово похъвалное... – С.259.

⁴³ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.346–347.

⁴⁴ Апостол // [вид. Ф.Скорина]. – Вільно [1525]. – Арк.181 зв.

⁴⁵ Див.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.347, прим.1084.

⁴⁶ Цит. за: Леонид, архим. Григоріиѣ архиепископа Російского слово похъвалное... – С.258–276.

⁴⁷ Цит. за: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ...

⁴⁸ Варіант «поминають», наявний у Кревському списку, може бути свідченням первісного варіанту, що постав при парафразуванні звороту, тоді як перейнята до критичного видання версія Смоленського – відобразити допасування переписувачем, оскільки в тексті «Послання Мисаїла», на відміну від парафразаваного тексту, відсутній сполучник «яко» (пор.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.296, прим.472).

2. не много ли и паче Евѣимие Тръновскій <u>похвалями</u> <u>достоинъ</u>	не много ли и колми паче новаго завѣта Христова преболшій великій архіерею многоблаженный отче и вснадостоинѣиши Сиксте <u>с похвалями</u> высочайшими <u>†поминаемъ†</u> быти <u>достоинъ</u> ⁴⁹ еси
3. великія оная же жертвы	великія ⁵⁰ оная жертвы
4. и всего <u>виденисмъ</u>	и всего <u>вѣдинисмъ</u> ⁵¹
5. дръземъ <u>всяко</u> , усердію <u>влекущу</u>	дръземъ <u>вся</u> ко усердію любовному насъ <u>влекуще</u> ⁵²
6. безбѣдно нам молчати	безбѣдно и ⁵³ нам молчати
7. <u>возращающи</u> число	<u>возращающи</u> [и] ⁵⁴ число
8. <u>отсюду</u> явлено	<u>отсюду</u> ⁵⁵ явлено
9. житіе отъ	<u>житіе</u> отъ ⁵⁶
10. отъ самы юности <u>изволи</u>	от самыя юности <u>изволи</u> [л] ⁵⁷
11. Петру <u>поревновавъ</u>	Петру <u>поревновавъ</u> ⁵⁸
12. и не оставль вся просто, но и възненавидѣвъ	и не оставль <u>ли</u> ⁵⁹ вся про нищету возненавидѣвъ евангельскі

⁴⁹ З огляду на те, що у творі Григорія Цамблака є лише «похвалями достоинъ», тоді як у «Посланні Мисаїла» бачимо розширений укладачами варіант «с похвалями высочайшими †...† быти достоинъ еси», питання доцільності кон'єктури залишається відкритим і почасти залежить від доцільності внесення применника «с» (відповідно до свідчення Смоленського списку). Змінена синтаксична конструкція робить наявність цього применника, а отже й імовірність запропонованої кон'єктури, цілком виправданою (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.296, прим.476, 477).

⁵⁰ Правильність вибраного варіанту Кревського списку замість «велікаа» зі Смоленського підтверджується текстом Григорія Цамблака (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.297).

⁵¹ Щодо сполучника «и» (у Кревському списку «а»), цей вибір кращого тексту у критичному виданні виявився цілком слушним. Натомість слово «виденисмъ», наявне у Крев., знаходить своє підтвердження у «Слові похвальному Євтимію Тирновському». Питання перекладу цього звороту залишається відкритим, оскільки тоді воно означало б не «через відання всім», а «через споглядання всього» (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.297, прим.490–491).

⁵² Варіант «влекущу», що відповідає першоджерелу, наявний у Смоленському списку. Виглядає, що відповідна форма залежить від поділу попередніх слів: «дръземъ вся, ко усердію влекуще» чи «дръземъ всяко, усердію влекущу». Можливо, варіант «влекуще» постав саме через такий поділ і таке розуміння цього звороту переписувачем Кревського списку (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.298, прим.501).

⁵³ Додане у критичний текст, відповідно до свідчення Смоленського списку, «и», вочевидь, зайве (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.298, прим.504).

⁵⁴ З одного боку, варіант «возращаючи», засвідчений у пізнішому перевиданні Кревського списку, отримує додаткову вагу завдяки свідченню тексту Григорія Цамблака. З іншого боку, суголосне свідчення Смоленського списку та рукописної копії з першодруку 1605 р. Vat. slav. 12 дозволяє припустити, що тут укладачі грамоти Мисаїла змінили первісний текст. При цьому відкриття запозичен з останнього підтверджує запроповану кон'єктуру у вигляді доданого закінчення слова: -иц (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.298–299, прим.507).

⁵⁵ Текст Григорія Цамблака підтвердив правильність рішення на користь варіанту «отсюду» зі Смоленського списку замість «откуду», наявного у Кревському (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.509).

⁵⁶ Текст Цамблака підтвердив правильність рішення про те, що «и» перед «от», наявне у Смоленському списку, зайве (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.510).

⁵⁷ Запропонована кон'єктура зайва: третя особа однини пояснюється запозиченням (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.511).

⁵⁸ Вибір на користь Смоленського списку («поревновавъ»), замість засвідченого у Кревському «поревновавъль» («пороновавъль»), підтверджується тепер текстом Григорія Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.512).

⁵⁹ Хоча відсутність цього «ли» у Смоленському списку видається підтверженою відсутністю цього слова й у тексті Цамблака, проте змінена конструкція в «Посланні Мисаїла» дозволяє припустити, що «ли» було додане укладачами

13. възненавидевъ	възненавидевъ ⁶⁰
14. последова	и послѣдова[в] ⁶¹
15. возлюбльшему	возлюбльшему ⁶²
16. высокое бо	Высокое бо ⁶³
17. кротость растворивъ	кротость растворяти ⁶⁴
18. къ исправленію	къ исправленію ⁶⁵
19. яростію мняще	яростію мняще ⁶⁶
20. снабдѣвати	снабдѣвати ⁶⁷
21. болше погубляютъ то, и	болше погубляютъ то и ⁶⁸
22. ово же	овож ⁶⁹
23. предѣушрашая	предѣоушрашая ⁷⁰
24. соплемъ	воплем ⁷¹

останнього, як й інші слова (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.514).

⁶⁰ У Смоленському списку тут «възнінавидѣл еси». Однак текст Григорія Цамблака підтверджує правильність перейнятої до критичного тексту з Кревського списку форми дієслова, а також рішення, що слово «еси» до архетипу тексту не належить (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.516).

⁶¹ Кон'єктура зайва, проблемний синтаксис пояснюється запозиченням. Також зайвим видається виділення сполучника «и» з закінчення попереднього слова «євангельскій», де додана остання літера «и» є просто помилкою переписувача (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300, прим.517–518).

⁶² Вибір для критичного видання форми «возлюбльшему» за Кревським списком замість «вълюбльшему» за Смоленським підтверджується свідченням тексту «Слова похвального Євтимію Тирновському» (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300, прим.519).

⁶³ Внесення до критичного тексту частки «бо», попри її відсутність у Смоленському списку, виявилось правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300, прим.522).

⁶⁴ Вибір форми «кротость» за Смоленським списком замість «кротостію» за Кревським виявився правильним. Також форма «растворивъ» із твору Цамблака підтверджує правильність вибору форми «растворяти», а не «растваряти», як подають деякі передруки Кревського списку (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.558–559).

⁶⁵ Вибір форми «къ исправленію», замість «къ исправленіе», як подають деякі перевидання Кревського списку, виявився правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.560).

⁶⁶ Вибір форми «мняще» замість синтаксично цілком допустимої «мнящіе», наявної у Смоленському списку, виявився правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.564).

⁶⁷ Пропозиція писати слово «снабдѣвати» саме через -ѣ-, попри те, що Кревський список подає написання цього слова через -е-, а Смоленський – через -і-, виявилася правильною й підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.565).

⁶⁸ Вибір словоформи «болше» для критичного тексту, а не «болши», як і слів «то и», а не «той и», як подає Кревський список, виявився правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.566–567).

⁶⁹ Вибір варіанту «овож» за Смоленським списком замість засвідченого Кревським «ово бо» виявився правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303, прим.573).

⁷⁰ Вибір словоформи «предѣоушрашая» зі Смоленського списку замість наявної у Кревському й теж можливої з погляду семантики «прѣдѣоушрашая» виявився правильним, як і реконструкція префікса: предѣ- замість прѣдѣ- (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303, прим.574).

⁷¹ Попри те, що варіант «соплемъ» наявний у ватиканській копії з першодруку 1605 р. і похідних від неї текстах, проте переважає свідчення Смоленського списку та перевидання Кревського в «АЮЗР» на основі першодруку 1605 р. на користь слова «воплемъ». Тому наразі зроблений вибір можна вважати більш обґрунтованим, хоча варіант «соплемъ» варто вказати як можливий також у перекладі (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303, прим.580; С.425).

25. и прочее	и прочее ⁷²
26. не остояти	не остати ⁷³
27. ибо	ибо ⁷⁴
28. радостныма	радостныма ⁷⁵
29. ураждатися	раждати ⁷⁶
30. веселяшеся	веселяшеся ⁷⁷
31. не токьмо хотя	не токмо <u>хотя</u> ⁷⁸
32. стаду	стада ⁷⁹
33. но и многи	но и многиа ⁸⁰
34. на небеса	на небеса ⁸¹
35. приложение стаду сътворяше	присовокуление единому [стаду] сотворяа ⁸²
36. песимь	песимь ⁸³
37. далече	далече ⁸⁴

⁷² Вибір форми «прочее» за Кревським списком, замість «прочие» за Смоленським, знаходить підтвердження в тексті Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303, прим.581).

⁷³ Вибрана за Смоленським списком словоформа «остати» («залишитися») за семантикою ближча до «остояти» («зупинятися») з тексту Цамблака, ніж наявна у Кревському списку «оставляти» («покидати»). Вжита Цамблком словоформа дозволяє додати третє значення для дієслова «остояти», засвідчене наразі для зворотної форми з тою ж основою: «остоятися» (див.: Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып.13. – Москва, 1987. – С.154).

⁷⁴ Вибір слова «ибо» за Кревським списком замість «и» зі Смоленського підтверджується текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303–304, прим.584).

⁷⁵ Вибір на користь двоїни з Кревського списку, замість множини («радостными») зі Смоленського підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.589).

⁷⁶ Тут перейняту до критичного тексту форму «раждати» за Смоленським списком слід скоригувати на користь форми «раждатися», наявної у Кревському, оскільки її підтверджує текст Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.597).

⁷⁷ Тут перейняту до критичного тексту форму «веселяшеся» за Смоленським списком слід скоригувати на користь форми «веселяшеся», наявної у Кревському, оскільки її підтверджує текст Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.599).

⁷⁸ Внесення до критичного тексту частки «не» з Кревського списку та слова «хотя» зі Смоленського виявилось правильним рішенням, підтвердженням тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.600–601).

⁷⁹ Вибір словоформи «стада» на підставі свідчення Смоленського списку, замість засвідченої у Кревському «стаду», виявився хибним, хоча це й не має впливу на переклад (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.603; С.425).

⁸⁰ Внесення цього звороту до критичного тексту відповідно до свідчення Смоленського списку виявилось правильним і підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.305, прим.604).

⁸¹ Перейнята до критичного тексту за Кревським списком форма «небеса» замість «небеси» зі Смоленського підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.305, прим.608).

⁸² Внесення як кон'єктури слова «стаду» виявилось правильним і підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.305, прим.616).

⁸³ Вибір форми «песимь» відповідно до свідчення Смоленського списку (замість «песиемь» із Кревського) виявився правильним і підтверджується текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.306, прим.623).

⁸⁴ Внесення до критичного тексту цього слова відповідно до свідчення Кревського списку, попри його відсутність у Смоленському, виявилось правильним рішенням і підтверджується текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.306, прим.625).

Підсумувати спостереження за запозиченнями зі «Слова похвального Євтимію Тирновському» в епістолу Мисаїла та їх впливом на реконструкцію архетипу останньої можна словами Д.Лихачова: «Текст реконструкції, наскільки б ретельно вона не була виконана і яку б упевненість у своїй правильності вона не викликала у свого укладача, – це завжди гіпотеза, точність якої може бути доведена лише одним шляхом: відкриттям нового автентичного списку з цим-таки реконструйованим текстом»⁸⁵. Відкриття запозичень із твору митрополита Григорія Цамблака до грамоти Мисаїла дозволило перевірити запропоновану гіпотетичну реконструкцію «Послання Мисаїла» та верифікувати представлені в ній читання й кон'єктури. Висновки зі зроблених тут спостережень будуть утілені при відтворенні тексту «Послання Мисаїла» науково-популярним методом, що супроводжуватиме монографію з богословським аналізом твору.

REFERENCES

1. Afanasenko, Yu. (2016). *Mitropolit Grigorij Tsamblak v obschbestvenno-politicheskoj i v tserkovnoj zbizni Vostočnoj Evropy*. Minsk. [in Russian].
2. Begunov, Yu.K. (2005). *Tvorcheskoe nasledie Grigorija Tsamblaka = The creative heritage of Gregory Camblak*. Zheneva; Veliko Tyrnovo. [in Russian].
3. Gil, A. & Skoczylas, I. (2013). *Przed wielkim podziałem: prawosławna metropolia kijowska do 1458 r.* Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej; Wrocław: Uniwersytet Katolicki. [in Polish].
4. Kruhlii, A. (2017). *Oratorsko-propovidnytska proza i velychalna poeziia drugoi polovyny XIII – seredyiny XVI st.: heneza, khudozbnia spetsyfika*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Likhachev, D. (2001). *Tekstologiya na materiale russkoj literatury X–XVII vv.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Luzhnytskyi, H. (1954). *Ukrainska tserkva mizh Skhadom i Zakbodom*. Filadelfiia. [in Ukrainian].
7. Martynowicz, A. (2014). Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV w. *Latopisy Akademii Supraskiej*, 5, 9–39. [in Polish].
8. Naumov, A. (2014). Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstacji (1418). *Latopisy Akademii Supraskiej*, 5, 41–56. [in Polish].
9. Peleshenko, Yu., Sulyma M. (2013–2020) *Istoriia ukrainskoj literatury* (7 vols. of 12). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Peleshenko, Yu. (1990). *Rozvytok ukrainskoj oratorskoj ta abiohrafichnoi prozy kintsia XIV – pochatku XVI st.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Peleshenko, Yu. (2008). “Posolstvo kyivskoho mytropolyta Mysaila do papy rymyskoho Syksta IV” ottsia Ioana yak pamiatka ukrainskoj ta biloruskoj literatur. *Fenomen pagranichcha: polskaja, ukrainskaja i belaruskaja litaratura – uplyvy i wzacmawzabachenne*, 9–32. Minsk. [in Ukrainian].
12. Peleshenko, Yu. (2012). *Ukrainska literatura piznoho serednovichchia (druga polovyna XIII–XV st.): Dzherela. Systema zhanriv. Dukhovni intentsii. Postati*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Peleshenko, Yu. (2014). Bolharskyi vplyv na ukrainsku literaturu v dobu piznoho Serednovichchia (druga polovyna XIV – persha polovyna XVI st.). *Slovo i chas*, 11, 25–32. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Peleshenko, Yu. (2018). Hryhorii Tsamblak: Pokhvalne slovo Yevtymiiu Tyrnovskomu. *Izbornyk 2012–2016: Doslidzbennia. Krytyka. Publikatsii*, 228–231. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Peleshenko, Yu.V. (1988). Druhiy pivdenoslovianskyi vplyv i ukrainska kultura kintsia XIV–XV st. *Pysemnist Kyivskoi Rusi i stanovlennia ukrainskoj literatury*, 138–166. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Rusev, P., Davidov, A., Galabov, I., Danchev, G. (1981). *Pokhvalno slovo za Evtimiy ot Grigorij Tsamblak*. Sofiya. [in Bulgarian and Church Slavonic].
17. Shevchuk, V. (2002). Ioann. Posolstvo do papy rymyskoho Siksta IV vid dukhovenstva, i vid kniaziv, i paniv ruskyykh. Z Vilny, roku 1476, misiatsia bereznia, 14 dnia. *Zolote slovo: Khrestomatiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy serednovichchia IX–XV st.* (in 2 vols.), 2, 587–591. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Tkachuk, R. (2011). *Tvorcbist mytropolyta Ipatii Potiia ta polemichna literatura na mezhi XVI – pochatku XVII st.: Dzherela. Rytoryka. Dialob*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Zatorskyi, N. (2017). Posolstvo do papy Syksta IV z poslanniam Mysaila u svitli deiaikykh dokumentiv Vatykanshoho taiemnoho arkhivu. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakbidky*, 26, 11–30. [in Ukrainian].
20. Zatorskyi, N. (2019). „Poslannia Mysaila do papy Syksta IV” 1476 r.: rekonstruktsiia arkhetypu, 2nd ed. Lviv: Vyd-vo UKU. [in Ukrainian].

⁸⁵ Лихачёв Д.С. Текстология на материале русской литературы X–XVII вв. – Санкт-Петербург, 2001. – С.546.

Nazar ZATORSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Doctoral Student in Theology,
University of Fribourg
(Fribourg, Switzerland), nazar.zatorsky@unifr.ch
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

Borrowings from the Works of Gregory Tsamblak in the *Epistle of Misael to the Pope Sixtus IV*

Abstract. Since the beginning of the 20th century, the *Eulogy to the Fathers of the Council of Constance* by Metropolitan Gregory Tsamblak has been pointed out as a source of inspiration and imitation for the authors of the *Epistle of Misael*. The purpose of this study was to investigate the dependence of the latter on the writings of the Metropolitan of Kyiv. **Methods.** The methods of textology were applied, including content analysis, text comparison, etc. **Scientific novelty.** For the first time the reference was made to the borrowings from the *Eulogy to Euthymius of Tarnovo* in the *Epistle of Misael*. **Conclusions.** Previous research always attempted to link the *Epistle of Misael* to the *Eulogy to the Fathers of the Council of Constance* by Metropolitan Gregory Tsamblak and (less) to his speech to Pope Martin V. When comparing the *Eulogy to Euthymius of Tarnovo* and the *Epistle of Misael*, a complex of 9 fragments was identified, which came from two parts of the eulogy and were included into Misael's letter. Most of the fragments were taken as direct quotations, with some changes determined by the specifics of the new work. All borrowings were compactly integrated into chapters XIII–XV 3, which was typical for the approach of the letter writers, who similarly integrated fragments from the canon prayer for a sick person into the chapter XX 6.

Keywords: Gregory Tsamblak, *Eulogy to Euthymius of Tarnovo*, Misael, *Epistle of Misael*, Kyivan Metropolitanate.

Ірина КРИВОШЕЯ

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет ім. П.Тичини
(Умань, Україна), iivahnuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Ігор КРИВОШЕЯ

кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет ім. П.Тичини
(Умань, Україна), igorkryvosheia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

Реєстр тестаментів козацької старшини XVIII ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.151>

УДК: 94(477)«1700–1780»

Анотація. **Мета дослідження** – укласти та проаналізувати реєстр тестаментів козацької старшини XVIII ст. **Методологія** спирається на принципи системності, науковості, міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: аналізу й синтезу, історико-генетичний, термінологічного аналізу, компаративний. **Наукова новизна.** Вперше укладено реєстр збережених тестаментів української козацької старшини XVIII ст., проаналізовано причини малої збереженості духівниць із цього періоду та інформаційний потенціал джерел. **Висновки.** Заповіти козацької старшини – це важливе джерело дослідження української історії XVIII ст. Інформація тестаментів придатна для аналізу різних проблем, хоча й з певними застереженнями через особливість документів. У вітчизняній історіографії посилюється інтерес до заповітів як джерела, історики їх активно використовують і публікують. Обсяг сучасного інформаційного навантаження часто не дозволяє відстежити всі публікації духівниць, тому перелік слугуватиме ефективним інструментом для дослідників. Результатом пошуків стало укладення початкового реєстру збережених заповітів козацької старшини XVIII ст. На цей момент до нього включено 159 тестаментів (108 чоловічих і 51 жіночий). Розширений реєстр попереднього століття нині нараховує 55 духівниць (із них 10 жіночих та 1 спільний). Разом у списку заповітів старшини XVII–XVIII ст. налічується 214 документів (із них 61 жіночий). Внесені до реєстру тестаменти дозволяють поглянути на еволюцію їх форми і змісту, простежити зміни в ментальності й релігійності, генеалогію та родинні зв'язки, стосунки в родині, події життя особи та суспільні (війни, епідемії, взаємодія з владою тощо).

Ключові слова: тестамент, реєстр, козацька старшина, повсякдення, Гетьманщина.

Тестамент – це елемент поховальної культури, що досить своєрідно віддзеркалює епоху. Поховальна культура українців ранньомодерної доби зазнавала впливів різноманітних практик, у тому числі сусідніх соціумів і віддаленого західноєвропейського світу. Одним з яскравих проявів впливу литовсько-польської доби, приміром, став звичай укладання козацькою старшиною тестаментів. У польському суспільстві також побутувала традиція вписування заповітів до актових книг. Це була обов'язкова процедура, існували навіть окремі книги для фіксації суто духівниць¹. Уписування

¹ Білоус Н. Тестамент як джерело для дослідження міщанської писемності на Волині XVII ст. // Київська академія. – Вип.17. – К., 2020. – С.41.

останньої волі ніби завершувало процес вмирання юридично. Переважна більшість польських заповітів уносилися в актові книги відразу по смерті заповідача. Це підтверджується як незначною різницею в датах (смерті та вписування), так і ключовими канцелярськими фразами (наприклад «покійний»)². В українській традиції облята не стала обов'язковою умовою юридичного визнання тестаменту. Про це свідчить напрочуд мала кількість уцілілих заповітів козацької доби (214). Для порівняння: О.Вінниченко вказує, що для своєї публікації про ставлення до смерті шляхтича в першій половині XVIII ст. використала 432 тестаменти, вписані у цей час до львівських і перемишльських актових книг³.

Започаткували процес підрахунку вцілілої кількості старшинських тестаментів у кількох публікаціях В.Кривошея та О.Кривошея⁴. Вони виклали короткий перелік їх в окремих полках Гетьманщини (XVII–XVIII ст.), частково передаючи зміст деяких документів. Підсумовуючи, вказали на відомі їм 11 заповітів старшин (включно з жіночими), акцентували увагу, що найбільше їх збереглося у Чернігівському (23), а найменше – у Полтавському (3) полках. За підрахунками цих дослідників, число уцілілих духівниць щодо загальної кількості старшин становить усього 1%.

Опрацювання різноманітних архівних фондів засвідчило зберігання в них незначної кількості заповітів. Козацько-міщанські актові книги Гетьманщини містять лише поодинокі вписи духівниць. Деяка їх частина зберігається в монастирських фондах, однак лише ті, в яких майно відказувалося обителі. Зустрічаються тестаменти у судових справах, у зібраннях документів, укладених при проведенні Генерального слідства про маєтності (1729–1730 рр.), Генерального опису Лівобережної України (Румянцевського; 1765–1769 рр.). Однак найбільшим архівним зібранням заповітів XVIII ст. залишається збірка О.Лазаревського⁵.

Очевидно, що ще на початку XX ст. дослідникам була доступна незрівнянно більша кількість документів. Приміром, це засвідчує звіт про роботу у чернігівських архівах Ю.Татищева⁶ та згадки про використані духівниці в «Малоросійському родословнику» В.Модзалевського. Звісно, свою роль у втраті історичних матеріалів зіграли природні й суспільні катаклізми, однак правове поле в Україні XVII–XVIII ст. не вимагало обляти тестаменту. Саме це найкраще пояснює надзвичайно малу кількість уцілілих старшинських заповітів попри існування традиції їх укладати. Інколи спірну духівницю, через яку відбувалася тривала судова тяганина, за рішенням суду належало знищити. Більшість представників козацької старшини не зберігали тестаменти довго. Винятком стали родини, які під впливом польського культурного поля чи внаслідок здобутої освіти почали усвідомлено формувати родинні архіви, в які потрапили й заповіти. Збережені та опубліковані родинні збірки, окремі публікації документів, історіографія проблеми проаналізовані нами в першій частині публікації, де представлено реєстр старшинських заповітів другої половини XVII ст.⁷

² *Вінниченко О.* «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаменами) // *Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2-х т.* – Т.2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В.Горобець. – К., 2013. – С.279.

³ Там само. – С.277.

⁴ *Кривошея В.В., Кривошея О.В.* Заповіти козацької старшини Гетьманщини: кількість, географія // *Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту.* – Вип. XXVIII. – Запоріжжя, 2010. – С.435–442; *Іх же.* Інформативні можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини // *Козацька скарбниця: Гетьманські читання.* – Вип.7. – Чернівці, 2011. – С.8–40.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – Спр.57489–57601.

⁶ *Татищев Ю.В.* Черниговские архивы (отчёт о командировке в Черниговскую губернию в 1899 г.). – Х., 1901.

⁷ *Кривошея І.І., Кривошея І.І.* Тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення // *Український історичний журнал.* – 2019. – №5. – С.147–166.

В окремих, уперше укладених та опублікованих 2019 р. реєстр заповітів другої половини XVII ст., увійшли 34 старшинських тестаменти⁸. Нині він включає 55 духівниць (із них 10 жіночих та 1 спільна). Перший реєстр-основа заповітів XVIII ст. уміщує їх натеper 159 (108 чоловічих і 51 жіночий), включно з інформацією про місце зберігання та публікації (див. табл.). Усього з періоду існування Української козацької держави для аналізу сьогодні доступні 214 тестаментів (із них 61 жіночий). Співвідношення кількості збережених документів до числа встановленої старшини занадто відносно, щоб його вираховувати. Передусім через певну збіжність старшини у списках урядників та неурядової старшини (близько 4,4 тис. урядників і більше 13 тис. неурядової старшини не варто механічно поєднувати), а також через неможливість підрахувати кількість членів родин (жінок). Навіть якщо виділити лише чоловічі тестаменти – цифра буде досить умовною.

Аналіз реєстру дозволяє перевести інформацію у цифрові показники: зі 159 тестаментів у реєстрі XVIII ст. 12 – оригінали, інші – копії, деякі складно визначити, адже в публікаціях не завжди вказано на цей аспект. Видруковано на сьогодні 80 заповітів, із них 16 – двічі, а 1 – тричі. З опублікованих 9 – це великі фрагменти або фотофрагменти. Із загального числа духівниць 44 належать старшинським урядникам (із них 2 – одній особі), ще 16 – дружинам чи вдовам урядників (усього 60). 26 тестаментів укладені представниками неурядової старшини та 14 – їхніми дружинами або вдовами (усього 40). Разом козацької старшини – 100 заповітів. 13 духівниць священників та ще 11 – їхніх дружин чи вдів (із них 2 належать одній особі). У деяких зазначено, що укладач козак і ще один – козачки⁹ (усього 10). Ще два тестаменти дещо відрізняються від інших: один – графа, інший – дружини бригадира, утім їх належність до старшинських безсумнівна. Два виходять за хронологічні межі, тому тут бачимо дворянські титули, але автори тісно пов'язані з попередніми родинними старшинськими тестаменами. Отже відносно чітко ідентифікуються у соціальному зрізі 138 заповітів. Ще 21 вимагає уточнення, хоча лише щодо статусу авторів: урядники чи неурядова, адже їхні прізвища промовисто засвідчують належність до старшинської групи.

О.Лазаревський зовсім не випадково у свою збірку тестаментів, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ, вніс заповіти священників і тих, хто в документах записаний як козак чи міщанин. Робив він це з огляду на кілька обставин, насамперед розуміючи, як мало документів подібного типу дійшло вже до його часу. Важливо й інше: часто ті, кого називають «козак», належали до низової ланки старшини. Священники та їхні дружини також були пов'язані родинними стосунками з козацькою старшиною, як і заможна верхівка міщанства, тому в реєстр внесено духівниці згаданих категорій заповідачів.

Географія походження збережених тестаментів XVIII ст. така: Чернігівський полк – 40, Ніжинський – 24, Стародубський – 21, Лубенський – 18, Прилуцький – 11, Переяславський – 11, Миргородський – 8, Полтавський – 8, Гадяцький – 7, Київський – 4. На цей момент 7 заповітів складно ототожнити з певним полком. Безперечно перевага у збереженості за Сіверщиною (53,5% тестаментів у трьох північних полках). Варто зауважити, що цифри відносні й тут, адже у збереженості саме цих духівниць, окрім належності авторів чи членів їхніх родин до козацько-старшинської верстви, значну роль зіграв елемент випадковості. Одні сімейні архіви не просто збереглися, а й були надруковані, інші, опинившись у вирі історії, безслідно зникли.

⁸ Там само. – С.162–166.

⁹ Марина Паничка належала до рядового козацтва, її тестамент внесено до реєстру як рідкісний приклад збереженого жіночого козацького заповіту.

Якщо простежити статус авторів тестаментів, що ввійшли до реєстру, то це представники знатних і впливових у Гетьманщині родин. Візьмемо для прикладу лише безсумнівні заповіти урядників (чоловічі) – 44. Із них належали генеральній старшині – 10, полковникам – 8, полковій старшині – 14, військовим канцеляристам – 3, сотникам – 7, сотенній старшині – 2. Більшість – 35 (79%) – належали особам рангом вище сотника.

При аналізі такого специфічного джерела, як тестамент, варто пам'ятати про його особливості та обережно інтерпретувати. Суспільство тієї доби, наскрізь релігійне, відбивало у власних заповітах реалії повсякдення, особисті уявлення про світ, життя і смерть, добро та зло. Більшість документів доносять, у тій чи іншій мірі, одну з двох найсильніших людських емоцій, що рухають світом, – страх. Християнська цивілізація, в якій усі рівні у своїй гріховності, виразно мотивується страхом. Духівниця добре віддзеркалює страхи й переживання чоловіків і жінок XVIII ст., адже укладалася з оглядом на близькість смерті. Тож документ часто містив указівку на те, що спонукало його написати: війна (похід), хвороба, старість, епідемія (мор), родинні проблеми. Це завжди певні клопоти, які демонструють сутнісне сприйняття світу тогочасними людьми.

Деякі тестаменти доносять звістки про епідемії хвороб у XVIII ст. Так, 18 жовтня 1711 р. продиктував заповіт Юрій Олександрович Книжениченко, в якому все «движимое и недвижимое имущество» відказав Чернігівському кафедральному монастиреві. Він мешкав у с. Козляничі, не мав родичів, дружина померла. На момент укладання акта останньої волі був такий кволий, що сам не міг навіть підписатися, про що є запис наприкінці документа. Тут маємо побіжне свідчення, що тестатор був письменним. Він зазначав: «[...] поневаж всякому человеку принадлежит помирати так і я раб божий [...] будучи тому долгу подлеглий а особливо под сее моровое поветрие безперестанно сподеваючися безвестной кончини [...] умисел сим моим тестаментом распорядити увесь дом и набиток монастирю»¹⁰. Цю духівницю ми віднесли до групи з невизначеним статусом тестатора. Однак перелічені статки засвідчують належність до привілейованої верстви (плац із двором, хатою, городом і «зосветтю», і з усіма будинками, гребелище пусте на річці Козлі й т. д.). Заповів усе кафедральному монастирю за спомин душі своєї, покійної дружини й батьків. Подібно до попереднього, 17 квітня 1716 р. батуринська жителька Євдокія Павлиха Ханевська уклала спільний тестамент із сином військовим товаришем Іваном Павловичем Ханевським під час якоїсь епідемії. Жінка, за її словами, була старою і хворою, з нею жив син, який уже теж був недужим. Обидва заповідачі не вижили. Залишилася друга дружина Івана – Катерина Іванівна з дітьми від обох шлюбів, які й успадкували чималі статки¹¹.

Упродовж XVIII ст., особливо в першій його половині, українці змушені були брати участь в усіх війнах, що їх вела Російська імперія. Укладання заповіту перед кампанією було звичною справою для козацької старшини. Документи ці короткі й ділові, однак бували винятки. Так, 4 липня 1701 р. у Стародубі перед вирушенням у похід власною рукою, що свідчило про освіту, написав тестамент військовий товариш Іван Тимошенко¹². Це син колишнього стародубського полковника Тимофія Олексійовича. Помер Іван пізніше, у 1714 р. Духівницю укладено за класичною

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.133. – Оп.1. – Спр.29. – 2 арк.

¹¹ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57532. – Арк.91–92 зв.

¹² Черниговские губернские ведомости. – 1854. – №5. – Часть неофициальная. – С.32–33; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.992–993.

формою. Вона містить усі складові, включно з доволі розлогою аренгою. Душу віддавав Божому милосердю й зосереджувався на ретельних розпорядженнях щодо нерухомого майна. Автор згадував свого духовного отця, значний вплив якого відчувається в тестаменті. Проявляється в документі й релігійність заповідача. Відказує він усе дружині й дітям. Рухоме майно означає як таке, що вже перелічене в тестаменті його батька. Заповіт містить традиційні погрози порушникам його останньої волі (санкції) – це доволі емоційно виписані прокльони.

Тестамент полтавського полковника І.Черняка (1722 р.) теж містить указівку на те, що написаний перед походом. Заповідач, зважаючи на стан власного здоров'я, передбачив, що невдовзі помре, і залишив детальні розпорядження щодо майна та родини, а також зауважив, що воліє бути похованим при храмі чи монастирі, а якщо доведеться, то в борі. Вказав, як має бути обдарований найближчий до місця поховання храм (із передбаченої в Ладозький похід суми: одна частина на храм, одна – на військо, ще одна тим, хто опікуватиметься його тілом)¹³.

Перший із двох відомих тестаментів Семена Сулими (тут поки що обозного полкового) написаний 15 травня 1737 р. перед кампанією. У ньому відсутня аренга, вступ діловий, повідомляється, що, згідно з указом, рушає у третій похід із часу присяги. Ідеться в документі про службу та усвідомлення небезпеки смерті¹⁴. Коротко розпоряджається спадком на користь дружини й дітей. Підпис власноручний. Наступний тестамент (уже полковника) С.Сулими (26 квітня 1766 р.) також зберігся¹⁵. Він теж короткий, але з іншої причини: Семен пише про свою тяжку хворобу та близьку смерть. Розуміючи це, усі свої розпорядження він заздалегідь виклав в уступному записі на користь дружини і ствердив його на уряді. У самому заповіті автор лише підтвердив свою уступку дружині. На її розсуд полковник залишив усі поминальні служби та розподіл майна між синами, адже доньки вивінені при заміжжі. Уже 6 червня Параскева Сулима в полковій переяславській канцелярії представила тестамент чоловіка для внесення в «крепостну» книгу гродського суду, а 9 червня – у суді земському переяславському у «крепостну» книгу земського суду. Таке ставлення вдови до заповіту забезпечило його збереження. Обидва акта останньої волі С.Сулими, написані з різницею у 29 років, свідчать про міцну сім'ю, любов і повагу до дружини, твердий та виважений характер тестатора, відсутність екзальтованої релігійності, спокійне прийняття хвороби, смерті.

Родинні проблеми, сварки й непорозуміння з дітьми робили тестамент особливо потрібним. При цьому заповіти початку та кінця XVIII ст. суттєво різняться за емоційною наповненістю. Розглянемо духівницю лубенського полкового судді Мартина Васильовича Мартоса, укладену 25 липня 1701 р. Вона цікава ніжним ставленням тестатора до родини, вживанням зменшувально-пестливих форм імен доньки й онуків, прагненням звільнити родину від клопотів щодо поділу майна, а також позбавленням спадку сина Івана через образу на нього¹⁶. Уже на початку вказується на тяжку хворобу і близьку смерть. У документі згадані попередні, відтепер скасовані, тестаменти, в яких синові було виділено спадок. Останній заповіт (адже до 28 серпня 1701 р. М.Мартос таки помер) виключає сина, а все, що було передбачене раніше для Івана, напряму мали успадкувати його діти. Фактично здійснювався поділ майна на

¹³ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57539. – Арк.109–112; *Кривошя В.В., Кривошя О.В.* Українська козацька старшина: Іван Черняк // Гілея. – Вип.18. – К., 2009. – С.131–136.

¹⁴ Сулимівський архив: фамільні бумажі Сулим, Скороп і Войцеховичей XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С.77–78.

¹⁵ Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – С.108–109.

¹⁶ Публ. А.К.Мартоса // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т.Х. – Одесса, 1877. – С.482–485; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.993–995.

три частини: доньці від першого шлюбу, дітям сина Івана та другій дружині Катерині з її двома синами, яких згадано з любов'ю й наділено окремими дарами. Сина звинуватив у тому, що не віддавав батьковій належної честі, багато разів серце вразив і попереджав, що позбавить батьківського благословення, якщо не виправиться. З огляду на те, що смерть тестатора настала впродовж місяця, син навряд чи встиг виправитися. Та й батьків тон свідчив, що він на це й не сподівався. Звісно, окремо були виділені гроші на спомин про нього в монастирях і церквах (3 тис. золотих), і окремо 100 золотих належало віддати його рідному батькові ієромонаху. Отже станом на 1701 р. ще живим був батько судді.

Проблеми з дітьми яскраво проступають у жіночих заповітах. В оригіналі укладеного 22 лютого 1724 р. тестаменту черниці Єфросинії детально описано, як мало бути розділене її майно між нащадками. Для розуміння розміру спадку варто вказати, що в першому шлюбі вона була за генеральним писарем Лукашом Заборовським, а у другому – за чернігівським полковим суддею Юрієм Затиркевичем. Свою другу доньку Олену тестаторка позбавила спадку за непослух і розтрату 1 тис. золотих¹⁷.

Заповіти розповідають про взаємини між рідними, їхні емоції й почуття, про те, що керувало ними впродовж життя. Утім не все й не завжди однозначно. Якщо прочитати лише великий і змістовний тестамент Марії Полуботок Іванової Сулиминої генеральної хорунжої (1728 р.), то перед нами постане велична й набожна жінка, яку направляє духівник (єпископ переяславський), якій довіряв чоловік, доручивши їй на власний розсуд управляти маєтками й розділити дітей та онуків. Однак у тому ж році, коли було укладено заповіт, тестаторка подала скаргу гетьманові, під опікою якого знаходилася як удова, на старшого сина Івана за розорення, кривди й образи. І тут бачимо згорьовану стару жінку, два старших шанобливих сина якої загинули на війні, а третій знущався над нею, молодшими братами та своїми племінницями. Отже покладатися лише на заповіт для оцінки родинних взаємовідносин не варто, має бути комплексний підхід.

Зберігся розлогий тестамент Олени Іванівни Ярмолківни (1747 р., Борзна, другому шлюбі була за Тарасом Забілою, колишнім борзнянським сотником¹⁸), опублікований О.Лазаревським. Упадає у вічі її поважний вік. На момент укладення акта останньої волі їй було близько 75 років (імовірно, навіть більше). Олена заповідала майно своїм онукам і правнукам, дітям померлої онучки. Це великий і цікавий документ, надто для вивчення історії повсякдення. Тут лише варто зауважити, що тестаторка віддає спадку онуків Василя й Миколу Іванових Владзімерських, дітей її доньки Ганни (від першого шлюбу). Чоловік розпродав увесь посаг, детально описаний у заповіті, та захопив частину майна тещі, до якої ставився без поваги. Заповідачка описала, як зять перешив і зносив жіночі кунтуші, пояси та інший одяг доньки. Через його побори Олена двічі судилася й виграла позови (1729, 1730 рр.). Та найбільше боліло матері за інше: вона описала, як чоловік глумився й бив доньку аж до її смерті. Судячи з того, що вона позбавила спадку навіть їхніх синів, діти матір не захищали та від батька не відрізнялися. Спадок (материзна Олени) дістався внучці Параскевії Часник та правнукам Демидовським, дітям померлої онучки Ганни Демидовської¹⁹.

Тестамент, його форма і зміст упродовж XVIII ст. значно еволюціонували. Релігійний, родинний та економічний чинники домінували на початку й до середини століття. Традиційно у заповітах цього періоду є вказівки на суми пожертвувань на храми, їх перелік, або додані з цією метою реєстри. Обов'язкові вступні побожні

¹⁷ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57542. – Арк.125–126.

¹⁸ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.358.

¹⁹ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.2. – Чернигов, 1867. – С.195–201.

формули, опис обставин, що спонукали до написання, акцент усвідомлення свого обов'язку укласти заповіт, запевнення у здоровому глузді й добрій пам'яті та майже ритуальна фраза, інколи з модифікаціями, що душа – Богові, а тіло – землі. Далеко не завжди в тестаентах XVIII ст. є вказівка на місце поховання. Звісно, такої немає у заповітах, що укладалися перед воєнним походом. До кінця століття бачимо поступову зміну форми і змісту, де послаблюється, а потім зникає релігійна, морально-етична складові, натомість увиразнюється тестамент як юридичний документ, що базується на букві закону. Це стосується, передусім, чоловічих заповітів. Жіночі залишалися більш традиційними за формою та змістом, засвідчуючи побожність авторок.

Тестаменти першої половини XVIII ст., особливо чоловічі, містили розлогі аренги з передсмертними роздумами та зосередженістю заповідача на стосунках із Богом. Це цікава і складна частина заповіту, що вимагала доброї освіти. Дослідники духівниць різних категорій населення з різних історичних періодів і країн однакові у сумнівах щодо авторства цих розмірковувань. Часто існували шаблони, що їх використовували писарі у великих містах для міщанських тестаментів²⁰. У випадку старшинських варто припускати авторство священників (духівників) або писарів, яким тестатор надиктовував заповіт. Хоча здебільшого заповідачі-чоловіки XVIII ст. мали достатню освіту для невеликих філософських міркувань. Лише освіта жінок зі старшинських родин усе ще не була пріоритетом. Більшість авторок актів останньої волі неписьменні, причому навіть представниці старшинської еліти. Із 51 жіночого заповіту у 20 міститься чітка вказівка на це, хоча очевидна неграмотність більшості тестаторок. Навіть жінкам із найбільш відомих старшинських родин Гетьманщини – Сулим, Полуботків, Борозен, Марковичів, не вважали за потрібне давати освіту. Третя дружина І.Берла з роду Мазепет-Грязних теж була неграмотною²¹. Вміння жінок написати бодай своє ім'я було радше винятком із правил, ніж нормою для XVIII ст. У ментальності тодішньої української еліти все ще не фіксується потреба в освіті для жінок. Тому розлогі і складні аренги зустрічаємо переважно у чоловічих тестаентах.

Отже на початку XVIII ст. преамбула була актуальною частиною заповіту. Є вона (як і всі інші традиційні складові) у заповіті генерального обозного Івана Ломиковського, написаному в 1711 р. та вдруге підписаному в 1714 р.²² Обставини перебування його поза межами України загальновідомі й усім зрозуміле сумне та філософське звучання заповіту, особливо аренги. Остання, без сумніву, авторства самого тестатора. І.Ломиковський пише про усвідомлення власної гріховності, сподівається, що Бог милостивий і після нетривалого покарання зглянеться над ним, прохає про заступництво Діву Марію. Преамбула сповнена хвилювання, щирого покаяння. Генерального обозного турбує багато проблем. Він детально описує, як їх належить вирішити (імовірне місце власного поховання, розподіл майна, борги й боржники, побудова церкви) та крізь рядки прочитується розуміння старим старшиною марності всіх його сподівань, адже не повернутися йому більше в Україну, звідки вирвали його буремні події XVIII ст.

²⁰ Білоус Н. Тестамент як джерело для дослідження міщанської писемності на Волині XVII ст. – С.42; *Ії ж.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С.23; *Вінниченко О.* Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII ст. (спроба дипломатичного аналізу) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI-XII. – Дрогобиць, 2008. – С.527–555; *Кочеркевич Я.* Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI – першої половини XVII ст.: дипломатичний аналіз // Архіви України. – Вип. 5. – К., 2010. – С.45–61; *Попружна А.В.* Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2016. – С.45.

²¹ *Лазаревский А.* Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // Киевская старина. – 1896. – №1. – С.125–133.

²² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.1001–1007.

Аренга з духівниці генерального хорунжого М.Ханенка, укладена у грудні 1759 р., – це частина класичного тестаменту, що містить усі ключові формули такого типу документів²³. Заповідач у своїх роздумах надзвичайно переконливий. Він передбачив усі можливі варіанти розвитку подій при розподілі майна, обумовив і пояснив свої рішення та вчинки, призначив розпорядників й опікунів, не забув про санкції для порушників. Прикінцевий протокол суворо дотриманий. Однак подібні тестаменти в той період були вже винятком із правил.

Упродовж століття аренга поступово скорочувалася, а її звучання набувало світського характеру. У 1748 р. П.Г.Стороженко уклав документ, що ввійшов до родинного архіву під назвою «духівниця»²⁴. Однак сам автор іменував його «уступкою». І назвати його духівницею складно через відсутність обов'язкових формул тестаменту та виразної релігійно-моральної складової. Отже вже у середині XVIII ст. помітне поширення ділового типу заповіту, з достатньо ослабленим релігійним компонентом. Це не означає, що всі наступні тестаменти відразу змінилися. Маємо ще шерех традиційних духівниць. Однак процес змін уже тривав. І він поступово спрощував форму документа. 13 травня 1771 р. уклав заповіт прилуцький полковник Григорій Гнатович Галаган²⁵. Акт засвідчує надзвичайну набожність тестатора, зважаючи на переліки коштів, які належало роздати на чітко прописані монастирі й церкви. Однак форма його довільна. Відсутні інвокація, інтитуляція, аренга. Структуровано нумерованим списком, автор наказує спадкоємцям, як саме вони мають розпорядитися рухомим і нерухомим майном. Із традиційних формул є лише невизначені санкції й дата з місцем.

У 1772 р. сотник Г.Ф.Лизакевич написав абсолютно світський заповіт, хоч свідки й називали його «духовним заветательним письмом»²⁶. Документ починався короткою інтитуляцією, після якої автор чітко перелічив спадок і вказав єдиного спадкоємця – другу дружину Христину Іванівну. Застеріг її права, цитуючи статті відповідних законів, і при цьому не було ніяких згадок про поминальні служби й Божий суд.

Один з останніх документів у реєстрі – тестамент бунчукового товариша Петра Семеновича Лизогуба (9 серпня 1780 р.). Його нещодавно опублікувала А.Морозова²⁷. Написаний у червні 1780 р., засвідчений 9 серпня, а 19 серпня того року тестатор помер. Зміст документа свідчить, що ще не старий, але тяжко хворий П.Лизогуб до останнього сподівався на одужання. Тричі в різних частинах тексту автор підкреслив, що він набуде чинності лише по його смерті. У 1781 р. вдова послідовно внесла заповіт у книги трьох різних повітових земських судів (Миргородського, Прилуцького, Остерського), тим самим забезпечивши свої права на випадок протистояння з родичами чоловіка. Фактично дії згаданих двох жінок, П.Сулими та Є.Лизогуб, оприявнюють звичну для того століття практику: хочеш збереження документа – створи якомога більше завірених копій. Звісно, таку можливість мали переважно заможні старшинські родини. Утім аналізований тут тестамент зберігся не завдяки згаданим земським книгам, а завдяки фонду дворянської опіки, в який поскаржився родич померлого нібито для забезпечення прав дітей П.Лизогуба.

Збережений текст теж дозволяє простежити еволюцію, що відбулася із заповітами. Відсутні важливі вступні формули традиційного тестаменту, аренга невизначена. Немає фраз, що засвідчували психічне здоров'я і право укласти документ, зникла

²³ Гржицький В.Ю. Духівниця генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини // Гілея. – Вип.10. – К., 2007. – С.84–92.

²⁴ Стороженки: Фамильный архив. – Т.І. – К., 1902. – С.67–68.

²⁵ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883. – №11. – С.461–462.

²⁶ Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – С.214–217.

²⁷ Морозова А. Поповнення джерельної бази з історії Гетьманщини (духівниця бунчукового товариша П.С.Лизогуба) // Архіви України. – 2020. – №1. – С.198–209.

морально-релігійна складова. Перед нами – уступка майна, тип правового акта, на який до кінця XVIII ст. поступово перетворилися старшинські заповіти. Текст став сухим, стриманим. Ішлося про чіткі юридичні розпорядження щодо майна та забезпечення прав дітей і дружини. Останню він застеріг від повторного шлюбу втратою майна, окрім її власного, внесеного при одруженні. Однак якщо діти помруть, єдиною спадкоємицею призначив дружину. Заповів поважати старого батька, а дітям – матір, яка призначена їх опікункою, та в кожній позиції документа автор вже апелював до букви закону, а не до Божого суду.

Тестаменти XVIII ст. певним чином відобразили взаємодію особи зі владою. У першій чверті століття спостерігаємо інерційні, але достатньо серйозні впливи гетьмана на прийняття особистих рішень представниками козацької старшини. Простежити це простіше на прикладі жіночих тестаментів. Заповіт Марії Василівни Григорієвої Гамалії є дуже цікавим свідченням епохи та ставлення жінки до життя, а влади церковної і світської – до старої жінки-вдови. Згідно з духівницею чоловіка, лубенського полковника (1694 р.), вона отримала всі його маєтності. Марія Василівна продикувала свій третій і останній тестамент 17 серпня 1716 р.²⁸ Два попередні вона скасувала та знищила, зазначивши про це в останньому. У заповіті Марія у традиційній формі повідомила про старість і хворобу, відчуття наближення смерті й те, що перебуває при здоровому глузді. Крім того, пояснила, що всі чоловікові маєтності в першому заповіті відписала на Мгарський монастир, відсторонивши всю рідню, а коли ігумен обителі помер, рідні переконали її змінити заповіт. Так з'явився другий. А потім втрутився гетьман, написавши їй листа. Марія Василівна визнала свої вчинки помилковими, адже не узгодила їх із регіментарем. Той порадив їй, як має ділитися майно, що стара жінка і зробила у заповіті. Писати тестаторка не вміла, тому поставила на духівниці хрестик і свою печатку. Складно інтерпретувати події, описані у духівниці, без додаткових джерел. Зрозуміло, що стареньку не складно було у чомусь переконати, що й робили різні сторони конфлікту. Очевидно, що про власну, «остатню волю», тут точно не йшлося. І дітей, які захистили б матірину старість, не було.

У складання заповітів чоловіками гетьмани настільки безцеремонно не втручалися. Радше навпаки: є свідчення того, як старі й німецькі старшини просили в них допомоги щодо розподілу майна між синами, які ставилися до батька нешанобливо. Інколи такі ситуації вирішувалися через суд, і не обов'язково після смерті тестатора. Приміром, у справі П.Силенка згадується його заповіт частини майна на користь монастиря. Документ не зберігся, лише судова справа, в якій є матеріали, що засвідчують звертання батька до наказного гетьмана по допомогу в розподілі майна²⁹. Відомо, що колишній полковий суддя П.Силенко зміг укласти тестамент й узгодити все з трьома синами лише з допомогою П.Полуботка. Є дві його супліки гетьманові щодо укладення заповіту та розподілу майна, щоправда, абсолютно протилежного змісту. Врешті П.Силенко надіслав йому свій проект розподілу спадку між синами, який і став основою укладеної його нащадками у Глухові угоди³⁰. Отже певний вплив на творення тестаментів тодішня влада мала. Однак пізніше, коли імперські інституції витіснили українські, її увагу вже не привертала такі «дрібні» обставини життя конкретної особи, як заповіт. Імперія мала інші масштаби.

²⁸ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57531. – Арк.85–86.

²⁹ *Кривошея І.І., Кривошея І.І.* Українське повсякдення першої чверті XVIII ст. (на прикладі судової справи полкового судді стародубського Прокопа Силенка та купця Якова Ширая) // Східноєвропейський історичний вісник. – Вип.14. – Дрогобич, 2020. – С.19–27.

³⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления: Полк Стародубский. – Т.1. – К., 1888. – С.89–90.

Акти останньої волі дозволяють з'ясувати багато різноманітних чинників повсякденного життя їхніх авторів. Особливо рельєфно проступає майнова складова, адже більшість із них містять описи не лише нерухомості, а й рухомих статків. Інколи це розлогі переліки отриманого чи того, що лише відійде донькам, включно з одягом, коштовностями, домашнім начинням, транспортом, худобою та ін. Із цього можна скласти уявлення про побут різних груп козацької старшини у XVIII ст. Упадає у вічі зростання ролі освіти й виховання для дітей, на чому у заповітах наголошували чоловіки. Утім у цьому столітті, як і в попередньому, книги так і не стали цінним елементом, що мав передаватися у спадок. Лише у двох реєстрах до тестаментів І.Забіли та П.Радича були книжки³¹.

Ставлення до жінки в українському суспільстві XVIII ст. не змінилося. Воно залишається відносно шанобливим, щоправда, дивлячись із чим його порівняти. Жінка, донька – об'єкт піклування чоловіка та батька. Часто чоловік у заповіті перекладав на дружину обов'язок розподілу майна між нащадками. За жінкою завжди залишалася «материзна». Суб'єктність жінки як члена тогочасного суспільства доволі умовна й має розглядатися в кожному окремому випадку. Впливом, подібним до того, який мала А.Скоропадська, більшість українок похвалитися аж ніяк не могли. Це було традиційне чоловіче суспільство, і тестаменти це чітко відображають. Жіночі заповіти XVIII ст., доступні сьогодні для аналізу, майже всі містять аренгу. Збереглася вступна побожна формула та елементи прикінцевого протоколу, інколи з санкціями щодо порушників останньої волі. Утім у більшості документів відсутні широкі релігійно-філософські розмірковування про сенс життя і страх на порозі смерті. Тобто жіночі духівниці відрізнялися формалізованими короткими аренгами, тоді як чоловіки в тестаментах частіше філософствували, прагнули показати рівень освіти й широту кругозору. Якщо порівнювати жіночі та чоловічі заповіти з погляду емоційного наповнення, то надто почуттєві загалом рідкісні, і їхніми авторами були представники обох статей.

Для тестаментів XVIII ст. характерний виражений тон. Відчувається спокійне прийняття того факту, що життя має скінчитися. Українці тієї доби були релігійними, а їхня буденність тісно пов'язувалася з церквою. Більшість заповітів містили вказівки надати гроші чи інше майно на спомин душі у храми й монастирі, а саме укладання тестаменту забезпечувало зв'язок світів і було запорукою «доброго вмирання».

Події XVIII ст. повністю трансформували український політичний та культурний ландшафт. Духівниці певною мірою фіксували ці зміни й інколи болісне сприйняття подій особю, утім хіба як щось фонове, незначне перед обличчям смерті. Пишучи останні розпорядження, людина турбувалася про особисте, а не про громадське. І хоча тестамент за формою та наповненістю значно змінився впродовж століття, поступово перетворившись на сухий юридичний документ, основне, що він і далі відображав, – це ставлення людини до кінця свого земного шляху та до посмертного «життя», а також до власної родини, добробут котрої заповідачі прагнули належним чином забезпечити.

³¹ Попружна А.В. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2016. – С.64.

	Тестатор / тестаторка	Дата складення / актизації	Місце зберігання оригіналу / копії	Публікація
1	Господінова Марія Юхимівна, дружина померлого отця Петра	12.02.1700	ЦДІАК України. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.202. – 1 арк.	–
2	Вербицька Євдокія, вдова Мойсея Вербицького, Лубни	20.11.1700	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57509. – Арк.40–42, копія	–
3	Пучковський Павло, ніжинський протопіп	1698–1701	–	<i>Лазаревский А.</i> Обзорение Румянцева описи Малороссии: Полки Киевский и Нежинский. – Вып. II. – Чернигов, 1867. – С.172–175; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.985–986
4	Ракушка-Романовський Роман Ониськович, свято-нікольський стародубський священик	1701	–	<i>Лазаревский А.</i> Обзорение Румянцева описи Малороссии: Полки Киевский и Нежинский. – Вып. II. – Чернигов, 1867. – С.175–177; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.987
5	Мироненко Гафія, вдова Петра Мироненка, Лубни	31.01.1701	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.575512. – Арк.49–49 зв., копія	–
6	Мартос Мартин Васильович, лубенський полковий суддя, наказний полковник	25.07.1701 Лохвиця	–	Публ. А.К.Мартоса. Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т.Х. – Одесса, 1877. – С.482–485; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.993–995
7	Тимошенко Іван, військовий товариш Стародубського полку	04.07.1701	–	Черниговские губернские ведомости. – 1854. – №5. – Часть неофициальная. – С.32–33; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.992–993
8	Лагода Василь, мигрогородський полковий осавул	23.07.1701	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57510. – Арк.43–46, копія	<i>Кривошя В.В., Кривошя О.В.</i> Українська козацька старшина: Василь Вазилевич. Василь Лагода. Марія Стахович // Гілея. – Вип.17. – К., 2008. – С.108–115
9	Жуковський (Прокопенко) Михайло Прокопович, глиньський сотник	09.03.1701	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57511. – Арк.47–48, копія	–

10	Радич Пантелеймон	07.1701	-	Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №25. – Часть неофициальная. – С.268–272; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.987–991
11	Зарецька-Зенькович Пелагея, Любецька сотня	23.04.1701 оригінал	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.66145. – Арк.1–2	-
12	Галаган Пелагея, Новгород-Сіверський	14.04.1702 оригінал	ЦДІАК України. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.235. – Арк.1–2, оригінал	-
13	Стриєвська Євдокія Григорівна Константієва, мешкала у Чернігові	14.02.1703 копія	ЦДІАК України. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.253. – 4 арк., копія	-
14	Єфросинії, мешканка с. Лукашівки	04.03.1703	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57515. – Арк.55, копія	-
15	Кобиланський Антоній чернець Видубицького монастиря	14.03.1703	ІР НБУВ. – Ф.160. – Спр.244. – Арк.322–323 зв., копія XVIII ст.	Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. / Упор. прот. Ю.Мицик, І.Синяк, І.Тарасенко, П.Яницька. – Т.3. – К., 2017. – С.269–270
16	Григорій Романович, пан, Седнів	23.11.1703	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57514. – Арк.51–52зв., копія (1752)	-
17	Зарудний Григорій Федорович, суддя Миргородського полку	06.08.1703	-	Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып.15. – Полтава, 1917. – С.80–82; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.996–997
18	Євстафій Єфімович, глухівський сотенний писар	бл. 1704	ЦДІАК України. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.1123. – 1 арк.	Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К., 1976. – С.29–30
19	Полгойда Павло, любецький мешканець	1704	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.59126. – Арк.1–2	-
20	Грабянка Семен, житель с. Бурувка	09.05.1704	-	Сіверщина гетьманських часів. – Т.2: Перша чверть XVIII ст.: 36. док. / Гол. упор. о. Ю.Мицик; упор. І.Тарасенко. – К., 2020. – С.23–24
21	Чечель Дмитро Васильович, полковник охочепіхотний	25.08.1704	-	Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Полк Нежинский. – Т.2. – К., 1893. – С.277; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.997

22	Ірина Іванівна, вдова новгород-сіверського сотника Захара Степановича	03.03.1699 / 14.09.1705	-	Труди Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып.10. – Чернигов, 1913. – С.194–195; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.999–1000
23	Пушкаренко Давид Трохимович, стародубський полковий суддя	24.05.1705	-	<i>Константинович Н.</i> Обзорение Румянцевской описи Малороссии: Полк Стародубский. – Вып.III. – Чернигов, 1875. – С.826–827; Труди Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып.10. – Чернигов, 1913. – С.191–194; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.998–999
24	Сафонович Григорій, протопіп остерський	23.11.1705	ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.16819. – Арк.1–4	-
25	Красковский Іван, Любеч	1706	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57516. – Арк.56–57, оригінал	-
26	Молявка Іван Харитонович, товариш Чернігівського полку	11.08.1706	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57517. – Арк.58–61, копія	<i>Попружна А.</i> Чернігівський городовий отаман Іван Молявка та його духовний заповіт // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: 36. наук. праць, присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С.568–575
27	Василь Онисимович (Базилевич), миргородський полковий обозний, неписьменний	16.05.1708	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57518. – Арк.64–65 зв., копія	<i>Кривошея В.В., Кривошея О.В.</i> Українська козацька старшина: Василь Базилевич. Василь Лагода. Марія Стахович // Гілея. – Вип.17. – К., 2008. – С.108–115; Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв. / Собр. А.М.Лазаревский. – Москва, 1875–1876. – С.97 (частина)
28	Іскра Іван Іванович, колишній полтавський полковник	03.06.1708	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57518. – Арк.62–62 зв., копія	<i>Лазаревский А.</i> Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.: Искры // Русский архив. – 1875. – Кн.3. – С.305–306; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.1000–1001
29	Ращенко Філон, значний товариш військовий Чернігівського полку	08.01.1709	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57520. – Арк.66–67, копія	Заповіт Філона Ращенко / Ком. Ю.Мицика // Сіверянський літопис. – 2021. – №6. – С.72
30	Мокрієвич Самійло	1710	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57521. – Арк.68–69 зв.	-
31	Матвій Давидович, Прилуки	1710	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57524. – Арк.73–73 зв., копія	-

32	Євдокія Мойсеївна Білуєвна (?) Євтухова	22.04.1710	ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.775–775 зв., копія	–
33	Чарниш Іван, гадацький полковник	09.11.1710	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57522. – Арк.70–71 зв., копія	Черниговские губернские ведомости. – 1886. – №91. – Часть неофициальная. – С.4–5
34	Муха Семен, житель с. Янівка	20.03.1710	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57523. – Арк.72	–
35	Ломиковський Іван, генеральний обозний	25.03.1711 Ясси	–	Молодик на 1844 год: Украинский литературный сборник, издаваемый И.Бецким. – Х., 1843. – С.71–85; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.1001–1007
36	Панасенко Омелян, житель кобеляцький	2.08.1711	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57526. – Арк.76–76 зв., копія	–
37	Книженченко Юрій Олександрович, с. Козляничі, Чернігів	18.10.1711	ЦДІАК України. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.329. – 2 арк.	–
38	Забеліна Іоанова Ганна Василівна (Дуніна-Борковська, донька генерального обозного), Ніжинський полк	02.06.1713	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57527. – Арк.78–79, оригінал	–
39	Гнат Іванович, священик гнідинський	17.07.1714 с. Гнідин	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57528. – Арк.80–81	–
40	Тимофій Пилипович, священик святострітенський	11.1715 Полтава	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57529. – Арк.82–83 зв.	–
41	Ханевська Євдокія Павлиха, жителька батуринська, тестамент спільний із сином Іваном Павловичем Ханевським (в. т.)	17.04.1716	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57532. – Арк.91–92 зв., копія	–
42	Гамалія Марія Василівна, вдова Григорія Гамалії, Лохвиця	17.08.1716	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57531. – Арк.85–86, копія	–
43	Берло Іван, переяславський полковий суддя	1717	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.68713. – Арк.1–17	<i>Лазаревский А.</i> Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // Киевская старина. – 1896. – №1. – С.125–133
44	Туранський-Григорович Олексій Михайлович, суддя генеральний	17.04.1716	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57532. – Арк.87–90, копія	<i>Кривошея В.В., Кривошея О.В.</i> Українська козацька старшина: Олексій Туранський, Михайло Милорадович // Гілея. – Вип.32. – К., 2010. – С.5–11
45	Олефіренко Тиміш, житель с. Атюші Батуринської сотні	1718	ЦДІАК України. – Ф.75. – Оп.2. – Спр.141. – Арк.1	–
46	Дахненко Влас, козак неграмотний, поставив хрестик	03.05.1718 с. Спаське	ЦДІАК України. – Ф.154. – Оп.1. – Спр.30. – 1 арк., оригінал	–

47	Завойко Меланія, попада святонікольська красноколядинська	27.09.1718	ЦДІАК України. – Ф.154. – Оп.1. – Спр.31. – 1 арк.	–
48	Силіна Ганна Никифорівна, неграмотна	08.05.1719	ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.824–825, копія	–
49	Завойко Меланія, вдова священника нікольського красноколядинського Семена Завуйки	22.10.1719	ЦДІАК України. – Ф.154. – Оп.1. – Спр.33. – 2 арк., оригінал із печаткою	–
50	Устимович Василь, колишній сотник любецький	05.1719	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57533. – Арк.93– 94 зв., копія	–
51	Жуковський Андрій Михайлович, суддя Лубенського полку	07.05.1719	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57534. – Арк.95– 97 зв., копія	–
52	Борзаківська Олександра, вдова протопопа гадяцького Андрія Борзаківського	05.10.1720	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57535. – Арк.99– 100, копія	–
53	Цуцмай Анастасія, вдова гадяцького сотника Сидора Цуцмая	22.01.1720	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57536. – Арк.101– 102	–
54	Клекота Микита	1720	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57537. – Арк.103, копія	–
55	Смаковський Василь, полковий обозний	1721	ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.96. – 1 арк., копія	–
56	Рогачевський Григорій, колишній протопіп лохвицький	30.06.1721 Архангельськ	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57538. – Арк.105– 106, копія	–
57	Молявка Семен Іванович, священик шибиринівський	22.09.1721	ЦДІАК України. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.1–2. ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57538а. – Арк.107– 108 зв., копія	–
58	Черняк Іван Леонтійович, полтавський полковник	12.02.1722	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57539. – Арк.109– 112	<i>Кривошя В.В., Кривошя О.В.</i> Українська козацька старшина: Іван Черняк // Гілея. – Вип.18. – К., 2009. – С.131–136
59	Посудевський Дем'ян, товариш Чернігівського полку	бл.1721	ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.745–745 зв.	Генеральное следствие о маест- ностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – 2-е изд. – Черни- гов, 1908. – С.501–502
60	Іван Ільевич, священник святомихайлівський уставицький	02.1723	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57540. – Арк.113– 115 зв., копія	–
61	(Устимович) Анастасія Василівна, донька любецького сотника, дружина Івана Мокрієвича	23.01.1724	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57543. – Арк.127– 128, копія	–

62	Єфросинія, черниця; 1-й шлюб – Лукаш Заборовський, ген. писар; 2-й – Юрій Затиркевич, полк. суддя чернігівський	22.02.1724	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57542. – Арк.125– 126, оригінал	–
63	Борохович Олена Іванівна, вдова полковника гадяцького Михайла Бороховича	22.04.1724	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57541. – Арк.117– 123, копія	Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв. / Собр. А.М.Ла- заревский. – Москва, 1875–1876. – С.315–317 (частина)
64	Журман Василь Матвійович, значковий товариш Стародубського полку	19.05.1724	–	<i>Модзалевский В.Л.</i> Два старинных духовных завещания // Исто- рико-литературный сборник: Посвящается В.Срезневско- му (1891–1916). – Ленинград, 1924. – С.92–117
65	Маркович Іван Маркович, суддя полковий прилуцький	10.10.1724	–	Український архів. – Т.4: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. – К., 1931. – С.90
66	Софонович Меланія, вдова глухівського протопопа Максима Софоновича	1725	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57544. – Арк.129– 131, копія	<i>Попружна А.В.</i> Неопублікована духівниця глухівської протопопихи Меланії Софонович. 1725 р. // Сівєрщина в історії України. – Вип.6. – К.; Глухів, 2013. – С.175–180
67	Сулима Михайло Олександрович, значковий товариш Переяславського полку	28.07.1725	–	Мотыжинский архив: Акты Пере- яславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – С.29–31
68	Гамалія Василь, бунчуковий товариш, Царицин	30.07.1725	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57545. – Арк.133– 134, копія	Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв. / Собр. А.М.Ла- заревский. – Москва, 1875–1876. – С.447 (фрагмент)
69	Савич Семен, генеральний писар	1725	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57546. – Арк.135– 143, копія	–
70	Бистрицька Феодора, вдова Івана Бистрицького	04.01.1726	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57547. – Арк.147– 148 зв., копія	–
71	Рашевський Дем'ян Григорович, значковий товариш Чернігівського полку	16.07.1726	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57548. – Арк.149– 149 зв., імовірно оригінал	<i>Попружна А.В.</i> Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2016. – С.225 (фотофрагмент)
72	Милорадович Михайло Ілліч, полковник гадяцький	1726	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57549. – Арк.151– 151 зв., копія	<i>Кривошея В.В., Кривошея О.В.</i> Українська козацька старшина: Олексій Туранський, Михайло Милорадович // Гілея. – Вип.32. – К., 2010. – С.5–11
73	Кушевська Ганна Костянтинівна, знатна міщанка й жителька гадяцька	09.11.1727	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57550. – Арк.153– 155, копія	–

74	Полуботок Марія, вдова генерального хорунжого Івана Сулими	31.01.1728	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57554. – Арк.161–167, копія	Сулимовський архів: родинні документи Сулим, Скороп і Войцеховичей XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С.48–55; Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. В.А.Передрієнко. – К., 1976. – С.50–52
75	Гетьманова Анастасія Скоропадська, неграмотна	15.12.1729 17.12.1729	ЦДІАК України. – Ф.148. – Оп.1. – Спр.150а. – 2 арк.	Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Изд. А.Марковича. – Ч.1. – Москва, 1859. – С.517–520
76	Кулаковська Стефанида, вдова Федора Кулаковського, неграмотна, с. Красковське	30.12.1729	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57552. – Арк.159–159 зв., оригінал (?)	–
77	Радич Меланія Іванівна, вдова Тимофія Радича, неграмотна, мешканка й державиця с. Гирявка	1730	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57555. – Арк.171–171 зв., копія	–
78	Євдокія Васиївна Кіндратова Огієнкова Н Хмельницька	1730 Кролевець	Копія	Матеріали для истории Южной Руси, изданные Григорием Милорадовичем. – Чернигов, 1858. – С.76–78
79	Лисиця Марія Іванівна, вдова городничього сотника Андрія Стаховича	01.01.1731	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57556. – Арк.173–176, оригінал	<i>Кривонос В.В., Кривонос О.В.</i> Українська козацька старшина: Василь Базилевич // Гілея. – Вип.17. – К., 2008. – С.108–115; <i>Кривонос В.В.</i> Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.677–678
80	Ракушка-Романовський Петро Іванович, значковий товариш Стародубського полку	1731	ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4058. – 10 арк.	<i>Попружна А.В.</i> Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2016. – С.226 (фотофрагмент)
81	Солонина Сергій Васильович	09.03.1732	ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27461. – Арк.165–167	–
82	Корницька Марія Федорівна, дружина священика Іллінського	22.12.1732 Почеп	–	Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.ІІІ: Полк Стародубский / Сост. Н.Костантинович. – Чернигов, 1875. – С.571–575
83	Євфимія Ярошівна, вдова у 1-му шлюбі Кіндрата Велбевченка; у 2-му шлюбі за Федором Полохом, обивателем кобеляцьким	11.03.1733 Кобеляки	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57557. – Арк.178–179, копія	–
84	Забіла Іван, хорунжий Генеральної військової артилерії	1733	–	Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С.11–18

85	Заруцька Параска Костянтинівна (Пригара), вдова протопопа новгородського Григорія Заруцького	20.03.1734	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57559. – Арк.184– 186, копія	<i>Лазаревский А.М.</i> Очерки старей- ших дворянских родов Черни- говской губернии // Записки Черниговского статистического комитета. – Кн.2. – Чернигов, 1868. – С.126–128 (фрагменти)
86	Кабачний Тимофій, житель с. Попівки Конотопської сотні, записаний у домі полковника охочеконного Гаврила Бурляя у с. В. Каратуль, Переяслав	06.10.1734	ЦДІАК України. – Ф.1943. – Оп.1. – Спр.136	Сіверщина гетьманських часів. – Т.3: 1726–1740 / Гол. упор. о. Ю. Мицик; упор. І.Тарасенко. – К., 2020. – С.191–193
87	Мануйлович Іван, генеральний осавул	17.11.1734	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57558. – 5 арк., копія на гербовому папері. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.33. – Арк.103–105 зв., копія	<i>Попружна А.</i> Неопублікована духівниця генерального осавула Івана Мануйловича // Сіверщина в історії України. – Вип.9. – К.; Лухів, 2016. – С.248–251; Сіверщина гетьманських часів. – Т.3: 1726–1740 / Гол. упор. о. Ю. Мицик; упор. І.Тарасенко. – К., 2020. – С.193–196
88	Кохна Іван, знатний товариш Лубенського полку	1735	ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.3584. – Арк.1–2	–
89	Селевиха Фотинія, мешканка с. Красковське	02.01.1736	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57562. – Арк.188– 188 зв., копія	–
90	Бутович Марія Яківна, донька полковника чернігівського Я.К.Лизогуба, вдова осавула полкового чернігівського Стефана Бутовича	27.08.1737	–	<i>Лазаревский А.М.</i> Очерки старей- ших дворянских родов Черни- говской губернии // Записки Черниговского статистического комитета. – Кн.2. – Чернигов, 1868. – С.114–115 (частина)
91	Сулима Семен Іванович, обозний полковий переяславський	15.05.1737	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57562. – 2 арк., оригінал	Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцехо- вичей XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С.77–78
92	Маркович Федір, бунчуковий товариш Прилуцького полку	21.11.1737	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57563. – Арк.192– 202, копія	<i>Кривошея О.В.</i> Українська козацька старшина: Марковичі // Гілея. – Вип.52. – К., 2011. – С.245–257
93	Василь Пилипович, намісник хорольський	30.07.1738	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57564. – Арк.209– 210 зв.	–
94	Солонина Сергій	11.1738	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5106. – Арк.1	–
95	Єсимонтовський Олексій, бунчуковий товариш	1739	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57565. – Арк.211– 214 зв. ЦДІАК України. – Ф.64. – Оп.3. – Спр.14196. – 5 арк.	–
96	Скрага Матвій Васильович, козак лохвицький	06.08.1739	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57566. – Арк.215– 216	–

97	Рагузинський Гаврило Владиславович, граф, одружений із Ганною Іванівною Борозною	15.11.1739	-	<i>Лазаревский А.М.</i> Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского статистического комитета. – Кн.2. – Чернигов, 1868. – С.83–84
98	Толочин Дмитро Гнатович, козак Стародубської полкової сотні, житель Стародуба	20.03.1740	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57567. – Арк.217–217 зв.	-
99	Борозна Іван Владиславович, генеральний суддя	1740 м. Горськ	ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.8871. – 3 арк.	<i>Лазаревский А.М.</i> Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского статистического комитета. – Кн.2. – Чернигов, 1868. – С.81–82
100	Томара Катерина Степанівна, вдова Федора Марковича, дружина О.Саковича	1740 (1741, 1747 додаток у вигляді уступних)	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57563. – Арк.202–208, копії	<i>Кривошея О.</i> Жіноча біограма роду Марковичів (на прикладі Катерини Сакович) // Запорозька Січ і українське козацтво. – К., 2012. – С.149–156
101	Троцина Антон, сотник срібнянський	26.04.1741 Срібне	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.53012–53121. – Арк.246–246 зв., 255–258	-
102	Імшеницька Марія Марківна, вдова Павла Імшеницького, мешканка лохвицька, сестра А.Скоропадської, неграмотна	02.06.1741	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57568. – Арк.219–220	<i>Кривошея О.В.</i> Українська козацька старшина: Марковичі // Гілея. – Вип.52. – К., 2011. – С.255–256
103	Мартос Павло, обозний Лубенського полку	04.07.1741	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57571. – Арк.225–226 зв.	<i>Попружна А.В.</i> Неопублікована духівниця Павла Мартоса середини XVIII ст.: 3 колекції О.Лазаревського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія «Історія». – Вип.3. – Ч.2. – Тернопіль, 2015. – С.245–248
104	Щербина Федір, мешканець брестовський	26.12.1741	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57569. – Арк.221–222 зв.	-
105	Дем'ян Романович, священник святопокровський, намісник городиський	07.09.1742	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57570. – Арк.223–224	-
106	Мовчан Михайло Федорович, прилуцький полковий осавул	04.08.1742/ 1747	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57582. – Арк.258–260 зв.	<i>Попружна А.</i> Духівниця осавула Прилуцького полку М.Мовчана // Сіверянський архів. – Вип.2. – Чернігів, 2008. – С.77–80; <i>Кривошея О.</i> Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. – Вип.11. – К., 2008. – С.118–122
107	Голуб Євдокія Костянтинівна, вдова Івана Чарниша, донька А.Скоропадської	31.05.1743	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57573. – Арк.229–231	-

108	Бобровник Леонтій, козак Любецької сотні	1743	-	Черниговские губернские ведомости. – 1854. – №34. – Часть неофициальная. – С.117–118
109	Лихач Хома	-	-	Черниговские губернские ведомости. – 1855. – №42. – Часть неофициальная. – С.339–340
110	Лаврентій Васильович (Базилевич), мешканець Білоцерківки	02.01.1744	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57575. – Арк.237–238 зв.	Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв. / Собр. А.М.Лазаревский. – Москва, 1875–1876. – С.97 (частина)
111	Марія Мойсеївна	13.08.1744	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57489–57601. – Арк.210–210 зв.	-
112	Чарниш Ганна Іванівна, дружина Андрія Івановича Войцеховича, Чернігів, неграмотна	12.12.1744 01.05.1744	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57574. – Арк.234–236	Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С.278–280 (з оригіналу)
113	Чарниш Яків Іванович, військовий канцелярист	27.12.1745	-	Любецкий архив графа Милорадовича // Под ред. А.Лазаревского. – Вып.1. – К., 1898. – С.18–20
114	Соболевський Семен, отаман кийської полкової артилерії	1746 / 1747	ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.21. – 2 арк.	-
115	Бутович Стефан Стефанович, бунчуковий товариш	1746	ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14196. – 5 арк.	Лазаревский А.М. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского статистического комитета. – Кн.2. – Чернигов, 1868. – С.116–120
116	Маркович Андрій Маркович	1747	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57581. – Арк.253–257	Кривошея О.В. Українська козацька старшина: Марковичі // Гілея. – Вып.52. – К., 2011. – С.245–257
117	Ярмолківна (Забіла) Олена Іванівна, Борзна	14.02.1747	-	Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.2. – Чернигов, 1867. – С.195–201
118	Торанська Параска Андріївна Тимофіївна	06.04.1747	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57576. – Арк.241–241 зв.	-
119	Роман Іванович, священик святомихайлівський устивицький	25.04.1747	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57578. – Арк.243–247	-
120	Дуброва Йосип Семенович, козак городовий роменський	11.06.1747	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57579. – Арк.249–250	-
121	Лисенко Федір Іванович, генеральний суддя	1748	-	Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.1. – Чернигов, 1866. – С.105–116
122	Шаповаленко Клим Григорович, сотник басанський	1748	-	Черниговские губернские ведомости. – 1850. – №19. – Часть неофициальная. – С.190–191
123	Велинський Василь, отаман городовий стародубський	09.08.1748	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57580. – Арк.251–252 зв.	-
124	Стороженко Петро Григорович, військовий канцелярист	30.09.1748 копія	-	Стороженки: Семейный архив. – Т.І. – К., 1902. – С.67–68

125	Кандиба Домнікія Андріївна, донька генерального судді	04.09.1749	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57583. – Арк.262–266 зв.	–
126	Піковець Іван, писар Генерального військового суду	04.02.1750	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57586. – Арк.274–277	<i>Попружна А.</i> Неопублікована духовниці писаря Генерального військового суду Івана Піковця з колекції О.Лазаревського // <i>Сверщина в історії України.</i> – Вип.12. – К.; Глухів, 2019. – С.117–120
127	Миклашевський Стефан Михайлович, бунчуковий товариш	11.02.1750	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57585. – Арк.268–272 зв.	<i>Лазаревский А.М.</i> Люди старой Малороссии: Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки (из 1, 3 и 8 кн. Киевской старины). – К., 1882. – С.53 (частина)
128	Губчиць Єфросинія Іванівна, донька сотника почепського	середина XVIII ст.	–	<i>Модзалевский В.Л.</i> Два старинных духовных завещания // Историко-литературный сборник: Посвящается В.Срезневскому (1891–1916). – Ленинград, 1924. – С.92–117
129	Сулима Євдокія Іванівна, донька ген. хор., вдова бригадира Д.Опочиніна, Переяслав	18.09.1750	–	Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – С.63–66 (з оригіналу)
130	Скорупа Григорій Дем'янович, бунчуковий товариш	20.05.1752	–	Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С.223–225
131	Дмитрашка-Райча Василь, сотник березанський	11.1752	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57587. – Арк.278–279	–
132	Гайворонський Григорій Павлович, полковник компанійський	20.02.1753	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57590. – Арк.282–285 зв.	<i>Кривонос В.В., Кривонос О.В.</i> Українська козацька старшина: Полковник компанійський Григорій Павлович Гайворонський // Гілея. – Вип.19. – К., 2009. – С.56–63
133	Красковська Анастасія Іванівна Григорієва Єлисеєва	18.07.1753	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57589. – Арк.280–281 зв.	–
134	Анастасія Григорівна, жителя чернігівська, її син полковий канцелярист	29.07.1753	ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.817–818 зв., копія	–
135	Манько Яків Федорович, товариш Лубенського полку	28.01.1755	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57590. – 4 арк.	–
136	Борозна Євдокія Владиславівна, вдова бунчукового товариша Григорія Андрійовича Гамалії	23.01.1755	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57592. – Арк.290–291	<i>Лазаревский А.М.</i> Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского статистического комитета. – Кн.2. – Чернигов, 1868. – С.76–77 (фрагмент)
137	Мороз Никифор Васильович, писар Полтавського полкового суду. Заповіт актикував у 1764 р. його батько.	04.1755	ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.54–58, копія	–
138	Кодинець Мойсей Кирилович, сотник городиського полку	28.09.1755	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57593. – Арк.292–298 зв.	–

139	Малама Михайло, бунчуковий товариш	24.09.1757	-	<i>Малама В.В.</i> Род Малама: Родословная роспись. Семейный архив. Родословное древо. – Екатеринослав, 1912. – С.175–177
140	Балченко Григорій, козак любецький	1757	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.66094. – 2 арк.	-
141	Лобисевич Кирило, суддя полковий стародубський	19.07.1757	-	Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.ІІІ: Полк Стародубский / Сост. Н.Костантинович. – Чернигов, 1875. – С.544–548
142	Янов Роман Іванович, бунчуковий товариш	1758	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57595. – Арк.302–307	-
143	Пашенко Федір, священник зінківський	08.02.1758	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57597. – Арк.309–309 зв.	-
144	Волинська Марфа Іванівна, донька б. т. Івана Дорошенка, Чернігівський полк	20.02.1758	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4709	-
145	Ханенко Микола Данилович, генеральний хорунжий	13.12.1759 Глухів	-	<i>Іржицький В.Ю.</i> Духівниця генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини // <i>Гілея</i> . – Вип.10. – К., 2007. – С.84–92
146	Ласкевич Андрій Федорович	04.09.1760	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57596. – Арк.308–309	-
147	Пушкарєвська Євдокія Кипріянівна, вдова з. т. Григорія Пушкаря-Решинського, Любецька сотня	1764	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.66093. – Арк.1–2	-
148	Молявка Йосип Федорович	10.10.1764	ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.766–767 зв., копія	-
149	Мороз Василь, козак диканський, неграмотний, його сини писар суду Никифор та з. т. Петро Мороз	14.10.1764	ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.51–52 зв., копія	-
150	Єсимонтовська Марина Григорівна, Стародуб, уроджена Скорупа, грамотна, мала печатку	01.02.1765	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.58810. – Арк.1–3, копія	Сулимовський архив: фамільные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей ХVІІ–ХVІІІ вв. – К., 1884. – С.247–249
151	Паничка Марина, жителька Полтави, козачка, неграмотна	01.04.1766	ЦДІАК України. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.594, копія	Ділова і народно-розмовна мова ХVІІІ ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К., 1976. – С.353–354
152	Сулима Семен Іванович, полковник переяславський	26.04.1766	-	Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка ХVІІ–ХVІІІ в. – К., 1890. – С.108–109
153	Галаган Григорій Гнатович, полковник прилуцький	13.05.1771 Сокиринці	-	<i>Лазаревский А.</i> Галагановский фамільный архив // Киевская старина. – 1883. – №11. – С.461–462
154	Лизакевич Григорій Федорович, сотник баришівський	29.03.1772	-	Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка ХVІІ–ХVІІІ в. – К., 1890. – С.214–217

155	Лесенко Петро Павлович, козак глухівський	1778	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2179. – Арк.1–4	–
156	Громика Іван Григорович, син померлого сотника смілянського	14.08.1779	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57598. – Арк.310– 311	–
157	Лизогуб Петро Семенович, бунчуковий товариш	20.06.1780 засвідч. 09.08.1780	ДАЧО. – Ф.1089. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27 зв. – 31, копія	<i>Морозова А.</i> Поповнення джерельної бази з історії Гетьманщини (духівниця бунчукового товариша П.С.Лизогуба) // Архіви України. – 2020. – №1. – С.198– 209
158	Фридрикевич Григорій Григорович, дійсний статський радник	28.04.1797 копія	–	Любецький архив графа Милорадо- вича / Под ред. А.Лазаревского. – Вып.1. – К., 1898. – С.38–44
159	Бутович Петро Степанович, бунчуковий товариш (із 1773), колезький асессор	1802	–	<i>Лазаревский А.М.</i> Очерки старей- ших дворянских родов Черни- говской губернии // Записки Черниговского статистического комитета. – Кн.2. – Чернигов, 1868. – С.120–121 (частина)

REFERENCES

1. Bilous, N. (2011). *Testamenti kyian sredyny XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bilous, N. (2020). Testament yak dzherelo dlia doslidzhennia mishchanskoï pysemnosti na Volyni XVII st. *Kyivska akademiia*, 17. [in Ukrainian].
3. Irzhytskyi, V.Yu. (2007). Dukhivnytsia heneralnoho khorunzhoho Mykoly Khanenka yak dzherelo vuvchennia sotsialnoi istorii Hetmanshchyny. *Gileia*, 10, 84–92. [in Ukrainian].
4. Kocherkevych, Ya. (2010). Pobozhni formuly u zapovitakh mishchan m. Lvova drupoï polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st.: dyplomatychnyi analiz. *Arkhivy Ukrainy*, 5, 45–61. [in Ukrainian].
5. Kryvosheia, I.I., Kryvosheia, I.I. (2019). Testamenti kozatskoï starshyny druhoï polovyny XVII st. yak dzherelo istorii povsiakden-
nia. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 5, 147–166. [in Ukrainian].
6. Kryvosheia, I.I., Kryvosheia, I.I. (2020). Ukrainse povsiakdennia pershoï chverti XVIII st. (na prykladi sudovoï spravy polkovoho
suddi starodubskoho Prokopa Sylenka ta kuptsia Yakova Shyraia). *Skbidnoievropayskyi istorychnyi visnyk*, 14, 19–27. [in Ukrainian].
7. Kryvosheia, O. (2007). Polkovyi osvul prylutskyi Mykhailo Fedorovych Movchan i yoho zapovit. *Kozatska skarbnitsia: Hetmanski
chytannia*, 4, 57–62. Chernivtsi. [in Ukrainian].
8. Kryvosheia, O. (2012). Zhinocha biohrama rodu Markovyichiv (na prykladi Kateryny Sakovyich). *Zaporozka Sich i ukrainske kozat-
stvo*, 149–156. [in Ukrainian].
9. Kryvosheia, O.V. (2011). Ukrainska kozatska starshyna: Markovyichi. *Gileia*, 52, 245–257. [in Ukrainian].
10. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2008). Ukrainska kozatska starshyna: Vasyl Bazylevych. Vasyl Lahoda. Andrii Stakhovych. *Gileia*,
17, 108–115. [in Ukrainian].
11. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2009). Ukrainska kozatska starshyna: Ivan Cherniak. *Gileia*, 18, 131–136. [in Ukrainian].
12. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2009). Ukrainska kozatska starshyna: Polkovnyk kompaniyskyi Hryhorii Pavlovych Haivoronskyi.
Gileia, 19, 56–63. [in Ukrainian].
13. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2010). Ukrainska kozatska starshyna: Oleksii Turanskyi, Mykhailo Myloradovych. *Gileia*, 32,
5–11. [in Ukrainian].
14. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2011). Informatyvni mozhlyvosti zapovitiv kozatskoï starshyny Hetmanshchyny. *Kozatska skarbn-
nitsia: hetmanski chytannia*, 7, 8–39. Chernivtsi. [in Ukrainian].
15. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2013). Bunchukovyï tovarysh Roman Ivanovych Yanov. *Zaporozka Sich i ukrainske kozatstvo*,
164–169. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kryvosheia, V.V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny: Entsyklopediia*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Kryvosheia, V.V., Kryvosheia O.V. (2011). Informatyvni mozhlyvosti zapovitiv kozatskoï starshyny Hetmanshchyny. *Kozatska skar-
bnitsia: Hetmanski chytannia*, 7, 8–40. Chernivtsi. [in Ukrainian].
18. Kryvosheia, V.V., Kryvosheia, O.V. (2010). Zapovity kozatskoï starshyny Hetmanshchyny: kilnist, heohrafiia. *Naukovi pratsi isto-
rychnoho fakultetu Zaporizkoho nats. un-tu, XXVIII*, 435–442. [in Ukrainian].
19. Morozova, A. (2020). Popovnennia dzherelnoi bazy z istorii Hetmanshchyny (dukhivnytsia bunchukovoï tovarysha P.S
Lyzohuba). *Arkhivy Ukrainy*, 1, 198–209. [in Ukrainian].
20. Mytsyk, Yu. & Tarasenko, I. (Comps.) (2020). *Sivershchyna hetmanskykh chasiv, 2: Persha chvert XVIII st.: Zbirnyk dokumentiv*.
Kyiv. [in Ukrainian].
21. Mytsyk, Yu. & Tarasenko, I. (Comps.) (2020). *Sivershchyna hetmanskykh chasiv, 3: 1726–1740: Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv*.
Kyiv. [in Ukrainian].

22. Pavlenko, S.O. (Comp.). (2007). *Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Popruzha, A. (2007). Chernihivskiy horodoviy otaman Ivan Moliavka ta yoho dukhovnyi zapovit. *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skbidnoi Yevropy: Zb. nauk. prats, prysviach. 1100-littiu pershoi litopysnoi zhadky pro Chernihiv*, 568–575. Chernihiv. [in Ukrainian].
24. Popruzha, A. (2008). Dukhivnytsia osavula Prylutskoho polku M.Movchana. *Sivierskiy arkhiv*, 2, 77–80. Chernihiv. [in Ukrainian].
25. Popruzha, A. (2016). Neopublikovana dukhivnytsia heneralnoho osavula Ivana Manuilovycha. *Siviershchyna v istorii Ukrainy*, 9, 248–251. [in Ukrainian].
26. Popruzha, A. (2016). *Pokhvalna kulturna kozatskoi starshyny druboi polovyny XVII–XVIII st. (Candidate's thesis)*. Chernihiv. [in Ukrainian].
27. Popruzha, A. (2019). Neopublikovana dukhivnytsia pysaria Heneralnoho viiskovoho sudu Ivana Pykovtsia z kolektsii O.Lazarevskoho. *Siviershchyna v istorii Ukrainy*, 12, 117–120. Kyiv; Hlukhiv. [in Ukrainian].
28. Popruzha, A.V. (2013). Neopublikovana dukhivnytsia hlukhivskoi protopopykhy Melanii Sofonovych. 1725 r. *Siviershchyna v istorii Ukrainy*, 6, 175–180. Kyiv; Hlukhiv. [in Ukrainian].
29. Popruzha, A.V. (2015). Neopublikovana dukhivnytsia Pavla Martosa seredyny XVIII st.: Z kolektsii O.Lazarevskoho. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalno pedahohichnoho universytetu im. V.Hnatiuka. Seriya "Istoriia"*, 3, 2, 245–248. [in Ukrainian].
30. Vinnychenko, O. (2008). Formular shliakhtskoho zapovitu pershoi polovyny XVIII st. (sproba dyplomatychnoho analizu). *Drobnytskiy kraieznavchyy zbirnyk, XI–XII*, 527–555. [in Ukrainian].
31. Vinnychenko, O. (2013). "Svoia smert": richposplytskiy shliakhtych pered oblychchiam vichnosti (za rannomodernymi testamentamy). *Povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy*, 2, 272–297. [in Ukrainian].

Iryna KRYVOSHEIA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Professor at Department of the World History and Methods of Its Teaching,
 P.Tychyna Uman State Pedagogical University
 (Uman, Ukraine), iivahnuk@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Ihor KRYVOSHEIA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Professor,
 Professor at Department of the World History and Methods of Its Teaching,
 P.Tychyna Uman State Pedagogical University
 (Uman, Ukraine), igorkryvosheia@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

Register of the Cossack Nobility Testaments of the Eighteenth Century

Abstract. The research aims to compile and analyze the register of the Cossack nobility testaments of the 18th century. The research methodology is based on the principles of consistency, scientificity, and interdisciplinarity. The following general historical methods have been used: analysis and synthesis, historical and genetic, terminological analysis, and comparative analysis. **Scientific novelty.** For the first time, a register of preserved testaments of the Ukrainian Cossack nobility of the 18th century was compiled. The reasons for the low testaments preservation of the studied period and the information potential of sources have been analyzed. **Conclusions.** The testaments of the Cossack nobility are an essential source of research on the Ukrainian history of the 18th century. Testaments help analyze various issues, although with certain reservations due to the peculiarity of the document. The study is relevant because there was no register of preserved testaments of the 18th century until now. In Ukrainian historiography, interest in testaments as a source is increasing. They are actively used by historians and published. The volume of modern information load often does not allow tracking all publications of testaments, so that the register will be a good tool for researchers. The search result was the compilation of the initial register of preserved testaments of the Cossack nobility of the 18th century. Currently, the register includes 155 testaments (107 men's and 48 women's). The expanded register of the previous century now includes 51 testaments (9 of them are women's and 1 is general). Thus, there are 206 testaments (58 of them are women's) in the testaments register of the foreman of the 17th – 18th centuries. The testaments included in the register allow us to look at the evolution of the form and content of the testament, changes in mentality and religiosity, genealogy and family ties, family relations, events in a person's life and social events (wars, epidemics, interaction with the authorities, etc.).

Keywords: testament, register, Cossack nobility, everyday life, Hetmanshchyna.

ДИСКУСІЇ

Валентин ЛАЗУРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет
(Черкаси, Україна), v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Поховання гетьмана Б.Хмельницького у Суботіві: візії та реалії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.175>

УДК: 94(477.46):902

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні місця поховання гетьмана України Б.Хмельницького та його старшого сина Тимоша. Акцентується увага на актуальності комплексного аналізу проблеми в контексті новітніх пошуків крипти Б.Хмельницького та версії російської дослідниці Т.Таїрової-Яковлевої. **Наукова новизна** визначається залученням й опрацюванням широкого кола джерел із порушеної проблеми, новітнім і критичним, ідеологічно незаангажованим поглядом на проблему. **Основні результати.** Історична традиція спирається на ряд джерел, які вказують на поховання Б.Хмельницького саме в Іллінській церкві Суботова, що на Чигиринщині. Факт захоронення гетьмана в Михайлівській церкві відверто дискусійний. Нотатки П.Алепського стосовно його перебування у Суботіві в 1656 р. потребують лінгвістичних уточнень з огляду на множинність списків і перекладів. Територія біля Іллінської церкви більше відповідає призначенню ринкової площі, з урахуванням топографії й топоніміки місцевості, ніж імовірні локації поблизу Михайлівської. Доведено суб'єктивізм о. М.Грушевського у вибірковому висвітленні при публікації суботівських легенд і переказів епізодів щодо поховання Б.Хмельницького. Враховуючи виявлені 2019 р. всередині Іллінської церкви аномалії, новітні публікації та джерельні відомості, перспективними на сьогодні видаються пошуки місця поховання гетьмана й, можливо, його сина Тимоша саме під цим храмом. З огляду на наведені факти, що засвідчують періодизацію історії Михайлівської церкви, підтверджено думку щодо функціонування її як парафіяльної, а Іллінської – як родової усипальниці Хмельницьких. **Практичне значення досягнутих результатів.** Дослідження дає змогу знизити невизначеність при вирішенні проблеми поховання Б.Хмельницького і привернути увагу істориків та краєзнавців до окресленої проблематики.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Тиміш Хмельницький, Суботів, Іллінська церква, Чигирин, усипальниця Хмельницьких.

Насамперед зауважимо, що ми дотримуємось історичної традиції в питанні поховання Б.Хмельницького в Іллінській церкві у Суботіві¹. У цій статті в контексті останніх публікацій з означеної проблематики, що мають витоком експертний висновок

¹ Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси, 2004. – С.78; *Його ж.* У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького: Поховання гетьмана України Богдана

російських істориків², розглянемо, чи могли бути захоронені Б.Хмельницький і його старший син Тиміш у суботівській Михайлівській церкві. На наше переконання, наявність у Суботіві в 1657 р. двох храмів, беззаперечно, могла бути підставою для маневрування й подальших маніпуляцій при похованні Б.Хмельницького, а також сприяла створенню різних версій навколо цього. Спробуємо ще раз поглянути на ті відомості щодо поховання видатного державотворця України, які нам дають, перш за все, літописні джерела, і ті матеріали, що їх ми віднайшли, працюючи над цією проблематикою.

На сьогодні щодо часу закінчення земного життя гетьмана Б.Хмельницького всі дослідники практично одностайні – 27 липня 1657 р., день поховання – 23 серпня (подання дати в одних фахівців іде за старим, в інших – за новим стилем)³. Проте проблемним у цьому контексті залишається питання щодо причин відтермінованого майже на місяць захоронення. Шукаючи відповіді, ми погоджуємось із припущенням М.Новика, що «перенесення тіла в Суботів, при якому була присутня безліч людей, і поховання тіла, про яке, поки що, не знайдено жодних документальних свідочств, – не одна і та сама подія»⁴. Вважаємо за доцільне провести в академічній формі дискусію, розпочавши її викладом наших міркувань про те, чи міг бути похований Б.Хмельницький у Михайлівській церкві у Суботіві, що на Чигиринщині. Найперше подамо у хронологічній послідовності основні віхи з її історії. Храм Св. архістратиґа Михаїла, Михайлівська, Свято-Михайлівська – так згадується в різних джерелах ця церква в родовому маєтку Хмельницьких. У місцевих жителів за нею закріпилася ще одна назва – Низянська (а інша, Іллінська, Свято-Іллінська, мала народну назву – Горянська або Мурованка). Надалі використовуватимемо назву – Михайлівська.

В історичних джерелах, дослідженнях істориків різних століть досі не знайдено хронологічно чітко виписаної історії Михайлівської церкви. Зустрічаються то непрямі відомості, то лише фрагментарні згадки про неї. За браком документальних матеріалів утвердилися різні, часом суперечливі погляди авторів щодо заснування храму, його руйнування й відбудови. Навіть ретельне вивчення та зіставлення всіх наявних на сьогодні відомостей поки що не дозволяє достеменно встановити локацію цього храму у сучасному Суботіві та подати цілісну картину щодо його історії впродовж трьохсот років⁵. Існує легенда про його існування ще до появи на Чигиринщині родини Хмельницьких⁶. Провідні біографи гетьмана В.Смолій і В.Степанков зазначають, що «вже у другій половині 1580-х рр. Михайло Хмельницький господарював у заснованому ним поселенні»⁷. Перша згадка про осадку ним як чигиринським підстаростою Суботова припадає на 1616 р.⁸ На місці Михайлівського храму було давнє кладовище⁹. І.Крип'якевич наголошував, що «сам гетьман збудував церкву Св. Михаїла (на

Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси, 2019. – 76 с.; *Його ж.* Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова. – Х., 2021. – 232 с.

² *Тайрова Т.Г.* Могила Б.Хмельницького в Суботіві та перспективи її пошуків: Експертне заключення [Електронний ресурс]: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>; *Тайрова-Яковлева Т.* Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. – 2020. – №4. – С.21–28.

³ *Чухліб Т.* Всеукраїнська науково-практична конференція «Успальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Там само. – 2019. – №6. – С.222.

⁴ *Новик М.* Обставини поховання і місцезнаходження могили Богдана Хмельницького // Історико-географічні дослідження в Україні. – Ч.9. – К., 2006. – С.207.

⁵ *Кукса Н.В.* З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура. – Річник XXXIV. – Ч.2. – К., 2002. – С.40–47.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.291. – Арк.122.

⁷ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., перероб. – К., 1995. – С.644.

⁸ *Кукса Н.В.* З історії Богданових церков у Суботіві. – С.41.

⁹ *Соса П.П.* Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. – Вип.3. – Черкаси, 1992. – С.11.

пам'ять про батька)»¹⁰. Беручи до уваги неспокійні часи у Суботові, що передували початку Національної революції середини XVII ст. (маємо на увазі напад чигиринського підстарости Д.Чаплинського на цей населений пункт у 1647 р.), та інші суб'єктивні причини, можна припустити, що Б.Хмельницький міг збудувати дерев'яну церкву на місці раніше зруйнованої. Цілком вірогідно, що у Суботові за вказівкою Б.Хмельницького «на центральному, так званому, Козацькому майдані хутора, була зведена трибанна дерев'яна Михайлівська церква як гарант укріплення позицій православ'я на прикордонних землях»¹¹.

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігається на престольне Євангеліє, датоване 1651 р., в одній із приписок до якого подано: «Року 1651 місяця февраля 22 дня Ігнатій обиватель Суботовській отменил сию книгу рекомую евангелий тетр за отпущение грехов як моих як жони и деток и надалем сию книгу до храму святого архистратига христова Михайла в месте Суботов в маестности его милости пана гетмана войска его королевске милости запорозкого»¹². Наведене переконливо засвідчує факт існування Михайлівської церкви у Суботові в 1650-х рр. і функціонування її як приходської.

Михайлівська церква «стояла неподалік ринку й перебувала під особливою опікою гетьманового сина»¹³. За рядом джерел, у цій церкві 1653 р. й був похований Тиміш¹⁴. Питання постійного місця знаходження крипти Т.Хмельницького після його поховання в Михайлівській церкві на сьогодні піддається сумніву, про що йтиметься далі. «Можливо, що свого часу (1647 р.) у храмі або на прилеглому до нього цвинтарі було поховано матір гетьманича Ганну Сомко»¹⁵.

У період від смерті Б.Хмельницького до 1726 р. писемних відомостей про Михайлівську церкву ми не виявили. За даними візитації 1726 р., у згаданий проміжок часу вона зазнала нищення, а 1718 р. була відбудована¹⁶. «За візитацією 1741 р. Свято-Михайлівська церква постає як єдиний діючий храм Суботова, що разом з 27 іншими навколишніми церквами увійшов до складу Чигиринського деканату, створеного 1740 р. Проте з часу краху останнього 1768 р. знову стає православним»¹⁷. У 1786 р. було зведено нову споруду. «Приходська Михайлівська церква збудована в 1786 р. замість колишньої дерев'яної, з 1718 р. За штатами її причислено до 4-го класу; землі має 65 дес.»¹⁸.

До речі, Іллінська церква з 1801 р. перебувала у статусі цвинтарного храму, адже суботяни не мали змоги одночасно утримувати власним коштом як відремонтовану Михайлівську, так і занедбану Іллінську. Клопотання громади було задоволено Чигиринським духовним правлінням, тож усипальниця Б.Хмельницького стає приписною до Михайлівської церкви¹⁹.

¹⁰ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.57.

¹¹ Кукса Н.В. Церква в ім'я Святого Архистратига Михайла в Суботові // Історія релігій в Україні. – Л., 2005. – С.320.

¹² Див.: Кукса Н.В. Раритети козацької доби Чигиринщини: На престольне Євангеліє 1651 р. із Свято-Михайлівської церкви в Суботові // Сьомі Богданівські читання: Мат. Всеукр. наук. конф. – Черкаси, 2013. – С.135.

¹³ Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – К., 1994. – С.30.

¹⁴ Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упор. М.О.Рябий. – К., 2009. – С.249; Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – К., 1994. – С.34.

¹⁵ Кукса Н.В. Історичні поховання XVII–XVIII ст. в Суботові // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т.9. – К., 2002. – С.227.

¹⁶ Кукса Н.В. Православні церкви Чигиринщини у візитації 1726 р. // Свідок козацької слави: погляд через століття. – Черкаси, 2003. – С.101.

¹⁷ Кукса Н.В. Церква в ім'я Святого Архистратига Михайла в Суботові. – С.323.

¹⁸ Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л.Похилевич. – Біла Церква, 2007. – С.533.

¹⁹ Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX ст. – Черкаси, 2013. – С.16.

За період з 1808 по 1864 рр. число жителів у Суботіві зросло з 1157 до 2419. Тому постала необхідність у новій, просторішій будівлі Михайлівської церкви, яка після оновлення в 1869 р. Іллінської стала поступово занепадати. З цього часу починається невизначеність у фіксації місця саме тієї Михайлівської церкви, де бував Б.Хмельницький, його син Тиміш, котрий опікувався нею, і де гіпотетично міг бути похований хтось із них, вони обидва, або ж хтось з їхньої родини.

Близько 1874 р. у Михайлівському храмі знову проводилися будівельні роботи. «Оскільки до самих стін церкви наблизився цвинтар, розширювати її на тому самому місці стало неможливим. Стару будівлю акуратно розібрали (згнила тільки шалівка, дерев'яні конструкції виявилися придатними для будівництва нового приміщення). Під престолом виявили дитяче поховання. Винесли надвір, але на вимогу священника останки повернули назад»²⁰.

Збереглися рідкісні світліни із зображенням Михайлівської церкви, що датуються кінцем XIX ст. та 1912 р. Наприкінці XVIII ст. біля неї з'явилася двоярусна дерев'яна дзвіниця, котра з 1870-х рр. з'єднувалася з храмом переходом²¹. Функціонувала до 1929 р. Настоятелем був о. Г.Кривенко. Із початком колективізації у церкві обладнали сільський клуб, а 1935 р. її повністю знищили²².

Чим нині для фахівців цікава історія Михайлівської церкви? У 2019 р. український інформаційний простір заповнила сенсаційна новина – в Іллінській церкві у Суботіві вчені-геофізики за допомогою сучасних георадарів на глибині понад 4 м зафіксували дві аномалії. Було висунуто гіпотезу – це, можливо, поховання Б. й Т. Хмельницьких²³. Але до сьогодні ґрунтовні дослідження всередині Іллінської церкви, спрямовані на підтвердження чи спростування припущення, не проводяться. Від 13 січня 2020 р. колишня Михайлівська церква, завдяки експертному висновку російської дослідниці Т.Таїрової-Яковлевої, знову починає поставати як імовірна усипальниця Б.Хмельницького²⁴.

То в якій же церкві – Іллінській чи Михайлівській – здійснив у серпні 1657 р. обряд поховання Б.Хмельницького Лазар (Баранович)? Ось що про це подають нам літописи Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка, а також «Історія русів»: «А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церкви»²⁵; «З плачем, з голосінням віддаючи усі військові почесті, перевезли його тіло з Чигирина у Суботів і там у мурованій церкві, що на його кошт поставлена [...]»²⁶; «[...] доглядач митрополичого престолу пресо священний Л.Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигирина при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши його в маєтність, поховав його в кам'яній церкві, поставленій його ж, Хмельницького, коштом»²⁷; «Тіло його в супроводі численного війська й народу перевезено з Чигирина до власного містечка гетьманського Суботова і там поховано в монастирській його церкві»²⁸.

²⁰ Кукса Н.В. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура. – Річник XXXIV. – Ч.2. – К., 2002. – С.44.

²¹ Там само. – С.45.

²² Нераденко Т.М. Правобережна Черкащина: туристично-краєзнавчий потенціал. – Черкаси, 2018. – С.65.

²³ У церкві в Суботіві знайдено загадкові пустоти. Історики сподіваються, що вони можуть вказати на ймовірне поховання Богдана Хмельницького // Історія. – 2019, жовтень. – №10 (61). – С.13.

²⁴ Таїрова Т.Г. Могила Б.Хмельницького в Суботіві та перспективи її пошуків: Експертне заключення. – С.6 [Електронний ресурс]: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>

²⁵ Літопис Самовидця [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/samovyid/sam02.htm>

²⁶ Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

²⁷ Величко С. Літопис. – Т.1. – К., 1991. – С.206–207.

²⁸ Історія русів. – К., 1991. – С.191.

Факти щодо поховання Б.Хмельницького знаходимо у працях М.Костомарова, М.Максимовича, М.Аркаса, І.Крип'якевича, С.Соловйова, В.Смоля та В.Степанкова: «23 серпня тіло Хмельницького було поховане згідно з його заповітом у Суботіві, у церкві, яку він побудував. Церква ця з дуже товстими кам'яними стінами існує ще й досі»²⁹; «Його поховали 30 серпня у знаменитому селі своєму Суботіві, у поставленій ним мурованій церкві, що й донині вціліла»³⁰; «Тіло поховали у церкві, що він сам будував»³¹; «У день похоронів, 25 серпня, тіло Богдана Хмельницького було перевезено з Чигирин до Суботова і поховано в кам'яній Іллінській церкві, яку він за життя збудував»³²; «Серпня 23-го поховали Богдана у Суботіві»³³; «На наш погляд, гетьмана поховали, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня»³⁴.

Як бачимо, за наведеними джерелами, в руслі історичної традиції, Б.Хмельницького було поховано у Суботіві в «кам'яній», «монастирській», «мурованій», «ринковій», «Іллінській церкві», «церкві, що він сам будував». Проаналізуємо, чи можна співвіднести з цим переліком ознак усипальниці гетьмана дерев'яну Михайлівську церкву. Гіпотетично, ми можемо вважати її «ринковою», про яку зазначається в «Літописі Самовидця», і церквою, «що він сам будував», за М.Аркасом. Проте ще 2000 р. архітектор С.Кілессо, який досліджував Іллінський храм і територію біля нього, зазначав, що «Іллінська церква називається ринковою, мабуть, тому, що саме до цієї частини населеного пункту примикалось торжище міста. І досі місцеві жителі називають цю місцевість Крамарське»³⁵. Тож, гіпотетично, ринкове торжище середньовічного Суботова знаходилося неподалік від Михайлівської церкви з цвинтарем і, водночас, з огляду на топографію місцевості, саме на ринковій площі біля Іллінської. Цьому підтвердженням є свідчення, які спираються на маловідомі матеріали польських архівів про Михайлівський храм, подані Й.Ролле. Ось що він писав про Суботів, Т.Хмельницького і його дружину Розанду: «За резиденцію для молодих правив Суботів. Гетьман розширив свій дім, оточив його подвійним валом, а всередині багато оздобив. Захоплена Тимошем у Молдові здобич прикрасила церкву Св. Михайла, що стояла неподалік від ринку й перебувала під особливою опікою гетьманового сина»; «[...] церква Св. Іллі збудована коштом і заходами Хмельницького й завершена ще 1651 р. Окраса села [...] За цією церквою, вимурованою, мабуть, у готичному стилі, і поза ринком видніла ще одна церква, Св. Михайла, обсаджена деревами»³⁶.

У 1913 р. Суботів відвідав Д.Дорошенко, який у спогадах зафіксував: «Дві церкви в Суботіві: одна стара, збудована самим великим гетьманом у честь пророка Іллі, мурована; друга нова дерев'яна, в честь архистратига Михайла. Перша стоїть на горі і вилискує своїми мурами»³⁷. Оглянувши Іллінську церкву, він занотував: «А зправа на стіні, на аршин від помосту, многозначна мідна табличка: “Здесь было погребено тьло Богдана Хмельницкаго”. Було...Так – було, бо його, так само, як і тіло Тимоша Хмельниченка, польський воєвода Степан Чарнецький звелів викинути з льоху, з домовини, на поталу звірам і хижій птиці... Ось тут стояла домовина Тимоша

²⁹ Костомаров М.І. Богдан Хмельницький: Історичний нарис. – К., 1992. – С.71.

³⁰ Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С.242.

³¹ Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1993. – С.213.

³² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.336.

³³ Соловйов С.М. История России с древнейших времён. – Москва, 2005. – С.378.

³⁴ Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. – Вид. 3-тє, доп. та перероб. – К., 2020. – С.718.

³⁵ Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000. – С.97.

³⁶ Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – С.24, 30.

³⁷ Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки). – Вид. 3-тє фотостат. 2-го вид. (Львів, 1930 р.). – Нью-Йорк, 1956. – С.129–134.

Хмельниченка, привезена вірними козаками з далекої Сучави. Тут стояв старий гетьман і оплакував свого коханого сина-героя... Минуло кілька років і його самого оплакували козаки отут посеред мурів»³⁸. Так підтверджено Д.Дорошенком думку про статус Іллінської церкви як родової усипальниці Хмельницьких.

Версію ж про поховання гетьмана в Михайлівській церкві активно пропагував о. М.Грушевський. Зауважимо його упередженість до Іллінської як усипальниці Хмельницьких, на користь Михайлівської, де він був настоятелем. Про цю версію знав і професор Всеукраїнської академії наук археолог Г.Стеллецький, котрий восени 1921 р. з експедицією працював у Суботіві. За джерельне підґрунтя своїх студій він узяв суботівські перекази, записані саме о. М.Грушевським, зокрема той, де розповідалося, що Б.Хмельницького було поховано не в Іллінській церкві, як доти вважалося, а в дерев'яній Михайлівській. Проте бажаних результатів розкопки не дали³⁹.

Ще одну версію щодо поховання Б.Хмельницького оприлюднив сучасний історик Т.Барабаш: «Припускають і той варіант, що причиною відтермінування поховання була недобудована Суботівська церква, у якій заповідав себе поховати Богдан. Проте останнім часом щораз більшої популярності набуває версія [...] що Хмельницького поховали в потаємному місці, а широкому загалу повідомили, що в Суботівській церкві»⁴⁰. З приводу цього секретного захоронення ще в 1993 р. висловився краєзнавець П.Соса: «Що стосується питання підміни тіла гетьмана під час його поховання у великій таємниці від рідних померлого, козацької старшини, духовенства, то це практично було неможливим. До того ж довелося б рахуватися з церковними правилами та релігійними переконаннями духовенства, яке на такий акт не погодилось би. По суті, в 1657 р. не було потреби затівати таку ризиковану версію з підміною померлого»⁴¹.

Польський історик Ф.Равіта-Гавронський, який особисто 1901 р. оглядав Іллінську церкву у Суботіві, засвідчив: «У правобічній стіні од дверей вхідних знаходиться невелика з жовтої бляхи табличка, на якій міститься сухий і короткий напис російський [що] звучить дослівно: “Тут спочиває тіло Хмельницького”. Жодної гробниці, жодного сліду – гола стіна, не більше. Не знають, яким чином постала злослива і підла легенда, що поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту нічого наша історія не знає. [...] Досить поглянути на товщину стіни, аби переконатися, що та труна якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні почиває – тільки ніхто до цього часу її не шукав»⁴². І це джерело підтверджує історичну традицію. Натомість на сьогодні достовірних писемних джерел про існування склепу Б.Хмельницького в колишній Михайлівській церкві у Суботіві ми не фіксуємо.

У контексті висновку Т.Таїрової-Яковлевої щодо визнання місцем поховання старшого сина гетьмана – Тимоша Михайлівської церкви⁴³ передусім удамося до відомостей про життєвий шлях останнього. У джерелах його ім'я зустрічається в різних варіаціях: «Тіміш», «Тимош», «Тиміш», «Тимофій», «Тимошко», «Тимошек», «Томиш». Ми надалі вживаємо ім'я Тиміш. Старший син Б.Хмельницького прожив коротке життя: народився 16 вересня 1632 р. у Суботіві, а загинув 15 вересня 1653 р. під Сучавою⁴⁴. А от де, коли та за яких обставин його поховали, ми й розглянемо далі, звертаючись до джерел. Про останні дні земного життя та похорон Т.Хмельницького

³⁸ Там само.

³⁹ Кукса Н.В. Гнат Якович Стеллецький: штрихи до портрета. – Черкаси, 2004. – С.83.

⁴⁰ Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х., 2015. – С.241–242.

⁴¹ Соса П.П. Легенди про гетьмана. – С.12.

⁴² Див.: Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей... – С.129.

⁴³ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.27.

⁴⁴ Тиміш Хмельницький [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тиміш_Хмельницький

знаходимо таке. Літопис Самовидця: «В 1653 году [...] А гетман Хмельницкий оставался с войсками в Украине, так как никто на него не наступал, да к тому же уже и сам был нездоров. Только сын его Тимош ходил с войском к бугу на помощь к своему тестю господарю Молдавии Василию Лупулу, который воевал с господарем Валахии. Там Тимош погиб, а войско вернулось с потерями и привезло его тело»⁴⁵. Літопис Г.Грабянки: «Того ж року (тобто 1653 р. – *В.Л.*) Тиміш Хмельниченко ходив з козацьким військом на волохів [...] потім так було угодно Господу, що Тимоша вцілено в ногу з гармати і він помер. [...] А самі, взявши тіло Хмельниченка, з миром попрямували на Україну»⁴⁶. Й.Ролле: «22 жовтня тіло Тимоша доставили в Чигирин [...] Ховали Тимоша 27 грудня у Суботові, у церкві Св. Михайла. Тіло везли з Чигирини»⁴⁷. М.Максимович: «Хмельницький між тим підвизався над Дністром, під Жванцем, де він уже у третій раз зійшовся на бій з Яном Казимиром; а звідти повернувся у свій Чигирин, щоб оплакати гроб улюбленого сина свого Тимоша, привезеного з Сочави й похованого у Суботові 27 грудня»⁴⁸. Д.Бантиш-Каменський: «Тіло його було віддане землі 27 грудня, у Суботові, у храме, батьком його спорудженому» (ці дані автор навів на основі «малоросійських» справ Колезького архіву 1653 р., назву храму опущено)⁴⁹. В.Смолій і В.Степанков: «30 (?) грудня відбулися похорони у Суботові Тимофія Хмельницького»⁵⁰. Але, як бачимо, найбільш фахові знавці тієї епохи не подають конкретне місце поховання Т.Хмельницького. Не подав відомостей про це і І.Крип'якевич⁵¹, який, щоправда, згадував Тимоша в контексті версії про наругу над прахом Б.Хмельницького, зафіксовану «Чернігівським літописом», котру він не підтримав як достовірну: «Невідомо, чи труна Богдана Хмельницького залишалася на місці поховання. У Чернігівському літописі XVIII ст. було вміщено відомості, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького тіло Богдана і тіло його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини. Але ця вістка не підтверджується документами і не вважається достовірною»⁵². Такої думки дотримуються і В.Смолій та В.Степанков: «На жаль, історична наука ще неспроможна відповісти на запитання про місцезнаходження праху великого гетьмана. За Чернігівським літописом, у 1664 р. С.Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Б.Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун й викинути на попелище»⁵³.

Д.Бантиш-Каменський, який на початку 1820-х рр. відвідував Суботів, зафіксував: «Я спеціально їздив у Суботово та, на жаль, марно шукав у відновленому храмі місця, де покоїться прах незабутнього Хмельницького. Хоч тамтешній священик запевняв мене, начебто малоросіяни зберегли останки цього великого мужа й, замість його гробниці, видали полякам іншу»⁵⁴. Л.Похилевич у 1864 р. зафіксував, що Т.Хмельницький упокоївся біля свого батька в Іллінській церкві: «Кожен російський мандрівник, котрого випадок приведе у цю вбогу церкву, нехай уклониться з благоговінням місцю за стовпом із південної сторони, біля виходу з церкви. Тут короткий

⁴⁵ Летопись Самовидца // Страна казаков. – К., 2004. – С.92.

⁴⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – 192 с.

⁴⁷ Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – С.33–34.

⁴⁸ Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ... – С.239.

⁴⁹ Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С.191.

⁵⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.176.

⁵¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.59.

⁵² Там само. – С.336.

⁵³ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. – С.719.

⁵⁴ Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей... – С.15.

час спочивали тлінні останки великого Богдана й сина його Тимофія»⁵⁵. До речі, Л.Похилевич датував Іллінську церкву 1651-м роком⁵⁶. У цьому контексті цікаві міркування Т.Нераденко про час будівництва цього храму і про те, яким бачив його П.Алепський у 1656 р. П.Алепський, 1656 р.: «а гетьман, його батько, будує нині на пагорбі, навпроти двірка, аби побільшити його пишноту, кам'яну церкву в ім'я Святого пророка Іллі»; «ми прибули до поселення під назвою Суботів, де зазвичай жив небіжчик Тиміш, гетьманів старший син. Суботівці вийшли назустріч нам хресною ходою й провели до великої нової церкви в ім'я Святого Михайла [...] тут, у Свято-Михайлівській церкві, Тимошева гробниця»⁵⁷. Т.Нераденко: «[...] найвірогідніше, Іллінська церква споруджувалася в 1651–1653 рр., в серпні 1653 р. – в день Св. Іллі – була освячена, а в 1656 р., коли в ній побував Павло Алепський, в церкві проводились додаткові роботи»⁵⁸.

Зауважимо, що на сьогодні існує кілька списків і ряд перекладів нотаток П.Алепського. Тож є сумніви щодо повноти та правильності їх трактування, зокрема у частині перебування в Україні. Ще 2009 р. М.Рябий, упорядник українськомовного варіанту щоденника мандрівника, зазначав: «Подорожні нотатки Павла Халєбського, писані на зворотному шляху від Москви до Рашкова, російський арабіст, професор Московського університету Г.А.Муркос, перекладаючи з арабської на російську, скоротив як сам хотів. За спостереженням українського арабіста Яреми Полотнюка, який мав справу з оригіналом Павла Халєбського, переклав деякі фрагменти з рукопису, що зберігається в Британському музеї, десятки сторінок переказано реченням-другим»⁵⁹. Отже, вважаємо, що подорожний щоденник П.Алепського ще потрібно детально вивчити з урахуванням адекватності перекладу, і насамперед у місцях, які засвідчують факти, важливі для нашого дослідження. Як зазначає Т.Таїрова-Яковлева: «Можна з великою впевненістю говорити, що саме в Михайлівській церкві поховали в 1653 р. Тимоша Хмельницького. Це підтверджується описом П. Алепського [...] Було б логічно припустити, що Богдан заповідав поховати себе поряд зі своїм улюбленим сином»⁶⁰. На наш погляд, до сьогодні чітко не зрозуміло, який же гробівець, і якого саме сина Б.Хмельницького міг бачити в 1656 р. П.Алепський. Адже, роблячи свій запис, цей сторонній оповідач міг і не знати про забитого Д.Чаплинським до смерті молодшого нащадка, ймовірно й похованого саме в єдиній діючій на час його смерті Михайлівській церкві. Це питання ми залишаємо відкритим для подальшого ґрунтовного студіювання. Адже, якщо врахувати зазначене вище щодо нотаток П.Алепського як базового джерела, то сьогодні не варто поспішати з недосить обґрунтованими припущеннями.

За даними Державного архіву Черкаської обл., в якому зберігаються документи про обстеження Всеукраїнським археологічним комітетом при ВУАН у другій половині 1920-х рр. і взяття на облік значної кількості пам'яток історії та культури Чигиринщини, Іллінська церква на 1926 р. в «Реєстрі монументальних пам'яток культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК» від 16 червня 1926 р. фіксується як «церква Богдана Хмельницького (Іллінська) в Суботові, будув. 1651 р., стиля бароко, фортифікаційного типу з бійницями, має історичне значіння

⁵⁵ Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки... – С.532–533.

⁵⁶ Там же. – С.537.

⁵⁷ Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник. – С.248–250.

⁵⁸ Нераденко Т.М. Золота підкова Черкащини. – Черкаси, 2006. – С.39.

⁵⁹ Див.: Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків. – С.26.

⁶⁰ Там само.

як місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького»⁶¹. Тут роком побудови церкви вказаний 1651-й, із чого можна зробити висновок, що Т.Хмельницький міг бути похованим саме в кам'яній Іллінській, зведеній за два роки до його смерті й за шість років до смерті його батька Богдана.

У контексті встановлення вигляду поховання Т.Хмельницького (склеп, труна, гробівець) важливо те, як же було доставлено тіло небіжчика до Чигирин у жовтні 1653 р. (за рядом джерел, похорон відбувся за понад два місяці по тому). Після смерті Тимоша козаки сучавської залоги під орудою полковника І.Федоренка вийшли із міста й забрали з собою забальзамоване тіло⁶² – «в залитій медом труні, закритій від вражого ока»⁶³. М.Грушевський наводив цікаву інформацію: «Все добро Тимошкове, всю здобич лишили в замку. Там же лишилося тіло Тимошкове – в однім склепі, в труні, накрите двома коврами». Посилаючись на «Павла з Алепа», «Тимофія поховали, вийнявши з нього середину і набальзамувавши. Положили в труну, обшиту оксамитом зовні і всередині»⁶⁴. Ю.Мицик, О.Бажан, В.Власов подають інформацію, що «тіло Тимоша Хмельницького було засипано сіллю і привезено до Суботова, де вбитий горем батько поховав його у Свято-Іллінській церкві, збудованій власним коштом. Церква, де упокоївся згодом і прах самого Богдана Хмельницького, збереглась і стоїть по цей день». Наголошуємо, що Ю.Мицик з 2002 р. місцем поховання Т.Хмельницького зазначає саме Іллінську церкву: «Козаки [...] привезли тіло Хмельницького до Суботова, де його було поховано у Іллінській церкві. Пізніше там поховали і Богдана Хмельницького»⁶⁵.

Отже забальзамоване тіло Тимоша можна було перемішувати при похованні в родовій усипальниці, яку готували протягом певного часу, чи перенести туди при перепохованні. Це наші міркування, за логікою подій. Можемо також припустити, що на рішення щодо захоронення Т.Хмельницького саме в Іллінській церкві (чи можливе перепоховання з Михайлівської) могла вплинути Корсунська трагедія – епізод із так званої «прихованої історії». У грудні 1655 р., під час відспівування одного «з найближчих соратників Б.Хмельницького»⁶⁶ – І.Золотаренка, у дерев'яній Миколаївській церкві трапилася пожежа, детально описана (за свідченнями очевидців) М.Грушевським: «[...] вся церква занялась і в однім згоріла квадранті, так що люд не міг вийти, і згоріло в тій церкві людей живих 430 з наддачею, два священники, рідні брати, в усіх апаратах як служили – що на кілька тисяч коштували. [...] Церква також згоріла разом з тілом, але Хмельницький, будши господарем в домі небіжчика, свого швагра, на той час вийшов був з церкви, щоб зробити якісь розпорядження»⁶⁷. Б.Хмельницький як свідок тієї страшної події, вочевидь добре усвідомлював неперспективність поховань у дерев'яних церквах. Тож ми повністю підтримуємо думку Н.Кукси: «Логічно припустити, що якщо на час смерті гетьмана була споруджена церква Святого пророка Іллі, то більш надійним місцем його вічного спочинку безперечно стала її кам'яна будівля з двометровою товщі стінами, ніж дерев'яна Свято-Михайлівська церква – споруда хоч і нова, але нетривка і недовговічна. Адже кожні 70–100 років дерев'яні храми потребували цілковитої перебудови, а у

⁶¹ Державний архів Черкаської обл. – Ф.Р.131. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.151.

⁶² Тиміш Хмельницький [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тиміш_Хмельницький

⁶³ Черкаська Г. Тиміш і його Розанда // Голос України. – 2014. – 23 жовтня.

⁶⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.9., кн.1. – К., 1996. – С.594–595.

⁶⁵ Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К., 2010. – С.110; Мицик Ю.А. Хмельницький Тиміш // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.512; Його ж. Хмельницький Тиміш // Енциклопедія історії України. – Т.10: Т–Я. – К., 2013. – С.391.

⁶⁶ Горбєць В. Золотаренко Іван Нечипорович // Енциклопедія історії України. – Т.3: Е–Й. – К., 2005. – С.377.

⁶⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.9, кн.2. – К., 1997. – С.1156–1157.

ті неспокійні часи могли бути спалені. Про який вічний спокій тут може бути мова?.. Не виключено, що зі зведенням Свято-Іллінської церкви під нею було перепоховано останки Тимоша уже після смерті Богдана або навіть ще і за його життя»⁶⁸.

У 2019 р., як уже зазначалося, в Іллінській церкві у Суботіві геофізики зафіксували аномалії, котрі можна інтерпретувати як імовірне поховання Б. і Т. Хмельницьких. За результатами обробки даних георадарного зондування, як зазначає геофізик К.Бондар, отримано «чітке тривимірне зображення аномалії у центральній частині церкви. Її геометрія та розміри (довжина 3 м, ширина 1,3 м) відповідають об'єкту, схожому на склеп. До речі, ще 1970 р. саме центральну частину церкви, де ми передбачаємо наявність склепу, досліджував відомий український археолог Р.Юра. У своєму щоденнику він відмітив зміщення фундаментної плити однієї з колон на північ, у бік, як ми думаємо, вхідного тунелю до передбачуваної підземної споруди. Проте їм не вистачило буквально метра, аби дійти до об'єкта»⁶⁹.

У своїй статті, присвяченій перспективам пошуку могили Б.Хмельницького у Суботіві, Т.Таїрова-Яковлева, котра, припускаємо, особисто не мала змоги ретельно опрацювати щоденник Р.Юри, доволі зверхньо висловилася щодо автора цих рядків. Удавшись до ярлика «некомпетентності», дослідниця показала, що її не влаштовує висловлена нами теза стосовно можливої фальсифікації результатів розкопок 1971 р. у Суботіві⁷⁰. Для істориків, які глибоко не торкалися цієї проблеми, варто зазначити наступне. Від середини 1960-х рр. в УРСР спостерігалось пошуківлення досліджень періоду козацтва, що «було пов'язано із призначенням на посаду першого секретаря ЦК КП України П.Шелеста, який відзначався україноцентричними поглядами»⁷¹. У той час на республіканському рівні активно вивчалось питання «про створення у Суботіві, Чигирині, Холодному Яру історико-меморіального заповідника, пов'язаного з визвольною війною українського народу 1648–1654 рр. та життям і діяльністю Богдана Хмельницького»⁷², було ухвалене рішення про Суботівський загін Слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР. Експедиція, керівником якої призначили ст. наук. співроб. вказаної установи Р.Юру, розпочала роботу 14 липня 1970 р. Перед її учасниками було поставлено ряд завдань, серед яких і дослідження підземної частини Іллінської церкви з метою виявлення поховання Б.Хмельницького⁷³. Щоденник Р.Юри, де ретельно виписані завдання й хід роботи, дає змогу «поринути в атмосферу перших професійних пошуків поховання Богдана Хмельницького, що проходили в умовах радянського тоталітаризму»⁷⁴. Археолог детально описував робочі моменти, робив замальовки, креслення, схеми, плани, значна частина яких не ввійшла до звіту експедиції. У процесі опрацювання цих документів виявлено суттєві розбіжності у висновках, викладених у звіті. «Якщо порівняти щоденник і звіт Р.Юри, то у звіті основний акцент зроблено на розкопках на Замчищі. Про хід і результати розкопок у храмі інформація подається стисло, без зайвих деталей. Навіть коли співставити завдання експедиції, висвітлені Р.Юрою на початку

⁶⁸ Кукса Н.В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення успальниці Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2020. – С.242.

⁶⁹ У Суботіві науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького [Електронний ресурс]: <https://dzvin.media/news/u-subotovi-naukovczy-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/>

⁷⁰ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.23.

⁷¹ Кукса Н.В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення успальниці Богдана Хмельницького. – С.320.

⁷² Юра Р.О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. // Архів Інституту археології НАН України (далі – Архів ІА НАНУ). – С.6.

⁷³ Там само. – С.2–3.

⁷⁴ Кукса Н.В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення успальниці Богдана Хмельницького. – С.321.

щоденника і у звіті, то вони мають розбіжності! Більше того, з виявленням поховань у храмі, він називає місце біля південної стіни храму не інакше, як місцем поховання Богдана Хмельницького. Причому, робить це неодноразово. У звіті цього вже не бачимо. І, напевно, не тільки тому, що Р.Юра поставив під сумнів своє припущення»⁷⁵. Його немає й у статті 1972 р.⁷⁶ У згаданому щоденнику засвідчено контроль за діяльністю експедиції. Так, у 1970 р. її учасники провели дослідження в наві (розкоп №1 з прирізки) й повністю розкопали апсиду церкви до рівня материка. Розкоп №1 розміром 8,9х2,6 м проходив повз колони, що підтримують хори, від північної стіни до символічного надгробка Б.Хмельницького. Щоб плита не впала в розкоп, Р.Юра вирішив поглиблювати його лише на північ від неї, залишивши приступку завширшки 1 м (починаючи з глибини 0,4 м). Цю приступку добре видно на фотографіях і кадрах з кінохроніки, відзнятої 26 серпня 1970 р. кінооператором Ф.Забігайлом у Суботіві⁷⁷. Р.Юра займався питанням щодо можливості звільнення площі для розкопок від надгробка (для чого знадобився кран) ще до початку досліджень у церкві. Після його звернення до відповідальних осіб Чигиринського райкому партії почалися довготривалі бюрократичні зволікання, зафіксовані у щоденнику⁷⁸. «Приїжджав у Суботів 3-й секретар (по пропаганді) Чигиринського райкому партії тов. Осипенко Людмила Захарівна. Вона сказала, що зв'язалась з третім секретарем Черкаського обкому партії т. О.Л.Сташенком, який повідомив її про те, що розкриття захоронення Б.Хмельницького не можна розпочинати доти, поки на це не дасть дозвіл відділ пропаганди ЦК КПУ»⁷⁹. Р.Юрі так і не вдалося отримати згоду, щоб відсунути плиту надгробка та дослідити ґрунт під нею. 18 липня 1970 р. під час телефонної розмови завідувач відділу археології слов'ян Інституту археології АН УРСР В.Баран повідомив керівникові експедиції, що після 24 серпня до Суботова мають приїхати члени республіканської комісії⁸⁰. До 3 вересня археологи очікували на цей приїзд, однак Р.Юра отримав від свого начальства наказ повертатися в Київ. Було прийнято рішення продовжити розкопки у церкві з метою дослідження всієї площі, щоб наступного року мати можливість розпочати реставрацію пам'ятки. Проте до створення комісії і її приїзду у Суботів можливе місце поховання Б.Хмельницького вирішили не досліджувати⁸¹. Для пришвидшення роботи археологів Суботівський загін було перетворено на Слов'янську експедицію, яка мала працювати з 8 вересня по 7 жовтня 1970 р. Керівником її поки що залишили Р.Юру, а розкопки локалізувалися у вівтарній частині Іллінської церкви.

У звіті Р.Юри, на думку К.Бондар, міститься «непряме підтвердження наявності вхідного тунелю до склепу». Фахівець зазначає, що зміщення фундаментної плити південної колони, яка підтримує хори, на 20 см на північ і на 9 см на схід «могло статися в разі існування порожнечі між колонами – вхідного тунелю. [...] Таким чином, обстеження у 2019 р. Іллінської церкви в Суботіві георадарним методом показало наявність підземної споруди у центральній частині нави. Глибина до стелі становить 2,40 м, висота від підлоги до стелі – 1,6 м, площа по підлозі – 3,0х2,0 м. Похилий вхідний тунель, імовірно, розташовується у західній частині нави біля входу до церкви.

⁷⁵ Там само. – С.334.

⁷⁶ Юра Р.О., Горішній П.А. Археологічні дослідження в Суботіві // Український історичний журнал. – 1972. – №1. – С.155–156.

⁷⁷ Бондар К. Сто років наукових пошуків: Результати археологічних та геофізичних досліджень в Іллінській церкві – усипальниці Богдана Хмельницького в Суботіві // Пам'ятки України: Національна спадщина. – 2020. – №1/3. – С.60.

⁷⁸ Юра Р.О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. – С.30–33.

⁷⁹ Там само. – С.40.

⁸⁰ Там само. – С.47.

⁸¹ Там само. – С.60.

Передбачається, що споруда повністю засипана ґрунтом. Об'єкт побудований підземним способом, він розташовується під розкопом Р.Юри 1970 р. Результати геофізичної інтерпретації підтверджені перевірочним бурінням, в ході якого у товщі ґрунтів виявлена зона розуцільнення, що відповідає засипці об'єкта. Не виключено, що виявлена підземна споруда є склепом-усипальницею гетьмана України Б.Хмельницького, про наявність якого згадується у метриці Іллінської церкви від 1888 р.»⁸².

Зауважимо, що Р.Юра не віднайшов цієї споруди в 1970 р., хоча й проводив розкопки саме у зазначеному місці: «Його розкоп №1 сягав глибини 1,77 м і не виявив вторгнення в культурний шар з поверхні. Дослідник зупинив розкопки, пройшовши всі культурні нашарування і заглибившись у материковий ґрунт. Перекриття ж склепу міститься на глибині 2,40 м безпосередньо під розкопом, об'єкт вирізаний у материковому лесовидному суглинку»⁸³. Тобто Р.Юра міг зробити сенсаційне відкриття, але цього не сталося, і його висновки в офіційному звіті досить стримані. Нам не вдалося знайти логічного пояснення того, чому ж Р.Юрі не дозволили наступного року проводити дослідження в Іллінській церкві не лише керівником експедиції, а навіть її членом. Натомість очільником Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР було призначено П.Горішнього. Залишимо за межами цієї публікації припущення і здогадки щодо подальшої трагічної долі Р.Юри, зауваживши стосовно неодноразових і наполегливих «коригувань» історичного поля нашої держави й національної пам'яті.

Тепер щодо археолога П.Горішнього і «сенсаційних» результатів його розкопок у 1971 р., котрі, на нашу думку, могли свідомо спрямовуватися на підтвердження свідчень «Чернігівського літопису» про напад на Суботів С.Чарнецького в 1664 р. І ось чому. Розкопки проводилися на площах, що не досліджувалися в 1970 р., зокрема біля північної й південної стін, поблизу вівтаря та у центральній частині Іллінської церкви. У звіті П.Горішнього⁸⁴ йдеться про те, що в розкопі №3 на глибині 2 м було розчищено контури в лесі, а потім і саму яму розмірами 2,3х0,7 м. Поряд знайдено уламок – можливо, надгробної плити та обгорілу дошку, шматок матерії, фрагмент людського ребра. Також зазначено, що поряд у фундаменті є два проломи. Саме цю яму керівник експедиції й інтерпретував як розорену могилу Б.Хмельницького. На думку П.Горішнього, «ймовірно через ці проломи було витягнуто наверх домовину, про що свідчать знахідки в проломі»⁸⁵. До речі, І.Крип'якевич уже в радянські часи ставив під сумнів свідчення про розорення поховань Б. і Т. Хмельницьких. Незрозуміло, як зазначені фахівці змогли висунути версію, що домовину було витягнуто через, начебто, проломи у фундаменті церкви, не провівши (для підтвердження свого висновку) дослідження із зовнішнього боку споруди. Принаймні у звіті П.Горішнього про це не йдеться.

У метриці Іллінського храму, складеній у жовтні 1888 р. вчителем Медведівської церковно-приходської школи О.Гатаровим, у розділі «Зовнішні частини церкви» чітко записано, що з правої її сторони біля середньої колони трохи на захід «знаходиться склеп Зиновія Богдана Хмельницького та його сина Тимофія, закиданий сміттям під час перебудови церкви»⁸⁶. Посилаючись на це джерело, Т.Таїрова-Яковлева робить

⁸² Бондар К. Сто років наукових пошуків: Результати археологічних та геофізичних досліджень... – С.66.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Горішний П.А. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1971 р. // Архів ІА НАНУ. – С.5.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Звіт з виконання науково-технічної експертизи обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів. Керівник теми: канд. геол. наук К.М.Бондар. – К., 2019. – С.4–5.

висновок, що «гаданий вхід до склепу був поза церквою. На думку О.Татарова, його закидали сміттям під час реконструкції 1855 р. Таке зневажливе ставлення до місця, де справді знаходилася б могила великого гетьмана, уже наводить на певні сумніви»⁸⁷. Погоджуємось із цими сумнівами, адже фундатор Української козацької держави, котрий помер у розквіті своєї слави, мав бути похований саме у вівтарі родової усипальниці, а не на узбіччі «поза церквою».

Далі ми висловимо й аргументуємо ряд своїх міркувань щодо висновків Т.Таїрової-Яковлевої про перспективність пошуків могил Б. і Т. Хмельницьких не в Іллінській, а на місці колишньої дерев'яної Михайлівської церкви у Суботіві, що нині не існує та локалізація котрої до цього часу не визначена. Викликає подив, що дослідниця у згаданих публікаціях фіксує розрив історичної пам'яті на суботівських теренах, і водночас до рангу аргументів на підтвердження власної версії зводить фрагменти місцевих переказів в інтерпретації о. М.Грушевського, до прикладу, такі: «Один льох починається з самої церкви мурованої та йде попід Хмельницького дворищем»; «Столітній Іван Пушкар теж свідчив, що “оден льох починається з Мурованки та звідси йде аж у Тясмин річку»»⁸⁸. Фактично наведені цитати використовуються як доказ щодо неможливості зв'язку поховання Б.Хмельницького з локаціями Іллінської церкви. Хоча логічно було б припустити зворотнє: через імовірні підземелля легко було абсолютно непомітно що завгодно як пронести до храму, так і винести звідти. «Ще одна легенда – про скарби Хмельницького. Перші звістки виникли “по гарячих слідах”. У ХІХ ст. П.Шуть розповідав: “Кажуть, що в його церкві – у мурованій – є кладь нечислима, саме золото попід підвалинами»»⁸⁹. Фразу про «гарячі сліди» дослідниця бере з праці С.Твардовського⁹⁰. Нам видається некоректним використання в академічній статті народних переказів кінця ХІХ ст. у підтвердженні джерел ХVІІ ст. Сказання, як на нашу думку, не вельми зручний засіб для передачі константних повідомлень, хоча вони й можуть бути відбитком певної реальної події. Не погоджуємось також і з твердженням історикині, що Іллінська церква мала народну назву «Великий льох»⁹¹. Повселюдно її так ніхто не називав, а цій метафорі дав дорогу у світ Т.Шевченко у своєму поетичному творі⁹².

Цілков згодні з Т.Таїровою-Яковлевою, що не викликає сумнівів факт поховання гетьмана у Суботіві⁹³. А оскільки, і за нашими розвідками⁹⁴, «легенда про те, що С.Чарнецький викинув із могили останки Богдана й Тимоша Хмельницьких не підтверджується тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами»⁹⁵, то, вочевидь, ці поховання у Суботіві є донині. Тому вважаємо за доцільне провадити подальші пошуки. Хоча «прямих указівок тогочасних джерел про місце поховання Б.Хмельницького не існує»⁹⁶, і ми згодні з російською дослідницею щодо відсутності саме тодішніх джерел, проте в різних, але не набагато віддаленіших у часі, зазначено, що його поховано 1657 р. у Суботіві в «кам'яній», «монастирській», «мурованій», «ринковій», «Іллінській», «церкві, що він сам будував».

⁸⁷ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.24.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. – С.27.

⁹⁰ Див.: Twardowski S. Woyna domowa z kozaki i tatarzy, Moskwa, potem Szwedami i z Węgry. – S.239 [Електронний ресурс]: <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/6144/edition/5567/content?ref=desc>

⁹¹ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.24.

⁹² Шевченко Т.Г. Кобзар. – К., 2008. – С.301–318.

⁹³ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.27.

⁹⁴ Лазуренко В.М. Сучасний погляд на історичні події 1664 р.: Наруга над прахом великого українського гетьмана Богдана Хмельницького: була чи не було? // Гуманітарний вісник. – Ч.32. – Вип.16. – Черкаси, 2020. – С.5–12.

⁹⁵ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.27.

⁹⁶ Там само.

Т.Таїрова-Яковлева зазначає, що «єдині тогочасні вказівки про його поховання пов'язуються з «ринковою» церквою»⁹⁷. А ось тут ми ніяк не можемо погодитися. З «ринковою» захоронення Б.Хмельницького пов'язують свідчення в «Літописі Самовидця». Натомість у Г.Грабянки вказано поховання в «мурованій», у С.Величка – у «кам'яній», в «Історії русів» місцем вічного спочинку подається «монастирська його церква»⁹⁸.

Цілком погоджуємось із констатацією місця розташування Михайлівської церкви в ті часи – вона «розташовувалася у центрі села, зведена швидше за все батьком Богдана»⁹⁹. Проте спірним є висновок, що «Іллінська не може вважатися ринковою, тому що збудована була на височині, навпроти замку Б.Хмельницького»¹⁰⁰, адже, на наш погляд, ця церква цілком відповідає співвіднесенню з «ринковою»: торжище могло бути на височині, понад верхнім шляхом на Чигирин. Середньовічні місцеві ринки славилися, головним чином, продажем худоби, що була основним видом товару. І якщо розглядати Суботів у ті часи, то він географічно лежав на порубіжжі, де такі ринки були саме на околицях. Специфіка українських порубіжних ринків, на відміну від тогочасних європейських містечкових ремісничих базарчиків навколо ратуш у тому, що вони мали головним чином сільськогосподарський характер: торг тут ішов із возів, мажар, продавалися корови, воли, свині, кози та ін. Тож ми вважаємо, що такого величезного скупчення на центральному майдані села, де була розташована в ті роки Михайлівська церква з цвинтарем, бути не могло. А природні вигоди місцевості неподалік від Іллінської церкви якраз цьому слугували. Адже й досі цей куток Суботова називають Крамарське.

Т.Таїрова-Яковлева резюмує: «Із великим ступенем упевненості можна говорити, що в Михайлівській церкві був похований Т.Хмельницький [...] склеп Михайлівської церкви зберігався принаймні до кінця ХІХ ст., утім ніколи не досліджувався»¹⁰¹. Ці висновки вважаємо непереконливими. Підстави так думати нам дає розуміння того, що цілком могли мати місце як відтермінування поховання Т.Хмельницького, так і перепоховання, що до сьогодні чітко не зрозуміло. Якщо склеп і був, тоді навряд чи його обійшли б увагою численні скарбощукачі, котрі «полювали» на культурні й історичні цінності. Це питання ми залишаємо відкритим для подальшого ґрунтовного дослідження.

Дослідниця підсумовує: «Видається найбільш вірогідним, що Б.Хмельницького поховали в батьковій Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму представляються перспективними»¹⁰². Не підтримуємо цей загальний висновок. Хоча, на наше переконання, така версія має право на існування й, можливо, перспективна в деяких аспектах, але це не виключає необхідності підтвердження гіпотези українських геофізиків, запропонованої 2019 р. на основі здобутих ними даних. Адже виявлена всередині Іллінської церкви локальна аномалія очевидна. Саме за конфігурацією ймовірних порожнин (це не видовжене утворення!) науковці зробили висновок, що це щось зовсім інше, аніж підземний хід.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Літопис Самовидця [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam02.htm>; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm>; Величко С. Літопис. – Т.1. – К., 1991. – С.206–207; Історія русів. – С.191.

⁹⁹ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків. – С.27.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само.

Наведемо, в порядку дискусії з Т.Таїровою-Яковлевою, низку міркувань із приводу висунутої нею версії, зокрема щодо джерельної бази (на противагу історичній традиції). «Треба сказати, що попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю думку. Головні сумніви щодо трактування звістки Самовидця висловив В.Липинський»¹⁰³. Утім, за всієї глибокої поваги, він усе ж більше знаний як політолог, філософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму, а не фахівець-біографіст Б.Хмельницького. До речі, свої висновки В.Липинський робив під враженням від переказів, записаних о. М.Грушевським – у 1897–1910 рр. настоятель Михайлівської церкви у Суботіві, етнограф, фольклорист, ім'я котрого впродовж довгих десятиліть було незаслужено забуто¹⁰⁴, родич знаного історика, який і посприяв виданню його праці «Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова», що мала неабиякий резонанс¹⁰⁵. У цій книжці є й таке сказання: «А вже як пустою була мурована церква, то нікому й думки не було її строїти і попів у неї просити. Дарма що там же і Хміль старий похований був – сеж уже знали всі, а у дерев'яній ніякого-ж сліду Хмельнищини немає. Що у ній похований його старший син Тиміш, сього-ж не знали, аж поки консисторія не прислала у волость, що він похований, і поки справді, як почали строїти її, не знайшли склепу й доломини у йому та поки Зотенко Захарко-Дон не одбив дверей у склепу та не зняв віка з домовини Тимошевої і не показав людям, що справди є його могила і він сам є там... І зарівнявши і засипавши склеп той, повкидали туди усе, що познаходили там, і кусок дверей, одбитих Захарком, уклали туди, засипали, затоптали і почали підвалини класти»¹⁰⁶. Т.Таїрова-Яковлева, спираючись на зазначене видання, робить досить несподіваний для нас висновок: «Історична пам'ять щодо могили Б.Хмельницького була відсутня вже на початок XIX ст. (що видно з праці о. М.Грушевського), а можливо й у XVIII ст. Це пов'язано з трагічною долею Правобережжя, яке пережило воєнне спустошення, два “згони” населення. Наприклад, у XIX ст. у Суботіві не пам'ятали жодної (!) думи про гетьмана»¹⁰⁷.

Зауважимо, що з XIX ст. в регіоні фіксувалися різні версії про «Богданову таємницю»: ритуальне поховання, таємне перепоховання, підміна тіла під час похорону та ін. Ми віднайшли письмово підтвержені факти про боротьбу за відновлення історичної правди стосовно поховання Б.Хмельницького одного непересічного церковнослужителя з Чигиринщини. У 1921 р. отець О.Єримович, священник Хрестовоздвиженського собору у Чигирині (з 1900–1937 рр.), член Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва¹⁰⁸, вирішив перевірити факти, наведені в так званому «Михайлівському літопису», також створеному о. М.Грушевським. Йому вдалося ще застати суботянина М.Бердника, і той письмово засвідчив фальсифікацію, проведenu о. М.Грушевським від його імені. Черкаський дослідник П.Соса наприкінці XX ст. займався цією проблемою та дійшов такого висновку: «Дослідження [...] різних історичних джерел показують, що ці легенди здебільшого народжувалися на Черкащині і, насамперед, у Чигирині та Суботіві... До цих легенд причетний і церковний літописець, священник Суботівської Михайлівської церкви Марко Грушевський.

¹⁰³ Там само. – С.24.

¹⁰⁴ Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей... – С.11.

¹⁰⁵ Грушевський М. Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.91, кн.5. – Л., 1909. – С.5–32.

¹⁰⁶ Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–9 / Подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. – Річник XXXIV. – Ч.2. – К., 2002. – С.119.

¹⁰⁷ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.23.

¹⁰⁸ Нераденко Т.М. Археологія Чигиринщини. – Черкаси, 2012. – С.245–246; Переплиця А. Православні святині Чигиринщини. – Черкаси, 2020. – С.140–152.

Він прагнув перекреслити історичне значення Іллінської церкви і зробити славу своїй, Михайлівській. З цією метою він хотів переконати жителів Суботова спорудити на місці існуючої тоді дерев'яної Михайлівської церкви нову, кам'яну, а Іллінську церкву зовсім закрити і зробити з двох приходів – один, у новій Михайлівській церкві імені Богдана Хмельницького [...] спроба Марка Грушевського не мала успіху, і жителі Суботова його не підтримали. Незважаючи на провал свого задуму, церковний літописець, щоб захистити свої позиції, пішов на інший захід. Він заявляє у своєму літопису, що Богдана Хмельницького поховано саме в Михайлівській церкві. Це ствердження він записує як спогади від імені суботівського жителя Маркіяна Бердника. М.Грушевський у своєму літопису безпідставно описав, що начебто тут лежало тіло сина Богдана Тимоша. Посилаючись на М.Бердника, літописець стверджував, що в церкві було знайдено на глибині 2-х аршин ще три покійники, а також декілька уламків кам'яної плити з словами: “Тисяча шестисотого року, мая 7 дня”. Ось на підставі цих спогадів М.Грушевський робить упереджені висновки: під Михайлівською церквою поховано Б.Хмельницького і його сина Тимоша. Кам'яна плита з датою 1600 р. начебто підтверджує, що Михайлівська церква була споруджена раніше Іллінської на 50 років»¹⁰⁹. Отже інтригуючі, однак, м'яко кажучи, «суперечливі» (враховуючи все зазначене вище) відомості щодо поховань усередині Михайлівської церкви о. М.Грушевський сам і поширював, ще й надрукував у своїй збірці, яка неодноразово потім слугувала джерелом для історичних досліджень і деяких важливих висновків. Рукопис О.Єримовича нині зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею¹¹⁰. Наводимо витяг з нього (без перекладу): «Основан своё научное выяснение подлинного места погребения Хмельницкого на сочинённых субботовским церковным летописцем о. Марком Грушевским летописных бреднях, а главным образом, на записанных в этой летописи тем же о. Марком якобы показаниях землекопа Маркиана Бердника, профессор Стеллецкий не обратил, очевидно, внимания на то, что все эти летописные сведения, действительно наводящие на мысль о существовании тайны Богдана, написаны в летописи всего лишь в 1903 г., то есть, только 18–19 лет тому назад»¹¹¹.

О.Єримович описав, як особисто зустрівся зі ще живим на той час М.Бердником, котрий, ознайомившись із текстом «літопису» в Михайлівській церкві, страшенно обурився та заявив, що о. М.Грушевський «занадто безцеремонно зловжив його – Бердника – іменем»¹¹². Для відновлення справедливості останній 4 грудня 1921 р. написав на ім'я тогочасного священника Михайлівської церкви Г.Кривенка записку про те, що він не знаходив під час земляних робіт поблизу цього храму поховань ані Богдана, ані Тимоша Хмельницьких: «Никаких знаменитых покойников под церковью я не бачив. Про Тимоша я нічого не чув и написав о. Марку [...], бо про Тимоша у нас в сьли ниhto з дидив и прадидив нічого не знали и не говорили, де вин похороненый тоже не знають. Про самого же Богдана Хмельницкого у нас у Суботове с древнего времени уси знають и говорятъ, що вин построив Илинську церкву, був похороненный під нею»¹¹³. Повний текст цієї записки О.Єримович наводить у рукопису.

¹⁰⁹ Соса П.П. Легенди про гетьмана. – С.10–11.

¹¹⁰ Єримович А. Тайна погребения Богдана Хмельницкого: как факт спекуляции историческим событием [рукопис] // Черкаський обласний краєзнавчий музей. – ПП-11. – 88 с.

¹¹¹ Там же. – С.79.

¹¹² Там же.

¹¹³ Там же. – С.80–81.

Отже, у результаті проведеного нами аналізу, можемо зробити певні висновки.

1. Виходячи з реалій і враховуючи сучасні гіпотези українських дослідників, що базуються на виявленні 2019 р. аномалій усередині Іллінської церкви, перспективними видаються пошуки місця поховання гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимоша саме у цьому храмі. Пропонуємо розробити й затвердити на державному рівні комплексну програму всебічного наукового дослідження Іллінської церкви – пам'ятки національного значення у с. Суботів Черкаської обл. – на предмет остаточного підтвердження чи спростування можливого поховання тут Б. і Т. Хмельницьких.

2. Дотримуємося думки, що Іллінську церкву було збудовано 1651 р., на що вказує ряд писемних джерел, а датування 1653 р. широко з'явилося в літературі за радянського часу. Вважаємо, що саме ця церква, а не Михайлівська, була «ринковою» на момент смерті Б.Хмельницького, адже ринки у цій місцевості, враховуючи характер сільськогосподарської продукції й товарів, зазвичай розташовувалися на околиці населеного пункту. Рельєф і назва території біля Іллінської церкви найбільш відповідають визначенню та функціям ринкової площі.

3. Констатуємо, що до цього часу фахівці (археологи, геофізики, історики) не локалізували точне місцезнаходження саме тієї споруди Михайлівської церкви XVII ст., де бували Б.Хмельницький і його старший син Тиміш, яка була розібрана й перенесена в 1870-х рр. в інше місце. На сьогодні ж достовірних тогочасних писемних джерел про поховання Б. і Т. Хмельницьких та існування склепу в колишній дерев'яній Михайлівській церкві у Суботові не зафіксовано. Достеменно не встановленим залишається й точне місце розташування вже перенесеної споруди Михайлівської церкви, зруйнованої більшовиками 1935 р. Розробка програми з дослідження ймовірних локацій цього храму для подальших пошуків була б логічним наступним кроком у разі непідтвердження основної гіпотези.

4. Щодо джерельної бази, зауважимо, що подорожні нотатки П.Алепського потребують ретельного сучасного історико-перекладознавчого аналізу у частині відвідин Суботова в 1656 р., щоб уточнити стан Іллінської церкви на той час: збудована, недобудована, діюча чи перебувала у стані добудови; а також додатково, за можливості, з'ясувати (з урахуванням адекватності сучасного перекладу), чий саме гробівець бачив мандрівник у Михайлівській церкві. На нашу думку, іншого сина Б.Хмельницького, очевидно малолітнього, який, за рядом джерел, помер 1637 р. Портретне ж зображення Т.Хмельницького П.Алепський міг побачити там само, адже за свого життя покійний опікувався цим храмом, чому є писемні підтвердження.

5. Припускаємо, що тіло Т.Хмельницького першопочатково могло знаходитися у дерев'яній Михайлівській церкві, а до кам'яної Іллінської, можливо та дуже ймовірно, було перенесене за вказівкою Б.Хмельницького або наприкінці грудня 1653 р., або після Корсунської трагедії 1655 р. Зробити це було нескладно з огляду на те, що воно попередньо піддавалося бальзамуванню.

6. З'ясовано, що версію про поховання Б.Хмельницького в Михайлівській церкві у Суботові наприкінці XIX – на початку XX ст. активно пропагував, у тому числі й через видання «Гетьманське гніздо...», о. М.Грушевський. Із приватних міркувань щодо храму, де він був настоятелем, та для його звеличення священник штучно применшував статус Іллінської церкви як усипальниці Хмельницьких, прагнучи перекреслити її історичне значення й надати славу своїй, Михайлівській, а також спорудити новий кам'яний храм, зробивши один приход. Спираючись на створений ним самим так званий «Літопис Михайлівської церкви», священник переконував, що

Б.Хмельницького поховали саме там. Це твердження він обґрунтував, фальсифікуючи спогади суботівського жителя М.Бердника. До сьогодні місцезнаходження згаданого «літопису» невідоме.

7. Ми встановили, що саме завдяки краєзнавцю і священику О.Єршовичу в 1921 р. вдалося виявити, довести й оприлюднити факт фальсифікації о. М.Грушевським спогадів суботівського мешканця М.Бердника щодо нібито знаходження ним поховання Б. і Т. Хмельницьких під час ремонтних робіт на місці старої Михайлівської церкви.

8. Зауважуємо, що сучасні дослідження не підтверджують напад С.Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Б.Хмельницького і його старшого сина Тимоша зі знищенням їхніх поховань, тому подальші пошуки зазначених поховань вважаємо перспективними.

9. Розглядаємо, у плані пошуків достовірної інформації стосовно місця захоронення Б. і Т. Хмельницьких, дослідження біографій, документів та матеріалів, пов'язаних із Г.Золотаренко (третьою дружиною гетьмана), Розандою (дружиною Тимоша), гетьманами І.Виговським і Ю.Хмельницьким, а також церковним діячем Лазарем (Барановичем), особливо щодо залишення цими особами спогадів у записках, листах тощо після серпня 1657 р.

10. Наголошуємо, що пошуки поховання Б. і Т. Хмельницьких повинні проводитися комплексно й системно, у діалектичному зв'язку з історичною традицією, результатами сучасних досліджень та їх інтерпретацією, спиратися на писемні джерела, топографію місцевості, реалії сьогодення.

REFERENCES

1. Barabash, T. (2015). *Bohdan Khmelnytskyi*. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Bondar, K. (2020). Sto rokiv naukovykh poshukiv: Rezultaty arkeoholichnykh ta heofizychnykh doslidzhen v Illinskii tserkvi – usypalnytisi Bohdana Khmelnytskoho v Subotovi. *Pamiatky Ukrainy: Natsionalna spadshchyna*, 1-3, 59–66. [in Ukrainian].
3. Chukhlib, T. (2019). Vseukrainska nauково-praktychna konferentsiia “Usypalnytisia hetmana Bohdana Khmelnytskoho: istoriia, myfy, suchasnyi stan”. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 6, 220–223. [in Ukrainian].
4. Kuksa, N.V. (2002). Z istorii Bohdanovykh tserkov u Subotovi. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kulturna, XXXIV*, 2. [in Ukrainian].
5. Kuksa, N.V. (2002). Istorychni pokhovannia XVII–XVIII st. v Subotovi. *Naukovi zapysky*, 9. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kuksa, N.V. (2003). Pravoslavni tserkvy Chyhyrynshchyny u vizyatsii 1726 r. *Svidok kozatskoi slavy: pobliad cherez stolittia*. Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Kuksa, N.V. (2005). Tserkva v imia Sviatoho Arkhistratyha Mykhaila v Subotovi. *Istoriia religii v Ukraini*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Kuksa, N.V. (2013). Rarytety kozatskoi doby Chyhyrynshchyny: Naprestolne Yevanheliie 1651 r. iz Sviato-Mykhailivskoi tserkvy u Subotovi. *Somi Bohdaniivskii chytannia: Mat. Vseukr. nauk. konf.* Cherkasy. [in Ukrainian].
9. Kuksa, N.V. (2020). *Tserkva Sviatoho Proroka Illi v Subotovi: mynule i sobodennia usypalnytisi Bohdana Khmelnytskoho*. Cherkasy. [in Ukrainian].
10. Kuksa, N.V., Didenko, Ya.L. (2013). *Chyhyrynshchyna v podorozhnikh notatkakh vidomykh osobystosti XIX – I polovyny XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].
11. Kuksa, N.V. (2004). *Hnat Yakovych Stelletsyky: shtrykhy do portreta*. Cherkasy. [in Ukrainian].
12. Kileso, S.K. (2000). *Arkhitekturni ta mystetski skarby Bohdanovoho kraiu*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Lazurenko, V.M. (2004). *Istoriia Chyhyrynshchyny (z naidavnishykh chasiv do sobodennia)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
14. Lazurenko, V.M. (2019). *U poshukakh krypty velykoho derzhavotvortsia Ukrainy Bohdana Khmelnytskoho: Pokhovannia betmana Ukrainy Bohdana Khmelnytskoho v Illinskii tserkvi u s. Subotiv: vid stolitnikh doslidzhen, lebend ta myfo do suchasnykh naukovykh bipotez*. Cherkasy. [in Ukrainian].
15. Lazurenko, V.M. (2020). Suchasnyi pohliad na istorychni podii 1664 r.: Naruha nad prakhom velykoho ukrainskoho hetmana Bohdana Khmelnytskoho: bula chy ne bulo? *Humanitarnyi visnyk*, 32, 16. Cherkasy. [in Ukrainian].
16. Lazurenko, V.M. (2021). *Bohdan Khmelnytskyi i navprotystoiannia tserkov Subotova*. Kharkiv. [in Ukrainian].
17. Mytsyk, Yu. (2002). Khmelnytskyi Tymish. *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia*. Kyiv; Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
18. Mytsyk, Yu. (2013). Khmelnytskyi Tymish. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 10. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Mytsyk, Yu.A., Bazhan, O.H., Vlasov, V.S. (2010). *Istoriia Ukrainy*, 3 vyd. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Neradenko, T.M. (2006). *Zolota pidkova Cherkashchyny*. Cherkasy. [in Ukrainian].
21. Neradenko, T.M. (2012). *Arkeolohiia Chyhyrynshchyny*. Cherkasy. [in Ukrainian].
22. Neradenko, T.M. (2018). *Pravoberezhna Cherkashchyna: turystychno-kraieznachychnyi potentsial*. Cherkasy. [in Ukrainian].
23. Novyk, M. (2006). Obstavny pokhovannia i mistseznakhodzhenia mohly Bohdana Khmelnytskoho. *Istoryko-geobrafichni doslidzhenia v Ukraini*, 9. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Perepelytsia, A. (2020). *Pravoslavni sviatyni Chyhyrynshchyny*. Cherkasy. [in Ukrainian].

25. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (1994). *Bohdan Khmelnytskyi: Khronika zhyttia ta diialnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (1995). *Bohdan Khmelnytskyi (Sotsialno-politychnyi portret)*. 2 vyd. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (2020). *Bohdan Khmelnytskyi: polkovodets, dyplomats, derzhavotvorets*. Vyd. 3. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Sosa, P.P. (1992). Lehendy pro hetmana. *Kraieznavets Cherkaschchyny*, 3. Cherkasy. [in Ukrainian].
29. Tairova-Yakovleva, T. (2020). Mohyla Bohdana Khmelnytskoho u Subotovi ta perspektyvy yii poshukiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 21–29. [in Ukrainian].
30. Yura, R.O., Horishnii, P.A. (1972). Arkheolohichni doslidzhennia v Subotovi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 155–156. [in Ukrainian].

Valentyn LAZURENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of History and Law,
Cherkasy State Technological University
(Cherkasy, Ukraine), v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Burial of the Hetman B.Khmelnytskyi in Subotiv: Visions and Realities

Abstract. The purpose of the study is to find out the burial place of the Hetman of Ukraine B.Khmelnytskyi and his eldest son Tymish. Emphasis is placed on the relevance of a comprehensive analysis of the problem in the context of the latest search for the crypt of B.Khmelnytskyi and the version of the Russian historian T.Tairova-Yakovleva. **Scientific novelty** is determined by the involvement and elaboration of a wide range of sources on the raised problem, the latest and critical view of the problem, unbiased by ideological layers. **The main results of the study.** The historical tradition is based on a number of sources that point to the burial of B.Khmelnytskyi in St. Elijah's Church in Subotiv, Chyhyryn district. The fact of B.Khmelnytskyi's burial in St. Michael's Church is openly debatable. P.Aleppo's notes on his stay in Subotiv in 1656 need linguistic clarification given the multiplicity of their lists and translations. The area near St. Elijah's Church is more in line with the purpose of the market square, taking into account the topography and toponymy of the area, than the probable locations near St. Michael's Church. The subjectivism of Fr. M.Hrushevskyyi in selective coverage during the publication of Subotiv's legends and retellings of episodes about the burial of B.Khmelnytskyi is proven. Given the anomalies discovered in 2019 inside St. Elijah's Church, the latest publications and sources, the search for the burial place of B.Khmelnytskyi and, possibly, his son Tymish under this church seems promising today. In view of the above facts, which testify to the periodization of the history of St. Michael's Church, the idea of the functioning of this church as a parish one, and St. Elijah's Church – as the ancestral tomb of the Khmelnytskyi family has been confirmed. **The practical significance of the results achieved.** The research makes it possible to reduce the uncertainty in solving the problem of B.Khmelnytskyi's burial and to draw the attention of historians, local historians, journalists, philologists and politicians to the outlined issues. A scientific substantiation for purposeful searches for the burial place of B.Khmelnytskyi and T.Khmelnytskyi is offered.

Keywords: Bohdan Khmelnytskyi, Tymish Khmelnytskyi, Subotiv, St. Elijah's Church, Chyhyryn, Khmelnytskyi's tomb.

ПУБЛІКАЦІЇ

Штрихи до просопографічного портрета М.Грушевського: зі щоденникових записів етнографа В.Кравченка

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.194>

УДК: 093.3«1934»«Кравченко»

Анотація. Публікується уривок зі щоденників В.Кравченка, що зберігаються в наукових архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України. Висвітлюються особливості його співпраці з М.Грушевським, ряд маловідомих деталей із життя останнього, зокрема щодо ймовірного опрацювання у Житомирі ним як головою Центральної Ради окремих директив і порад українським дипломатам у Бресті. **Методологічним підґрунтям публікації** став теоретичний доробок у галузі вітчизняної мемуаристики, що виокремилась у спеціальну історичну дисципліну, у рамках котрої щоденникові записи розглядаються як культурно-історичний феномен, еґо-документи, які відіграють роль історичного джерела. **Висновки.** Сторінки щоденника висвітлюють невідомі деталі співпраці етнографа з істориком, що розпочалася в 1890-х рр. В.Кравченко дає власну оцінку діяльності останнього крізь призму спогадів про конкретні епізоди зустрічей, контактів, фактів співпраці. Не впадаючи в пафосний панегіризм і не замовчуючи політичних промахів М.Грушевського, він високо оцінював його як ученого, громадського й державного діяча.

Ключові слова: Грушевський, Кравченко, щоденник, Житомир, Брестський мир.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначені посиленням інтересу до мемуаристики, що спричинило появу у сучасному історичному дискурсі відповідного термінологічного інструментарію¹. Зокрема англійські дослідниці історії Німеччини М.Фулбрук та У.Раблек звернули увагу на когнітивну сутність еґо-документалістики². Українські фахівці, розглядаючи мемуари в контексті історичного джерелознавства, відзначають їх значний інформаційний потенціал³. Так, Р.Піріґ підкреслює важливість мемуарів очевидців як джерела з історії Української революції 1917–1921 рр., стверджуючи, що у «сучасному українському джерелознавстві обмаль досліджень, присвячених саме цій категорії джерел»⁴. Згадані матеріали виступають також

¹ *Любовець Н.І.* Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Вип.24. – К., 2009. – С.277–291; *Її ж.* Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації // Українська біографістика. – Вип.13. – К., 2016. – С.28–50; *Greyerz K. von.* Ego-Documents: The Last Word? // German History. – 2010. – Vol.28. – №3. – P.273–282; *Гирич І.* Михайло Грушевський: Конструктор української модерної нації. – К., 2016. – С.29–39; *Бонь О.* Захоплення більшовиками Києва у січні 1918 р. очима гуманітаріїв: еґо-документи // Київські історичні студії. – 2018. – №1(6). – С.137–142; *Її ж.* Музичне середовище 1920-х рр. у дзеркалі еґо-документів // Українська історична наука в сучасному освітньому та інформаційному просторі. – Вінниця, 2018. – С.338–349.

² *Fulbrook M., Rublack U.* In Relation: The “Social Self” and Ego-Documents // German History. – 2010. – Vol.28. – №3. – P.263–272.

³ *Любовець Н.І.* Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. – С.36.

⁴ *Піріґ Р.Я.* Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип.4. – К., 2009. – С.31.

цінною просопографічною інформацією⁵. О.Юркова висловила побажання щодо створення просопографічних баз даних про українських істориків 1930-х рр., а в перспективі і про всіх⁶.

Зростання інтересу до еґо-документів в Україні пов'язують також і з «архівною революцією», що відбулася за часів незалежності. Поява багатого біографічного матеріалу дозволяє «з'ясувати факти, які неможливо реконструювати за іншими джерелами»⁷. Останнє зауваження стосується й щоденникових записів етнографа, фольклориста, діалектолога, музейника Василя Григоровича Кравченка (1862–1945 рр.). Він у своєму щоденнику, що дивом пережив усі лихоліття першої половини – середини ХХ ст., зафіксував важливі подробиці суспільно-політичної, наукової біографії М.Грушевського, а також деякі факти з його побутового життя. До речі, серед опублікованих 2016 р. спогадів сучасників про М.Грушевського мемуарів В.Кравченка немає⁸.

В.Кравченко відомий насамперед як один із фундаторів Товариства дослідників Волині та Волинського науково-дослідного музею у Житомирі (з 1950 р. та понині – Житомирський обласний краєзнавчий музей). Т.Лобода називає його одним із засновників волинської фольклорно-етнографічної школи⁹, справедливо вважаючи, що вивчення еґо-документів дозволяє «внести окремі уточнюючі аспекти до біографій Михайла Грушевського, Дмитра Яворницького, Катерини Грушевської»¹⁰.

Отже заочне знайомство В.Кравченка та М.Грушевського відбулося не раніше 1894 р., відколи той переїхав до Львова, а особисте – 1908 р., під час одного з приїздів Михайла Сергійовича в Київ, де він редагував «Літературно-науковий вістник» (у цьому виданні В.Кравченко друкував свої художні твори¹¹). У 1917 р. В.Кравченко «солідаризується з платформою заснованого за активного участю професора М.Грушевського Товариства українських поступовців (ТУП)»¹². Останнє разом із колишніми членами Української демократично-радикальної партії того ж року утворило Українську партію соціалістів-федералістів.

Після повернення з еміґрації М.Грушевський запросив В.Кравченка до співпраці в Комісії історичної пісенності ВУАН, і з 1925 р. він працював там позаштатним науковим співробітником. 9 серпня 1926 р., їдучи до Харкова у справах відділу національних меншин Волинської округи, В.Кравченко відвідав академіка М.Грушевського, про що й зазначив у своїх спогадах. 17 вересня 1929 р. за постановою Волинського окрввідділу ДПУ (Житомир) В.Кравченка було заарештовано у «справі СВУ». На допитах, зокрема, ішлося і про його членство в ТУП, про стосунки з С.Єфремовим та М.Грушевським, з якими він листувався.

В.Кравченку пощастило уникнути гіркої долі засуджених: його звільнили 9 березня 1930 р. Але постійні цькування змусили вченого залишити посаду завідувача етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, скористатися запрошенням Д.Яворницького та виїхати до Дніпропетровська¹³. Саме ці події, очевидно, спричинили негативні висловлювання Василя Григоровича в публікованих спогадах про нарком освіти УСРР М.Скрипника. Сьогодні, оцінюючи його діяльність як ідеолога та практика політики українізації, дослідники зазначають, що він сприяв розвитку української мови, літератури, науки, але на теоретико-ідеологічних принципах більшовизму¹⁴. М.Грушевському ж він неодноразово

⁵ Див.: *Старовойтенко І.В.* Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Українська біографістика. – Вип.4. – К., 2008. – С.50–66; *Буряк Л.* Пам'ять про Михайла Грушевського у спогадах його сучасників: штрихи до просопографічного портрету людини, політика, вченого // Наукові записки з української історії. – Вип.32. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С.232–236.

⁶ Див.: *Юркова О.* Столичні історики: причини до створення просопографічного портрета київських істориків 1930-х рр. // Від України до УРСР: Мат. Всеукр. наук. конф. до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва. Київ, 12 грудня 2014 р. – К., 2015. – С.111–118.

⁷ *Бонь О.І.* Музичне середовище Києва 1920-х рр. у дзеркалі еґо-документів. – С.339.

⁸ Див.: *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Т.47. – Кн.ІІ: Меморіальна грушевськіана / Упор. В.Тельвак. – Л., 2016. – 424 с.

⁹ *Лобода Т.* Василь Кравченко: Громадська, наукова та просвітницька діяльність. – К., 2008. – С.6.

¹⁰ Там само. – С.7.

¹¹ *Кравченко В.* Над морем // Літературно-науковий вістник. – Т.46. – Кн.4. – Л.; К., 1909. – С.57–102.

¹² *Лобода Т.* Василь Кравченко: Громадська, наукова та просвітницька діяльність. – С.53.

¹³ Див.: Листування Дмитра Яворницького та Василя Кравченка (1913–1935) / Вступне слово О.Боряк // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №3. – С.67–75.

¹⁴ *Вигovskyй М.* Національні пріоритети політичної діяльності Миколи Скрипника (історіографічний дискурс) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.13. – К., 2005. – С.167.

надавав підтримку та, наскільки це було можливо, намагався сприяти реалізації його задумів. Наприклад, переконував партійно-радянське керівництво, що той є єдиною реальною кандидатурою на посаду президента реорганізованої ВУАН та ін.¹⁵

20 серпня 1931 р. В.Кравченка призначили на посаду завідувача відділу Дніпропетровського історичного музею. Але вже через два роки в місцевій газеті «Зоря» з'явилася стаття «Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди (про роботу історико-археологічного музею)», а 17 жовтня 1933 р. з цієї установи звільнили 11 осіб, серед яких був і В.Кравченко. 72-річний дослідник, звинувачений в участі в «українській націоналістичній організації» й позбавлений засобів до існування, був змушений виїхати в Ростов-на-Дону, де в той час проживав його син Михайло. Це сталося 17 січня 1934 р. Але й там В.Кравченко продовжував вести щоденники – з 1892 по 1945 рр. їх назбиралося чимало, аж 59(!) зошитів. Разом з усіма іншими рукописами вчений заповів передати свої нотатки до Академії наук УРСР¹⁶. І 1960 р. син В.Кравченка Михайло залишив архів батька на зберігання в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

У Ростові-на-Дону в кінці листопада 1934 р. В.Кравченко дізнався про смерть М.Грушевського (побачив в одній із газет «Постанову РНК Української СРР про похорон академіка М.С.Грушевського», вирізав це повідомлення та приклеїв до сторінки свого щоденника). 29 листопада 1934 р. він записав спогади про своє знайомство і співпрацю із М.Грушевським. Розпочав їх із далекого 1892 р., коли перебував у містечку Вишнівець (нині Тернопільська обл.). В.Кравченко працював тоді в акцизній прикордонній охороні (за його власними словами, був «пограничним смотрителем», котрий «ловив контрабандистів»). Саме з Вишнівця 20 березня 1893 р. він писав до Б.Грінченка: «на Австрійській грانیці [...] командую стражею з 30 чоловіка, що глядять за тим, щоб не йшла контрабанда з-за кордону до нас»¹⁷. Нагадаємо, що співпраця В.Кравченка і М.Грушевського розпочалася не раніше 1894 р., коли він вирішив передати йому цінні рукописи, урятовані від знищення в палаці Вишневецьких.

Особливу увагу у спогадах В.Кравченка привертають сюжети, пов'язані з написанням М.Грушевським у Житомирі остаточного варіанту мирного договору, укладеного між УНР і Центральними державами у Бресті-Литовському 9 лютого 1918 р. Нібито ці матеріали він передав В.Кравченкові, а тому не вдалося їх зберегти. Сучасні ґрунтовні дослідження історії підготовки й підписання Брестського миру спонукають поставити під сумнів ці твердження мемуариста.

По-перше, це надзвичайно складний і громіздкий міжнародно-правовий документ. Тексти основного, додаткового й таємного договорів налічують десятки сторінок, структурно поділяються на розділи, статті, параграфи. Містяться посилання на давніші торгівельні, митні, морські угоди з Росією, наводяться конкретні назви населених пунктів майбутнього покордоння й т. д.¹⁸ По-друге, це суто технічні складнощі: навряд чи такі величезні тексти було можливо відстукати з житомирського телеграфу до Бреста. До того ж очільник делегації О.Севрюк згадував: «Жодної наради з урядом не можна було добитися, жодної інструкції. Заключайте якнайшвидше мир – був єдиний наказ»¹⁹. По-третє, провідні дослідники вказують, що М.Грушевський інструктував українських представників перед від'їздом до Бреста в кінці січня 1918 р., вимагав якнайшвидше укласти договір і наполягати на передачі УНР Холмщини й Підляшшя, але ніхто з членів делегації не згадує про остаточне редагування тексту проекту договору Михайлом Сергійовичем. Навпаки, підкреслюють, що зв'язок з урядом було втрачено, тож тільки від кур'єра дізналися про зайняття Києва військами М.Муравйова. На нашу думку, матеріали, про які йдеться у спогадах В.Кравченка, могли бути окремими директивами, указівками, порадами голови Центральної Ради українським дипломатам у Бресті.

¹⁵ *Пиріг Р.Я.* Відзначення ювілею Михайла Грушевського 1926 р. у контексті подальшої долі вченого // Архіви України. – 2016. – №5/6. – С.7–19.

¹⁶ Фрагменти зі щоденників В.Кравченка публікувалися, див.: *Рубан О.* Зі спогадів Василя Кравченка (сторінки щоденника) // Народна творчість та етнографія. – 2004. – №1/2. – С.39–42; *Кравченко В.* Щоденник / Підгот. до друку Ю.П'ядик // Неопалима купина. – 1995. – №7/8. – С.7–19.

¹⁷ Цит. за: *Лобода Т.* Василь Кравченко: Громадська, наукова та просвітницька діяльність. – С.39.

¹⁸ Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упор. В.Ф.Верстюк (кер.), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький, Г.М.Михайличенко та ін. – К., 1997. – С.137–151.

¹⁹ *Прутуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). – К., 2004. – С.66.

Серед сучасних дослідників існує певний різнобій в оцінці згаданого договору. Якщо радянська історіографія кваліфікувала його як «змову українських буржуазних націоналістів із німецько-австрійськими імперіалістами», а українська зарубіжна державницька історіографія висвітлювала як «велику перемогу молодих українських дипломатів», то сучасна вітчизняна історична наука еволюціонувала від загалом позитивного оцінювання договору до визнання його негативних наслідків і, зрештою, до висновку, що він був тактичним успіхом, але стратегічно поразкою. Оцінюючи тогочасні події переважно з погляду інтересів України, більшість дослідників схильні виправдовувати дії Центральної Ради щодо зміни зовнішньополітичної орієнтації й підписання сепаратного мирного договору. Головний аргумент українськоцентричних студій – докази, що «іншого виходу в тогочасного керівництва України не було»²⁰.

Як відомо, тоді уряд УНР звернувся до Німеччини й Австро-Угорщини з проханням ввести в Україну війська, за допомогою яких сподівався врятувати країну від поглинання більшовицькою Росією. Українське керівництво на чолі зі М.Грушевським розраховувало, що після цього військові контингенти нових союзників повернуться на Батьківщину. Проте результатом, як відомо, стала німецько-австро-угорська окупація України, заміна уряду УНР, нездатного виконати продовольчі зобов'язання, на консервативно-ліберальний режим П.Скоропадського.

У щоденникових записах В.Кравченка згадується про обставини переїзду М.Грушевського до Житомира після того, як більшовицькі війська повели наступ на Київ, і Центральна Рада й уряд змушені були залишити столицю. На початку лютого 1918 р. від артобстрілу червоних згорів «фамільний дім» Грушевських, разом з архівом і багатою колекцією старовини В.Кричевського²¹. У ніч із 27 на 28 січня 1918 р. М.Грушевський і Центральна Рада прибули до Житомира. Житомирський краєзнавець М.Костриця стверджує, що поява їх у місті не викликала захоплення ані в обивателів, ані в міських властей. І вже 28 січня відбулося екстремне засідання міської думи, на якому розглядалося питання «про становище в м. Житомирі у зв'язку з поточними подіями й заняттям Києва більшовиками»²². Усе це свідчило про складну ситуацію, в якій опинилася Центральна Рада, та про рівень її авторитетності у країні.

Відразу по прибутті до Житомира на своєму засіданні під головуванням М.Грушевського Мала рада ухвалила «дозволити урядові УНР ратифікувати мирний договір і обговорила питання про воєнну допомогу Німеччини УНР у боротьбі проти більшовиків»²³. Орієнтація на німців та австро-угорців, а потім і поява їхніх військ в Україні, включно з Житомиром, підірвала авторитет влади. Генеральний хорунжий В.Петрів (котрий згадував житомирський губернаторський дім на вул. Київській, що його назвав і В.Кравченко, як тимчасове помешкання М.Грушевського²⁴) у своїх спогадах описав обурене звернення прапорщика Андрієнка на житомирському вокзалі до М.Грушевського: «Якого чорта, батьку, привів німців? Це ж чортзна-що, а не політика – ганьба на цілий світ. Соціаліст, а з кайзером трактує»²⁵. Як побачимо, В.Кравченко у щоденнику також зазначив, що ставив під сумнів доцільність орієнтації М.Грушевського на Німеччину та намір укласти з нею мирний договір.

Отже у пропонованих щоденникових записах В.Кравченка якраз і йдеться про перебування М.Грушевського з родиною у Житомирі, коли було підписано Брестський мирний договір. Свідком зазначених подій став етнограф. Крім того, загалом спогади містять цікаві факти про побут М.Грушевського з сім'єю у цьому місті, які досі залишалися невідомими історикам та широкому загалу.

²⁰ Пивовар С. Берестейський мирний договір з погляду історичної ретроспективи // Київські історичні студії. – 2018. – №1(6). – С.12.

²¹ Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.4. – Кн.І. – Л., 2007. – С.226–227; Бонь О. Захоплення більшовиками Києва у січні 1918 р. очима українських гуманітаріїв: еґо-документи. – С.139.

²² Костриця М.Ю. Михайло Грушевський і Житомирщина // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.407.

²³ Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С.95.

²⁴ За радянських часів у цій будівлі спочатку працював Будинок культури деревообробного комбінату «Червоний Профінтерн», у повоєнний період – обласна філармонія. Від 1958 р. на цьому місці розташований кінотеатр «Україна».

²⁵ Цит. за: Костриця М.Ю. Законотворча діяльність Центральної Ради в Житомирі (28 січня – 8 березня 1918 р.) // Український історик. – 1997. – Т.XXXIV. – Ч.1/4 (132/135). – С.195.

При археографічному опрацюванні щоденникових записів максимально збережено особливості авторського написання. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Уживання розділових знаків, великої букви, написання слів разом, окремо, через дефіс приведено у відповідність із сучасними нормами. Назви творів, періодичних видань і видавництв, які автор подавав то в лапках, то без них, усюди взято в лапки.

REFERENCES

1. Bon, O. (2018). Zakhoplennia bilshovykamy Kyieva u sichni 1918 r. ochyma humanitariiv: ego-dokumenty. *Kyivski istorichni studii*, 1(6). [in Ukrainian].
2. Bon, O.I. (2018). Muzychne seredovyshe 1920-kh rr. u dzerkali eho-dokumentiv. *Ukrainska istorichna nauka v suchasnomu osvittomu ta informatsiinomu prostori*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
3. Boriak, O. (Comps.) (1991). Lystuvannia Dmytra Yavornytskoho ta Vasyliya Kravchenka (1913–1935). *Narodna tvorcbist ta etnobrafiia*, 3. [in Ukrainian].
4. Buriak, L. (2012). Pamiat pro Mykhaila Hrushevskoho u spohadakh yoho suchasnykiv: shtrykhy do prosopografichnoho portretu liudyny, polityka, vchenoho. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 32. Pereiaslav-Khmelnitskyi. [in Ukrainian].
5. Fulbrook, M., Rublack, U. (2010). In Relation: The "Social Self" and Ego-Documents. *German History*, 28, 3.
6. Greyerz, K. von. (2010). Ego-Documents: The Last Word? *German History*, 28, 3.
7. Hai-Nyzhnyk, P. (2019). Myrovni dohovir UNR z Tsentralnymy derzhavamy u Beresti: politychni aspekty perehovornoho protsesu (hruden 1917 r. – lystopad 1918 r.). *Ukrainoznavstvo*, 3(72). [in Ukrainian].
8. Hrushevskyy, M. (2007). Na porozhi novoi Ukrainy: Hadky i mrii. *Hrushevskyy M.S. Tvory u 50 t., 4, 1*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
9. Hyrych, I. (2016). *Mykhailo Hrushevskyy: Konstruktor ukrainskoi modernoi natsii*. Kyiv: Smolokyp. [in Ukrainian].
10. Kostrytsia, M.Yu. (1997). Zakonotvorcha diialnist Tsentralnoi Rady v Zhytomyr (28 sichnia – 8 bereznia 1918 r.). *Ukrainskyi istoryk*, XXXIV, 1-4 (132-135). [in Ukrainian].
11. Kostrytsia, M.Yu. (2005). Mykhailo Hrushevskyy i Zhytomyrshchyna, *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky*, 14. Kamianets-Podilskyy. [in Ukrainian].
12. Kravchenko, V. (1995). Shchodennyk / Pidhot. do druku Yu.Piadyk. *Neopalyma kupyna*, 7-8. [in Ukrainian].
13. Liubovets, N.I. (2009). Memuary (spohady) yak dzherelo biohrafichnykh doslidzhen. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho*, 24. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Liubovets, N.I. (2016). Novitnia istoriohrafiia vitchyznanoi memuarystyky: do problemy terminolohii ta klasyfikatsii. *Ukrainska biobrafistyka*, 13. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Loboda, T. (2008). *Vasyl Kravchenko: Hromadska, naukova ta prosvitnytska diialnist*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
16. Lupandin, O.I. (2003). Brestskyy myrnyi dohovir z derzhavamy Chetvernogo soiuзу 9 liutoho 1918. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Memorialna hrushkevskiana, (2016). V.Telvak (Ed.) *Hrushevskyy M.S. Tvory u 50 t., 47, II*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
18. Prytuliak, P. (2004). Ukraina i Brestskyy myr: vid pidpysannia do vykonannia (1917–1918 rr.). Kyiv. [in Ukrainian].
19. Pyvovar, S. (2018). Beresteiskyy myrnyi dohovir z pohliadu istorichnoi retrospektyvy. *Kyivski istorichni studii*, 1(6), 12–19. [in Ukrainian].
20. Pyrih, R.Ya. (2009). Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 4. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Pyrih, R.Ya. (2013). Nimetsko-avstriiska okupatsiia Ukrainy 1918 r.: do pytannia pro terminolohichnu vyznachnist. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3. [in Ukrainian].
22. Pyrih, R.Ya. (2016). Vidznachennia yuvileiu Mykhaila Hrushevskoho 1926 r. u konteksti podalshoi doli vchenoho. *Arkhivy Ukrainy*, 5-6. [in Ukrainian].
23. Ruban, O. (2004). Zi spohadiv Vasyliya Kravchenka (storinky shchodennyka). *Narodna tvorcbist ta etnobrafiia*, 1-2. [in Ukrainian].
24. Starovoiitenko, I.V. (2008). Prosopografichnyi portret osobystosti u konteksti suchasnykh zavdan biohrafichnykh ta istorychnykh doslidzhen. *Ukrainska biobrafistyka*, 4. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Verstiuk, V.F., Boiko, O.D., Hamretskyy, Yu.M., Mykhailychenko H.M. ta in. (Comps.). (1997). *Ukrainska Tsentralna rada: Dokumenty i materialy*, 2. 10 brudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Verstiuk, V.F., Pyrih, R.Ya. (1996). *M.S.Hrushevskyy: Korotka kbronika zhyttia ta diialnosti*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
27. Vyhovskyy, M. (2005). Natsionalni priorytety politychnoi diialnosti Mykoly Skrypnyka (istoriohrafichnyi dyskurs). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzbennta, poshuky*, 13. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Yurkova, O. (2015). Stolychni istoriky: prychnok do stvorennia prosopografichnoho portretu kyivskykh istorykyv 1930-kh rr. *Vid Ukrainy do URSR: Mat. Vseukr. nauk. konf. do 80-ricchchia perevessennia stolytsi radianskoi Ukrainy do m. Kyieva*. Kyiv, 12 brudnia 2014 r. Kyiv. [in Ukrainian].

Тетяна ШЕВЧУК

кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця,
відділ української та зарубіжної фольклористики,
Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України
(Київ, Україна), shevchuk1712@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4856-4430>

Tetiana SHEVCHUK

Candidate of Philological Sciences (Ph. D in Philology), Senior Research Fellow,
Department of Ukrainian and Foreign Folklore Studies,
M.Ryl'skyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shevchuk1712@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4856-4430>

[Ростов-на-Дону, 29 листопада 1934 р.]

В р[оці] 1892, коли я сидів у палацу-буд[инку] князів Вишневецьких²⁶, Мнішків²⁷ (потім Де-Броеля Плятера²⁸, по ньому – був[шого] київського міського голови Толя²⁹) – палац і маєток належали князю Мих[айлу] Мих[айловичу] Кочубею³⁰. [...]»³¹

Вишневецькі, Мнішеки, Пляторі – зволікали до замку найдорогоцінніші культурні вартості. Це були сніцарські вироби³², образотворче мистецтво, що хоч!!! Толь – цей знаменитий спекулянт, дожив до того, що продав і повивозив до Парижу надгробія з тих пам'ятників, що були розпорошені по різних закутках великого дубового парку.

Мінералогічні величезні збірки пішли на підстилку греблі, а десятки тисяч рукописів – розвіювались усюди! Що було в моїй силі, я вирвав і тоді ж через пачковозів³³ переправив до Львова – в розпорядження М.С.Грушевського³⁴. З того власне часу й почалась моя ув'язка з тим велетнем свідомого українського руху.

Коли в Галичині не було своїх культурних робітників, то Володимир Боніфатієвич Антонович порекомендував на професора історичних наук до Львівського університету того самого М.С.Грушевського. Це було в кінці восьмидесятих років ХІХ століття³⁵.

Не мені говорити про всю ту просто велетенську роботу, яку проробив цей геній українського народу під час його перебування у Львові. Тут досить згадати хоч би утворені ним (реорганізація) Наукового т[овариств]а ім. Шевченка та редагування понад сотню примірників праць того т[овариств]а. А ще – «Видавнича спілка», безмежна сила різних інших видань. А його «Історія України-Руси» на десять томів, «Історія українського письменства»³⁶ на шість томів... Далі «Літературно-науковий вістник», що видавався спочатку в Галичині, а потім – у Києві... Утвердження Наукового товариства в Києві, а з нього ВУАН. Керування Історичною секцією останньої й сполучні з тією секцією заклади й безмежна сила наукових видань.

Якийсь жандарм у своїй характеристиці, наданій у свій час мені, писав до Волин[ського] губ[ернського] жандармського управління приблизно так: «Кравченко – це намагання бути Михайлом Грушевським». Хоч саме намагання це ще не є Михайло Грушевський, але жандарм правду сказав – я був би щасливий, коли б міг якусь одну соту долю дати для свого народу з того, що дав Михайло Грушевський, – мені не сором, якщо хтось колись з тих, хто захоче поглузувати з мене, скаже:

²⁶ Вишневецький палац – пам'ятка архітектури ХVІІІ ст. у смт Вишневець на Тернопільщині. На сьогодні значною мірою відреставрований, і ремонт триває.

²⁷ Мнішеки – шляхетський рід у Речі Посполитій. У 1852 р. А.Мнішек переїхав до Парижа, забравши з палацу частину бібліотеки й велику кількість творів мистецтва. Упродовж 1852–1913 рр. в маєтку, який поступово занепадав, змінилися 9 власників.

²⁸ Граф В. де Броель-Плятер (1831/1836–1906 рр.) викупив палац 1857 р.

²⁹ Іван Андрійович Толлі (1825–1887 рр.) – київський купець, міський голова в 1884–1887 рр. Викупивши в розореного боргами Плятера палац, розпродав цінну колекцію картин, скульптур і меблів, а також лісові угіддя, довівши споруду до стану руїни.

³⁰ Хто саме з чисельного й розгалуженого роду Кочубеїв мається на увазі, невідомо. Знаємо лише, що В.Кравченко листувався з Василем Івановичем Кочубеєм.

³¹ Пропускаємо опис вечірки провінційного волинського дворянства, який М.Грушевського не стосується.

³² Сніцарство – художнє різьблення по деревині та карбування по металу, найчастіше із застосуванням позолоти й розфарбування.

³³ Можливо, маються на увазі «пачкари» (контрабандисти). Тим більше, що згадані речі переправлялися через російсько-австро-угорський кордон, а В.Кравченко був очільником загону прикордонної сторожі.

³⁴ У 1890-х рр. М.Грушевський цікавився описами замків, що засвідчують його публікації у «Записках НТШ».

³⁵ Тут автор помилився, оскільки М.Грушевський переїхав до Львова 1894 р.

³⁶ «Історія української літератури».

«Кравченко – це малпа³⁷, яка брала взіркі з Грушевського». Справа ж у тому, що «яко малпа», я не винен, що не зміг бути Грушевським, а з малпи тільки-то й буде малпа!

Вперше персонально я в якійсь невеличкій громадській справі зайшов до нього вдень. Звичайно вдома він анікого не приймав. Саме в цей час, як виявилось, він працював з своїм колективом над якимись історичними документами. Все ж, довідавшись, що прийшов я, М[ихайло] С[ергійович] вийшов на кілька хвилин, але я намігся не відбирати в нього дорогого часу. Після того бував у нього кілька разі[в,] переважно в справах моїх праць, які тоді друкувалися в виданнях, що ними керував М[ихайло] С[ергійович]. Запрошував він мене також на збори Наукового товариства в Києві і т. д.

Отже, можливо, найбільш цікавий момент нашого здибання був у січні р[оку] 1918. Це було саме після того, як більшовики спалили будинок М[ихайла] С[ергійовича,] і він мусив тікати до Житомира. Тут він спинився в буд[инку] губкомісара, але щодня обідав у мене. З ним були і його дружина Марія Сільвестрівна (з галичанок) і єдина донька 18 років – Катерина, а ще – дружинина небога – панна з Галичини³⁸ і її наречений Михайло Михайлович Мочульський³⁹ – двоє останніх у мене й мешкали, а на обіді вся сім'я М[ихайла] С[ергійовича] теж прибувала до мене.

В губкомісара будинкові взагалі було якось непривітно, але звідти було просте сполучення з Берестям і М[ихайло] С[ергійович] мусів, яко голова Укр[аїнської] Центр[альної] Ради, бути весь час на варті. Катруся ж аніколи й при жодних обставинах не полишала свого тата. А вже матері ніяково було від них одриватися, тому й вона сиділа при них. Тут же в мене склалися пакти берестейської умови в її цілому, яку потім мусили підписати.

Правду сказати, сам я аніяк не співчував тому, що Центр[альна] Рада склала в Бересті умову з німцями. Дивлячись на те, як тоді себе провадили з своїми легіонами чехи й поляки⁴⁰, мені здавалося, що за ними нам, українцям – теж треба орієнтуватися, якщо не на більшовиків, то, принаймні, на Францію (на Антанту взагалі).

Я тут же висловив свою думку про це перед М[ихайлом] С[ергійовичем]. Але той, покрутивши головою, сказав:

– Ні, В[асилію] Г[ригоровичу], цього Ви не зрозумієте... Ми таки повинні орієнтуватися на німців... Головне – зовсім у нас бракує будь-якої власної сили.

– Але ж по наших часописах пишуть, що там десь Петлюра б'ється з більшовиками та з денікінцями?..

Мих[айло] С[ергійович] подивився на мене, крутнув головою й додав:

– Петлюра – то безнадійна справа, він не здібний на отамана.

Коли вже текст берестейської умови по телеграфу передано було до Берестя, то Мих[айло] С[ергійович] передав мені текст тієї умови, що була ним власноручно в мене ж у хаті написана й сказав:

– Сховайте, Вас[илію] Г[ригоровичу] на згадку – колись ця річ Вам пригодиться.

На жаль, під час наступних подій р[оку] 1919⁴¹, коли загинула значна частина моїх рукописів, а з ними уся бібліотека, також і той примірник берестейської умови.

³⁷ Мавпа.

³⁸ Ольга Сильвестрівна Вояковська (у заміжжі Мочульська; 1885–1967 рр.), дочка брата Марії Сильвестрівни Грушевської, здобула добру освіту (за деякими даними у Сорбонні). Товаришувала з Катериною Грушевською.

³⁹ Михайло Михайлович Мочульський (1875–1940 рр.) – критик, літературознавець, перекладач. Дійсний член НТШ. Мав юридичну й філологічну освіту (закінчив Львівський університет).

⁴⁰ Саме в той час чехи та поляки під егідою країн Антанти створювали власні держави, розбудовували збройні сили. Україна стала одним із центрів формування Чехословацькою Національною Радою легіону з полонених чехів і словаків, що воювали в Першу світову війну в австро-угорській армії. Легіон, як і чеські політики взагалі, дистанціювався від революційних подій та воєнних зіткнень в Україні.

⁴¹ У 1919 р. влада на Волині, включно з Житомирром, неодноразово змінювалася. В.Кравченко переймався порятунком музейних колекцій і міських книжкових зібрань, проте не зміг уберегти власну бібліотеку та значну частину наукового архіву. Тоді загинули й уже готові до друку два томи праці «Фольклор і діалектичні матеріали Волині, Поділля, Холмщини».

Лиш те перо, котрим писав тоді М[ихайло] С[ергійович]⁴², передане до історичного відділу Волинського н[ауково]д[ослідного] музею⁴³.

Коло нашої садиби сиділо два провокатори, які приставали до всякої нашої влади, котра з'являлась під час революції. В той час, коли Ц[ентральна] Р[ада] була в Житомирі, становище її було надто непевне, а тому визначені провокатори, довідавшись про те, що голова Ц[ентральної] Р[ади] сидить на Вел[икій] Бердичівській, ч[исло] 101, почали шукатись і загрожувати. Власне, агітація була проти мене, що коли я знав, що вони провокатори, тому вони й почали агітувати. «Знаємо, де Грушевський... Ми йому покажемо» і т. д. Довідавшись про це, довелося сповістити М[ихайла] Сер[гійовича] та порадити притишити своє відвідування нашого помешкання. Ті провокатори були два Миколи Йвановичі – Гніденко, через якого я був у р[оці] 1914 висланий до Коврова⁴⁴, та його пасинок Сигаревич. Останнього розстріляли більшовики в кінці р[оку] 1919. Справа в тому, що коли вони запанували в Житомирі, то найшли його рапорт до коменданта петлюрівського в м[істі] Житомирі, де він сповіщав, хвастаючись, скільки-то він понаставляв перед тим кулеметів у різних місцях проти більшовиків.

Коли прийшли німці, то в березні мене було командировано від міськради до Києва, але по дорозі напали бандити, пограбували й побили. Коли я прийшов до генерального секретаря внут[рішніх] справ т[овариша] Христюка⁴⁵, то хотів, щоб він мене прийняв у громадській справі, а саме був тоді заарештований міськ[ий] голова, що належав до партії РСДРП, міськрада доручила мені потурбуватися про його звільнення. Христюк никак по великому покою в буд[инку] ч[исло] 40 на Інститутській (був[шого] приміщення генерал-губернатора)⁴⁶. Зазірав у вікна, ловив мух... І це протягом яких 2-х годин нічого не робив, але зі мною говорити не захотів, хоч я й був делегат. До речі, він не знав навіть того, про що я з ним маю говорити. Після того я звернувся до голови Ц[ентральної] Р[ади], якому й підкреслив таку неввічливу недипломатичність генерального секретаря внут[рішніх] справ. На це Мих[айло] Сер[гійович] відказав: «Кого вибрала партія У.С.-Р⁴⁷, – а когось кращого нема...». А згодом додав:

– Це він у собі виробляє певний тон, щоб більш поважали ту посаду, яку він посідає. Не розуміє, що не до всіх людей однаково годиться підходити.

Після запанування більшовиків на Україні, повернувшись з еміграції, Мих[айло] Сер[гійович] став на чолі Культурно-історичної секції ВУАН. Тоді ж він запропонував мені вступити нештатним науковим співробітником до Комісії історичної пісенності тієї Культурно-історичної секції. Звичайно, я охоче на це згодився, але перебиратися до Києва не було рації, тому весь час і залишався «нештатним»⁴⁸. В той же час М[ихайло] С[ергійович] повідомив якомсь мене листовно, що я міг би працювати в Києві, коли б йому асигнували потрібні засоби, яких, до речі, ніколи й ніхто

⁴² Доля цього предмета нині невідома.

⁴³ Сьогодні це Житомирський обласний краєзнавчий музей.

⁴⁴ Із початком Першої світової війни В.Кравченка як «неблагонадійну особу» було вислано до міста Коврова Владимирської губернії.

⁴⁵ Павло Онікійович Христюк (1890–1941 рр.) – член Української партії соціалістів-революціонерів, генеральний секретар внутрішніх справ у лютому – березні 1918 р.

⁴⁶ У будинку на вул. Інститутській, 40 (у минулому генерал-губернаторський дім) у рік відвідин його В.Кравченком розміщувався очолюваний В.Винниченком Генеральний Секретаріат УЦР. У грудні 1917 р. сюди прибула делегація Французької Республіки, а на початку січня 1918 р. її членів прийняли В.Винниченко та генеральний секретар міжнаціональних справ О.Шульгин, що означало своєрідне визнання УНР. Оскільки французькі вкладення у промисловість України були дуже значними, підприємницькі й урядові кола цієї країни виявляли великий інтерес до подій. Утім Франція дуже гостро відреагувала на Брестський мир та фактично перервала стосунки з Україною. На початку червня 1920 р. польські війська, відступаючи з Києва, підірвали цей будинок.

⁴⁷ Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), українські есери.

⁴⁸ Зокрема В.Кравченко тісно співпрацював із дочкою М.Грушевського – Катериною, організовуючи збирання фольклорно-етнографічних матеріалів за розробленою нею програмою, допомагаючи з пошуком даних про звичай українських рибалок і моряків у Бердянську тощо.

не асигнував. Отже в ціло[му] обставини склалися для його в Києві надто кепсько. Це відомості з процесу СВУ⁴⁹ (хоч сам він до того СВУ й не належав). Потім – «скрипниківщина» багато декому наробила шкоди, не оминула вона й М[ихайла] С[ергійовича], а також і мене⁵⁰. Думаю, що М[ихайло] С[ергійович] аніяк і ні в жодному разі не міг провадити контрреволюційної – підривної радвлади роботи. Мене обвинувачено в «належності до укр[аїнської] націоналістичної організації» й за це позбавлено права два роки працювати в ідеологічних установах.

Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ ім. М.Рильського НАН України. – Ф.15. – Од.зб.65. – Арк.84–88

The Details to the Prosopografic M.Hrushevskyi's Portrait: From the Ethnographer V.Kravchenko's Diary

Abstract. This publication, based on V.Kravchenko's diaries kept at the Research Archive of Manuscripts and Phonographic Records of the M.Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology NAS of Ukraine, reveals peculiarities of his work with M.Hrushevskyi, soffers a number of little-known details of M.Hrushevskyi's life, such as elaboration by him in Zhytomyr as a Head of the Central Rada certain directives and advice to Ukrainian diplomats in Brest etc. **The methodological foundation of this publication** comprises theoretical findings in the field of Ukrainian memoiristics, which grew into a separate special history discipline that regards diary records as a historical-cultural phenomenon, as ego-documents playing the role of a historical source. **Conclusions.** The diary's pages shed light on unknown details of the ethnographer's work with M.Hrushevskyi, which began in 1894–1895. V.Kravchenko gives his own account of the historian's work through the prism of recollections about concrete episodes of their meetings, contacts and work together. Not falling into pompous panegyrics, on the one hand, and not omitting M.Hrushevskyi's political blunders, on the other, he highly praises Hrushevskyi's efforts and points out his greatness as a scholar and a statesman. Details and circumstances of M.Hrushevskyi's writing of the text of the Treaty of Brest-Litovsk, witnessed by V.Kravchenko, and a description of the Hrushevskyi family's daily life in Zhytomyr in the winter of 1918, where the Central Rada was located at the time, are especially interesting.

Keywords: Hrushevskyi, Kravchenko, diary, Zhytomyr, Treaty of Brest-Litovsk.

⁴⁹ У зв'язку з процесом у «справі Спільки визволення України» В.Кравченко був заарештований, проте через відсутність доказів відпущений. Водночас із цього моменту почалося цькування його як «українського буржуазного націоналіста».

⁵⁰ Стосовно ролі М.Скрипника в долі М.Грушевського В.Кравченко, судячи з усього, помилявся, адже той у цілому підтримував Михайла Сергійовича, неодноразово надаючи йому допомогу.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Наталія ІГНАТЕНКО

кандидатка педагогічних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), ignatenko1707@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3264-0315>

Микола МОСКАЛЮК

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України, археології та
спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), moskalyuk.mykola@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4122-5834>

Леся КОСТЮК

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), lvkostyuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4608-6906>

Історико-ретроспективний аналіз державної освітньої політики в Україні (1991–2020 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.203>

УДК: 37.014(477)(045)

Анотація. Метою пропонованої розвідки є генезис становлення державної політики в галузі освіти в Україні у 1991–2020 рр. **Методологія.** Використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, діалектичний) та спеціально-наукових (історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний) методів історичного пізнання. **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел визначено та обґрунтовано періодизацію формування державної освітньої політики в Україні та здійснено історико-ретроспективний аналіз особливостей її розвитку в умовах сучасного державотворення. **Висновки.** Здійснений історико-ретроспективний аналіз дозволяє охарактеризувати державну освітню політику в Україні 1991–2020 рр. як багатовекторну підсистему загальнодержавної політики, основне призначення якої полягає в організації науково-методичного та нормативно-процесуального супроводу стратегій розвитку освітніх систем держави. Розвиваючись в межах п'яти етапів, державна освітня політика України окресленого періоду реалізовувалася у двох напрямках – спробах вирішити «старі» завдання в умовах нового соціокультурного буття та пошуках інших, більш відповідних високотехнологічному суспільству фундаментальних основ освіти. Долаючи кризові стани, які певною мірою були властиві кожному з періодів, суспільство поступово усвідомлювало необхідність змін, що спонукали суб'єктів державної

політики розглядати освітню галузь як результат соціокультурної еволюції, наслідком якої має стати досягнення стану конгруентності між освітньою політикою та потребами особистості, суспільства й держави.

Ключові слова: держава, освіта, державна освітня політика, генеза державної освітньої політики, етапи здійснення державної освітньої політики, соціокультурна реальність.

Осмилення феномену освіти та її впливу на прогресивні тенденції еволюції людства, вимагає наукового обґрунтування динаміки соціокультурних явищ і процесів, циклічна парадигма розвитку яких породжує нову соціальну структуру та соціокультурну реальність характерною ознакою якої є нерівномірність розвитку модернізаційно-культурних процесів¹, які, одночасно торкаючись науки, освіти, ідеології, релігії та інших сфер буття, призводять до поширення впливу глобалізації на ціннісно-нормативні основи національних культур².

Певний час пріоритет у поясненні причин та механізмів трансформації суспільства належав економічним і технологічним чинникам³. На рубежі ХХ–ХХІ ст. ситуація змінилася. Якщо в попередні століття ретроспективні соціокультурні зміни обґрунтовувалися здебільшого з позиції лінійних (часових і просторових) тенденцій розвитку, то в бурхливому потоці соціокультурних змін початку третього тисячоліття усталені норми були абсолютно нівельовані. В умовах глобалізації соціокультурні зміни набули виразних ознак нелінійності, з властивими їй періодичними чергуваннями стадій еволюції та інволюції, інтенсивності та пасивності, інтеграції та дезінтеграції⁴. Поряд із цим суспільство, як цілісний і взаємопов'язаний світ, котрий «постійно стикається з необхідністю культурного плюралізму у розв'язанні глобальних проблем сучасності»⁵, відчув на собі дію характерного для глобалізації феномену суперечливої дуальності цивілізаційних змін. Ці зміни, спонукаючи появу у націй тенденцій до загальносвітової уніфікації, одночасно породжували в них прагнення до збереження власної етнокультурної ідентичності⁶.

«Кризу ідентичності» відчували на собі всі держави світу, однак найгостріше вона позначилася на «країнах колишньої соціалістичної системи, де впродовж історично тривалого часу порушувалися базові структури національної самосвідомості»⁷. За таких обставин позитивна глобалізація, як прагнення людства до цивілізаційного синтезу (і при цьому – збереження різних національних соціумів), не могла б реалізуватися в Україні без зміни загальної парадигми розвитку її громадян та якісного оновлення системи соціокультурних цінностей, лівова частка яких прищеплюється у процесі освітньої діяльності.

¹ Веремієнко Т. Соціокультурна динаміка в процесі глобальних трансформацій // Міжнародна економічна політика. – 2008. – Вип.1/2. – С.156.

² Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіз. доп. / Д.В.Дубов, О.А.Ожеван, С.Л.Гнатюк. – К., 2010. – С.4.

³ Поліщук Ю. Соціокультурні трансформації в сучасній Україні як об'єкт дослідження вітчизняних науковців // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип.2 (82). – К., 2016. – С.2.

⁴ Див.: Веремієнко Т. Соціокультурна динаміка... – С.154–156.

⁵ Колсников А. С. Философская компаративистика и диалог культур. Россия и Грузия: диалог и родство культур // Материалы международного симпозиума (Тбилиси, 3–6 сент. 2003 г.). – Санкт-Петербург, 2003. – С.185–205.

⁶ Див.: Веремієнко Т. Соціокультурна динаміка... С.157–158.

⁷ Там само. – С.158.

Перетворившись із моменту свого створення на ключового суб'єкта освітньої політики, Українська держава, властивими їй методами (адміністративними, економічними, правовими) активно включилася у процес освіти нових генерацій. Інтенсивність та міра її впливу на перебіг цього процесу визначалися рівнем розвитку економіки й культури суспільства, його стратифікацією, психологією матеріальних і духовних цінностей, менталітетом, історичною пам'яттю поколінь тощо. Тому на кожному етапі становлення впроваджувана державою освітня політика мала свої особливості, аналіз яких дозволяє не лише скласти враження про її зміст та перебіг, а й про сутність і соціальне призначення самої держави⁸. У зв'язку із цим, у вітчизняній науці активізувалися міждисциплінарні дослідження державної освітньої політики в Україні. Загалом їх можна об'єднати у три змістових напрями: праці загального характеру, присвячені формуванню теоретичних аспектів державної освітньої політики, розробці її концептуальних засад⁹; теоретико-методологічні дослідження місця та ролі освітньої політики в регулюванні й управлінні освітою¹⁰; дослідження генези розвитку освіти та державної політики в галузі освіти України¹¹.

Разом із тим, проведений нами історіографічний аналіз особливостей формування державної політики в галузі освіти свідчить, що окремі аспекти проблеми вивчені недостатньо. Більшість праць присвячені або вивченню методологічних засад та механізмів реалізації державної освітньої політики, або історії розвитку освіти в Україні. Поза увагою фахівців залишається історико-ретроспективний аспект проблеми, результати якого в такому формулюванні будуть наведені вперше.

Здійснений нами історіографічний аналіз дає підставу характеризувати державну політику в галузі освіти як підсистему загальнодержавної політики, що включає сукупність цілей, завдань, принципів, програм та основних напрямів діяльності органів управління освітою, спрямованих на організацію науково-методичного та нормативно-правового супроводу стратегій розвитку системи освіти¹².

⁸ *Оболєнський О.Ю.* Державна служба. – К., 2003. – С.12, 25.

⁹ *Говст М., Рамеш М.* Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / Пер. з англ. О.Рябова. – Л., 2004. – 264 с.; *Дани В.Н.* Державна політика: вступ до аналізу / Пер. з англ. Г.Є.Краснокутського. – Одеса, 2005. – 504 с.; *Петренко І.* Сутність державної політики та державних цільових програм // Віче. – 2011. – №10. – С.23–25; *Селіванов В.* Державну політику України – на правові і наукові засади // Право України. – 2002. – №12. – С.15–23; *Скрипнюк О.* Сучасна державна політика України: основні концептуальні підходи до визначення змісту поняття // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – №4(39). – С.3–12; *Філіпова В.Д.* Законодавство як чинник державної політики в галузі освіти України: нормативно-правовий аспект // Державне управління: інвестиції: практика та досвід. – 2013. – №10. – С.155–158 та ін.

¹⁰ *Андрущенко В.П.* Освітня політика (огляд порядку денного). – К., 2010. – 368 с.; *Бобрицька В.І.* Діалектика термінологічної взаємодії в дослідницькому полі проблем освітньої політики // Педагогічна освіта: Теорія і практика. – 2014. – №22. – С.21–28; *Валєвський О.Л.* Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження. – К., 2001. – 242 с.; *Іванюк І.В.* Освітня політика. – К., 2006. – 226 с.; *Селіванов В.М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К., 2002. – 724 с.; *Шульга Н.Д.* Сутнісні характеристики поняття «державна освітня політика» [Електронний ресурс]: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Shulga.pdf>; *Вдовенко М.* Освітня політика: проблема визначення [Електронний ресурс]: <http://h.ua/story/323474>; *Романенко К.М.* Особливості державного регулювання права на освіту в Україні // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – №12. – С.18–24.

¹¹ *Красняков Є.В.* Державна політика в галузі освіти в Україні: теоретико-історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управ. – К., 2012; *Колодій І.С.* Сучасні тенденції державної освітньої політики України // Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні: Зб. тез доповідей XI наук.-практ. конф., 30 березня – 4 квітня 2015 р. – Л., 2015. – С.235–239; Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / За заг. ред. В.Г.Кременя. – К., 2016. – 448 с.; *Наливайко Л.П.* Трансформація державної освітньої політики в Україні в умовах євроінтеграції // Право і суспільство. – 2015. – №3. – Ч.3. – С.31–36; *Огнев'юк В.О.* Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. – К., 2003. – 450 с.; *Романенко М.* Освітня парадигма: генезис ідей та систем. – Дніпропетровськ, 2000. – 159 с.; *Рябов С.Г.* Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку. – К., 2005. – С.63; *Прокопенко Л.* Державна освітня політика: історико-теоретичний аспект [Електронний ресурс]: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02\(2\)/Prokopenko.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02(2)/Prokopenko.pdf)

¹² Див.: *Красняков Є. В.* Державна політика в галузі освіти в Україні... – С.7.

Суб'єктом освітньої політики виступає держава¹³. Забезпечуючи можливість суспільного вибору у сфері освіти, вона апелює до освітньої політики як до механізму активізації сукупності теоретичних ідей, цілей, завдань і практичних заходів, спрямованих на розвиток освіти та забезпечення стабільного курсу уряду й підпорядкованих йому установ на поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності країни на міжнародній арені¹⁴. Виходячи із цього, під державною освітньою політикою більшість дослідників періоду узагальнено розуміє політику президента й (або) уряду, яка формується залежно від характеру держави та її соціального призначення, і реалізуються нею за допомогою відповідних інструментів¹⁵.

Оскільки первинним рівнем відомостей про суспільство є історичне знання, яке в умовах будь-якого соціуму (в тому числі в Україні) тісно пов'язане з політикою, еволюцію освітньої політики нашої країни 1991–2020 рр. цілком можливо простежити крізь призму п'яти історичних періодів, що ідеологічно відповідають етапам становлення державності цієї історичної доби та є своєрідною моделлю практичного впровадження певного набору ідеологічних принципів реформаторів освіти в повсякденні політичні дії та свідченням того, як соціокультурні концепти впливають на динаміку освітніх змін чи трансформацій.

Перший етап (1991–1996 рр.) формування державної освітньої політики охоплює період від проголошення незалежності до ухвалення Конституції України як основоположного нормативного акта, що визначив ключові засади суспільно-політичного ладу. Соціокультурна динаміка цього періоду була зумовлена передусім процесом розпаду СРСР та політичним відмежуванням України від неорадянських ініціатив, що окреслювали для неї нові орієнтири сталого людського розвитку, як-от європейський вибір, демократія, пріоритети гуманістичних і фундаментальних людських цінностей, ринкові відносини. Проте рішучий злам, пов'язаний із поворотом суспільства в бік національно-державних пріоритетів розвитку, викликав у значної частини суспільства стан розгубленості та остраху перед перспективою назавжди покинути «спільну колицку трьох братніх народів» і взяти відповідальність за вирішення власних життєво важливих проблем. Ситуацію загострювали загальноекономічна криза, політичні суперечності, неузгодженість у домовленостях між стратегічними партнерами на міжнародному рівні, а часто й нездатність окремих ідеологів інтернаціоналістського зразка, що марили ідеєю панславінізму, цілковито усвідомити важливість окресленого Декларацією про державний суверенітет України курсу на «національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя»¹⁶. За таких умов трансформація національних інститутів освіти повинна була забезпечити формування нового соціогуманітарного дискурсу, здатного створити своєрідну інтелектуальну опозицію щодо утверджених за роки радянзації у свідомості громадян особливостей політичної культури та менталітету¹⁷.

Стратегія реалізації освітньої політики 1991–1996 рр., юридичним підґрунтям для якої стали закон «Про освіту» (1991 р.) та Державна національна програма «Освіта:

¹³ Див.: Прокопенко Л. Державна освітня політика... – С.3.

¹⁴ Корсак К. Освіта, суспільство, людина в ХХІ столітті: інтегрально-філософський аналіз. – К.; Ніжин, 2004. – С.10.

¹⁵ Див.: Філіпова В.Д. Законодавство як чинник... – С.156.

¹⁶ Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – №31. – С.429.

¹⁷ Поцлуйко А.О. Особливості структурування образу України в суспільно-політичному та соціокультурному дискурсі // Грані соціології. – 2015. – №10. – С.127–128.

Україна XXI століття» (1994 р.), була спрямована на боротьбу з ідеологічною складовою змісту освіти, означеною утвердженням у свідомості людини комуністичних догм, та на створення інноваційного освітнього середовища, в умовах якого «народ України став би нацією, що постійно навчається»¹⁸. При цьому мали бути подолані стереотипні обмеження радянської моделі освіти, ідеологічна компонента якої спрямовувалася на виховання ідейного громадянина та фахового спеціаліста, запрограмованого на безумовне виконання декларативних настанов і вимог влади¹⁹.

Обрана стратегія була цілком виправданою, адже взятий державою курс на побудову демократичного суспільства не міг обмежитися самим тільки фактом декларативного проголошення демократії. Механізм правового забезпечення відповідної організації державної влади вимагав усвідомленого сприйняття громадянами невід'ємних інститутів демократії, із-поміж яких О.Скакун особливо акцентує увагу на визнанні народу джерелом влади та рівній участі всіх громадян в управлінні державними й суспільними справами²⁰.

Проте суспільство, виховане тоталітарною системою (головною ознакою якої було злиття народу та держави) і практично позбавлене визначальних параметрів політичної культури, як-от політична активність, політична поведінка, просто не могло скористатися перевагами, наданими демократією. Тож до пріоритетних завдань освітньої політики було віднесено подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, відірваності освіти від національних джерел; забезпечення розвитку освіти на основі нових прогресивних концепцій, запровадження в навчально-виховний процес сучасних педагогічних технологій і науково-методичних досягнень, підготовка нового покоління педагогічних кадрів, підвищення їх професійного та загальнокультурного рівня й т. д.²¹

Можна стверджувати, що перший період становлення національної системи освіти України став перехідним між радянською авторитарною парадигмою освіти, що відходила в минуле, і демократичною, яка відкривала нові перспективи її розвитку. Властива йому контрверсійність у науковому дискурсі знайшла прояв у пошуку шляхів подолання комплексу вторинності й накопиченні методологічного, теоретичного та емпіричного знання про обриси освіти майбутнього й місця національної компоненти в ній, а у нормативно-правовому – у відсутності чітко окресленого правового поля й законів прямої дії, що в поєднанні з соціально-економічною кризою 1995–1996 рр., суперечливістю і надмірною заполітизованістю усіх сфер життя суспільства, зумовило загальну стагнацію національної системи освіти.

Другий етап (1997–2004 рр.) становлення державної освітньої політики став для українців «періодом пошуку самоідентифікації на засадах поєднання проросійських та проєвропейських цінностей»²². Тогочасний президент Л.Кучма, намагаючись поєднати в державній політиці євразійство та європейство, все ж прагнув ментального розриву між цими політичними антагоністами, усвідомлюючи, що «самоототожнювання українців у незалежній Україні [...] просто неможливе без чіткої інвентаризації в головах і душах: це – Україна, а це – Росія»²³. І хоча цілковито уникнути позиції роздвоєності у зовнішній політиці України на цьому етапі не вдалося, шлях до

¹⁸ Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): постановка Кабінету Міністрів України від 3.11.1993 р. №896 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>

¹⁹ Див.: *Огнев'юк В.О.* Освіта в системі цінностей... – С.24.

²⁰ *Скакун О.Ф.* Теория государства и права. – Х., 2000. – С.161.

²¹ Див.: Про Державну національну програму «Освіта»...

²² Див.: *Поцелуйко А.О.* Особливості структурування образу України ... – С.127.

²³ *Кучма Л.Д.* Украина – не Россия. – Москва, 2004. – С.8.

самовизначення в концепції історії було окреслено й проросійському вектору розвитку на цьому шляху відводилося не пріоритетне місце²⁴.

Концептуальних обрисів проєвропейська стратегія розвитку набула у затвердженій президентським указом Національній доктрині розвитку освіти (2002 р.)²⁵, нормативна складова якої ґрунтувалися на всесвітньо визнаних стандартах прав людини, задекларованих у конвенціях, пактах, угодах і рекомендаціях, ухвалених ООН та ЮНЕСКО, в числі яких: резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи №874 «Про якість і ефективність шкільної освіти» (1987 р.), Всесвітня програма дій у сфері освіти з прав людини та демократії (Монреаль, 1993 р.), рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи №1248 «Про освіту для обдарованих дітей» (1994 р.), №1281 «Про гендерну рівність у галузі освіти» (1995 р.), №1437 «Про неформальну освіту» (2000 р.), Міжнародна стандартна класифікація освіти (Париж, ЮНЕСКО, 1997 р.), рекомендація Комітету міністрів №15 «Про викладання історії у ХХІ столітті в Європі» (2001 р.) і т. д.²⁶

Водночас реалізація окреслених перед освітою завдань викликала низку проблем, найбільшою серед яких виявилася формалізація заявлених реформ, коли замість втілення у життя насправді необхідних для нового дихання системи освіти рішень, суб'єкти освітньої політики були втягнуті у процес псевдо реформування з характерною для нього імітацією змін. «Держава впритул підійшла до побудови нової системи освіти та її гармонізації з європейськими стандартами, – зазначає Н.Шульга, – але значна кількість основних параметрів цієї системи визначалися методом спроб і помилок»²⁷.

Третій етап становлення освітньої політики в Україні (2005–2009 рр.) хронологічно збігається з президентством В.Ющенка, державна політика якого була спрямована на впровадження цінностей неолібералізму американського зразка з відповідними акцентами публічних промов. В останніх чітко простежувалася констатація відсталості та архаїчності євроазійства як парадигми постколоніального мислення українців.

Звільнення від «комплексу національної меншовартості» як конструкту, що стало фігурує у промовах В.Ющенка, поступово стає супутнім просуванню в офіційно-державному та історіографічному дискурсі ідеї культуртрегерства та етнічної однорідності української нації²⁸. У цьому сенсі можна говорити про те, що у своїй державній політиці новий президент не просто намагався наслідувати курс на націоналізацію та відхід від Росії, розпочатий Л.Кучмою, а й під впливом «Заходу» (головним чином США й, до певної міри, Європи) прагнув активізувати його, декларативно вивівши на рівень національної стратегії розвитку.

У стосунках з Україною «Захід» наполював на створенні та підтримці всередині країни структур громадянського суспільства та на розвитку різноманітних форм громадянської активності. Як зазначає Г.Касьянов, на першому місці у цій співпраці були США. Діючи в рамках своїх державних («Freedom Support», «Freedom House» та ін.) і недержавних (наприклад, фонд Дж. Сороса) організацій, вони фінансово

²⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 2004 р. «Про Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 р.»: Указ Президента України від 22.06.2004 №670 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/670/2004#Text>

²⁵ Про Національну доктрину розвитку освіти: Указу Президента України від 17.04.2002 №347 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>

²⁶ *Отамась І.Г.* Вплив ЮНЕСКО на розвиток освіти в Україні // *Theory and methods of educational management.* – 2017. – №1. – С.7–8.

²⁷ Див.: *Шульга Н.Д.* Сутнісні характеристики поняття... – С.208.

²⁸ Див.: *Поцелуйко А.О.* Особливості структуривання образу України... – С.126.

підтримували громадські ініціативи в таких напрямках, як верховенство права, свобода слова, громадський контроль за виборами тощо²⁹. Проте наявні в державі «ситуативно-параноїдальні міжусобиці», за влучним висловом М.Рябчука, «довели навіть найбільших симпатиків України до безпросвітнього розпачу»³⁰. Особливо негативно це позначилося на стосунках з ЄС.

За умовами двостороннього плану дій, підписаного Україною 21 лютого 2005 р. в рамках засідання Ради з питань співробітництва Україна – ЄС, наша держава не просто не наблизилася до членства в Євросоюзі, а навпаки – отримала чіткий меседж про небажання європейської сторони порушувати це питання щонайменше найближчі три роки, або доки не будуть виконані попередні умови, передбачені планом³¹. Серед цих умов особливо актуалізувалася вимога «поступового наближення законодавства, норм та стандартів України до законодавства, норм та стандартів Європейського Союзу»³², адже її виконання передбачало також уніфікацію освітнього законодавства, формування стратегії інтеграції української системи освіти у загальноєвропейську. Найшвидше ця стратегія знайшла відображення в галузі вищої освіти України.

Починаючи з травня 2005 р., коли за наслідками Конференції міністрів європейських країн, відповідальних за вищу освіту (м. Берген, Норвегія), відбулося приєднання України до Болонського процесу, у системі вищої освіти розпочалися заходи з імплементації наскрізних положень Болонської декларації в національну освітню модель³³. Першою реакцією на вимоги ЄС стало підписання президентом В.Ющенком указу «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» (4 липня 2005 р.), в якому «з метою подальшого розвитку освіти в Україні, її інтеграції в європейський освітній простір, а також створення умов для забезпечення доступу громадян до якісної освіти, утвердження високого статусу педагогічних працівників у суспільстві» перед урядом ставилося завдання «розробити до 1.10.2005 р. концепцію реформування освіти в Україні, враховуючи перспективи інтеграції України до Європейського Союзу»³⁴.

Утім між декларацією прагнень на папері й конкретними діями, спрямованими на реалізацію указу, пролягла прірва. Вимоги президента виконувалися кволо. Тож 20 березня 2008 р. він видав указ «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні», в якому поставив перед урядом завдання розробити та затвердити до 1 травня 2008 р. комплексний план дій із розвитку освіти в Україні на 2008–2011 рр., передбачивши, у тому числі, заходи з прискорення інтеграції країни в міжнародний освітній простір, забезпечення збалансованої структури підготовки фахівців із вищою освітою відповідно до потреб національної економіки та європейських вимог, завершення реформування мережі закладів вищої освіти, створення укрупнених регіональних університетів, розширення їх автономії в установленому порядку³⁵. Позитивним наслідком цього указу стало запровадження однієї з критично важливих освітніх реформ – зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), що дозволило

²⁹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: очерки новейшей истории. – К., 2008. – С.383.

³⁰ Рябчук М. Від «хаосу» до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації. – К., 2012. – С.136.

³¹ План дій Україна – Європейський Союз та його законодавча імплементація [Електронний ресурс]: <https://parlament.org.ua/2005/03/15/plan-dij-ukrayina-yevropejskij-soyuz-ta/>

³² Там само.

³³ Комюніке Конференції Міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти «Загальноєвропейський простір вищої освіти – Досягнення цілей» від 20.05.2005 р. №994_576 [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_576#Text

³⁴ Там само.

³⁵ Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні: Указ Президента України від 20.03.2008 р. №244 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/244/2008#Text>

не лише відстежити якість навчальних досягнень випускників закладів середньої освіти, а й одночасно відкрило їм прозорий доступ до вишів, забезпечивши належний рівень соціальної справедливості для різних соціальних категорій населення³⁶.

Підсумком роботи В.Ющенка як очільника держави став указ «Про Концепцію державної мовної політики»³⁷. За висновками експертів, це один із найкращих мовних актів України останнього 20-річчя³⁸. Однак його було видано 15 лютого 2010 р., а на сайт він потрапив лише за два дні до закінчення каденції президента (22 лютого). Тож більшість задекларованих у ньому мовних ініціатив не були виконані.

Узагальнюючи сказане, можна стверджувати, що окреслений історичний період не відзначився яскравими освітніми перетвореннями. Основне завдання Міністерство освіти і науки України 2004–2009 рр. вбачало в реалізації вже визначених стратегічних і тактичних завдань та вже започаткованих реформ. Найчастіше ці реформи були «косметичними» й не стосувалися глибинних основ національної освіти та науки. Ініційована ним освітня політика, орієнтуючись на європейські цінності, також не призвела до істотних змін у модернізації ані середньої, ані вищої освіти України.

Четвертий період становлення державної освітньої політики хронологічно означили 2010–2013 рр. Соціокультурна динаміка цього періоду, за влучним виразом А.Поцелуйка, була зумовлена «тимчасовою реставрацією образу держави та ідентичності в координатах відреставрованого радянського інтернаціоналізму, панславізму та євразійства»³⁹. Зовнішньополітичний вектор доби було скеровано в напрямку Російської Федерації, альянс з якою фактично реставрував радянщину в ідеологічній складовій держави. Тож євроінтеграційні процеси, розпочаті в освітній політиці попередніх періодів, були послаблені.

Найперше зворотній курс позначився на середній освіті. У 2010 р. зазнала краху узаконена Верховною Радою України в 1999 р. стратегія переходу загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання⁴⁰. Формально реформа повинна була завершитися 2013 р. Однак у 2010 р. законом «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу»⁴¹ парламент призупинив чинність попередніх нормативно-правових актів та ініціював повернення до 11-річної повної середньої освіти. Відтак десятилітній процес приведення освітніх стандартів України у відповідність до широкого міжнародного контексту цивілізаційного розвитку людства був зупинений. При цьому головна проблема полягала у відсутності навіть планів системної реформи змісту середньої освіти.

Подальший хід державної освітньої політики 2010–2013 рр. можна відстежити на основі схваленої указом президента від 25 червня 2013 р. №344/2013 «Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р.»⁴².

³⁶ Див.: Національна доповідь...

³⁷ Про Концепцію державної мовної політики: Указ Президента України від 15.02.2010 №161 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text>

³⁸ Магрицька І. Мовна політика «помаранчевої» влади [Електронний ресурс]: <https://core.ac.uk/download/pdf/84704938.pdf>

³⁹ Див.: Поцелуйко А.О. Особливості структурування образу України... – С.129.

⁴⁰ Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання: Постанова КМУ №1717 від 16.11.2000 р. [Електронний ресурс]: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2700/

⁴¹ Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу: Закон України від 06.07.2010 р. №2442-VI [Електронний ресурс]: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2442-17>

⁴² Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 р.: Указ Президента України від 25.06.2013 р. №344/2013 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>

Повертаючись до стратегічних напрямів модернізації освіти, задекларованих національною доктриною її розвитку⁴³ ще 2002 р., національна стратегія обґрунтовувала необхідність реформування чинної освітньої системи й окреслювала шляхи реалізації цих реформ шляхом уведення в дію нових редакцій законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту» та прийняття нового закону «Про післядипломну освіту»⁴⁴. Однак невизначеність щодо доктринальної інтерпретації поняття «розвиток освіти» призвела до схематизму у відображенні їх нормотворчих приписів. Відповідно перед безпосередніми виконавцями часто поставали питання щодо сутнісних маркерів змісту означених законодавчих актів.

Водночас кризовий стан економіки, помножений на розчарування в попередніх націонал-радикальних планах розвитку держави, зумовив той факт, що найбільш акцентованим у реформі став соціальний вектор освітніх змін. Саме йому й була присвячена левова частка нормативно-правових актів 2010–2013 рр.⁴⁵

Не минули в національній стратегії й питання оновлення змістової частини освітнього процесу. Особливий інтерес у цьому аспекті викликає задекларований у параграфі 4.3 «Модернізація змісту освіти» намір щодо запровадження нових державних стандартів загальної середньої, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти й модернізацію на його основі навчальних планів, програм, підручників⁴⁶. Світ побачили «модернізовані» підручники з історії, через які «в дискурс середньої та вищої освіти повернулися ідеологічні штампи радянської історіографії» на кшталт «Великої Вітчизняної війни», «радянського народу», «слов'янського братерства»⁴⁷. У поєднанні з гучними заявами про нібито «неісторичність» українства та «неіснування української держави», «провінційність і діалектність» української мови вони стали ідеологічним механізмом нагнітання регіональної ворожнечі між сходом і заходом країни та невдалою спробою реанімації радянського інтернаціоналізму й модернізованого євразійства⁴⁸.

У кризовому стані перебувала й українська вища освіта. Оптимізація її якості та конкурентоспроможності на міжнародній арені пов'язувалася з процесом ефективної реалізації концепції університетської автономії, запровадження якої означало відмову держави від втручання в операційну діяльність закладів вищої освіти. Однак, незважаючи на те, що концепція всебічної університетської автономії була закладена у закон «Про вищу освіту», її імплементація пройшла непростий шлях опору системі, включаючи просування академічною громадськістю в рамках діяльності Консорціуму з університетської автономії, блокування законопроекту Д.Табачником «Про вищу освіту» (2010 р.) та масові протести в рамках «АнтиТабачної» кампанії й усеукраїнської акції «Проти деградації освіти» (2010–2013 рр.)⁴⁹.

⁴³ Див.: Про Національну доктрину...

⁴⁴ Див.: Там само.

⁴⁵ Див.: Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 р.: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.04.2011 р. №629 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/629-2011-%D0%BF#Text>; Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 р.: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 р. №785 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-2010-%D0%BF#Text>; Про затвердження Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011–2015 рр.: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.04.2011 р. №495 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2011-%D0%BF#Text>; Про затвердження Державної цільової програми впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій «Сто відсотків» на період до 2015 р.: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.04.2011 р. №494 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/494-2011-%D0%BF#Text>

⁴⁶ Про Національну стратегію...

⁴⁷ Див.: *Поцелуйко А.О.* Особливості структурування образу України... – С.129.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ *Квіт С.* Дорожня карта реформування вищої освіти України [Електронний ресурс]: <https://osvita.ua/vnz/reform/60357/>

Таким чином, стратегія реалізації освітніх реформ у четвертий період незалежності хоча і декларувалася владою як багатовекторний процес інноваційних змін суб'єктів і навчально-професійного середовища освіти, проте насправді відзначилася лише проголошенням правильних проєвропейських гасел та декларацією необхідності важливих перетворень. Запропонований владою розвиток освіти конкретизувався у нормативно-правових документах як множинність моделей, стратегій, парадигм, технологій, педагогічних систем, на впровадження і підтримку яких мали орієнтуватися органи державного управління освітою та безпосередні споживачі освітніх послуг. Натомість суспільство отримало гальмування в процесі ухвалення нового законодавства, подальшу централізацію в управлінні галуззю та бюрократизацію багатьох освітніх процесів, що поряд із іншими чинниками, властивими соціокультурній динаміці еволюції суспільства на межі 2013 та 2014 рр., вилилося у масові протести та революційні події.

П'ятий період становлення державної освітньої політики України (2014–2019 рр.) хронологічно збігається з перебуванням при владі П.Порошенка, на момент інавгурації котрого було анексовано Кримський півострів, а проросійські бойовики вже контролювали певну частину Донецької та Луганської обл. Російсько-український конфлікт обіцяв бути затяжним, тож зумовив цілковиту переорієнтацію зовнішньополітичного розвитку держави зі сходу на захід. Події 2014 р. на Криму та сході України підтвердили тезу про те, що сепаратистські рухи і їх активізація є наслідком не лише потужної російської експансії, але й фактичної відсутності в Україні зрозумілої державної гуманітарної політики⁵⁰.

У галузі освіти вихід зі стагнаційної площини гуманітарної кризи вбачався в масштабній освітній реформі, наміри розпочати яку Міністерство освіти і науки України досить виразно артикулювало вже в 2014 р. Діяльність МОН розгорнулася у трьох напрямках: ліквідація корупційних схем і бюрократичних крайнощів попереднього керівництва; подолання стагнаційних процесів в освіті, спричинених війною на сході країни та соціально-економічними негараздами; формування передумов для системної реформи освіти.

Концептуальні засади задекларованих МОН України реформ знайшли відображення й у Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» (розділ «Вектор відповідальності»)⁵¹, схваленій указом президента у січні 2015 р. Окреслені в ній амбітні плани реформування галузі потребували швидких і радикальних перетворень⁵². У липні 2014 р. Верховна Рада України ухвалила нову редакцію закону «Про вищу освіту», а у червні 2015 р. робоча група «Європейська Україна» при парламентському комітеті оприлюднила проект нового закону «Про освіту», в якому під гаслом «Якісна освіта і справедливий доступ до неї» концептуалізувалися стратегічно важливі завдання освітньої реформи⁵³.

У галузі середньої освіти новий закон передбачав повернення до 12-річної моделі навчання та системну трансформацію освітнього середовища в рамках «нової української школи» (НУШ). Розроблений командою МОН України на чолі з Л.Гриневич проект концептуальних засад реформування середньої освіти⁵⁴ був

⁵⁰ Україна 2014–2015: долаючи виклики (аналітичні оцінки) / Ю.Якименко, А.Биченко, В.Зам'ятінта та ін. – К., 2014. – 56 с.

⁵¹ Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України 12.01.2015 №5. [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

⁵² Там само.

⁵³ Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України: Постанова Верховної Ради України від 11.12.2014 р. №26-VIII [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/26-19#Text>

⁵⁴ Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи [Електронний ресурс]: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainka-shkola-compressed.pdf>

позитивно оцінений експертами й політиками. Однак, незважаючи на розлогу мотиваційну складову, обґрунтована ним ідеологія змін із боку професійної спільноти та батьків сприймалася неоднозначно. Так, за даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва, на запитання: «Як ви ставитеся до пропозиції запровадити 12-річну загальну середню освіту?» позитивну відповідь дали лише 10,2% опитаних батьків. Решта 68,5% відповіли заперечно. Серед учителів частка прихильників 12-річної освіти теж була невисокою – лише 16,1% проти 67,5%⁵⁵. Висловлена респондентами недовіра на фоні очевидності запропонованих змін була, на думку М.Барана, свідченням того, що за роки незалежності більшість заявлених політиками реформ, у тому числі й у галузі освіти, мали радше декларативний, аніж практико-орієнтований характер⁵⁶. Недоведені до логічного завершення, вони змушували громадян сумніватися у доцільності використаного на них як матеріального, так і морального ресурсу. За таких обставин успішний запуск реформи потребував потужної промоції в українському соціокультурному просторі. І вона її отримала.

За результатами трирічного діалогу 17 серпня 2016 р. МОН України оприлюднило для широкого обговорення доопрацьовану версію концептуальних засад реформування середньої освіти⁵⁷, в якій із-поміж іншого обґрунтувалася ідеологія змін, закладена в дорожню карту освітніх реформ⁵⁸ та проект нового базового закону «Про освіту»⁵⁹.

Оскільки реформа була розрахована більше як на десятиліття (2015–2029 рр.), з погляду сьогодення оцінити навіть її проміжні результати складно, адже для цього необхідно провести незалежну експертизу якості навчальних досягнень випускників НУШ різних освітніх рівнів. А їх поки що немає. Тож при аналізі якості спричинених реформою змін можемо спиратися хіба що на її нормативно-правовий супровід, а він дозволяє створити об'єктивне уявлення лише про її перебіг.

Підбиваючи підсумки аналізу п'ятого періоду генези української державної освітньої політики, зазначимо, що у плані реформування він був доволі активним. Прагнучи створити модерну систему освіти, уряд здійснив ряд важливих кроків. Ініційовані ним реформи загалом стали джерелом оптимізму для збуреного «Революцією гідності» українського суспільства. Та попри витрачені зусилля система освіти, схоже, і досі не відповідає потребам економіки й населення країни, що невпинно змінюються. Модернізація освіти – беззаперечна необхідність, однак сьогодні це поки що тільки правильне гасло, не підкріплене ані фінансово, ані парадигмально.

Отже проведений історико-ретроспективний аналіз дозволяє охарактеризувати державну освітню політику в Україні 1991–2020 рр. як багатовекторну підсистему загальнодержавної політики, основне призначення якої полягає в організації науково-методичного та нормативно-процесуального супроводу стратегій розвитку освітніх систем держави.

⁵⁵ Проект «Середня освіта в Україні: думка батьків»: Інформаційні матеріали загальнонаціонального соціологічного дослідження батьків учнів загальноосвітньої школи. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» [Електронний ресурс]: [http://iro.org.ua/uploads/%D0%91%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D0%B8_\(1\).pdf](http://iro.org.ua/uploads/%D0%91%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D0%B8_(1).pdf)

⁵⁶ Баран М. Врахування ментальності людських ресурсів при реалізації державної освітньої політики [Електронний ресурс]: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/11_2018/23.pdf

⁵⁷ Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 рр.: Проект [Електронний ресурс]: http://tnpu.edu.ua/EKTS/proekt_koncers.pdf

⁵⁸ Дорожня карта освітньої реформи (2015–2025) [Електронний ресурс]: <http://education-ua.org/ua/draft-regulations/495-dorozhnya-karta-osvitnoji-reformi-2015-2025>

⁵⁹ Про освіту: проект закону від 04.04.2016 №3491-д [Електронний ресурс]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639

Розвиваючись у межах п'яти етапів (1991–1996 рр.; 1997–2004 рр.; 2005–2009 рр.; 2010–2013 рр.; 2014–2020 рр.), державна освітня політика України окресленого періоду реалізовувалася у двох напрямках – спробах вирішити «старі» завдання в умовах нового соціокультурного буття (I, IV етапи) та пошуках інших, більш відповідних високотехнологічному суспільству фундаментальних основ освіти (II, V етапи). Долаючи кризові стани, які в тій чи іншій мірі були властиві кожному з означених нами періодів, суспільство поступово усвідомлювало необхідність змін, що спонукали суб'єктів державної політики розглядати освітню галузь як результат соціокультурної еволюції, результатом котрої має стати досягнення стану конгруентності між освітньою політикою та потребами особистості, суспільства та держави.

Зазначимо, що порушена проблема розлога не лише за формою, а й за змістом. Тож здійснений ретроспективний аналіз може бути поглиблений у цілому ряді аспектів. Наприклад, щодо досвіду реалізації освітніх реформ, теоретичне осмислення якого дозволить суб'єктам освітньої політики визначити дієві механізми створення нової моделі освіти, здатної окреслити способи задоволення природної потреби людини віднайти своє місце в новому для неї соціокультурному середовищі.

REFERENCES

1. Andrushchenko, V.P. (2010). *Osvitnia polityka (obliad poriadku dennobo)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Baran, M. *Vrakhuvannya mentalnosti liudskykh resursiv pry realizatsii derzhavnoi osvითnoi polityky*. Retrieved from: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/11_2018/23.pdf [in Ukrainian].
3. Bobrytska, V.I. (2014). Dialektyka terminolohichnoi vzaiemodii v doslidnytskomu poli problem osvითnoi polityky. *Pedagogichna osvითa: Teoriia i praktyka*, 22, 21–28. [in Ukrainian].
4. Dann, V.N. (2005). *Derzhavna polityka: vstup do analizu*. Odesa. [in Ukrainian].
5. Filipova, V.D. (2013). *Zakonodavstvo yak chynnnyk derzhavnoi polityky v haluzi osvითy Ukrainy: normatyvnopravovyi aspekt. Derzhavne upravlinnia, investytsii, praktyka ta dosvid*, 10, 155–158. [in Ukrainian].
6. Hovlet, M., Ramesh, M. (2004). *Doslidzbennia derzhavnoi polityky: tsykly ta pidsystemy polityky*. Lviv, 2004. [in Ukrainian].
7. Ivaniuk, I.V. (2006). *Osvitnia polityka: navch. posib*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kasianov, H. (2008). *Ukraina 1991–2007: ocherki novisheii istorii*. Kiev. [in Russian].
9. Kolesnikov, A.S. (2003). *Filosofskaia komparativistika i dialog kultur. Rossiya i Gruziiya: dialog i rodstvo kultur: materialy mezhdunarodnogo simpoziuma* (Tbilisi, 3–6 sent. 2003), 185–205. Sankt-Peterburg. [in Russian].
10. Korsak, K. (2004). *Osvითa, suspilstvo, liudyna v XXI stolitti: intebtralno-filosofskii analiz*. Kyiv; Nizhyn. [in Ukrainian].
11. Kuchma, L.D. (2004). *Ukrayna – ne Rossiya*. Moskva. [in Ukrainian].
12. Mahrytska I. *Movna polityka “pomaranchevoi” vlady*. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/84704938.pdf> [in Ukrainian].
13. Nalyvaiko, L.P. (2015). Transformatsiia derzhavnoi osvითnoi polityky v Ukraini v umovakh yevointehratsii. *Pravo i suspilstvo*, 3, 31–36. [in Ukrainian].
14. Obolenskyi, O.Yu. (2003). *Derzhavna sluzhba*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Ohnevniuk, V.O. (2003). *Osvითa v systemi tsinnosti staloho liudskoho rozvytku*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Otamas, I.H. (2017). Vplyv YuNESKO na rozvytok osvითy v Ukraini. *Theory and methods of educational management*, 1(19), 1–14. [in Ukrainian].
17. Petrenko, I. (2011). *Sutnist derzhavnoi polityky ta derzhavnykh tsilovykh proham*. *Viche*, 10, 23–25. [in Ukrainian].
18. Potseliuko, A.O. (2015). Osoblyvosti strukturuvannya obrazu Ukrainy v suspilno-politychnomu ta sotsiokulturnomu diskursi. *Hrani sotsiologii*, 10, 125–130. [in Ukrainian].
19. Prokopenko, L. *Derzhavna osvითnia polityka: istoriko-teoretynnyi aspekt*. Retrieved from: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnicvo/2009/2009-02\(2\)/Prokopenko.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnicvo/2009/2009-02(2)/Prokopenko.pdf) [in Ukrainian].
20. Riabchuk, M. (2012). *Vid „khaosu” do „stabilnosti”: kbronika avtorytarnoi konsolidatsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Riabov, S.H. (2005). *Politychna nauka v Ukraini XXI stolittia: stan ta perspektyvy rozvytku*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Romanenko, K.M. (2006). Osoblyvosti derzhavnogo rehuliuвання prava na osvითu v Ukraini. *Pidpryemnystvo, hospodarstvo i pravo*, 12, 18–24. [in Ukrainian].
23. Romanenko, M. (2000). *Osvითnia paradybma: benezyts idei ta system*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
24. Selivanov, V. (2002). Derzhavnu polityku Ukraini – na pravovi i naukovi zasady. *Pravo Ukrainy*, 12, 15–23. [in Ukrainian].
25. Selivanov, V.M. (2002). *Pravo i vlada suverennoi Ukrainy: metodolohichni aspekty*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Skakun, O.F. (2000). *Teoriya gosudarstva i prava*. Kharkov. [in Russian].
27. Skrypniuk, O. (2004). Suchasna derzhavna polityka Ukrainy: osnovni kontseptualni pidkhody do vyznachennia zmistu poniattia. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 4(39), 3–12. [in Ukrainian].
28. Valevskiy, O.L. (2001). *Derzhavna polityka v Ukraini: metodolohiia analizu, stratehii, mekhanizmy vprovadzennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Vdovenko, M. *Osvითnia polityka: problema vyznachennia*. Retrieved from: <http://h.ua/story/323474> [in Ukrainian].
30. Veremiienko, T. (2008). Sotsiokulturna dynamika v protsesi hlobalnykh transformatsii. *Mizhnarodna ekonomichna polityka*, 1-2, 152–156. [in Ukrainian].

Nataliia IHNATENKO

Candidate of Pedagogical Sciences (Ph. D. in Pedagogics),
Docent at Department of World History and Religious Studies,
Ternopil V.Hnatiuk National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), ignatenko1707@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3264-0315>

Mykola MOSKALIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of History of Ukraine,
Archaeology and Special Branches of Historical Sciences,
Ternopil V.Hnatiuk National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), moskalyuk.mykola@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4122-5834>

Lesia KOSTIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of World History and Religious Studies,
Ternopil V.Hnatiuk National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), lvkostyuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4608-6906>

Historical and Retrospective Analysis of State Educational Policy in Ukraine (1991–2020)

Abstract. The purpose of the proposed exploration is the genesis of the formation of state policy in the field of education in Ukraine in 1991–2020. **Methodology.** A set of general scientific (analysis, synthesis, comparison, dialectical) and particular scientific (historical and comparative, historical and typological, problem and chronological) methods of historical cognition is used. **Scientific novelty.** On the basis of a wide range of sources the periodization of the formation of the state educational policy in Ukraine is determined and substantiated and the historical and retrospective analysis of the peculiarities of its development in the conditions of modern state formation is carried out. **Conclusions.** Thus, the conducted historical and retrospective analysis allows to characterize the state educational policy in Ukraine in 1991–2020 as a multi-vector subsystem of national policy, the main purpose of which is to organize scientific and methodical and normative and procedural support of development strategies of educational systems. Developing within five stages, state Ukrainian educational policy of a certain period was implemented in two directions – attempts to solve “old” problems in a new social and cultural life, and the search for other, more relevant to high-tech society fundamental foundations of education. Overcoming the crisis, which to some extent were inherent in each of our periods, society gradually realized the need for change, which prompted public policy to consider the education sector as a result of social and cultural evolution, which should result in a state of congruence between education policy and individual needs, society and the state.

Keywords: state, education, state educational policy, genesis of state educational policy, stages of realization of state educational policy, social and cultural reality.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Духовна спадщина давнього Галича: Наук. зб. / І.Скочиляс, В.Фрис. – Л.: Вид-во УКУ, 2018. – 168 с. + 17 іл. (серія «Київське християнство», т.ХІІ)

Видавничу серію «Київське християнство» було започатковано 2013 р. як проєкт з оприлюднення наукових здобутків відповідної програми двох факультетів Українського католицького університету. Уже з 2015 р. він значно розширився в

рамках амбітної науково-дослідницької програми «Соборна Україна та Київська традиція», що нині активно функціонує завдяки фінансовим пожертвам вітчизняних меценатів та під патронатом Української греко-католицької церкви. Завданням згаданої програми є підтримка студій церковної та культурної історії дослідників із різних академічних середовищ нашої країни¹. Передусім ідеться про вивчення богословської, історичної, культурної спадщини «київського християнства». Це поняття, як і «київська традиція», виступає збірним позначенням усіх надбань представників унійної та православної церков – пагонів з єдиного стовбура Володимирового хрещення 988 р. Такими надбаннями можуть уважатися соціокультурні й релігійні практики, богословські та історичні трактати тощо, створені за тисячоліття від часу християнізації Русі. Згідно із загальною анотацією програми, церковні та конфесійні традиції є результатом постійної культурної взаємодії на українських теренах «православного Сходу» й «латинського Заходу»². При цьому Володимирове хрещення, уявлюване початковою «точкою відліку», стає аргументом конфесійної єдності. З одного боку, таке трактування відображає ідейну платформу теперішнього ключового програмного завдання УГКЦ – знайти порозуміння й налагодити діалог з усіма православними церковними спільнотами України. Натомість для досліджень, підготовлених у рамках програми «Соборна Україна та київська традиція», вживання поняття «київське християнство» обіцяє ширші перспективи як для локальних, так і для студій ширшого плану, передусім тих, які зосереджені на питаннях міжкультурної та міжконфесійної взаємодії впродовж тривалого часу. Більшість із цих досліджень ідейно сходяться в тому, що спадщина представників унійної чи православної церков постає частиною єдиного тіла української культури, уявлюваної як неперервна у своєму розвитку. У зв'язку з цим набувають нової гостроти й актуальності питання стосовно формування, розвитку, тягlosti різних конфесійних спільнот на теренах сучасної України та всієї Центрально-Східної Європи у середньовіччі та ранньому новому часі, а також їх зв'язку з процесами націєтворення вже в модерну добу.

В якійсь мірі, представлені вище ключові ідейні засади видавничої серії «Київське християнство» стали спробою означити нові дослідницькі підходи й водночас – запрошенням до міждисциплінарних, різного роду тематичних і студій синтетичного

¹ Докл. про програму див.: [Електронний ресурс] <http://kyiv-christ.ucu.edu.ua/home/about/>

² Див. короткий опис програми в кінці кожної з публікацій цієї видавничої серії.

плану. На сьогодні, за весь час існування програми, вже вийшло більше 20-ти томів-публікацій. Це видання матеріалів кількох поважних наукових зустрічей, публікації джерел, монографічні дослідження. Зокрема в рамках серії опубліковано праці учасників конференції 2018 р. до 1030-ліття хрещення Русі (т.22) або міжнародного форуму 2015 р., присвяченого текстам і спадщині Кирила Транквіліона Ставровецького (т.6). Із-поміж публікацій джерел варто відзначити скрупульозні едиції ірмологонів XVI ст. (тт. II та 18) Ю.Ясіновського, давньослов'янських четій текстів Книги Ісуса Навина та Книги Буття за списками XIV–XVI ст., підготовлені Т.Вілкул (тт. 9 і 22), реєстри документів архіву унійного митрополита 1763 р. у виконанні О.Вінниченка (т.3), матеріали ватиканських архівів стосовно Галицької унійної митрополії початку XIX ст. в опрацюванні В.Ададурова (т.19) тощо. Серед монографій серії – індивідуальні дослідження М.Яременка про становище структур Київської митрополії у синодальній церкві Російської імперії XVIII ст. (т.4), Н.Заторського про «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. (т.15), П.Кулаковського про володимиро-берестейського єпископа Йосифа (Мокосія-Баковецького) (т.17). Колективні монографії серії присвячені історії Володимиро-Берестейської єпархії XI–XVIII ст. (т.2), Луцької унійної єпархії рубежу XVIII–XIX ст. (т.13), Віленського монастиря Св. Трійці (т.16).

Одним із вагомих надбань видавничої серії «Київське християнство» стало факсимільне видання рукопису Галицького Євангелія 144 р. та підготовка присвяченого йому наукового збірника. Останній став 12-м томом серії (водночас 6-м у рубриці «Монографії»). Про нього й поговоримо докладніше.

Галицьке Євангеліє є найдавнішим слов'янським рукописом Євангеліє тетр, яке містить запис про час його створення (впродовж жовтня – листопада 144 р.). У цьому, як уважається, його основна наукова цінність. Водночас пам'ятка є найдавнішим із відомих джерел, яке пов'язує із теренами Галицько-Волинського князівства. В інтерпретації авторів збірника, цей рукопис – унікальне свідчення початків окремої галицької культурно-релігійної традиції, що сформувалася в рамках «київського християнства» під впливом симбіозу практик візантійської й латинської традицій на початках і рецепцією унійної ідеї в пізніший час (із кінця XVI ст.). Формування й розвиток цієї традиції від часу руського хрещення до кінця XVIII ст. – лейтмотив збірника праць «Духовна спадщина давнього Галича».

Основу рецензованого видання складають дві студії – Віри Фрис та Ігоря Скочиляса. Праця авторитетної дослідниці рукописної і стародрукованої книги домодерної доби – «Галицьке Євангеліє 144 року – унікальна пам'ятка релігійної культури княжої доби» (с.1–27) – це короткий, але повноцінний джерелознавчий огляд рукопису. Сам він є пергаментним кодексом: списане в 144 р. Євангеліє тетр було доповнене на початку XIV ст. синаксарем і місяцесловом. Докладний опис складу, заставок, ініціалів, оправи й інших даних пам'ятки підсумовано висновком, що саме Галицьке Євангеліє не було якимось особливим ктиторським подарунком до храму. Його невеликий формат, незначна кількість оздоблених сторінок і зношеність засвідчують постійне використання книги в богослужбовій діяльності. На підставі аналізу покрайніх записів авторка намагається окреслити важливі віхи в історії книги. Імовірно, після свого створення в 144 р. Євангеліє знаходилося в єпископському храмі в Галичі, допоки його не виявив львівський єпископ Гедеон (Балабан) у 1576 р. (це засвідчує відповідний запис). Інший запис 1679 р. демонструє, що книга опинилася в молдавського митрополита Досифея, який мав намір повернути її в «рідні землі» («да отслетя сіє св(е)тоє Єв(ан)г(е)ліє на своє місто, на Крилос»). Та, згідно з наступним записом, книгою заволодів справщик Московського друкарського двору ієромонах Тимофій. По смерті останнього вона стала власністю бібліотеки друкарського двору, а через кілька століть опинилася в Державному історичному музеї в Москві, де й досі зберігається. За припущенням В.Фрис, книга не

повернулася до рідного Галича, адже її «вкрали під час зборів при від'їзді владики [Досифея] з Москви» (с.22). Утім, таке припущення – один із багатьох імовірних сценаріїв. Не можна виключати факту зміни планів Досифея щодо повернення книги або задумів її надрукувати чи звірити з іншими текстами, і що їх мав реалізувати справщик Тимофій. Так чи інакше, але історія Галицького Євангеліє, котра постає з наявних у ньому покрайніх записів, є важливою для студій загального плану, зокрема про обіг книг, культуру читання та соціокультурні практики ранньомодерної доби. Невелика студія В.Фрис може стати важливою цеглиною в подібного роду дослідженнях. Ще одним її достоїнством є додаток із переліком праць, автори яких зверталися до рукопису Галицького Євангелія.

Другою, і найбільшою, частиною рецензованого збірника є праця Ігоря Скочиляса «Княжий Галич в історії київського християнства: культура, релігія, політика й еклезіальна пам'ять (XII–XVI ст.)» (с.29–158). Її основна ідея – окреслити головні віхи в історії формування й розвитку галицької єпископської та митрополичої кафедри, її трансформацій у XV–XVII ст. під впливом політик світської влади і спроб реалізації унійної ідеї. Галицьке Євангеліє та пов'язана з нею кафедра є у цій праці основною підставою для розмови про окрему еклезіальну, політичну, культурну традиції, таку собі субкультуру «київського християнства», коріння якої вбачається у Володимировому хрещенні, а формування обґрунтовано результатом впливу різних обставин і чинників. Розглянемо докладніше, як представлено цю традицію та її історію, зробивши короткий огляд кожного з дев'яти розділів праці І.Скочиляса.

У першому розділі – «Релігійна культура» (с.29–40) – постульовано існування окремої культурно-релігійної традиції з центром у Галичі, яка (традиція) розглядається регіональним варіантом загального «києво-християнського» культурного коду. Її формування пояснено сусідством із латинськими Польщею та Угорщиною, іноконфесійні впливи звідки автор убаचाє у спорудах місцевої архітектурної школи та іконописних пам'ятках (як приклад, названо ікони Холмської Богородиці та Дорогобужкої Одигітрії). Водночас відзначено культурний симбіоз, пов'язаний із південнослов'янським впливом (зокрема ідей ісихазму) за посередництва молдавської церкви (Сочавська митрополія). У цьому ключі розглянуто всі відомі культурні артефакти регіону (рукописні пам'ятки, ікони, архітектурні споруди). Загалом ідеї цього розділу суголосні поглядам М.Грушевського, котрий розглядав Галицько-Волинське князівство окремим політичним і культурним феноменом, таким собі продовжувачем традицій Київської Русі, що з часом модифікувався під впливом «латинських сусідів».

У розділі «Поширення християнства у Прикарпатті» (с.41–51) аналізуються дані археологічних та писемних джерел (передусім згадки літописів про монастирі, клір), використаних задля реконструкції парафіяльної мережі Галицького князівства. За кількістю згадок монастирів у Галицько-Волинському літописі автор стверджує про «успішну євангелізацію краю» (с.47).

У третьому розділі – «Галицька земля-князівство: територія та політичний і соціальний статус» (с.52–65) – зроблено короткий огляд історії Галицького князівства «від початків», що традиційно пов'язуються з князями-ізгоями Ростиславичами (закріпилися на цих землях у 1080–1090-х рр.), до остаточного «фіналу», яким стало отруєння 1340 р. Болеслава Юрія Тройденевича, «уродженого князя усієї Малої Русі». І.Скочиляс увиразнює вже звичні уявлення про окрему політико-культурну ідентичність володінь Романовичів, убачаючи вираженням її існування різні спеціальні маркування цих теренів, уживані в тогочасних джерелах (у працях географів, папській канцелярії, літописах). Засвідченням особливої політичної та культурної традиції виступає в розділі також титулатура правителів Галицько-Волинської Русі, а також назва «Мала Русь», що, на думку автора, відпочатково в перші десятиліття XIV ст. була «впізнаваним маркером теренів Королівства Русі та Галицької митрополії» (с.64). Розділ завершується наведенням основних проявів «ідентичності» Галицької

«землі-князівства»: густа мережа міських поселень із домінуванням Галича, а головне – сильні позиції місцевого боярства та ймовірна наявність серед його представників власної системи цінностей.

Наступні три розділи праці І.Скочиляса присвячені Галицькій церковній кафедрі: початковій історії у XII ст., змінам її статусу у XIV–XVI ст. і трансформаціям упродовж XVII–XVIII ст., зумовленим практичною реалізацією унійної ідеї.

Розділ «Галич як княжа столиця та владича кафедра» (с.66–87) демонструє читачеві, що за досить короткий період, відколи Галич став центром окремого князівства, тут відбулося становлення єпископської кафедри. Власне, неподалік від княжого палацу на Крилоській горі було зведено Успенський собор. При цьому І.Скочиляс звертається до спостереження археологів, що під час будівництва в 1140–1150-х рр. змінилася планувальна структура: замість скромної первісної базилікальної – масштабна хрестобанна 6-стовпна церква з бічними галереями. У цьому автор убачає відображення планів галицького князя Володимирка відкрити єпископську кафедру. У зв'язку з цим представлено масштаби робіт (за розмірами фундаменту храм поступався лише Софійському собору в Києві) та зауважено на майстрах-іноземцях. Поза тим, дослідник нагадує, що «саме тоді було написано знамените Галицьке Євангеліє» (с.72).

У п'ятому розділі – «Фундація Галицької єпархії» (с.88–97) – обговорюється гіпотеза про відкриття кафедри у два етапи. Відповідно, спершу в 1140-х рр. руський митрополит Михайл II хіротонував на єпископство ставленника князя Володимирка, але саме ставлення не відбулося через вимушений від'їзд ієрарха до Константинополя. Тож остаточно кафедру було відкрито за князя Ярослава в 1156–1157 рр. (у повідомленнях за ці роки Київський літопис називає єпископом Косму). Попри свою струнку обґрунтованість, гіпотеза про спроби відкрити кафедру в 1140-х рр. не може вважатися остаточно доведеною. В її основі – згадане вище спостереження археологів про зміну планувальної структури центрального соборного храму, а також рукопис поменника середини XVI ст., де в переліку владик Успенської кафедри перед єпископом Космою, відомим у літописах, названо якогось Алексія. Поменники самі по собі не завжди достовірно точно відтворювали всіх реальних історичних осіб, особливо, якщо йдеться про їх копії пізнішого часу. Водночас опертя на археологічні джерела теж містить пастки: навряд чи можна з точністю в десятиліття засвідчити зміну планувальної структури Успенського собору (останнє могло відбутися й за князя Ярослава, з яким прямо асоціюється вперше згаданий у Київському літописі галицький єпископ на ім'я Косма).

Утім найскладніше питання в історії галицької кафедри – це обставини відкриття та особливості функціонування Галицької митрополії. І.Скочиляс звертає увагу на започаткування в першій третині XIII ст. єпископських кафедр у Перемишлі та Угрові й називає ці події «парадом єпископій». Останнє, на думку дослідника, є свідченням цілеспрямованої політики Романовичів «створити передумову для відкриття Галицької митрополії в сопричасті з Константинопольським патріархатом» (с.97). До цього твердження можна нав'язати також факти облаштування єпископських кафедр у Луцьку (гіпотетично 1280-ті рр.) та Аспрокастріні (Білгороді; між 1302–1328 рр.). Водночас, як видається, гіпотеза відносно церковної політики Романовичів могла бути підказана аналогією з політикою князя Андрія Боголюбського утворити митрополію у Владимирі-Суздальському у 1170-х рр., заявивши в такий спосіб про свій окремий від Києва статус. Якщо виходити з такого погляду, то важко пояснити, чому реалізація намірів Данила й Василька Романовичів мати власну митрополію в Галичі розтягнулася майже на століття, ба більше, потребувала відкриття додаткових кафедр. Чи це припущення не є уможливленим упорядкуванням у наративі історика відомих йому подій, що передували створенню Галицької митрополії на початку XIV ст.?

Поза тим, у наступному (шостому) розділі – «Галицька митрополія: заснування та особливості єклезіального статусу» (с.98–115) – автор систематизував усі відомі

свідчення джерел про існування Галицької митрополії й зазначив, що її відкриття в 1303 р. стало ініціативою князя Юрія Львовича, який тим самим «збирав єпархії» (с.99) – серед них і ті, що відкриті його дідом, Данилом Романовичем (це дещо суперечить гіпотезі про «парад єпископій» як цілеспрямованої політики князів Данила й Василька Романовичів). Та головним питанням розділу стала історія функціонування Галицької митрополії. Її реконструкція – надзвичайно складне завдання, з огляду на мізерну кількість надійних документальних даних. І.Скочилия констатує відомий ще у працях істориків ХІХ ст. факт закриття кафедри 1347 р. (її пониження до рангу рядового єпископства руського митрополита Феогноста, який резидував у Москві), водночас наводить низку фактів, які підтверджують його ідею про амбівалентний статус кафедри до й після 1347 р. Виходить так, що в різний час галицьких єпископів константинопольські патріархи підносили до рангу митрополитів лише спорадично (ним став Феодор у 1328 р., або ж Антоній у 1370 р.). Водночас упродовж ХV – першої третини ХVІ ст., коли кафедра була вакантною, на думку автора, не з'явилося жодних формальних розпоряджень щодо її статусу, тож він залишався амбівалентним і як центру єпископії, і як окремої митрополії. Представляючи історію кафедри згаданого періоду, І.Скочилия показує, що її вакантність стала результатом політики львівських католицьких єпископів, котрі не бажали «співжиття» з конфесійними опонентами. Тож подана далі історія кафедри в Галичі від початку ХV ст. й до 1539 р. є розповіддю про кілька спроб поставити сюди владик патріархом Григорієм Маммою в 1449 р. та унійним митрополитом Ісидором у 1457 р. Між тим, інших даних про історію кафедри за цей час немає. Як пояснено наприкінці розділу, відсутність пастиря компенсувалася священнодіяствами настоятелів молдавської церкви, котра спершу формувалася як рядова структура у складі Галицької єпархії (зі створення в першій третині ХІV ст. кафедри в Аспрокастрої / Білгороді).

Наступним завданням рецензованого дослідження стала систематизація інформації про владик, намісників і діяльність органів управління православної Галицької кафедри. Цьому присвячено два дальших структурних підрозділи.

У розділі «Галицькі владики та намісники й адміністратори (середина ХІІ–ХV ст.)» (с.116–131) автор наводить імена галицьких владик із різних джерел – згаданого поменника 1558 р., рукопису «Анналів» унійного митрополита Лева (Кишки) початку ХVІІІ ст., літописів та актових матеріалів. Далі зроблено спробу верифікувати систематизовані дані згаданих пам'яток. У результаті визначено ієрархів із неавтентичних пам'яток (зокрема митрополита Галактіона з підробної грамоти князя Романа Мстиславича), водночас наведено відомості про діяльність окремих ієрархів. Їх розпочинає гіпотетична біограма Алексія – гаданого ієрарха, який, за припущенням автора (вперше висловленим у п'ятому розділі), лише отримав хіротонію. Менш гіпотетичною виглядає біограма єпископа Косми. Він відомий із літописного повідомлення під 1156 р. про поставлення митрополитом Константином. На підставі археологічних матеріалів дослідник припускає участь Косми в поставленні новгородського архієпископа Іллі. Крім того, надійною є інформація про участь цього владика у супроводі майбутнього візантійського імператора Андроніка І до Константинополя в 1165 р. Іншою примітною рисою цього розділу є припущення стосовно Петра Акеревича, який, на думку І.Скочилия, замінив на кафедрі єпископа Артемія – відомого з повідомлень Галицько-Волинського літопису як активного противника князя Данила Романовича. Наведені сумарні відомості про владик і намісників Галицької кафедри підсумовуються в розділі тезою про становлення окремої церковної еліти зі власними традиціями. Їх вираженням названо створення й побутування на теренах Галичини та Волині редакцій церковного уставу князя Володимира, а також кормчих книг (так звані Волинська й Лукашевицька редакція).

Продовженням огляду історії кафедри стала систематизація згадок документальних джерел про управлінців кафедри ХV – першої половини ХVІ ст. у наступному

розділі – «Від владичної катедри до генерального намісництва в складі митрополичої архієпархії (1415–1539 рр.)» (с.132–139). Тут автор показує, що кафедра у цей період управлялася переважно митрополичими намісниками (окремі з них відомі лише з випадкових згадок в актових документах), наводить факти спроб візитації її повіреними київських митрополитів, а також розглядає документи, якими регулювався статус кафедри (зокрема папська булла 1458 р. про призначення митрополитом Григорія Болгариновича та підвладність йому Галицької єпархії).

Останній розділ дослідження – «“Пригадування” Галицької митрополії у XVI–XVIII століттях»³ (с.140–155) – став спробою узагальнити фінальні сторінки історії Галицької православної кафедри й водночас показати трактування її «спадщини» та маніпуляції довкола неї очільників унійної церкви кінця XVII–XVIII ст. Розділ починається з констатації факту призначення королем Макарія (Тучапського) єпископом Галича, Кам'янця і Львова. Цей владика та наступники визнавали зверхність над собою київського митрополита й давали присягу не відновлювати Галицьку митрополію. Надалі всі очільники кафедри перебували в ранзі митрополичого намісника (з правами коад'ютора митрополичого), і така практика мала продовження після церковної унії 1596 р. На цьому, власне, і завершується виклад історії кафедри. Наступним питанням розділу є різні інтерпретації її минулого у проектах настоятелів кафедри Св. Юра та унійних митрополитів. Як показує І.Скочиляс, період існування Галицької митрополії став дієвим аргументом настоятелів святоюрської кафедри зберігати окрему юрисдикцію. У цьому зв'язку розглянуто маніпуляції з минулим Йосифа (Шумлянського) 1690-х рр. та Варлаама (Шептицького) 1710–1715 рр., відображені в меморіалах, якими вони обмінювалися з унійними митрополитами та папською канцелярією. Вирішення цих спорів довго відкладалося, аж поки не знайшло рішення в папській буллі 1808 р. Короткий огляд цих сюжетів, вочевидь, покликаний переконати читача в тому, що «пригадування» історії Галицької митрополії у XVII–XVIII ст. було одним із чинників формування як регіональної ідентичності місцевої еліти, так і загального простору унійної церкви, що його І.Скочиляс у своїх працях позначає як *Slavia Unita*.

Загалом збірник «Духовна спадщина давнього Галича», що став 12-м томом серії «Київське християнство», розрахований на широке коло читачів. Це досягнуто завдяки простоті й логічності викладу, детальним роз'ясненням питань, добре відомих спеціалістам, а також множині кольорових ілюстрацій рукописних і мистецьких пам'яток. Недарма в анотації зазначено, що це «науковий збірник [...] для всіх тих, хто цікавиться українською християнською традицією і, зокрема, культурною спадщиною княжої доби». Але від цього не применшується його значимість для фахових дослідників. Передусім тому, що тут систематизовано результати практично всіх попередніх студій як рукопису Галицького Євангеліє, так і ключових сюжетів пов'язаної з ним єпископської й митрополичої кафедри.

Явний розрахунок укладачів збірника на широку читацьку аудиторію позначився на схематичності представлення багатьох принципово важливих питань, таких, як текстологія та історія рукопису, політика православних і католицьких владик, що постійно конкурували за потенційну паству, а головне – особливості формування нової моделі *Slavia Unita* після Брестської унії 1596 р. та ступеня інтеграції до неї (ба більше, глибини її усвідомлення) місцевих кліру й пастви. Крім того, окремі питання повторюються в кількох розділах (зокрема інформація про церковних владик-опонентів політики Романовичів та про повноваження очільників кафедри). А оповідь про місцеві редакції церковного уставу князя Володимира й кормчих книг видається очікуваною в розділі про особливості статусу Галицької митрополії (відомості про це, натомість, викладено в іншій частині, в розповіді про владик та адміністраторів кафедри). Водночас повнішому розкриттю ключового питання,

³ У змісті його назва інша: «Історична пам'ять про Галицьку митрополію».

що є головною ниткою у праці І.Скочиліяса – існування галицької культурно-релігійної традиції, могло би посприяти звернення до проблеми формування відповідної ідентичності серед кліру та мирян єпархії. Звернення до проявів відповідних уявлень стало би переконливим засвідченням самої традиції. Аби знайти більше інформації для відповіді на це питання, читач повинен спеціально звернутися до іншого дослідження І.Скочиліяса – капітальної студії з історії Галицької єпархії⁴. В якійсь мірі, праця вченого у збірнику «Духовна спадщина давнього Галича» стала коротким представленням основних положень окремих розділів тієї монографії, правда, здійсненим з урахуванням нових досліджень і дискусій, що з'явилися після її виходу в 2010 р.

У будь-якому разі, дослідження В.Фрис та І.Скочиліяса, які формують рецензований збірник, можна вважати успішними завдяки повноті представлення всієї множини спостережень, що постали в історіографії впродовж тривалого часу. Але найголовніше те, що ці праці провакують на дискусію й намічають перспективи для наступних студій. Передусім очевидно є необхідність здійснення повноцінної контекстуалізації Галицького Євангелія серед йому подібних пам'яток шляхом комплексного дослідження його тексту з визначенням мовних особливостей, зіставлення з грецькими та болгарськими прототипами, а також уточнення рецепції шляхом систематизації всіх маргіналій у рукопису. Крім того, сам рукопис може стати частиною студій іншого плану, зосереджених на реконструкції мережива культурних зв'язків та особливостей комунікації ранньомодерної доби. Це можливо, якщо взяти до уваги обставини переміщення його з Галича.

Знайомство зі збірником провакує також замислитися над перспективами подальших студій історії Галицької єпархії. Здавалося б, їх важко намітити з огляду на незначну кількість джерел стосовно функціонування і статусу Галицької митрополії від часу її появи до трансформацій XV–XVI ст. Але інша справа, якщо звернутися до питань відносно еклезіальної свідомості та ідентичності представників Галицької єпархії. З іншого боку, потребує подальших студій і дискусії теза І.Скочиліяса про існування особливої галицької культурно-релігійної традиції, що постала як регіональний варіант «київського християнства Володимирового хрещення» шляхом адаптації й суміщення візантійської спадщини та католицьких практик. Як видається, у даному випадку необхідно докладніше розглядати, як самі церковні ієрархи Галицької (а пізніше Львівської) кафедри XII–XVI ст. шукали своє місце в координатах між Києвом, Римом і Константинополем. Інша справа, якщо мова йде про ієрархів унійної церкви і творення серед належних їй кліру й пастви особливої історичної пам'яті про Галицьку митрополію. В такому разі як заснована на її «пригадуванні» регіональна еклезіальна ідентичність вписувалась у рамки загальної моделі *Slavia Unita*, і чи не вступала у суперечність до неї? Водночас, наскільки сам уявний світ *Slavia Unita* співіснував з іншими моделями еклезіальної свідомості XVII–XVIII ст., і наскільки у ці століття він зміг чітко конституюватися та дистанціюватися між двома світами – Апостольського Риму та *Slavia Orthodoxa*?

Можна сподіватися, що представлені вище міркування й питання, спровоковані знайомством із рецензованим збірником, знайдуть своє продовження в майбутніх дослідженнях.

Ярослав ЗАТИЛЮК

кандидат історичних наук,

науковий співробітник,

Інститут історії України НАН України;

старший науковий співробітник,

Національний музей історії України

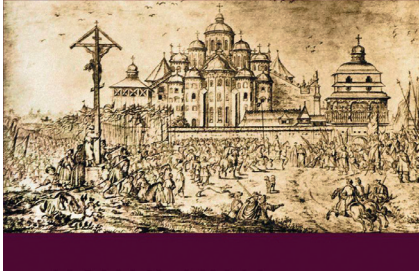
(Київ, Україна), yaroslav.zatylyuk@gmail.com

⁴ Ідеться про вид.: *Скочиліяс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура на правовий статус. – Л., 2010. – 832 с.

Валерій Зема

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ

перед викликами
Ренесансу та Реформації

Зема В.

Київська митрополія перед викликами
Ренесансу та Реформації. – К.: Критика,
2020. – 464 с.

Історика-ранньомодерника Валерія Зему не потрібно спеціально представляти загальному читачеві дослідників церкви й релігійної культури. Його численні публікації добре відомі в Україні та її межах, він виступає з цікавими доповідями на вітчизняних і зарубіжних наукових конференціях (зокрема вступив у принципову дискусію з російськими дослідниками, а саме з учнем О.Клібанова М.Дмитрієвим, котрий неправомірно поширював великомосковські єретичні рухи XVI ст. на

Литву). Мені добре відомий доробок автора, який захистив кандидатську дисертацію¹ з близької до моїх зацікавлень теми. У ній та у своїх публікаціях В.Зема оприлюднив результати власних досліджень переважно рукописної спадщини доби Берестейської унії. Фахівець веде плідні пошуки в архівах Східної Європи. Так, наприклад, опрацювання відповідних фондів Санкт-Петербурга дозволило йому опублікувати цікаву збірку ранньомодерних текстів руської релігійної культури². У передмові до цього видання імпує сформульований В.Земою підхід до дефініювання так званої «нової» руської релігійної культури, розвиток якої він пов'язує з появою різних жанрів релігійної книги (наприклад, творами напучувального / повчального змісту), новими мовними стандартами та ін.

Тож поява нового монографічного дослідження В.Зема стала цілком очікуваною подією. Уже в назві відчувається інтрига, адже з історії Київської митрополії окресленого періоду написано десятки книжок та сотні й сотні статей. Утім із короткого вступу не можна довідатись ані про предмет та мету дослідження (наприклад, його хронологічні межі), ані про історіографію проблеми, ані про її джерела. Про згадані атрибути академічної праці видно зі змісту та, власне, тексту розділів. Зате в передмові автор чітко обґрунтував своє дослідницьке кредо. Так, він відважно взявся зробити свій внесок до, здавалося, не вартої уваги теми унійних рухів на сході Європи (про що написані численні праці!), які призвели до знаменитої Берестейської унії 1596 р., поклавши в основу «європейський рух» конциліярзму, зіпертий, на його думку, на ідеалістичному уявленні про можливість відродження вселенських соборів, котрі спромоглися б обмежити папську владу та, у перспективі, об'єднати «візантійсько-руську релігійну культуру й латинський Захід». Тут автор здійснив певне новаторство, адже відомі праці про передумови Берестейської унії зазвичай обмежуються темою флорентійської спадщини на Русі.

До слова, і у своїх попередніх працях В.Зема часто звертався до теми вселенських соборів, які завжди були предметом православно-католицької полеміки, чи, точніше, до авторитету яких повсякчас апелювали суб'єкти конфлікту, але, зрозуміло, по-різному їх інтерпретували.

¹ Зема В.Є. Православні полемічні твори у Київській митрополії середини XVI–XVII ст.: зміст та ідеологія: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 189 с.

² Див.: Metropolis Kijoviensis: Каталог і тексти петербурзьких зібрань / Підгот. В.Зема, С.Зінченко, В.Фрис. – К., 2010. – 216 с.

Зазначу, що В.Зема давно заявив себе і як цікавий та досконалий археограф, що підтверджує й рецензована книга. Так, у додатку він опублікував п'ять рукописних кирилических текстів XVI ст. архівного походження: фрагменти напучувань, казань, євангельських проповідей (повчань) тощо. Виокремлюється, наприклад, текст весільного напучування з Учительного Євангелія 1604 р. з Брацлавщини, який демонструє зміни в потрактуванні жінки й, назагал, підтверджує авторський напрям дослідження новацій у розвитку руської релігійної культури. Однак, з іншого боку, до теми «унійних рухів» цей та інші наведені твори мають усе ж дуже опосередковане відношення.

Тут доцільно схарактеризувати також архівні пошуки автора, представлені в бібліографії рецензованої книжки. Серед них домінують рукописні відділи центральних українських, литовських, польських, російських і Ватиканської бібліотек. Із суто архівних збірок він скористався лише фондами Російського державного архіву давніх актів (Москва) та Апостольського архіву (Ватикан). Перелік друкованих джерел та літератури предмета є для такого типу досліджень досить повним, хоч місцями й не вичерпним. Принагідно зазначу, що західну історіографію автор знає добре, особливо польську, зокрема в її концептуальному річизі.

Актуалізований у монографії конциліярзм (від лат. «*concilium*» – «згромадження єпископів, собор») витлумачується у зарубіжній історіографії як канонічно-теологічна теорія реформаційного характеру, що була сформульована ще у XIV ст. і прийнята на соборах римо-католицької церкви в XV ст. В її основі переконання, будоване на засаді суверенності вірних, про творчу й незамінну роль загального (вселенського) собору як кінцевого елементу здійснення влади у церкві, а також його вищість над владою папи. Витоки теорії сягають ще XIII ст., при цьому згадується Велика схизма 1378–1417 рр., проте розвиток конциліярзму пов'язується зі спробами реформи західної церкви у XIV й XV ст., коли після закінчення схизми дискусії про конциліярзм ще продовжували нуртувати в університетах Європи, унаслідок чого постала велика література предмета. На соборі в Базелі 15 лютого 1432 р. в результаті дискусій було ухвалено декрет, який стверджував, що папа мусить бути послухним собору у справах віри й церкви, тобто сформульовано тезу про вищість собору над владою папи, хоча цей еклесіологічний конфлікт зводився до різних концепцій влади у церкві, а не, скажімо, до конфлікту між папою та собором.

Однак, як відомо, у західній церкві перемогла абсолютистська концепція папства. Врешті V Латеранський собор у 1512 р. оголосив, що право скликання, перенесення й розриву собору належить винятково папам, що підтримали і європейські монархи, а папа Леон X у дискусії з М.Лютером остаточно відкинув засади конциліярзму. Незаперечно, що ця теорія великою мірою спричинилася до зміцнення єдності західної церкви, однак стала інспірацією для різних відцентрових течій – галліканізму, февроніанізму, янсенізму, єпископалізму тощо, які, з погляду офіційної католицької доктрини, помилково розуміли проблему демократизації церковних структур³.

У принципі, В.Зема добре знайомий із перебігом дискусій, які відбувалися, наприклад, на соборі в Констанці (1414–1418 рр.). Вони мали помітний вплив на православну Русь, що пов'язується зазвичай зі спробами церковних реформ київського митрополита Григорія (Цамблака), учасника цього собору, прихильника ісихазму паламітського напрямку, який прагнув нової унії й запроваджував нові культури. Його діяльність, у підсумку, призвела до автономізації православної церкви в Литовсько-Польській державі. Автор наводить текстуальні фрагменти, які є свідченням рецепції Цамблакової творчості у працях уніатів, зокрема Йосафата (Кунцевича). Тож начебто

³ Див. докл.: *Zabajkiewicz M.* *Koncyliaryzm* // *Encyklopedia katolicka*. – Т.IX: *Kinszasa – Krzymuska*. – Lublin, 2002. – S.546–549. Тут також подано велику літературу з предмета.

простежується тяглість цікавого та важливого топосу церкви-тіла, відомого з праць одного з ідеологів конциліяризму М.Кузанського. Як відомо, унія на литовсько-руських землях зазнала поразки, проте литовські князі й польські королі навчилися (радіше були змушені!) бути толерантними до православних.

Згаданий сюжет прояснює задум В.Зема, котрий дискусії про конциліяризм, які нуртували у суто католицькому середовищі Європи, прагне пов'язати з їх рецепцією у православної Київській митрополії. Але якщо католикам ішлося лише про збереження єдності західного католицизму (який, до слова, тріщав по швах і не витримав випробування протестантизмом), то, вочевидь, православним – про об'єднання з римо-католиками. Тож церковна унія могла, зрозуміло, зміцнити позиції католицизму, підірваного внутрішнім розбратом доби Ренесансу та Реформації. Та чи саме цього прагнули православні? Забігаючи наперед, скажу чітко й недвозначно: це занадто ідеальне уявлення про наміри православної спільноти на сході Європи, яка, на моє переконання, зовсім не переймалася внутрішніми проблемами європейського католицизму, позаяк важко справлялася зі своїми.

Після цього сюжету В.Зему зацікавив мистецький діалог Сходу та Заходу як наслідок проунійних прагнень. Надалі він закономірно переходить до теми Флорентійської унії та відповідної традиції. Зрештою при цьому дослідник спирається на свої попередні публікації, заслугою яких є кілька цікавих висновків, наприклад, про традицію поширення пам'яток антифлорентійського циклу в московському православ'ї (на Русі вони побутували в обмеженому форматі). Лінія фактичної безконфліктності Київської церкви з латинським Заходом підтверджується й прикладом відомого послання Мисаїла до папи Сикста (1476 р.)⁴.

Надалі логіка викладу привела В.Зему до рецепції «великих» соборів у текстах XVI ст., переважно літописних списках. Однак він зізнається, що рецепція ця була вкрай слабкою. Цим, власне, закінчується перший розділ – «Конциліяризм і витоки унії».

Другий розділ монографії має назву «Схизматики» та Відродження». Тут автор звертається до унійних прагнень Александра Ягеллончика, якому було вигідно послабити тиск на православних Литви, підтримуваних Московією. Однак, як зазначає В.Зема, унійні прагнення наразилися на опір католицьких уніформістів і фактично зазнали краху. Напевно ситуативно на згадані події наклався занепад конциліяризму, що тривав від середини XV ст. Відтак на початку XVI ст. унійні прагнення в Польському королівстві зійшли нанівець, чому посприяли полемічні твори Я.Сакрана, спрямовані проти православних (коло претензій до них, викладених цим полемістом, було підтверджено й у Римі). Однак (дещо несподівано) тоді ж відновилися контакти литовських православних і католиків з Апостольською столицею (зокрема в 1501 р. прийняв акт послуху папі митрополит Йосиф (Болгаринович)). Апелювання до історії вселенських соборів також було симптоматичним.

В.Зема докладно аналізує тривалі дискусії та перипетії, пов'язані з проблемою ребаптизації (перехрещування) православних русинів. Зрештою православна церква так і не отримала визнання з боку католиків, які були переконані, що спасіння можливе лише в лоні римського католицизму. Все ж, як гадає автор, унійний проект мав своїм наслідком пожвавлення спорудження православних храмів на початку XVI ст., незважаючи на відому заборону їх побудови. Походження акту заборони є, як відомо, спірним, чого не може заперечити й В.Зема, наводячи численні приклади його порушення в різних регіонах Литовсько-Польської держави. До цього він додає новації у

⁴ Нещодавно пам'ятка зазнала «тотального» дослідження (див.: *Заторський Н.*, о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р.: реконструкція архетипу. – 2-ге, випр. й доп. вид. – Л., 219. – 560 с. (серія «Київське християнство», т.15)).

православній церкві, проявом яких було поширенням нових жанрів сакрального мистецтва, наприклад, іконостасів, пов'язуючи їх із новаціями Ренесансу. На його думку, цьому сприяло й функціонування права патронату «річпосполитського» зразка.

Наступний сюжет другого розділу про функціонування православної церкви в католицькій державі менш «оптимістичний», позаяк стосунки між православними й католиками таки загострилися. Автор уважає, що до цього спричинилася Краківська академія, яка, можливо, сформувала хибне уявлення про Флорентійську унію. Далі йшли ознаки й відповідні статті Городельського акта 1413 р., що були скасовані лише 1563 р. Зміни на краще відбулися вже під тридентським впливом, а також унаслідок посилення православної магнатерії. Однак утиски православних тривали, свідченням чого стали наведені дослідником відомі задокументовані приклади передачі православних маєтків католикам. Тож православних продовжували трактувати схизматиками чи навіть еретиками, траплялися й непоодинокі випадки їх ототожнення з юдеями. Підсумовуючи, В.Зема доводить, що негативний образ православних в очах польських католиків набув синдрому ворожого стереотипу, а права православних були zagrożеними в різних сферах тогочасного життя. Висловлене положення має підґрунтя, однак воно чітко не окреслене хронологічно, тому виникає закономірне питання: чи діяли згадані загрози безпосередньо напередодні Берестя? Утім відповіді автор не дає.

Як реагували православні? Відомо, що вони також вимагали перехрещування католиків, і теж поширювали полемічні трактати «проти латинян». Однак організована акція спротиву проти закидів Я.Сакрана щодо меншовартості православних не розпочалася. Тому В.Зема обмежився докладним представленням «помилки» руської віри авторства цього католицького пропагандиста.

Один із сюжетів розділу стосується сотеріології, уявлень про потойбічне життя, про сакральне мистецтво. Тут В.Зема наводить приклади нових форм і проявів католицької побожності, які виникли під впливом Ренесансу. Так звані пасійні (страсні) сюжети, поширювані в католицькій релігійній культурі, були характерні і для православної проповіді, а також для сакрального мистецтва (зображення «Страстей Христових»). Розвивалося і ктиторство, яке впливало з православної сотеріології. Відповідні (поминальні) традиції церковних братств були похідними від католицької сотеріології. Згадані сюжети достатньо аргументовані, а місцями й вичерпні. Однак, знову ж таки, їм бракує хронологічної динаміки, адже різні процеси та ідеологічно-богословські течії розвивалися у часі вкрай нерівномірно.

Нарешті автор переходить до головної постаті католицько-православної полеміки першої половини – середини XVI ст. – С.Оріховського (Роксолана). Його релігійно-конфесійні уявлення В.Зема представив вичерпно, адже саме Роксолан вступив у гостру полеміку з поглядами Я.Сакрана та С.Гозія. Суперечка розгорталася довкола широкого спектра проблем: визнання православного хрещення, філіокве, трактування спадщини Флорентійської унії, форм причастя та ін. Автор уперше в українській історіографії досить повно розкрив прагнення С.Оріховського до порозуміння між Сходом і Заходом, у тому числі й на засадах конциліярзму (полемічні трактати «Baptismus Ruthenorum», 1544 р.; «Fidei catholicae confessio», 1561 р.; листи полемічного характеру). Дослідник указав також на суперечливість та недосконалість релігійних поглядів С.Оріховського, як і на їх зв'язок із політичними прагненнями. Внесок В.Зема в оріховіану був би предметнішим, якби він звернув увагу на відкриття І.Смутка, котрий на підставі архівних джерел спростував відоме уявлення про походження матері С.Оріховського з руської православної шляхти. Насправді Ядвіга з Баранчиців походила з польського католицького роду Ковиницьких,

власників маєтку Великі й Малі Баранчиці (XV–XVI ст.). Польсько-католицьке походження його батька взагалі не підлягає сумніву. Тож своє руське (православне) походження С.Оріховський сконструював (фактично вигадав)⁵. До слова, відкриття І.Смутка поставило під сумнів традиційне уявлення української гуманітаристики про С.Оріховського як українського латинськомовного автора (однозначно, він себе таким удавав).

Наступний сюжет розділу – про етнічну політологію та ідеологію сарматизму – слід уважати менш вдалим, адже він розкривається лише крізь призму польського літописання (космографії), та й теми релігійних відносин стосується дуже опосередковано.

Завершує другий розділ невеликий параграф «Локальні собори» Київської митрополії (1509, 1514, 1522, 1541, 1546 та ін. років). Слід думати, що В.Зема у цих соборах (свідчення про які, окрім 1509 р., вкрай фрагментарні) вбачає рецептивну відповідь православних на загальне захоплення конциліярством. Однак згаданий зв'язок нічим, фактично, не підтверджується, та й припущення викликає назагал суттєві сумніви. Активізація практики соборуння у XVI ст. таки простежується (до речі, про згадані собори написано кілька сучасних цікавих праць⁶), однак традиції соборності беруть свій початок ще з княжої доби⁷. Та й до унійних процесів вони не мають жодного стосунку. Відновлення практики соборів Київської митрополії у цей період слід розглядати радше в контексті соціального дисциплінування, дух якого йшов на Русь з Європи.

До проблеми унійних рухів кінця XV – першої половини XVI ст., актуалізованих В.Земою, варто додати зауважене Ю.Марошеком прагнення на території Великого князівства Литовського в період 1495–1503 рр. до створення однієї церкви двох обрядів як найбільш інтегральної форми впровадження унії⁸. Так, історики звернули увагу на фундований І.Сапегою храм в Іказні для богослужінь двох конфесій – католицької та православної. Правдоподібно, ідею створення поліконфесійної святині було втілено й у фундованому О.Ходкевичем Супрасльському монастирі⁹. У літературі зауважено і приклади (нехай не дуже численні) конверсій православних у лоно католицької церкви, які також можна розглядати наслідком популярності унійної ідеї.

Наступний розділ – «Нова і стара книжність» – стосується винятково руської релігійної культури, котра збагатилася й розвинулася в таких жанрах, як переклади зі східних мов, проповідництво, збірки полемічних творів. В.Зема говорить про переклади Святого Письма, наводить приклади рукописних мініей (збірників напучувального змісту), псалтирів, говорить про появу Учительних Євангелій (своєрідних збірок проповідей). Важливими були, зрозуміло, і виразні «руські мовні форми». На думку автора, конциліяризм та унійні тенденції сприяли активнішому зверненню до текстів західного походження, у тому числі літургійного змісту. Дослідник докладно аналізує різноманітні рукописні переклади юдейських текстів, що їх слід сприймати як

⁵ *Смуток І.* У справі русько-польського походження Станіслава Оріховського Роксолана // Генеалогічні записки. – Вип.11 (нової серії 5). – Л., 2013. – С.41–46.

⁶ Див., напр.: *Чистякова М.* Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени // *Latopisy Akademii Supraskiej.* – Vol.1. – Białystok, 2010. – S.35–46; *Mironowicz A.* Sobory wileńskie 1509 i 1514 r. // *Ibid.* – Vol.5. – Białystok, 2014. – S.71–82; *Pawluczuk U.* Wilno w okresie Soboru 1514 r. // *Ibid.* – S.83–102.

⁷ Див. докл.: *Скочиляс І.* Від євхаристійної еклезіології до інституційного адміністрування: єпархіальні собори в традиції й практиці християнства (до кінця XVIII ст.) // *Собори Львівської єпархії XVI–XVIII ст.* / Упор. та іст. нарис І.Скочиляса. – Л., 2006. – С.XXXV–LVII.

⁸ Див. докл.: *Maroszek J.* Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996. – Białystok, 1996. – S.1–15; *Idem.* Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. – Białystok, 2000. – S.116–155.

⁹ Див. докл.: *Кіркенє Г.* Унійна ідея та її литовська рецепція // *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі* / Кол. моногр. за ред. А.Бумблаускаса, С.Кулевічюса, І.Скочиляса; 2-ге, виправл. й доп. вид. – Л., 2019. – С.60–62 (серія «Київське християнство», т.16).

антиюдейські. Найважливіші зміни помітні у проповідницькій літературі, котра тривалий час побутувала у вигляді Учительних Євангелій. На думку В.Зема, з якою варто погодитися, видання у Заблудові друкованого Учительного Євангелія в 1569 р. взагалі спричинило реформу й засигналізувало появу нової релігійної культури. Автор наводить аргументи щодо виразного руського сліду у цих текстах. Зрозуміло, що вплив протестантів на проповідництво все ж був домінуючим (наприклад, М.Рея).

Руська полемічна література, яка розквітла у XVI ст., стала назагал ознакою нової релігійної культури. В.Зема розглядає її різноманітні зразки, що поширювалися в рукописах. Розвитку Реформації й полеміці православних русинів із протестантами присвячений наступний, четвертий, розділ – «Реформація і дискусії з протестантами». Крім поширення нових віровчень, автор зосереджує увагу на проявах демонології та міленаризму. Фактично, він стверджує про домінування в тогочасних релігійних культурах на сході Європи страху перед потойбічним світом (тобто смертю), що, на мою думку, відрізняє руську культуру від московської (адже доведено, там страх смерті був дуже применшеним). Автор акцентує побутування у середовищі протестантів уявлень про папу-антихриста. Їх прагнув спростувати Іпатій (Потій) у полемічному творі 1595 р. «Унія». Відповіддю православних стало «Казання Св. Кирила» 1596 р. пера С.Зизанія

У підрозділі про історичне візіонерство й кальвінізм В.Зема акцентує поширення відомого фальсифікату – «Листа половчанина Івана Смери», аналізуючи його списки (версії) та дискусії щодо генези пам'ятки. В окремому підрозділі про білоруського протестанта С.Будного звернено увагу на його релігійний нонконформізм і соціальну утопію. Останнє дещо резонує з головним стрижнем дослідження, адже з огляду на спрямованість варто було б пильніше придивитися до теми проповідництва С.Будного та його внеску в біблеїстику.

У параграфі «Руські тексти Реформації» В.Зема оглядає кілька пам'яток першорядної ваги: «Крехівський Апостол», «Пересопницьке Євангеліє», інші рукописні тексти (фрагменти проповідей), які засвідчують значні впливи протестантської релігійної культури на православних. Зворотний бік «медалі» – полеміка православних із протестантами як складова розвитку руської релігійної культури. Автор вивчив її досконало, на рівні рукописних пам'яток (антипротестантські твори православні русини майже не друкували). Гадаю, що це один із найкращих сюжетів рецензованої монографії.

В.Зема мимоволі підступився до генези Берестейської унії, якій присвячено п'ятий розділ його дослідження – «Змагання за Схід. Дві унії». Передунійні дискусії автор розкриває традиційно: від поглядів Б.Гербеста і його критики, розгорнутої в Острозі Г.Смотрицьким, до «класичних» творів П.Скарги та Я.Вуека. Шлях до єдності торував також папський легат А.Поссевіно. Дієвим засобом мала би стати публікація актів Флорентійської унії. В.Зема покликається на польськомовне видання відомого твору патріарха Геннадія Схоларія, яке містило трактат другої половини XV ст. «Оборона Флорентійського синоду» (видання його датовано 1577 р.). Проте більш відомим є руськомовний переклад повчань Схоларія «Діалог» (надрукований у Вільні не раніше 1585 р.). Якщо перше видання здійснили, вочевидь, католики (до нього апелював П.Скарга), то друге – явно православні, що потрібно обов'язково враховувати.

Надалі автор коротко зупиняється на перемовинах князів Острозьких та Олельковичів-Слуцьких із папськими нунціями першої половини 1580-х рр. (до чого я обов'язково б додав, що про них відомо лише з листування католиків, а пізніше – рефлексій уніатів). Наступний сюжет присвячено відомій «календарній війні», яка,

вочевидь, вплинула на результат згаданих контактів. Виклад «унійних проєктів» сто-сується передовсім князя В.-К.Острозького (при цьому я не поділяю думку В.Зема, що проєкт спирався на засади конциліяризму¹⁰). Авторська оповідь про інші доку-ментальні тексти (передовсім синодальні першої половини 90-х рр.) є досить фраг-ментарною.

В.Зема також умонтовує у тло розгортання унійних змагань стосунки право-славних із протестантами, які піднялися в 1599 р. до укладення віленського союзу. Зрештою вони добре вивчені в історіографії, що не спонукає мене до їх переказу. Так само мене не захоплює надто короткий огляд перебігу Берестейських синодів у жовтні 1596 р.

Більш розлогою й цікавою є характеристика «антиунійної» літератури право-славних, започаткованої у творі В.Суразького «О единой истинной православной вере и о святой соборной апостольской церкви», в якій острозький книжник звер-тався до авторитету вселенських соборів. Аналіз дуже докладний, текстологічно без-доганий, що стало суттєвим внеском у дослідження руської полемічної літератури¹¹. В.Зема розбирає також кілька маловідомих рукописів. Однак я волів би кваліфіку-вати твори православних передунійного періоду радше як «антикатолицьку», а не «антиунійну полеміку».

У великому підрозділі, присвяченому пошукам нової унії з Римом, В.Зема під-дав детальному аналізу твори Іпатія (Потія), зокрема його апелювання до флорен-тійської спадщини. Він розглядає також кілька текстів православних, де вони спро-стовували флорентійські аргументи, як-от острозьке видання про «розбійницький Флорентійський синод», твори Клірика Острозького. Затим – відомі відповіді уні-атів (наприклад, у Потієвому «Антиризисі»). До цього він додає відповідні рефлексії православних у київському центрі релігійного відродження, поступово входячи в полеміку XVII ст. Сюжети флорентійського змісту доповнюються полемікою про наслідки Берестейської унії. Так, В.Зема проаналізував православний «Апокрисис» Х.Фіалета. На жаль, автор не знайомий із твором Потія про Берестейський собор, що вийшов друком у Вільні 1597 р., в якому цілий великий сюжет присвячено фло-рентійській спадщині¹².

Останній підрозділ розділу має назву «Релігія, право, насильство», і стосується контексту релігійної толеранції в Речі Посполитій.

Дослідження підсумовується в післямові, яка виходить за межі традиційних мо-нографічних «висновків». Так, В.Зема саме тут вирішив подати широке тло геополі-тичних відносин в Європі, умонтувавши в їх контекст унійні прагнення православ-них русинів (зокрема князів), застосування елементів толеранційної політики щодо них у привілеях польських королів, антиунійний (антифлорентійський) характер спадщини московських книжників. Зрештою автор підсумовує невдачі унійного про-єкту Александра Ягеллончика та ін. Тут він знову повертається до праць М.Дмит-рієва, підкреслюючи «спекулятивний» характер акцентування ним «православної

¹⁰ Про унійний проєкт православних найновіше дослідження див.: *Melnyk M. Pre-ekumenizm i konfesjonalizm: Prawosławne dążenia zjednoczeniowe w I Rzeczypospolitej (1590–1596)*. – Olsztyn, 2018 (Biblioteka Tradycji, №CLIX). Рец. Л.Тимошенка див.: Вісник НТШ. – Ч.63. – Л., 2020, весна – літо. – С.103–105.

¹¹ Усе ж зазначу, що при цьому В.Зема не зберігає за собою першість у дослідженні твору В.Суразького. Див., напр.: *Кралоук П.М., Якубович М.М.* Василь Суразький: апологія православної традиції. – Острог, 2011. – 212 с. Порадив би також авторів звернутися до відповідних параграфів праці М.Грушевського (див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.В. – Кн.2: Перше відродження (1580–1610 рр.) – К., 1995), в якій він чи не вперше піддав детальному аналізу полемічну літературу раннього Острозького відродження.

¹² Твір відомий передовсім у білоруському літературознавстві. Див. публ. мовою оригіналу: Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільні. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.). – Дрогобич, 2020. – С.579–604.

конфесіоналізації». Різномірні тематичні сюжети післямови завершуються авторським висновком про синкретизм латинської й візантійсько-руської культур на теренах Київської митрополії, з чим не можна не погодитися.

Підсумовуючи здобутки монографічного дослідження В.Земи, зазначу, що вони значно переважають висловлені ті чи інші зауваги. На мою думку, авторові вдалося показати на широкому геополітичному та релігійно-культурному фоні, на підставі аналізу масивної джерельної бази розгортання унійних процесів у Польському королівстві та в Речі Посполитій XV–XVI ст., суб'єктами яких виступали як католики, так і православні Київської митрополії. Тло цих багатогранних релігійно-культурних взаємин, змальоване дослідником, виглядає масштабно та вражає, воно переконливе, і засвідчує фахову ерудицію В.Земи. Так, до наукового дискурсу залучено велику кількість рукописних пам'яток православної спільноти. Можна відзначити й міждисциплінарний характер студії: наприклад, автор чи не вперше ввів до історико-церковного дискурсу «ресурс» сакрального мистецтва.

Уважаючи, що наукова громадськість отримала нове серйозне дослідження в галузі історії церкви та релігійної культури ранньомодерної доби, все ж підсумково зазначу, у чому авторові не вдалося мене переконати. А саме в тому, що осердям унійних прагнень католиків і православних був акурат конциліяризм. На мою думку, він таки мав місце в релігійній думці різних спільнот Польської держави, але його рецепція у православному середовищі була значно меншою¹³, а у другій половині XVI ст. зовсім не конциліяристські ідеї призвели до реалізації унійного проєкту. Однак це вимагає розгляду великого комплексу інших наукових проблем, що не входило до творчого задуму В.Земи.

Леонід ТИМОШЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), cliotima55@gmail.com

¹³ У Польському королівстві й Речі Посполитій протестанти також удавалися до практики проведення загальних («різновірчих») синодів, але припустити, що вони скликалися під впливом католицького руху за конциліяризм, було б великим перебільшенням.

Тимошенко Л.

Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.). – Дрогобич: Коло, 2020. – 796 с.

На початку української ранньомодерної історії є дві важливі події, які визначають спосіб писання про минуле – Люблінська унія (1569 р.), прийнята за точку відліку нового часу, і Берестейська унія (1596 р.), постульована як одна з фундаментальних причин козацької революції. Обидві події забезпечують відповідний «жертвоний» дискурс нашої історії, що до сьогодні превалує в історіографії. Але якщо підходи до Люблінської унії вже суттєво переглянуті, то історіографічна деконструкція Берестейської унії все ще чекає свого часу, зокрема й через масштабність такого завдання. «Замахнутися» ж бо доведеться на низку позірно аксіоматичних тверджень, освячених понад двохсотлітнім триванням.

Монографія Леоніда Тимошенка, що теоретично мала б обернутися передусім довкола Вільна, насправді є чи не першою масштабною спробою такої деконструкції. За початковим задумом автора мета роботи була куди скромнішою, хоч і цілком амбітною – аналіз усієї книжкової спадщини, що постала у Вільні як одному із центрів православного світу Речі Посполитої, по суті «столиці» Київської митрополії, від останньої третини XVI до першої третини XVII ст. Однак контекст – обов'язковий елемент будь-якого монографічного дослідження – з формальності перетворився на чи не головний авторський здобуток. (Від початкового задуму залишилися хіба висновки, вужчі від сукупного матеріалу монографії). У центрі авторського нарративу опиняється низка фундаментальних питань: чи є підстави для твердження про глибоку кризу, в якій перебувала православна церква Речі Посполитої напередодні Берестейської унії, та про її стагнацію потому; чи варто розглядати право патронату світських осіб над церквою як причину її «тяжкого занепаду» (що звучить навіть на рівні шкільного підручника); чим була Берестейська унія – варіантом реформування православної церкви, чи утвердженням домінантного становища католицької церкви (так званім «гнітом» у стилістиці українського гранднарративу). Відповіді на ці нібито суто академічні питання насправді за своєю масштабністю здатні підважити традиційне історієписання, створене в рамках російського імперського дискурсу в XIX ст., де українці поставали переважно об'єктами гноблення з боку чужої для них держави.

Власне, окреслені питання й низка похідних від них виникли цілком закономірно, адже пояснити інтелектуальний вибух, що фіксується, зокрема, у книгодрукуванні на теренах Київської митрополії на зламі століть, у рамках старої парадигми неможливо. До формулювання цих принципово важливих завдань української історіографії Л.Тимошенко йшов не одне десятиліття, так чи так проговорюючи їх у своїх попередніх працях.

Огляд двохсотлітньої історіографії, присвяченої становищу Київської митрополії в Речі Посполитій рубежу XVI–XVII ст., не обмежується лише початковою частиною монографії – він присутній в усіх її розділах. Автор веде затяту полеміку не лише з тими, хто в XIX ст. в межах Російської імперії закладав підвалини сьгоднішніх «аксіом», а й зі своїми сучасниками, які працюють у рамках російської, польської, білоруської та литовської історіографій. Масив робіт, з якими Л.Тимошенко вступає в діалог, вражаючий. Водночас ці історіографічні екскурси є добрим путівником по темі,

зокрема й для початківців: автор ретельно фіксує всі добре досліджені місця своєї території, висловлює власні думки щодо надійності запропонованих колегами маршрутів, попереджає про глухі кути й ті ділянки, які все ще чекають наукового аналізу.

Безпосередньо аналізу руського книжкового репертуару ранньомодерного Вільна присвячено чотири розділи (3–6) з восьми. Автор нотує всі видання зазначеного періоду, що кількісно (128 одиниць) перевершували продукцію всіх інших разом узятих видавничих руських центрів, дає їм короткі характеристики, інформує читача про наявність збережених екземплярів та їх місцезнаходження, врешті укладає «генеалогію» полемічних творів, уважно досліджуючи витоки ідей, виклики та відповіді. Л.Тимошенко звертає увагу на жанрове розмаїття книговидавання, яке засвідчує конкурентність православних щодо католиків і протестантів, зокрема у виданні біблійних текстів; водночас він зауважує нерозробленість окремих жанрів, скажімо, богословських і гомілетики. Автор також констатує, що серед ініціаторів книговидавання фігурували як приватні особи, так і духовні ієрархи. Зайве говорити, що матеріал цих розділів є результатом багаторічної пошукової роботи. І можна хіба пожалкувати через брак аналогічних досліджень по Львову та Києву, які могли б суттєво доповнити картину руського культурного життя Речі Посполитої. До слова, у монографії згадано багато моментів, що засвідчують тісну співпрацю Віленського й Львівського братств, цих колективних патронів православної церкви.

Два розділи (один майже 100, а інший понад 70 стор.) присвячені детальному аналізу окремих пам'яток – практично не введеного до наукового обігу полемічного тексту Іпатія Потія про Берестейський собор (1597 р.) та панегірика Льва Кревзи на погреб Йосафата Кунцевича (1625 р.). Майстерно виконаний щільний аналіз цих текстів – контексту постанови (історичного та жанрового), «професійної» вправності авторів, структури і внутрішньої композиції пам'яток, окремих сюжетів – засвідчує високий рівень ранньомодерних письменників, що належали до руської культури. Ці дві пам'ятки вперше публікуються як додатки до монографії.

Дослідження книговидавання служить добрим претекстом для ширшої розмови, зокрема воно постає як обґрунтування для авторського твердження про відсутність тотальної кризи православної церкви в досліджуваній період. Ба більше, церква демонструє свій великий потенціал і стійкість у справді критичний час, коли її частина, що визнавала зверхність Константинопольського патріарха, опинилася поза законом. Автор пропонує розглядати становище православ'я в Речі Посполитій в порівнянні з ситуацією в католицькій церкві, яка від 1560-х рр. тільки починала процес реформування після дошкульних втрат, завданих Реформацією. Він підкреслює, що ті ж таки вади, які фіксуються у середовищі православного духовництва, є характерними й для католицької ієрархії. Очевидно, не слід забувати, що головним конкурентом католиків були протестанти, і саме проти них спрямовувалося вістря тогочасного релігійного протистояння. Ті кілька праць католицьких авторів доберестейського періоду (Петра Скарги, Бенедикта Гербеста) з критикою православної церкви, які обґрунтовували необхідність об'єднання двох гілок християнства, навряд чи варто оцінювати як наступ католицизму. Контрреформація, спрямована на подолання розколу всередині католицької церкви, хіба злегка зачепила православних Речі Посполитої. Натомість, як зауважує Л.Тимошенко, загальна атмосфера реформування мусила послужити викликом для православних ієрархів, які усвідомлювали існування кризових явищ усередині церкви. До цього їх підштовхували й ініціативи світських патронів, передусім церковних братств, що активно починали виникати в містах. Тож Берестейська унія була варіантом реформування православної церкви, як воно бачилося православним владикам. Інші учасники тих подій, зокрема князь Костянтин

Острозький, мали власне уявлення про шляхи модерних трансформацій. Різні сценарії модернізації церковного життя, до яких удалися православні, усвідомлено чи вимушено, позірно розкололи православну Київську митрополію. Однак цей розкол, що виявився у формальному підпорядкуванні її частин різним центрам християнства – Константинополю й Риму – присутнісно не позначився на єдності руської релігійної культури (унія ж бо не перетворювала уніатів на католиків). Світ *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Unita*, зятято полемізуючи між собою, тим часом модернізувався, рухаючись в одному напрямі та, врешті, назустріч один одному, що виявиться трохи згодом, уже за хронологічними межами монографії. Аналіз релігійної культури православних й уніатів у взаємодії, як спільний руський простір – дуже важлива, як на мене, методологічна настанова автора дослідження.

Л.Тимошенко уважно аналізує виникнення історіографічної «аксіоми» про тотальну кризу православної церкви. Її постанову прислужилося некритичне прочитання масиву полемічної літератури – католицької, яка мала підштовхнути православних до унії, та самих реформаторів-православних, що обґрунтовували необхідність об'єднання церков, серед іншого й буцімто глибоким занепадом православ'я в Речі Посполитій. Творці цієї «аксіоми» не брали до уваги не лише мотиви авторів цих текстів, а й жанрові особливості полемічного наративу. Однак чи не важливішим був вплив на постанову історіографічного гранднاراتиву в XIX ст. ідеології Російської імперії та потреб синодальної церкви. Варто також згадати і про особливості тодішнього ремесла історика. Минуле характеризувалося крізь призму цінностей, властивих часам самого дослідника, тож дисциплінована церква, підпорядкована державі, виступала мірилом для XVI–XVII ст. Це порівняння було не на користь минулому з його позірною неупорядкованістю, пронизаністю самоврядними традиціями, характерними для всіх сторін життя Речі Посполитої. Ранньомодерний симбіоз духовної ієрархії та мирян, що активно втручалися у церковні справи, був не до прийняття церквою й державою XIX ст., що спрямовували свої зусилля на дисциплінування та впокорення вірних.

Водночас автор формулює ще одне складне питання: як ми маємо оцінювати геть непрості стосунки православної та католицької церков у Речі Посполитій зламу XVI–XVII ст. – як суцільний конфлікт, а чи пошуки порозуміння? Власне, історик, який педалюватиме на конфлікті як головній рисі релігійного співжиття багатоконфесійної Речі Посполитій, зможе знайти чимало прикладів гострого протистояння, утім як і добросусідства. Ключем для розуміння, згідно з твердженням Л.Тимошенка, має бути поняття толерантності. Цілком погоджуючись із цією думкою, все ж не можу не висловити свого жалю з приводу відсутності ширшого пояснення, що маєтсья на увазі. Адже, на відміну від самого автора, його український читач не конче обізнаний із тривалою дискусією, яка велася в польській історіографії про толерантність у ранньомодерній Речі Посполитій. Толерантність, а чи точніше – терпимість, була важливою засадою тогочасної політичної культури, що ґрунтувалася на пошуках компромісу, який міг би задовольнити меншість, у важливих для спільноти питаннях. Власне, не можна було знецінити потреби «іншого», якщо вони були гарантовані правом. Це передусім стосувалося свободи совісті, забезпеченої на юридичному рівні актом Варшавської конфедерації 1573 р., який водночас складав частину королівської коронаційної присяги. Однак толерантність не означала сприяння в реалізації інтересів «іншого», відповідно, не виключала жорсткої конкуренції за душі вірних між представниками різних конфесій, а з конкуренцією – і конфліктами. Регулювало цей стан нестійкої рівноваги передусім право, вихід за межі якого одразу зустрічав гостру критику, спрямовану на відновлення попереднього порядку. Тим часом форма,

в якій запроваджувалася Берестейська унія, серйозно порушувала право. До цього був причетний і король, що нехтував важливою частиною своєї присяги. І саме це викликало спротив унії не лише православних і протестантів, а й значної частини католиків, котрі вбачали у цьому акті зламання засадничого принципу – свободи совісті, а водночас і нищення засади шляхетської рівності.

Важливою частиною монографічного дослідження є й порівняння релігійної культури Київської митрополії та православної церкви Московської держави. Тут Л.Тимошенко головню полемізує з російським дослідником М.Дмитрієвим, який упродовж тривалого часу обстоює думку про спільний простір культури православних вірян Речі Посполитої та Московії. На думку М.Дмитрієва, їхню світоглядну єдність забезпечувала належність до православної церкви, яку не могло порушити перебування в геть відмінних за своїм політичним устроєм та соціальною організацією державах. Щоправда, попри низку важливих зауваг, цей підрозділ є радше запрошенням до подальшої серйозної розмови, аніж детальним історіографічним аналізом.

Я свідомо того, що в моїй рецензії бракує довгого переліку дослідницьких знахідок, яких досить у монографії Л.Тимошенка, зокрема щодо функціонування Святотроїцького унійного та Святодухівського православного релігійних осередків на теренах Вільна, участі братств у житті міст, а чи щодо складного співжиття вільнян – представників різних конфесій. Неймовірно цікаві спостереження щодо семіотики топосу «богоспасаємого граду», якого вдостоїлося Вільно. А водночас авторіві вдалося завдяки ретельному дослідженню створити цілу мапу таких міст у межах Київської митрополії. Всі ці питання, поза сумнівом, важливі, і вони ретельно проаналізовані фахівцем, за чийми плечима роки досліджень та сотні наукових праць. Однак не лише вони визначають важливість цієї монографії, і я би сказала, що головню не вони. Студія Л.Тимошенка – це передусім спроба порахунку з російською історіографічною традицією, пізніше модифікованою радянською ідеологією, яка до сьогодні опосередковує наші погляди на ранньомодерне українське минуле. Спроба, попри часткову невідрефлексованість окремих важливих моментів, вдала. Вона дуже жива, пульсуюча, полемічна, вся в русі, спрямована на майбутню серйозну роботу. Недаремно книжка Л.Тимошенка була удостоєна 2021 р. Міжнародної премії ім. І.Франка як найкраще монографічне дослідження у сфері гуманітаристики та соціогуманітарних наук.

Саме маючи на увазі майбутні роботи Л.Тимошенка та інших його колег, дозволю собі висловити кілька зауваг, які залишилися непроаналізовані в монографії. Це передусім ще один контекстуальний рівень, важливий для глибшого розбору будь-якої теми, а саме – врахування особливостей устрою Речі Посполитої, суттєво відмінної від модерних держав. На жаль, історики часто нехтують цією різницею, що призводить до істотного спотворення аналізу політичних і соціальних явищ минулого. Відсутність державної монополії на насильство та чиновницької ієрархічної піраміди, підпорядкованої єдиному центру влади, самоврядний характер інших владних осередків, дисперсних і теж неієрархізованих – усе це могло загальмувати будь-які плани короля та його оточення, що не пройшли апробації шляхетським загалом через сеймики і сейм. Тому унія у формі, планованій від початку, не мала шансів на успішне впровадження.

Поза авторською увагою практично залишився головний владний гравець у тих процесах, що досліджуються в монографії – шляхетський загал. Очевидно, що Вільно як основна територія дослідника, задало й певні обмеження, через що до його уваги потрапили передусім міщани. Однак не варто забувати, що ранньомодерне місто було місцем співжиття представників різних станів, а більшості авторів текстів, які

розглядаються у праці, походили саме зі шляхетського стану, відповідно, були носіями шляхетської політичної культури. Без урахування цих двох контекстів конфлікту на теренах Вільна, ретельно занотовані автором, залишаються без належного пояснення. А несофістикований читач навряд чи зрозуміє, що стояло за рішеннями Трибуналу, самоврядного шляхетського апеляційного суду, та королівського надвірного суду, часто прямо протилежних. Ця війна судових ухвал, де шляхетські представники у Трибуналі зазвичай обирали сторону бунтівних православних, була важливою складовою відновлення прав церкви. Такою ж важливою була, власне, і сеймова боротьба, що практично не представлена на сторінках монографії.

Неможливо витлумачити й характер війни за церкви в королівських містах Київської митрополії, попередньо не охарактеризувавши природу цих конфліктів. До того ж брак такого пояснення може призвести до накладання локальних конфліктів у кількох містах на весь обшир митрополії. Натомість незле було б зауважити, що королівські міста склали дециму посеред моря приватних міських локацій, недосяжних для королівської влади. Натомість для невеликого числа королівських міст саме монарх був верховним «подавцею духовних добр»: він не міг змусити міщан перейти в іншу конфесію, однак він виступав власником і патроном міських храмів. Тож спротив православних переходу своїх святинь до рук уніатів згідно з королівським розпорядженням сприймався як бунт проти короля, образа його маєстату та порушення права подавання. Очевидно, що всі зауважені мною моменти зрозумілі авторіві, однак вони не конче відомі українському читачеві, навіть досить професійному, через їх непроговореність у вітчизняній історіографії.

Мої зауваги, втім, мають радше рекомендаційний характер на майбутнє та не підважують знаковості праці Л.Тимошенка. Вона вкрай необхідна, аби нарешті розпочати давно назрілу розмову про деконструкцію імперського історіографічного спадку з усіма його «аксіомами», топосами та місцями пам'яті. Монографія, поза сумнівом, є фундаментальним внеском у переосмислення нашого минулого та вагомим кроком у творенні модерної української історіографії, де українці є суб'єктами процесу, а не лише жертвами чужої домінації. Минуле, що постає зі сторінок книжки Л.Тимошенка, закладає серйозне підґрунтя для «нормалізації» української історії – перетворення її з суцільної мартирології на розповідь, де є місце вмінню відстоювати своє, зокрема парламентськими методами, забезпечувати союзників, діяти солідарно, конкурувати та вигравати.

Наталія СТАРЧЕНКО

докторка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Інститут історії України НАНУ,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАНУ
(Київ, Україна), interregnum@ukr.net

IN MEMORIAM

Кот Сергій Іванович

Широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. стало кульмінаційною частиною війни, розв'язаної Росією проти нашої країни 2014 р. Гинуть військові й цивільні, знищуються міста та села, лікарні, освітні заклади, музеї, бібліотеки, вивозяться культурні скарби, руйнується національна спадщина... Поряд із бійцями на фронті на захисті нашої історії та культури стоять українські інтелектуали. Саме таким був Сергій Кот – доктор історичних наук, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України, учений, який залишив помітний слід у пам'яткознавстві та краєзнавстві, заслужений працівник культури України, знаний фахівець із проблем захисту національної культурної спадщини з твердою позицією в питаннях повернення культурних цінностей, розкиданих вітрами історії по музеях і колекціях інших країн.

Народився він 22 жовтня 1958 р. в Києві, в родині, коріння якої походило з Київщини. Мати була родом із козацького села Телешівка на півдні області, а тато – з селища Поліського (колишнє старовинне Хабне) на її північному заході, практично на кордоні з Білорусією, де ще зберігалися давні традиції Київського Полісся. Любов до культури краю проходила з Сергієм усе життя – у спогадах про рідних, друзів із далекого дитинства. В бібліотеці рідного дядька, материного брата Володимира, сільського електрика, було чимало видань на історичну тематику. Саме з домашньої книгозбірні почалося справжнє захоплення історією.

Після закінчення 154-ї середньої школи в 1975 р. юнак продовжив навчання на історико-педагогічному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. О.Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова), який закінчив із відзнакою 1980 р. Їздив у студентські археологічні експедиції, вільний від навчання час проводив у науковому гуртку. Ціла плеяда яскравих викладачів зміцнила його захоплення історією. Він радо прийняв запрошення спробувати свої сили в Інституті історії АН УРСР. Успішно пройшовши співбесіду із завідувачем відділу історико-краєзнавчих досліджень академіком П.Троньком, із серпня 1980 р. почав працювати у щойно створеному підрозділі. Далі була служба в армії та повернення в інститут, де пройде вся його трудова діяльність – від старшого інженера до провідного наукового співробітника, керівника Центру досліджень історико-культурної спадщини України.

Сергій Іванович із перших днів роботи у відділі опинився в команді однодумців із відновлення й розбудови краєзнавства, підготовки та проведення всеукраїнських історико-краєзнавчих і I Всесоюзної конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987 р.). Він – співавтор колективної монографії «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (Київ, 1989 р.), збірника наукових праць «Репресоване краєзнавство» (Київ, 1992 р.). Дослідник виявив документи про діяльність визначних краєзнавців, музейників і книгознавців Г.Брїлінга, І.Зборовського, В.Отамановського, репресованих радянським тоталітарним режимом. Низка його публікацій про представників української науки й культури Д.Антоновича, Й.Гермайзе, П.Клепатського, П.Курінного, І.Моргілевського, Г.Стеллецького, В.Січинського, С.Таранушенка, В.Шугаєвського, Я.Шульгіна, П.Холодного значно розширила наші знання про життєвий шлях і діяльність цих визначних осіб. У 1990 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «З історії становлення охорони пам'яток в УРСР у 1943 – на початку 1960-х рр.».

С.Кот був серед тих дослідників в Україні, хто зміг теоретично обґрунтувати й аргументовано довести значення та специфіку пам'яткознавства як окремої наукової дисципліни, що має свій власний предмет досліджень і синтетично використовує велику кількість наукових

методів, розкриваючи його з різних сторін. Він був серед тих ентузіастів, які створювали та допомагали робити перші кроки Центру пам'яткознавства НАН України й УТОПШ. У 1991–1995 рр. став першим ученим секретарем, згодом старшим науковим співробітником центру (за сумісництвом). На базі Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШ діяла спеціалізована наукова рада із захисту дисертаційних досліджень із пам'яткознавства й музеєзнавства, членом якої був С.Кот. Сьогодні місце та роль пам'яткознавства в українській науці вже не піддається сумніву. І у цьому визнанні дисципліни є теоретичний внесок Сергія Івановича.

Коло наукових тем, якими він цікавився, дуже широке, а свої плани, задуми дослідник завжди втілював у життя. Так сталося й з темою українського козацтва, якій присвячена книга-альбом «Слава українського козацтва» (Київ; Мельбурн, 1999 р.). Козаччина тут висвітлюється не лише як історичне явище, а як важливий фактор формування українського менталітету та національної ідеї.

Не міг молодий науковець залишатися байдужим щодо подій, які розгорнулися навколо руїн Кодацької фортеці поблизу с. Старі Кодаки на Дніпропетровщині. У 1991–1993 рр. С.Кот привернув увагу суспільства до загрозливого стану решток укріплення, які системно знищувалися внаслідок діяльності колишнього союзного підприємства, що руйнувало гору, на якій колись височіла фортеця. За підтримки голови комітету з питань культури й духовності Верховної Ради України Л.Танюка інформував про серйозну загрозу пам'ятці на засіданні цього парламентського органу, де ухвалили рішення про повне закриття гранітного кар'єру. Це була перша допомога Сергія Івановича на фронті захисту пам'яток.

Не можна не згадати дискусію про використання в українській мові термінів «пам'ятка» та «пам'ятник», ініціатором якої виступив С.Кот. Було переконливо доведено, що у значенні об'єктів культурної спадщини слід вживати лише перший термін, а другий, як значно вужча за змістом калька з російської мови, має застосовуватися щодо споруд чи монументальних витворів на честь (у пам'ять) подій або осіб. Ця публікація, що вийшла друком наприкінці 1986 р., викликала суспільний резонанс і в підсумку стала підставою для корекції назви УТОПШ і науково-методичного бюлетеню Товариства «Пам'ятки України» (замість «Пам'ятники України»). Серед тих, хто виступив на підтримку молодого науковця, були такі відомі вчені, як Я.Ісаєвич, Д.Гринчишин, В.Русанівський та ін.

Наукові інтереси Сергія Івановича, як і в більшості справжніх істориків, були різнобічними. Головне спрямування наукової та громадської діяльності полягало в дослідженні долі українських культурних скарбів – реституції національних культурних цінностей, вивезених під час Другої світової війни до Німеччини, та в поверненні культурної спадщини, загарбані Росією. Дуже вдало характеристику фахівцеві дав директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України Г.Папакін: «Активний боець з російською навалюю на фронті реституції культурних цінностей».

Упродовж багатьох років С.Кот – член міжурядових українсько-російської (1998–2013 рр.) та українсько-польської (1997–2017 рр.) комісій із питань повернення втрачених культурних цінностей, учасник міждержавних переговорів. Від 2017 р. він входив до складу Міжвідомчої робочої групи з питань розшуку і повернення викрадених та втрачених культурних цінностей. Ініціатор й автор багаторічних досліджень із питань повернення з Росії мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, у 1998–2004 рр. – член двосторонньої українсько-російської Комісії експертів з питань мозаїк і фресок Михайлівського собору, що перебували в Державному Ермітажі. Як фаховий експерт української делегації забезпечив визнання прав України на повернення до Києва за наслідками переговорів п фресок XII ст., частини архіву й художньої колекції О.Довженка, бібліотеки та архіву українського архітектора й мистецтвознавця О.Товстенка з США. Питання повернення та реституції культурних цінностей, охорони пам'яток історії й культури України вперше були висвітлені С.Котом у новому виданні фундаментальної багатомовної «Історії української культури» (Київ, 2012 р.). Він став одним з авторів законопроекту «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.), закону «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.).

Історик та громадський діяч завжди був сповнений творчих планів. У 2020 р. видав монографію «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – початок XXI ст.)», успішно захистив докторську дисертацію, якій передувала багаторічна робота в українських і закордонних архівах, участь у міжнародних конференціях, десятки аналітичних записок. За підсумками дослідження вперше встановлено загальні втрати державного архівного, музейного, бібліотечного фонду України в роки Другої світової війни, які складала 51 млн томів, наведено цифри щодо загальних втрат по 32 музеях України

художнього, історичного, історико-археологічного, краєзнавчого, меморіального профілю, які становлять орієнтовно 1 млн 3 тис. 176 музейних предметів.

Проблеми повернення та реституції культурних цінностей дослідник розглядав на міждисциплінарному рівні в тісному поєднанні власне історичного підходу з історико-правовим і застосуванням норм українського та міжнародного права. Теоретичні й методологічні питання, аналіз понятійного апарату, термінології щодо даної проблематики доповнювався фактами та дослідженнями конкретно-історичного характеру. С.Кот уперше запропонував схему системного аналізу умов й обставин втрат українських культурних цінностей на різних етапах суспільного розвитку, зіставивши їх із положеннями міжнародно-правових норм щодо повернення та реституції. Це дозволило не лише показати структуру й масштаби втрат, але у практичному плані чітко виокремити ті об'єкти, щодо яких Україна має беззастережне право на реституцію.

Дослідник здійснив перегляд традиційного для радянської історіографії трактування евакуації українських музеїв у глибокий тил СРСР у роки Другої світової війни та навіть переконливі докази щодо її фактичного провалу. Встановлено факти значних втрат культурних цінностей в умовах евакуації та спроби прямого привласнення в місцях їх тимчасового перебування, організований характер відправки до музеїв Росії українських артефактів, які поверталися до СРСР із Німеччини й інших країн по завершенні війни.

Одна з останніх публікацій Сергія Івановича – «Повернення культурних цінностей: час звернутися до витоків-2: Що ми вже мали і що втратили?» (газета «День», 27 січня 2022 р.) – присвячена проблемі, яка його найбільше хвилювала. Це не просто глибокий та аргументований аналіз процесу повернення втрачених культурних цінностей, який був піднесений на рівень офіційної державної політики після проголошення незалежності України, а продумана конкретна програма діяльності у цій царині, яку необхідно втілити у життя. Вона стосується необхідності вдосконалення нормативно-правової бази, створення й діяльності спеціальних уповноважених державних органів, відновлення функціонування Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та ін.

С.Кот став автором понад 300 публікацій, серед яких індивідуальні й колективні монографії, збірники документів, наукові каталоги творів мистецтва, у тому числі «Українці в світі» (Київ; Мельбурн, 1995 р.), «Волинська ікона XVI–XVIII ст.» (Київ, 1997 р.), «Искусство в пламени войны: Произведения западноевропейской живописи в собрании Симферопольского художественного музея: каталог и альбом» (Сімферополь; Київ, 2015 р.). Останній каталог-альбом став першим в Україні, де опубліковані кольорові репродукції картин із трофейного фонду переміщених культурних цінностей із Німеччини після Другої світової війни. До каталогу ввійшли 109 творів живопису 86 авторів XVI–XVIII ст. із Голландії, Іспанії, Італії, Німеччини, Фландрії, Франції, а також твори відомих європейських майстрів XIX – початку XX ст. Цей альбом – тривала дослідницька робота з пошуку документів і дослідження складного шляху кожного полотна.

Відомою стала публікація С.Кота про визначного британського журналіста Л.Лаутона (Київ, 2007 р.), в якій наводяться унікальні дані про підтримку незалежницьких і проєвропейських прагнень українського народу з боку британських громадських діячів, які заснували з цією метою 1935 р. в Лондоні Англо-Український комітет і всіляко пропагували Україну серед політиків та урядовців Великобританії.

2012 р. Сергій Іванович очолив правління Фондації ім. Олега Ольжича – відомої громадської інституції, створеної в діаспорі. Він багато зробив для популяризації постаті О.Ольжича, відновлення історичної пам'яті про українські жертви Бабиного Яру. Статті про Буковинський курінь, Українську національну раду, полковника А.Мельника, загибель діячки ОУН О.Теліги та її соратників стали фундаментальними дослідженнями періоду нацистської окупації Києва. Безпосередня заслуга Сергія Кота у встановленні 1992 р. пам'ятного знаку на місці розстрілу О.Теліги, а у 2017 р. в Бабиному Яру споруджено монумент. Сергій Іванович документував спогади свідків трагічних подій, був членом урядової комісії з розробки концепції меморіалізації Бабиного Яру, місця вшанування пам'яті жертв Голокосту, загальнонаціонального й загальноєвропейського місця пам'яті про жертви нацистського та радянського режимів.

Темі війни присвячена низка статей, в яких зроблено спробу дати відповідь на питання обставин знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р. Сергій Іванович написав серію розвідок про повернення лаврських цінностей. У нього були серйозні плани щодо постановки питання перед державою про повернення українських культурних цінностей, розкиданих по всій Росії. Він одним із перших став на захист символу української державності у XX ст. – Будинку вчителя в Києві, де 1917 р. працювала Українська Центральна Рада, коли пам'ятку вирішили закрити напередодні відзначення 100-річчя Української революції.

У 2007–2010 рр. Сергій Іванович – член експертної ради зі складання Державного реєстру нерухомих пам'яток України, у 2015–2017 рр. – голова Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України. У 1998–2002 рр. був позаштатним консультантом, а у 2000–2003 рр. членом громадської ради при комітеті з питань культури й духовності Верховної Ради України. У 1991–1993 рр. отримав грант Державного комітету України з питань науки і технологій у рамках Державної науково-технічної програми «Створення засобів інформаційного забезпечення історико-культурного відродження України» – як автор і керівник першого в нашій країні проекту створення на базі сучасних інформаційних технологій «Банку даних про історико-культурну спадщину України», який успішно виконаний та отримав рекомендацію до практичної реалізації, ставши концептуальною основою для створення перших електронних баз даних про пам'ятки в Києві, Львові та АР Крим.

Упродовж останніх років Сергій Кот очолював напрям, пов'язаний із підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України» – одного з найбільших проектів у галузі культури, про що йшлося в його виступі на парламентських слуханнях «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. У 1992–1996 рр. був відповідальним секретарем, з 2012 р. – заступником голови, керівником робочої групи Головної редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України». Під керівництвом голови редколегії академіка В.Смоляка колектив Центру досліджень історико-культурної спадщини України на чолі з С.Котом зміг надати нового імпульсу роботі над зводом в областях, забезпечивши підготовку обласними редколегіями та публікацію на сайті Інституту історії України НАН України цілої низки матеріалів до томів по різних регіонах країни. Сергій Іванович уважав справою честі завершити київський том, докладав неймовірних зусиль до реалізації цієї амбітної задачі. Через одинадцять років після виходу другої частини завдяки наполегливості й бажанню довести справу до кінця побачила світ третя книга енциклопедичного видання у двадцяти восьми томах «Звід пам'яток історії та культури України: Київ» (кн.1, ч.ІІІ). На жаль, презентація видання завадила російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.

Поява цієї книги – безперечно заслуга українського вченого. І водночас – данина пам'яті істориків, краєзнавців, пам'яткоохоронців, педагогові, публіцистові, патріотів, людині, відхід якої у Вічність став важкою втратою для близьких, друзів, колег... «А для науки – просто катастрофа, оскільки його просто нема кому заступити і не просто складно, а неможливо знайти заміну цій непересічній особистості на тих напрямках, які він очолював», – зазначає заступник директора Інституту історії України НАН України член-кореспондент НАНУ Г.Боряк. Сергій Іванович багато років координував роботу щодо підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» в регіонах. Він зробив колосальну роботу стосовно історії реституційної політики в нашій країні, історії переміщення культурних цінностей. Це – та проблема, яка його захоплювала, в якій він досяг значних успіхів.

28 березня 2022 р. ми втратили визначного вченого, сповненого творчих планів і задумів, надзвичайно світлу, теплу, дуже щирю людину, чудового організатора й керівника, друга, товариша... Після початку російського вторгнення Сергій Іванович залишив Київ (як виявилось, назавжди), але встиг умістити у блогах і на сайті газети «День» кілька ґрунтовних розвідок, які нас надихають. Публікації виходили 12, 28 березня. У них він стверджував, що після нашої перемоги Росія має повернути Україні все: не лише загарбані території, включно з Кримом, Донеччиною, Луганщиною, не лише сплатити репарації й контрибуцію за спричинені збитки – вона має повернути всі викрадені століттями українські культурні цінності, включно з пам'ятками кам'яної доби, скіфськими та античними артефактами, праслов'янськими старожитностями й реліквіями Київської Русі, козацькими клейнодами, нашими літописами, рукописними та стародруківаними книгами, архівами, музейними предметами, конфіскованими й вивезеними до Росії за часів СРСР, усе, що сьогодні російські окупанти захопили на тимчасово загарбаних українських територіях. Ці вимоги мають бути обов'язковою частиною наших претензій до російської влади. І над цим потрібно працювати вже зараз.

Вічний спочинок Сергій Іванович знайшов далеко від рідного Києва. Поховали його в Ізяславі Шепетівського р-ну Хмельницької обл. Пам'ять про нашого доброго колегу та надійного товариша назавжди залишиться у серцях усіх, хто його знав і працював поруч із ним...

Галина ДЕНИСЕНКО (Київ)

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

Orlyk S. (Kropyvnytskyi). Marauding, Plundering and Brigandage of Russian Occupation Forces in Eastern Halychyna and Northern Bukovyna During the World War I 4

Bovhyria A. (Kyiv). “Our Ancient Religion”: To the Question of the Confessional Factor of Identity in the Hetman-shchyna (Second Half of the Seventeenth – Eighteenth Centuries) 17

Prokopiuk O. (Kyiv). Donators of the Monasteries in the Hetmanshchyna: A Social Portrait 30

Voloshenko V. (Kyiv), Nikolaieva T. (Kyiv). Contrary to Prohibitions: A Publishing Project of A.Krymskyi and B.Hrinchenko on Edition of the Ukrainian Books for “People’s Reading” (1892–1896) 46

Hai-Nyzhnyk P. (Kyiv). Separate Corps of Border Guards (1918–1919) 61

Boriak T. (Kyiv, Ukraine – Vilnius, Lithuania). Holodomor in UkrSSR in the Harvard Refugee Interview Project (1950–1953): Recalling of the Tragedy by Displaced Persons 79

Maliarchuk O. (Ivano-Frankivsk), Ostapiak V. (Ivano-Frankivsk). Industrial Processes in the Western Region of the Ukrainian SSR: Successes and Failures 91

Ruban Yu. (Kyiv). Plebiscitary Democracy in Ukraine: Manifestations of the Social Order Crisis in the Political History 108

Datskiv I. (Ternopil), Kapitan L. (Uzhhorod). Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1946: Ideological and Propagandistic Component 119

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Kolesnyk V. (Kyiv), Cheberiak O. (Kyiv). Ukrainian Parties in the Russian Empire in the Early Twentieth Century: Soviet Historiography of the 1920s 128

Zatorskyi N. (Fribourg, Switzerland). Borrowings from the Works of Gregory Tsamblak in the *Epistle of Misael to the Pope Sixtus IV* 139

Kryvosheia Iryna (Uman), Kryvosheia Ihor (Uman). Register of the Cossack Nobility Testaments of the Eighteenth Century 151

DISCUSSIONS

Lazurenko V. (Cherkasy). Burial of the Hetman B.Khmelnytskyi in Subotiv: Visions and Realities 175

PUBLICATIONS

The Details to the Prosopographic M.Hrushevskyi’s Portrait: From the Ethnographer V.Kravchenko’s Diary (**introductory article and publication by T.Shevchuk, Kyiv**) 194

SUPPORT for HISTORY LECTURER

Ihnatenko N. (Ternopil), Moskaliuk M. (Ternopil), Kostiuik L. (Ternopil). Historical and Retrospective Analysis of State Educational Policy in Ukraine (1991–2020) 203

BOOK REVIEWS and SURVEYS

Spiritual Heritage of Ancient Halych (**Ya.Zatyliuk, Kyiv**) 216

Zema V. The Kyivan Metropolitanate and the Challenges of the Renaissance and Reformation (**L.Tymoshenko, Drohobych**) 223

Tymoshenko L. Ruthenian Religious Culture of Vilno. Context of the Epoch. Centers. Literature and Bookishness (Sixteenth – First Third of the Seventeenth Century) (**N.Starchenko, Kyiv**) 231

IN MEMORIAM

Kot Serhii Ivanovych

236